

SOUDOBE DĚJINY

2-3/96

Předplatné na ročník III (1996), tj. 4 čísla:

180,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,

210,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakulního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku III (1996).

Předplatné pro zahraničí:

45 US dolarů (včetně poštovného) pro jednotlivce,

60 US dolarů (včetně poštovného) pro instituce.

Letecký příplatek činí celoročně 26 US dolarů.

Cena 48,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,

Vlašská 9, Praha 1 - Malá Strana, PSČ 118 40, tel.: (02) 245 10 207-8.

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR

v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.

Obálka Alena Nievaldová.

Resumé přeložil Derek Paton.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR

dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1996

SOUDOBÉ DĚJINY

III / 2-3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

9595529

00559/00

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Vilém Prečan

REDAKČNÍ KRUH:

Milan Drápala, Jan Měchýř, Derek Paton, Jindřich Pecka,
Vilém Prečan, František Svátek, Oldřich Tůma

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdlánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Jan Janák, Brno
Karel Kaplan, Praha
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Střibrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford
Jozef Žatkuliak, Bratislava

REDAKCE:

Ela Nauschová

Obsah

Milan Drápala	Iluze jako osud. <i>K vývoji politických postojů Vítězslava Nezvala</i>	175
Michal Barnovský	K profilu a činnosti Demokratickej strany (1944–1948)	219
Leszek Pajórek	Polsko a „pražské jaro“ 1968	247
<i>Materiály</i>		
Robert J. Büchler	Ilegálna emigrácia Židov z Maďarska do Izraela v roku 1949 z hľadiska československých bezpečnostných orgánov	264
<i>Horizont</i>		
Jitka Vondrová	K dokumentům ÚV KSSS o Československu 1968	271
Znovu o „pražském jaro“		
Vladimír Fjodorov,	Hodnocení minulosti musí odpovídat jejím reáliím.	
Rudolf G. Pichoja	<i>Intervence do Československa byla dohodnuta s Američany</i>	292
László N. Sándor	János Kádár a „pražské jaro“	296
Iván Pataky	Kádár v jiném pojetí	298
<i>Recenze</i>		
Jindřich Pecka	Mussolini a Hitler. <i>K anatomii politické kariéry totalitního vůdce</i>	300
Běla Plechanovová	Život v čase krajnosti	305
Jan Měchýř	Zprávy z říše tajné služby	310
Jan Měchýř	Socialisté a ti druzí za Velké války	315
Veronika Slneková	Výber z nemeckej historiografie o fašizme	319

<i>Archiv soudobých dějin</i>	
Helena Nováčková, Edvard Beneš o jednání v Moskvě v prosinci 1943	
Ivan Štoviček <i>Dokument</i>	323
Oldřich Tůma Poslední léta komunistického režimu v Československu ve zprávách velvyslance NDR v Praze (1987–1989)	350
<i>Bibliografie</i>	
Zahraniční knihy, sborníky a články z odborných časopisů za období 1994–30.6.1996	381
<i>Příloha</i>	
Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. <i>Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století</i> Vydala Společná česko-německá komise historiků Mnichov, Oldenbourg 1996	392
Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung. <i>Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert</i> Herausgegeben von der Gemeinsamen deutsch-tschechischen Historikerkommission München, Oldenbourg 1996	393
<i>Resumé</i>	438

Autoři čísla

Michal Barnovský (1937)

vědecký pracovník Historického ústavu SAV, autor mnoha monografií a studií. Zaměřuje se především na výzkum dějin Slovenska po druhé světové válce.

Robert J. Büchler (1930)

ředitel historického archivu Moreshet Archives Givat Chaviva, vedoucí projektu Encyklopedie o židovské komunitě v Československu v památníku Yad Vashem v Jeruzalémě. Zabývá se otázkami holocaustu a dějinami Židů na území Československa.

Milan Drápala (1964)

od roku 1990 pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Hlavní oblastí jeho vědeckého zájmu je politické angažmá českých kulturních elit od třicátých let do současnosti.

Jan Měchýř (1930)

docent Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK. Zaměřuje se především na dějiny Československa od konce druhé světové války do současnosti.

Helena Nováčková (1951)

pracovnice Státního ústředního archivu v Praze. Zabývá se vydáváním pramenů k československé zahraniční politice v letech 1918–1945.

Leszek Pajórek (1959)

pracovník Vojenského historického ústavu ve Varšavě, od roku 1990 člen několika historických komisí pro studium materiálů z archivů ministerstva národní obrany. Zabývá se problematikou nejnovějších dějin Polska a polské armády; v tisku je jeho kniha *Polsko a „pražské jaro“*.

Jindřich Pecka (1936)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, docent Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Jeho badatelský zájem se soustřeďuje na druhou světovou válku, československou krizi 1967–1970 a na pobyt sovětských vojsk v Československu 1968–1991.

Běla Plechanovová (1956)

působí v Institutu politologických studií na Fakultě sociálních věd UK, publikuje k problematice evropské integrace a k dějinám mezinárodních vztahů po druhé světové válce.

Veronika Slnková (1967)

pracovnice katedry historie a archeologie Vysoké školy pedagogické v Nitře. Věnuje se všeobecným a československým dějinám 20. století.

Ivan Štoviček (1938)

pracovník Státního ústředního archivu v Praze. Zabývá se teorií a metodikou vydávání novodobých historických pramenů a publikováním dokumentů k dějinám Československa a československé zahraniční politiky v letech 1918–1945.

Oldřich Tůma (1950)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se moderními českými dějinami, zvláště obdobím 1969–1989.

Jitka Vondrová (1953)

do roku 1991 archivářka ve Státním ústředním archivu Praha, nyní pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, kde se věnuje především vydávání pramenů k dějinám československé krize 1967–1970.

Iluze jako osud

K vývoji politických postojů Vítězslava Nezvala

Milan Drápala

Od listopadu 1989 proběhla českými médii několikrát vlna zájmu o otázku postavení intelektuálů ve společnosti. Žurnalisté, umělci i politici se přitom občas dotkli také ožehavého problému odpovědnosti a „historické viny“ či „selhání“ intelektuálů tváří v tvář politické ideologii a moci. Tímto směrem se však upírala pozornost diskutujících spíše jen okrajově, v aktuálních souvislostech stranického boje (ODS versus Občanské hnutí), veřejné morálky (násilí v médiích) nebo povahy strukturující se demokratické společnosti (úvahy V. Havla). Značně menší veřejný ohlas vzbudily dosud nepočtené knihy a studie věnované této problematice z historického hlediska.¹ Širší kulturněhistorická debata nad tímto pozoruhodným tématem soudobých českých dějin nenastala, a nelze ani očekávat, že by nabyla srovnatelné podoby jako například ve Francii v sedmdesátých letech. K takové rozpravě chybí totiž naléhavá potřeba a vůle významné části společnosti – a v tomto ohledu se dnešní situace liší od jiných údobí v Čechách posledních padesáti let.

- 1 Ohlas tří politických procesů a kampaní proti uměleckému „formalismu“ v Sovětském svazu 30. let mezi českými levicovými a liberálními intelektuály zpracovává kniha Ivana Pfaffa *Česká levice proti Moskvě 1936–1938* (Praha, Naše vojsko 1993). Příspěvky na téma „zrady českých vzdělanců“ přinesl časopis *Soudobé dějiny*: z pera Jacquese Rupnika stař Intelektuálové a moc v Československu (SD, roč. 1 (1994), č. 4–5, s. 540–550) a od Jana Vladislava článek K podílu inteligence na sovětizaci české a slovenské společnosti (*tamtéž*, s. 443–449). Politické postoje českých katolických literátů na konci 30. let kriticky reflektuje Jan Rataj ve studii Krize politického myšlení za druhé republiky, zařazené do sborníku *Z druhé republiky*, 1 (Praha, Historický ústav Armády ČR a Památník odboje 1993, s. 6–154). Tématu „katolíci a demokracie“ se věnuje také revue pro křesťanskou kulturu *Souvislosti*, roč. 4 (1995), č. 26. Několik časopisecky publikovaných článků soustředilo z tohoto hlediska pozornost zvláště na osobnost Jaroslava Durycha. Politický profil Viktora Dyka vykresluje František Kautman v knížce *Naděje a úskalí českého nacionalismu*: Viktor Dyk v českém politickém životě (Praha, Česká expedice 1992). Zasvěcený pohled na občanské a politické aktivity reprezentanta „státotvorné“ složky inteligence první republiky přináší Ivan Pfaff v knize *O perspektivu lidského společenství*: Politické myšlení Karla Čapka (Praha, Artforum 1994). Oživený zájem o Ferdinanda Peroutku a Václava Černého se dotkl i otázky jejich podílu na vytváření prosocialistického duchovního klimatu v poválečném Československu.

K první velké diskusi v českých poválečných dějinách o „selhání“ intelektuálů došlo hned po osvobození v roce 1945. Spory a obviňování, kdo a jak z kulturní a vědecké elity asistoval při ideologickém pohřbívání první republiky či poté přísluhoval okupačnímu režimu, tehdy nejednou posloužily především prokomunistickým silám k diskreditaci protivníků a také k vyřizování osobních účtů. Ale často ani ti, kteří si zakládali na své morální svrchovanosti, jako předseda očištné komise Syndikátu českých spisovatelů Václav Černý, nebyli v této věci tak nestranní a korektní, jak sami tvrdili.

Komunistický režim po únoru 1948 poskytl široké uplatnění marxistické poučky o ideologicky „kolísavé vrstvě inteligence“, kterou je třeba postavit pod přísný dohled „revoluční třídy“. Jako návod k jejímu použití posloužily „směrodatné“ projevy a brožurky kulturních ideologů „nové doby“, jako byl Zdeněk Nejedlý, Václav Kopecký, Ladislav Štoll, kteří postavili na pranýř údajně úpadkovou buržoazní kulturu. Metody aplikace této poučky pak sahaly od veřejné diskreditace a znemožnění publikování přes vyhazovy ze zaměstnání až po mnohaleté tresty vězení.

Postupné uvolňování 60. let můžeme z jednoho pohledu vnímat jako proces prohlubující se reflexe a sebereflexe „historických omylů“ těch intelektuálů, kteří se v mládí upsali víře ve spasitelské poslání stalinského komunismu. Zároveň mohutněla vlna kritiky vůči dosavadním autoritám, v níž se spojovala pro 60. léta typická generační vzpoura s odmítnutím ideologicky a umělecky rigidních norem a vzorů. Spisovatelé jako Marie Pujmanová, Marie Majerová, Vítězslav Nezval stejně jako teoretikové socialistického realismu byli v období „pražského jara“ v téměř všeobecně neoblíbené. Spontánní zpytování svědomí intelektuálů bylo podmínkou obnovení jejich prestiže a zároveň komplementárním procesem k jejich snaze o uplatnění výlučné duchovní, morální a koneckonců i politické role ve společnosti. Přes omezenost východisek, která jen výjimečně překročila ideový práh reformního socialismu, je tato dosud nejvážněji pojatá rozprava o iluzích a zklamáních českých intelektuálů z moci zajímavá nejen jako historický fenomén o sobě, ale i v některých závěrech, k nimž dospěla.

Velkým společenským tématem učinil „zradu intelektuálů“ naposled režim „reálného socialismu“ na začátku 70. let a pak v souvislosti s Chartou 77. Z pozice moci, s pompou a za doprovodu pokryteckých frází většinou jednoduše přepóloval kladná a záporná znaménka, jež byla jednotlivým osobnostem přisouzena v minulé debatě z konce 60. let. Význačných umělců či vědců, kteří se nechali zapráhnout do nového totalitního chomoutu, bylo tentokrát ovšem jen poskrovnu a po listopadu 1989 se většinou stáhli do ústraní.

V tom spočívá také jeden z důvodů, proč téma takzvaného selhání intelektuálů nevyvolává dnes příliš výraznou pozornost. Nepatří totiž k živé zkušenosti většiny současníků, a není tedy s kým si bezprostředně vybavovat účty, jako tomu bylo několikrát v nedávné minulosti. Role v minulých politických dramatech, které sehrála „stará garda“ prvorepublikových intelektuálních soupeřů komunismu, dnes pozbyly životnosti, jejich patos vyčpěl a druhdy obdivovaní či nenávidění aktéři se zařadili v historické paměti současníků do té nebo oné škatulky. A mnozí z těch mladších, kteří nosili na začátku 50. let modré svazácké košile, našli rozhršení v údelech disidentů a exulantů.

Dnes už opravdu nejde o to sčítat hříchy a vynášet rozsudky, jako tomu bylo – ať už z rozhořčení postižených nebo zlovůle mocných – až na výjimky doposud. Toto téma však nezůstává vyhrazeno ani jen pro „katedrový“ historický výzkum. Je důležité čelit tomu, aby utváření oněch „historických škatulek“ určovala ideologizující klišé. Za příklad zde

může sloužit občas opakované paušální tvrzení o historické vině meziválečné avantgardy za nastolení komunismu, které nebere v potaz dobové souvislosti a nerozlišuje mezi rozmanitými a leckdy i protichůdnými osudy. Clona takových schémat může totiž paradoxně posloužit a dodat zdánlivě věrohodnosti i účelovým dezinterpretacím v duchu let nedávno minulých. Z hlediska jejich logiky se například zdá zcela přirozené, že se dnešní KSČ ujímá každoročně režirování oslav Vladislava Vančury, jako by šlo o spisovatele pevně náležícího do jejího duchovního rodokmenu. Pokračuje tím ovšem v pokryteckém přivlastňování autora, které úspěšně prováděla skoro po celý čas své vlády, ačkoli ho v roce 1929 za projev nezávislého smýšlení – kritiku bolševických čistek – ze svých řad vyvrhla.

Rozdělené osudy (několik slov ke generačnímu kontextu)

Jedna z dobových karikatur zpodobňuje umělecké sdružení Devětsil jako posádku na lodi, s Karlem Teigem na kapitánském můstku. Hvězda komunismu, na kterou svorně přísahali, omamně září nad obzorem a zdá se poskytovat jasnou orientaci pro plavbu do šťastné budoucnosti. Nadšená posádka ještě neví, že na ni čekají nebezpečné proudy, které její členy postupně rozdělí a zanesou k různým břehům. Rozhodujícími momenty, které vychýlí jejich dráhu tím či oním směrem, se stane takzvaná bolševizace KSČ v roce 1929, politické procesy 30. let v Sovětském svazu, „Mnichov“ a po něm zkušenost německé okupace, osvobození většiny území sovětskou armádou a tři bezprostředně následující poválečná léta, uzavřená únorem 1948.

Pro většinu těch bývalých členů Devětsilu, kteří se s koncem války dožili toužebně očekávaného zborcení „starého“ a úsvitu „nového“ světa, se ve vztahu k nastávajícímu společenskému řádu realizovala některá ze tří možností: 1. emigrace, 2. loajalita, zpravidla odměněná kariérou a 3. konfrontace, jejímiž základními a vzájemně se podmiňujícími podobami byla perzekuce a vnitřní emigrace či skrytá rezistence. (Druhá a třetí možnost se přitom vzájemně nutně nevylučovaly, jak se o tom měl krutě přesvědčit Konstantin Biebl.)

Paralely a kontrasty, které bychom mohli konstruovat mezi jednotlivými osudy podle typů reakce na příchod a první léta komunistického režimu, by však byly povrchní a zavádějící, pokud by spočívaly pouze na holém popisu skutků a ponechávaly stranou podstatné souvislosti. O těchto osudech rozhodovaly totiž často momentální konstelace v mocenských orgánech, osobní sympatie či antipatie, vlastní minulost dotyčných (zejména jejich postoje k politickým událostem před válkou), a konečně vnitřní psychické dispozice. Někdy obdobné vnitřní motivy vedly k protikladným reakcím, a naopak zcela rozdílné motivy se projevovaly navenek analogickými postoji. Plastičtější obraz před námi vystoupí, doplníme-li hledisko loajality či neloajality vůči režimu například otázkami po přesvědčení o „správnosti“ režimu a víře v komunistický ideál. U bývalých „devětsiláků“ se můžeme setkat snad se všemi kombinacemi těchto charakteristik, které zde připadají v úvahu. Vystávají tak před námi znepokojující otázky a paradoxy.

Co třeba vedlo architekta Jaromíra Krejčara (1895–1949), aby hned poté, jakmile uprchl před pouónorovým režimem do londýnské emigrace, vstoupil do marxistické mezinárodní asociace architektů? Zažil již přece hluboké rozčarování z ročního pobytu v Sovětském svazu v polovině 30. let, v jehož důsledku dokonce konvertoval ke katolictví

(levicoví přátelé to ovšem považovali za kletvu měšťáků). Se svými zážitky se Krejcar tehdy světoval téměř konspirativním způsobem, v prosinci 1937 se však odhodlal odsoudit na stránkách týdeníku *Přítomnost* cenzurní zásahy proti výstavě českého výtvarného umění v Moskvě.² Ze Svazu si Krejcar navíc jako manželku přivezl bývalou ženu pronásledovaného architekta Pavla Radka (příbuzného popraveného předáka Komunistické internacionály Karla Radka), která viděla ve Stalinovi bezohledného tyрана. Při rozhodování o pouťorové emigraci nepochybně přispěla ke Krejcarovým obavám z případných represí. Snad se k nim přidružilo i znechucení z údajně projevované nepřítelne architekta Jiřího Krohy, dávného přítele a poválečného kolegy na brněnské technice, jenž začal politickými prostředky uplatňovat své ambice a možná toužil odstranit schopného konkurenta.³ Vtírá se však otázka, zda útěk před realitou komunismu nebyl pro Krejcara také jedinou šancí, jak si uchovat víru v komunismus jako ideál.

K podobnému zamyšlení vybízí životní epilog duchovního inspirátora meziválečné avantgardy Karla Teiga (1900–1951). Měl vážně poskvrněný kádrový posudek nejpozději od jara 1938, kdy vydal brožuru *Surrealismus proti proudu*, nejdůslednější kritiku stalinismu, jaká u nás z kruhů meziválečné avantgardy vzešla. Po válce adresoval komunistickému ministru informací Václavu Kopeckému sebekritiku, přesto však nadále obhajoval svébytnost umění vůči ideologii. V eseji *Entartete Kunst* si dokonce dovolil zašifrovanou, ale zcela srozumitelnou formou varovat znovu před společnými rysy komunistické a nacistické kulturní politiky. Před přáteli se přitom netajil svou skepsí ohledně budoucího vývoje a svého postavení v něm. V podmínkách likvidačních kampaní, které se rozpoutaly vůči jeho osobě od ledna 1950, a navzdory policejnímu sledování začal s mladými surrealisty vydávat první samizdaty. Ani v tomto ghettu se ovšem nezřekl své utopické vize společnosti založené na principech marxismu, v níž každý bude moci žít či tvořit podle niterných zákonů své imaginace, ačkoli připouštěl, že se její horizont posouvá do nedohledna. Podle svědectví Václava Černého, který se s ním tehdy spřátelil, se dokonce považoval za bezmála posledního pravověrného marxistu v Československu.⁴ Stěží lze rozhodnout, zda tento postoj navzdory době byl ještě věrností ideálům až za hrob jejich realizace, nebo spíše už jen věrností sobě samému, výrazem morální neústupnosti a zápasem o zachování osobní integrity.

Jako protipól můžeme uvést příběh předního funkcionalistického architekta Jiřího Krohy (1883–1974), který sice nebyl přímo členem uměleckého sdružení Devětsil, ale svou tvorbu rozvíjel paralelně s jeho aktivitami a může být považován za jeho generačního příslušníka. Stejně jako Krejcar navštívil Sovětský svaz, ovšem ještě vpředvečer velkých stalinských represí, v roce 1930. Po návratu se stal bezmála „mučedníkem“ avantgardy – za propagaci revoluce v přednášce uspořádané Levou frontou byl odsouzen na tři měsíce žaláře, trestní řízení však bylo po čase zastaveno. Uplynulo několik let, a apoštol Země sovětů se proměnil v jejího stejně vášnivého kritika. V souvislosti s tamními poměry psal o „největším duchovním ponižení člověka, jaké kdy v historii se stalo“, a vyzýval umělce ke společné obraně

2 KREJCAR, Jaromír: Oficiální výstava čl. umění v SSSR – cenzurována sovětskými úřady. In: *Přítomnost*, roč. 14 (1937), č. 45, s. 709; týž: Výstava čl. umění v Moskvě. In: *Přítomnost*, roč. 14 (1937), č. 50, s. 800.

3 RAJNÍŠ, V.: Proč J. Krejcar musel emigrovat? In: *Architekt*, roč. 38 (1992), č. 7, s. 8.

4 ČERNÝ, Václav: *Paměti*, 3: 1945–1972. Brno, Atlantis 1992, s. 252.

5 KROHA, Jiří: Přspěvek k diskusi. In: *U-Blok*, roč. 3 (1938), č. 1, s. 82.

proti trendům sovětské kulturní politiky. Ovšem hned od pětáctýřicátého roku si systematicky budoval pozici pod křídly KSČ a aktuální stranické linii se pružně přizpůsoboval až do své smrti. Z radikálního modernisty se stal horlivý zastánce metody socialistického realismu v architektuře, jehož praktickým uskutečněním byl eklektický historismus podle sovětského vzoru z 30. let. Navrhoval výzdobu stranických sjezdů a spartakiád a z jeho autorské dílny vzešel mimo jiné jeden z projektů Stalinova pomníku v Praze. Za svůj život sesbíral kupu oficiálních funkcí a vyznamenání včetně Řádu republiky a Řádu práce. Máme si Krohovy poválečné postoje vysvětlovat snad novým ideovým přerodem, případně ztrátou soudnosti, již by téměř nasvědčovala patafyzická frazeologie jeho článků o architektuře z 50. let? Zřejmě tomu bylo právě naopak. Protože poznal, jak strůjci „nového světa“ nakládají s neposlušnými umělci a že svým vděkem odměňují vlastnosti opačné, než je charakter a věrnost vlastnímu názoru, odložil Kroha morální skrupule a jednal, jak jednal.

Alespoň větou zde ještě připomeňme, že úspěšné kariéry po „únoru“ se dočkal další člen někdejší architektonické sekce Devětsilu Jaroslav Fragner (1898–1967), který v 50. letech působil ve funkcích předsedy Československého svazu architektů a rektora Akademie výtvarných umění. Diktátu socialistického realismu se přitom snažil uniknout soustředěním na historické rekonstrukce, v jejichž rámci realizoval mimo jiné historickou obnovu Betlémské kaple v Praze. Zřejmě na prahu podobně úspěšné dráhy zemřel roku 1949 Evžen Linhart, do té doby šéf architektonického odboru na ministerstvu informací. Josef Havlíček (1899–1961), v roce 1948 první ředitel pražského Stavoprojektu, se posléze projevil jako nepoddajný živel. Ve svých názorech na moderní architekturu se nenechal ideologicky „usměrnit“, odmítal uctívat nové autority a o oficiální pocty neusiloval. Josef Chochol (1880–1956), o generaci starší než ostatní kolegové z Devětsilu, byl jejich dilemat „ušetřen“. Spolupráce s německými protektorátními úřady a tiskem ho po válce odsoudila k zaměstnání řadového projektanta, který ani nesměl své návrhy prezentovat pod vlastním jménem.

Podobně pragmaticky jako Kroha podle všeho jednal dlouholetý režisér Osvobozeného divadla Jindřich Honzl (1894–1953). V roce 1938 setrval s Teigem a dalšími v Nezvalém „rozpuštěné“ Skupině českých surrealistů, od konce války však nenechával svými devotními články v *Rudém právu* a *Tvorbě* nikoho na pochybách, jakou cestu si zvolil. Intenzivně se zapojil také do kampaně proti Jaroslavu Stránskému, ministru školství v letech 1946–1948, jejímž cílem bylo prosadit do chystaného divadelního zákona zákaz soukromého provozování divadel. Po únorovém převratu se postavil do prvních řad novinových bojovníků proti „světovému imperialismu“ a kazatelů kánonu socialistického realismu. Jako nově jmenovaný ředitel činohry Národního divadla přivedl na tamní scénu dobový budovatelský repertoár. Předtím však provedl v hereckém kádru čistku, které padla za oběť značná část starší generace herců, v očích Honzla příliš spjatých s buržoazní érou, ale také třeba začínající Alfréd Radok.

Neobyčejně pozoruhodný byl politickónázorový vývoj a působení Emila Františka Buriana (1904–1959), režiséra a dramatika světově proslulého předválečného „Děčka“. Po návratu z německých koncentračních táborů, kam byl odvečen pro své neohrožené vlastenecké postoje, zaujal na jaře 1945 významné postavení ve veřejném životě. Stal se uměleckým ředitelem pěti divadel, vydavatelem týdeníku *Kulturní politika*, poslancem Národního shromáždění. Vedle komunistického ministra Zdeňka Nejedlého vystupoval

jako nejautoritativnější usměrňovatel a umravňovatel národní kultury. Týden co týden v úvodnicích *Kulturní politiky* a v pravidelných nedělních rozhlasových relacích poučoval umělce, jak mají tvořit, aby drželi krok s velkou dobou, a národ nabádal, co má vnímat jako kulturní hodnoty. Předcházející a následující etapa jeho činnosti, tedy před „Mnichovem“ 1938 a po únoru 1948, jako by pak ani nepatřily k jednomu životu. Jejich vyhocenou polaritu ilustrují dvě divadelní inscenace. V březnu 1937 Burian uvedl vlastní shakespearovskou adaptaci *Hamlet III.*, děsivou alegorii osudu nekonformního umělce se zřetelnými narážkami na aktuální dění v Sovětském svazu, jejímž bezprostředním popudem bylo pronásledování jeho přítele režiséra Vsevoloda Mejercholda. O patnáct let později zpracoval podobné téma znovu. Ve hře „o věrnosti a zradě“ českých intelektuálů s názvem *Pařenictví* znázornil v negativních rolích „spiklenců reakce“ pod průhlednou maskou právě popraveného bývalého komunistického novináře Závaše Kalandru a Karla Teiga. V postavě jejich protihráče, zpočátku nerozhodného intelektuála, který včas prohlédne a zaslouží se o odhalení spiklenců, pak zřejmě autor chtěl svérázně naznačit sebekritiku a vykreslit reklamní autoportrét. V posledních letech života Burian přistoupil v duchu oficiální stranické politiky na opatrnou kritiku některých „deformací“ socialismu, s obavami však sledoval, aby tento proces nezašel příliš daleko.

Tón Burianových článků, dopisů a veřejných vystoupení z oné doby nasvědčuje, že se jejich autor s totalitním režimem ztotožnil i vnitřně, nebo o to alespoň za každou cenu usiloval. Tato snaha se přitom nejednou srážela s vlastním vysokým míněním o sobě. Poznámka z deníku jeho učedníka a v mnohém uměleckého dědice Radoka naznačuje, že přelomová pro Buriana byla pravděpodobně zkušenost koncentračního tábora: „Vrátil se jako jiný člověk a chtěl a musel v něco věřit, aby mohl žít.“⁶ Eminentní potřeba sebeidentifikace přináší obvykle zároveň palčivý pocit neuspokojení, deficitu vzhledem k vyznávanému ideálu. O to citelněji na Buriana dolehlo, když byl postižen sankcemi v důsledku vyšetřování „pamfletu na Nezvala“, o němž bude ještě řeč. Takováto „ztráta důvěry“ u komunistické strany v Burianovi vyvolala na jedné straně pocity křivdy a probudila v něm domněnky, že se stal obětí spiknutí. Na druhé straně vedla k pochybnostem o vlastní tvorbě, které ústily do výlevů sebekritiky, při nichž obviňoval sebe i svůj soubor z neschopnosti umělecky přesvědčivě zobrazit „hybné síly“ doby. Jeho touha po skutečném dopadu vlastních lidovýchovných představení na duše a životy diváků byla jakýmsi hybridem obrozené tradice a avantgardního snu o přerodu světa prostřednictvím umění. Nejdůležitější pro Buriana však zřejmě bylo, aby v této roli účinkoval sám na nejpřednějším místě. Hnán touhou po všeobecném uznání ignoroval to, že současné cíle tohoto přerodu mají sotva co společného s těmi, které sám kdysi vyznával.

Příklad zcela rozdílného typu koherence vnitřního přesvědčení a vnějších postojů představuje básník Jaroslav Seifert (1901–1986). S komunistickou ideologií a jejím černobílým obrazem světa se rozešel po svém vyloučení z KSČ v roce 1929. Díky působení v redakcích listů *Právo lidu* a *Ranní noviny* se sblížil se sociálně demokratickou stranou, do níž po válce vstoupil. Tehdy se nenechal zlákat funkcemi a veřejně se angažoval jen novinářskými glosami a poetickými reflexemi dobového dění. Počátkem 50. let byl vystaven výhrůžkám a pokusům o uměleckou a občanskou likvidaci, přesto však nepři-

6 Cit. podle: HEDVÁBNÝ, Zdeněk: *Alfréd Radok: Zpráva o jednom osudu*. Praha, Národní divadlo a Divadelní ústav 1994, s. 68.

stoupil na požadovanou veřejnou sebekritiku. Svým vystoupením na spisovatelském sjezdu v roce 1956 prolomil veřejné mlčení kolem vězňených a z literatury vypovězených autorů, a tím jako by předznamenal své postoje v nadcházejících letech, které ho dovedly až k podpisu Charty 77.

Nejtragičtější osud z devětsilské generace čekal po válce básníka Konstantina Biebla (1898–1951) a režiséra Jiřího Frejku (1904–1952). Bieblova pravděpodobná sebevražda v listopadu 1951 se jevila mnohým jako absurdní. Několik týdnů před ní byl zvolen do vedení Svazu československých spisovatelů, nová básnická sbírka *Bez obav* měla demonstrovat důvěru ve šťastnou socialistickou budoucnost. Právě obavy přispěly ovšem podstatným dílem k jejímu vzniku. Autor, po osvobození úředník na ministerstvu informací a později redaktor literárního měsíčníku *Nový život*, byl sužován nejistotou, zda se dostatečně distancoval od svého předválečného postoje, kdy odmítl následovat Nezvala a opustit surrealistickou skupinu. Nyní byl vystavován zlověstným útokům kulturních dogmatiků, jimž se snažil čelit veršovanými polemikami s „frézismem“. Zároveň trpěl podezřením, podněcovaným výhružnými telefonáty, že je neustále sledován. Tragický skok z okna byl pak nejspíše výslednicí celkové deprese, umocňované vážnou chorobou.

Necelý rok po Bieblovi si stejný osud zvolil, či spíše k němu byl dohnán, Jiří Frejka. Jako ředitel divadla Na Vinohradech se po osvobození staral především o uměleckou kvalitu, na rozdíl od Honzla i Buriana, čímž na sebe v komunistickém tisku přivolával obvinění z „měšťáckého liberalismu“. Do KSČ vstoupil v obavách z věcí příštích až na podzim 1948. V důsledku intrik některých osob včetně Honzla, svého času přítele a později osobního rivala, za nímž stál mocný Nejedlý, byl vypuzen do málo prestižního hudebního divadla v Karlíně a poté zbaven profesorského místa na divadelní akademii. To byla spolu s nepodloženými diskreditacemi v tisku pro Frejku poslední rána. Po smrti se nad jeho jménem i dílem zavřely vody až do konce 50. let.

Nemohli zde být vzpomenu ti všichni významnější členové sdružení Devětsil. Například básník a především historik Zdeněk Kalista, který je opustil již v roce 1923 po své náboženské konverzi. Zřejmě jako jediný z bývalých „devětsiláků“ poznal v 50. letech krutost komunistického žaláře, po odsouzení v politickém procesu v něm strávil devět let. František Halas, který se ve vášnivém hledání jistot dotýkal břehů komunismu i katolictví. Víra ve spravedlivější sociální řád ho vedla k výrazné účasti na politickém dění: od organizování komunistických buněk v mládí přes cestu do válkou rozvráceného Španělska roku 1936 a spoluzaložení odbojového Národního revolučního výboru spisovatelů za války až po přijetí funkcí poslance Národního shromáždění, přednosty publikačního odboru na ministerstvu informací a předsedy Syndikátu českých spisovatelů v poválečných letech. Jeho naději v pozitivní změny však tehdy již podemílala vzrůstající skepse, kterou nejzřetelněji vyjádřil v soukromých rozhovorech s Jindřichem Chalupeckým, z nichž vzešla proslulá Halasova politická „závěť“. Vilém Závada, který nesl před veřejností punc oficiálního umělce a sběratele poct, ale svých funkcí, přijímaných se sebezapřením, využíval k podpoře strádajících autorů. V 50. letech neváhal připojit svůj podpis k žádostem o propuštění vězňených spisovatelů, v 60. letech jako předseda Literárního fondu Svazu československých spisovatelů vyjednával a prosazoval peníze pro ty, kteří byli postiženi dlouholetými publikačními zákazy. Mnohostranně nadaný Adolf Hoffmeister, který z poválečné funkce vedoucího odboru zahraničních styků na ministerstvu informací povýšil po „únoru“ na post velvyslance ve Francii a stálého delegáta při UNESCO. Obratně

lavíroval mezi hrozící nemilostí režimu a totálním popřením vlastní avantgardní minulosti, až definitivně narazil po porážce „pražského jara“ a na jeho dílo byla téměř do konce 80. let režimem uvalena klatba. Karel Konrád, svého času po Vančurovi nejvýraznější prozaik Devětsílu, který v sentimentálně-patetických adoracích a nekrolozích věnovaných „hrdinům nové doby“ dával okázale najevo své ztotožnění s optimistickým duchem poválečných přeměn, přesto se však pokoušel otupit ostří kampaní proti „formalistickým“ výtvarníkům v první polovině 50. let. Malíř Otakar Mrkvička, v roce 1947 ostrý kritik pražské výstavy sovětského umění stalinské epochy, který po změně režimu novým mocipánům posluhoval odpudivými karikaturami „imperialistů“ a podobně laděnými úvodníky. A jiný malíř, František Muzika, který v téže době v ústraní rozvíjel svou imaginativní tvorbu, bezmála zažil vyřazování svých obrazů z galerií a první výstavy po „únoru“ se dočkal až v polovině 60. let.

Československo opustili kromě Krejčara malířka Toyen v roce 1947 a Jiří Voskovec z Osvobozeného divadla o rok později, z předválečné emigrace se nevrátili Roman Jakobson a architekt Antonín Heythum. A pak tu bylo ještě několik těch, kteří mohli s většími či menšími problémy a za cenu větších či menších kompromisů působit ve své profesi, aniž se stali pouhými figurinami v umělecké výkladní skříni režimu, anebo naopak terči tvrdých perzekucí – například architekt Karel Honzík, architekt a básník Vít Obrtel, malíř a architekt Pavel Smetana, sochař Bedřich Stefan, literární kritik Antonín M. Píša.

* * *

Jaká byla dráha, kterou „ve věku železa a ohně“ (F. X. Šalda) opsal osud hlavního představitele českého poetismu a předválečného surrealismu Vítězslava Nezvala (1900–1958)? Jeho portrét by se dal složit ze samých protikladů a paradoxů. O žádném spisovateli v Čechách neplatí tolik jako o Nezvalovi, že může být považován za symbol novátorství uměleckých avantgard, a zároveň za konvenčního autora ve službách komunistické ideologie a moci. S vášnivým zaujetím se vrhal do náruče ideových a uměleckých dogmat, aby se proti nim vzápětí ve jménu „plnosti života“ bouřil. Hlásil se k „vědeckému“, materialistickému učení marxismu, a přitom nacházel zálibu ve všem tajemném a s plnou vážností se zabýval chiromantií a astrologií, o níž dokonce zanechal v rukopise vlastní sedmdesátistránkové pojednání. Sám v soukromém i veřejném životě jednající vesměs nezodpovědně, zdůrazňoval odpovědnost umělce za zrod šťastné budoucnosti. Cynismus „stendhalovského hrdiny“ se v něm potýkal s touhou po pokoře a citové odevzdanosti. Idyla panenského venkova rodného Třebíčska a labyrinty bohémského velkoměsta tvoří v ostré kontrapozici jeho základní literární a životopisná *topoi*.

Své niterné rozpory vystihl nejednou v emocionálně vypjatých slovech sám Nezval. „Jsem tak surová a tak citlivá bytost jako málokdo, padám z nebe do pekla...“, napsal ve svých třidvaceti letech v dopise příteli Jiřímu Svobodovi.⁷ V roce 1939 už jako zralý muž se svěřoval své intimní přítelkyni herečce Lilly (Ludmile) Hodáčové s bojem „vědomého dobra proti nevědomému zlu“ v sobě, s úklady ďábla, který ho pokouší, aby „mávl nad svou duší“.⁸ Tento životní pocit rozeklanosti se promítal v různých proměnách i v Nezva-

7 V. Nezval J. Svobodovi, 5.9.1923. In: SVOBODA, Jiří: *Přítel Vítězslav Nezval*. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 156.

8 Nezval Hodáčové, 17.7.1939. In: HODÁČOVÁ, Lilly: *Zpěv Orfeův*. Praha, Odeon 1995, s. 281. Nezvalovy dopisy Hodáčové se nalézají v souboru korespondence v osobním fondu adresátky, který

lově díle. Zvláště pregnantně se zračí například ve verších z básně Pět minut za městem (1940): „Jsem také cosi jako dvojdomá bylina / Široce rozkročen na rozhraní dvou světů / Nasyčen oběma dvojitým květem kvetu / Ten pozdější můj květ ten jež sis utrhla / To je květ šilenství melancholie zla / (...) / Obludná pávice jež rve si peří z těla / A jež se nestoudně chce vrhnout na anděla / Tím plachým andělem je můj květ dobroty.“⁹

V následujícím textu se mohu pokusit jen o velmi neúplnou skicu k zatím neexistujícímu portrétu Nezvala – člověka politického, který ovšem nemůže být zcela odlučen od jeho podoby umělecké a lidské.¹⁰

Za rudou hvězdou

Na prahu dospělosti Nezvala ovanula letmá zkušenost antroposofické mystiky a náboženské konverze. Na počátku 20. let, kdy vstupoval na literární nebe, byl Nezval vyznavačem

je uložen v *Archivu Památníku národního písemnictví* ve Starých Hradech. Obsáhlý výběr z nich zařadila Hodáčková do svého vzpomínkového románu.

- 9 NEZVAL, Vítězslav: *Pět minut za městem*. (Dílo, sv. 8.) Praha, Čs. spisovatel 1954, s. 17 n. Není pochyby, že básnický subjekt se zde kryje s autorem.
- 10 O Nezvalovi bylo napsáno několik monografií. Seriální rozbor Nezvalovy poetiky podává knížka Antonína Jelínka z roku 1961, nezachycuje však jeho mimoliterární činnost. Další podobné práce trpí ideologickou tendenčností ve výkladu Nezvalových politických názorů a aktivit i jeho umělecké tvorby. Platí to o monografii Milana Blahynky z roku 1981 a v ještě větší míře o publikaci téhož autora *S Vítězslavem Nezvalem: Kapitoly o životě a tvorbě*, vydané v roce 1976. Jiří Tauffer se v monografii z téhož roku důsledně vyhýbá jakékoli zmínce o stalinských procesech ve 30. letech, ačkoli přitom obsáhle cituje z knihy *Pražský chodec*, v níž Nezval vysvětluje jejich klíčový význam pro své rozhodnutí rozejít se s českou surrealistickou skupinou. Knížka Miroslava Macháčka z roku 1980 je jen dobově podmíněnou sumarizací Nezvalova života a díla. Zmíněné tituly z doby československé „normalizace“ překonává práce ruského bohemyisty Igora S. Inova *Su ěba Vítězslava Nězvala*, vydaná v Moskvě v roce 1990, ani ona však nepřichází se zásadně novým, od ideologie zcela oprostěným pohledem na Nezvala. Ojedinelé jsou články, které se kriticky, mimo oficiální výkladová schémata zamýšlejí nad politickou rolí Nezvala. Důležitý krok k demytizaci Nezvala znamenal článek Jiřího Gruši Verš pro kočku (*Literární noviny*, roč. 13 (1964), č. 7, s. 3), který vyvolal rozsáhlou diskusi. Podstatné otázky klade Antonín Brousek v článku Nesmuteční hrana za V. N. (*Host do domu*, roč. 16 (1969), č. 10, s. 19–24). Vratislav Effenberger statí Tragédie básníka Vítězslava Nezvala (*Orientace*, roč. 1 (1966), č. 4, s. 6–12) vyprovokoval k dotčené odpovědi M. Blahynku (O Nezvala. In: *Impuls*, roč. 2 (1967), č. 1, s. 67–69). Posledně jmenovaný autor na konci 80. let, v souvislosti s probíhající politickou rehabilitací N. Bucharina, vyzvedává Nezvala jako politicky „vidoucího“ básníka, jenž svou intuicí – přes dočasný omyl v roce 1938 – rozpoznal správně v Bucharinovi kladnou historickou osobnost. (Básník a politik. In: *Kmen*, roč. 1 (1988), č. 16, s. 1 a 3.) Pro Blahynku, jemuž v období „normalizace“ připadla role hlavního nezvalovského vykladače, byla příznačná snaha interpretovat Nezvala vždy „v duchu doby“ z té či oně stránky tak, aby se jevil jako osobnost neustále aktuální a podstatná. Autor svými pracemi ovšem také dával v zřetelném podtextu najevo, že i on sám je pokaždé „na výši doby“, bez ohledu na její zvraty. Nejdůležitějším pramenem pro poznání Nezvalových politických názorů jsou tři svazky jeho sebraných článků, manifestů a projevů, vydané ve věcně spolehlivé edici Blahynky (V. Nezval: *Dílo*, sv. 24–26). Množství důležitých informací obsahuje Nezvalova volná prozaická trilogie *Neviditelná Moskva*, *Ulice Gít-le-Coeur* a *Pražský chodec*, jakož i autobiografické vzpomínky *Z mého života*; brána na zřetel však musí být celá Nezvalova umělecká tvorba. Nezvalova postava ožívá také v četných vzpomínkách jiných umělců a přátel, pozoruhodný portrét vykreslil zejména Zdeněk Kalista v knížce *Tváře ve stínu*. (Přesnější bibliografické údaje o uvedených titulech viz Výběr literatury na konci statě.)

Kropotkinova anarchismu, s nímž se seznámil za svého krátkého studia práv na brněnské fakultě, zřejmě s přispěním Jiřího Mahena. Když na jaře 1922 v dopise Mahenovi vysvětluje, proč nechce vstoupit do Devětsílu, uvádí jako hlavní důvod jeho ideový a umělecký dogmatismus. Tento „spolek komunistických umělců ... ve jménu Marxe a revoluce“ totiž chce nastolit „středověce suchou a přísnou církev na Marxovi“.¹¹ Ale v roce 1924 už Nezvala nacházíme mezi členy komunistické strany. Ve svých nedokončených pamětech *Z mého života*, které psal nedlouho před smrtí v letech 1957–1958, k tomu poznamenává, že na cestu komunistické věrouky ho přivedl Zdeněk Nejedlý na debatním večeru časopisu *Var*. „Po této schůzi za dlouhých procházek vymluvil mi Wolker mého Kropotkina a namluvil mi svého Marxe,“ dodává k tomu na jiném místě.¹² „Nakonec po nějakém čase jsem nemohl nedat za pravdu Marxovi a nedat se přesvědčit jeho světovým názorem. Pomohl mně ho pochopit Marxův a Engelsův Komunistický manifest, který jsem četl znovu a znovu, až jsem se stal jeho stoupencem do slova a do písmene.“¹³

Že Nezvalův příklon k marxismu neproběhl bez konfliktů, naznačuje epizoda, kterou zaznamenal Zdeněk Kalista ve svých literárních podobiznách *Tváře ve stínu*. Vypráví, jak se jednou Nezval, ještě coby anarchista, pustil s ním a Wolkerem do prudké pře o marxismus a ve svém zanícení nepřipouštěl žádné argumenty svých společníků. Kalista poté usoudil, že v Nezvalovi je tak bytostná potřeba vášnivého zaujetí, že pokud tuto novou víru přijme, stane se jejím oddaným stoupencem nadsmrti.¹⁴ Byla to slova téměř prorocká.

Co však umožnilo, aby se středověce asketická klauzura stoupenců Marxe v Nezvalových očích proměnila v jakousi rajskou zahradu otevírající obzor do kouzelné říše splněných snů? Nezvala odpuzovaly „chmurné“ a „sentimentálně-plačtivé“ tóny, jakož i manifestační ideovost proletářského umění, které vtisklo Devětsílu určující ráz v první fázi jeho existence. Po návratu Teigeho z cesty do Paříže, jenž se zde blíže seznámil s avantgardními uměleckými tendencemi soudobé Evropy, a také zásluhou nadšeného přijetí Nezvalových nových veršů, plných hravosti a lyrické fantazie, nastala v poetice i kolektivní atmosféře sdružení výrazná změna. „Na jaře 1923 ... procházel jsem se s Teigem po Praze, a pociťující atmosféru štěstí, ... našli jsme východisko z disharmonie světových názorů, jež byly mumifikované, jedovaté a trudné – a objevili jsme poetismus.“¹⁵ Nový životní názor, na jehož zrod Nezval s odstupem čtyř let vzpomíná, v sobě zahrnoval, zjednodušeně řečeno, prvky utopie psycho-fyziologické, technické a sociální, jež našly trojí teoretický výraz v poetismu, konstruktivismu a marxismu. Teige se pokoušel tyto tři elementy integrovat ve filozofickou a estetickou syntézu. Intuitivnějším a bezprostřednějším Nezvalovi stačilo utopickou vizí moderního věku na konci tisíciletí, v němž zavládne „harmonická souhra objevů Marxova a Edisonova ducha“,¹⁶ zarámovat hédonistické opojení z přítomného okamžiku, uplývajícího v gejzíru smyslových prožitků, které odvozovalo svůj rodokmen od Rimbaudova požadavku systematického rozrušování

11 Nezval Mahenovi, 11.3.1922. In: *Adresát Jiří Mahen*. Usp. Jiří Hek a Štěpán Vlašín. Praha, SNKLU 1964, s. 59.

12 NEZVAL, V.: Vzpomínky na Jiřího Wolkeru. In: Týž: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*. (Dílo, sv. 26.) Usp. Milan Blahynka. Praha, Čs. spisovatel 1976, s. 88.

13 Týž: *Z mého života*. Praha, Čs. spisovatel 1959, s. 80.

14 KALISTA, Zdeněk: *Tváře ve stínu*. České Budějovice, Růže 1969, s. 197 n.

15 NEZVAL, V.: Návěští o poetismu. In: Týž: *Manifesty, eseje a kritické projevy z poetismu (1921–1930)*. (Dílo, sv. 24.) Usp. Milan Blahynka. Praha, Čs. spisovatel 1967, s. 134.

16 Týž: *Kronika z konce tisíciletí*. (Dílo, sv. 27.) Praha, Čs. spisovatel 1967, s. 65.

smyslů jako cesty k nejpřesnějšímu poznání skutečnosti. Komunistické představy všelidské svobody a štěstí, pospojované s vylíčeným infernem „prehistorie“ kapitalistického řádu vzdušnými mosty „železné logiky dějin“, Nezvala oslnily jako exaltovaná báseň svého druhu. Scházející teoretická výzbroj nového učení, patrná z jeho pozdějších statí a projevů, pak ani nemusela být na překážku pevnosti přesvědčení.

Když Nezval v jednom polemickém střetu s Antonínem Zápotockým v 50. letech poukazyval na rozdílnou motivaci přílnutí ke komunistickému hnutí u sebe a u „druhého dělnického prezidenta“, vystihl zároveň podstatný rys určující charakter meziválečné avantgardy oproti „proletářskému“ či sociálnímu umění doby. Zatímco u Zápotockého Nezval shledával především soucit s bídou páříů kapitalismu, „naše generace po první světové válce viděla ve hvězdě komunismu zrod nového, radostného světa s rozvinutou civilizací, která dokáže uskutečnit vysnívané zázraky“.¹⁷

Tato výpověď dotvrzuje Nezvalovy utopické názory a očekávání, ale rovněž se dotýká zkušenostního pozadí, z nějž čerpaly svou brizanci. Pro velkou část generace narozené kolem roku 1900, která se nepodílela na vrcholícím českém národním hnutí, podobně jako pro mnohé její evropské vrstevníky znamenala první světová válka dalekosáhlou relativizací a diskreditací hodnot „starého“ světa, proměnu pojmů morálky, cti, rozumu v bezobsažné fráze. Ideoví oponenti a kritikové „mělkosti“, „nezakotvenosti“ a „kratochvilné rozmarnosti“ životních názorů avantgardy (jako třeba Ferdinand Peroutka) měli často tendenci tento faktor nedoceňovat či zlehčovat. Avšak deziluze se neodehrávala jen v rovině obecné reflexe či pózy, v nejednom případě byla osobně prožitou bolestnou zkušeností. Kotva dřívějších jistot byla nenávratně ztracena, neboť ji dospívající budoucí umělci ve Francii, Německu i Rakousku-Uhersku pohřbili v zákopech válečných polí. I Nezval byl mobilizován. A i když shodou šťastných okolností unikl bojovému nasazení, tento zážitek byl jedním ze semen, ze kterého klíčil jeho radikální odpor proti současnému řádu, jenž „plodí války“.

Pravdy revoluční ideologie mohl ovšem mladý básník přijmout za vlastní a nepochybné, jestliže svými nároky příliš nezasahovaly do přítomnosti náruživě prožívané všemi smysly. Ve jménu horoucně vzývaného, ale přece jen abstraktního zítřejšího štěstí pro všechny nesměly žádat oběti na konkrétním štěstí umělce dnes. Drama boje o budoucnost se koncentrovalo do romantické, v podstatě archetypálně mytické představy revoluce, opěvované jako extatický karneval, krvavá očištná lázeň, v níž se obrodí, respektive zhyne starý a zrodí se nový svět.

V Nezvalových recenzích, úvahách a manifestech se ve 20. letech téměř nesetkáváme s radikálním obrazoborectvím ve vztahu k umělecké tradici, patrným třeba u Teiga, zato nás naopak poněkud překvapí značná vstřícnost v tomto směru. Například v článku o Janáčkově formuloval Nezval svůj postoj takto: „... nejde tu přece o kritizování děl minulosti, nýbrž o ... uvědomování si svých vlastních zákonů, při němž je antitéza nejcharakterističtějším prostředkem, poněvadž jí se nejmarkantněji jeví rozdíly dvou zjevů: předchozího a současného.“¹⁸ Univerzálnost uměleckých forem a žánrů prohlašuje Nezval za své krédo, její vzory vidí v Picassovi i Shakespearovi. Dospívá k relativistickému

17 PILAŘ, Jan: *Sluneční hodiny: Vzpomínky*. Praha, Čs. spisovatel 1989, s. 253. Citát je Pilařovou parafrází Nezvalových výroků.

18 NEZVAL, V.: *Její Pastorkyňa*. In: *Týž: Manifesty, eseje a kritické projevy z poetismu*, s. 90.

a tolerantnímu pojetí avantgardy. Jestliže „každý experiment směřuje ke svému klasicismu,¹⁹ je nutné mít odvahu hledat stále nové prostředky vyjádření; vyloučeny ale nejsou ani návraty, jak o tom ostatně svědčí i řada Nezvalových děl z konce desetiletí. Vábihost těchto „návratů“ se ovšem měla posléze ukázat jako jedno z největších úskalí Nezvalovy tvorby.

Ve vysloveně politickém smyslu se Nezval ve 20. letech neangažoval – pomineme-li různé schůze, kde se bouřlivě diskutovalo a vykřikovala politická hesla. V čem tehdy spatřoval svou účast na politickém dění, vysvítá z jeho pozdějšího hodnocení Devětsilu jako politické skupiny *sui generis*: „Nezáleželo na tom, zdali ten či onen nosí legitimaci mládeže a později strany, zdali má zaplacený příspěvek a chodí-li na schůze. Pracovali jsme veřejně, tiskli v časopisech marxistické levice a nebylo důvodu předstírat příslušnost ke hnutí, jež bylo solí v očích buržoazie. Dali jsme si záležet na tom, abychom hodně hlasitě potírali reformismus a masarykovskou ideologii.“²⁰

Prvním Nezvalovým politickým činem, který vzbudil širší ohlas, byl v roce 1929 podpis pod prohlášením odsuzujícím kritické stanovisko sedmi komunistických spisovatelů k čistkám ve straně, jež vstoupily do historie pod pojmem bolševizace. Toto prohlášení, koncipované Juliem Fučíkem, narysovalo model loajality komunistického umělce k „rodné straně“, z něhož se většina signatářů už nedokázala vymanit: „Jsme přesvědčeni, že je to komunistická strana, která má a jediná může být vůdcem revoluce, a tím i nositelkou všeho našeho kulturního snažení.“²¹ Spory o novou linii KSČ urychlily již nazrávající rozpad Devětsilu, neboť mezi protestujícími a posléze z KSČ vyloučenými spisovateli byli Vladislav Vančura a Jaroslav Seifert a někteří další členové sdružení se s nimi solidarizovali. Předznamenaly však také nastávající obrat v Nezvalových veřejných postojích. Ty našly institucionální zakotvení v Levé frontě, kterou Nezval v říjnu 1929 spoluzakládal. Za předsednictví Karla Teiga a později S. K. Neumanna se tato organizace snažila integrovat levicovou inteligenci hlásící se k marxismu a kompenzovat tak intelektuální ztráty, které komunistická strana utrpěla vyobcováním všeobecně uznávaných kulturních osobností.

Počínaje rokem 1930, s nástupem hospodářské krize a zostřených společenských konfliktů, pronáší Nezval politicky angažované, agresivní projevy a uveřejňuje útočné kritiky a polemiky. Halasně v nich deklaruje svou marxistickou víru, šermuje revoluční frazeologií a pojmy z dobového žargonu KSČ. Podrážděně snáší jisté vzduchoprázdno, které se vytvořilo po umrtvení činnosti Devětsilu, a vyhláší pro sebe apoštolát nového uměleckého vůdcovství: podle Nezvala má dočasná likvidace poetismu umožnit jeho očistu od údajných epigonů, kteří „zkreslili poetism ještě dřív, než naplním jeho formuli definitivním zněním“.²² Zároveň se však projevuje krize v Nezvalově vlastní tvorbě. Stále častěji v ní totiž splácí daň straně plytkými veršovanými agitkami, které jsou v zřetelném protikladu k dosud převažující lyrické linii jeho poezie i k jeho odmítavému stanovisku vůči ideovosti a tendenčnosti v umění.

19 Týž: F. X. Šalda šedesátníkem. *Tamtéž*, s. 139.

20 Týž: *Z mého života*, s. 162.

21 Zásadní stanovisko k projevu sedmi. In: *Avantgarda známá a neznámá*, 3: Generační diskuse 1929–1931. Usp. Štěpán Vlašín a kol. Praha, Svoboda 1970, s. 54 n. Podepsáni jsou K. Biebl, V. Clementis, J. Fučík, F. Halas, Karel Konrád, V. Nezval, L. Novomeský, K. Teige, V. Titelbach, B. Václavěk, J. Weil, V. Závada.

22 NEZVAL, V.: Zvěrokruh. In: Týž: *Manifesty, eseje a kritické projevy z poetismu*, s. 512.

Podstatu tohoto rozporu jasnozřivě vystihl F. X. Šalda: „V Nezvalovi-básníkovi je zásadní nesmířený svár. (...) To není dvojdomost; tu je jen rozpolcenost a neschopnost syntézy.“²³ Charakterizuje ho jako rozeného senzualistu a požitkáře, jehož „teatrální gesto revoluční [je] v podstatě vypočítavě studené a patos jen padělající“.²⁴ K tomu lze ještě dodat, že tato tendenční linka obecně vystupovala u Nezvala nápadně do popředí za souběhu dvou okolností. Jednak souvisela s únavou z avantgardních poetik, s jistým vyčerpáním výrazových prostředků právě opouštěného směru, ať jím byl poetismus nebo později surrealismus. Jednak byla důsledkem praktického sblížení s komunistickým hnutím a intenzivnějšího styku s komunistickými novináři a funkcionáři, jako byl Julius Fučík, Ladislav Štoll, Václav Kopecký nebo Eduard Haken, a odezvou – dílem mechanickou, dílem kalkulovanou – na proměny taktiky KSČ v oblasti kultury. Nezanedbatelnou roli při přijímání propagandistických zakázek ovšem hrály i finanční pohnutky.

Jedním z konkrétních projevů připomenutého sblížení byla Nezvalova účast v delegaci spisovatelů, která z Fučíkovy iniciativy navštívila v roce 1932 stávkující mostecké horníky. Stojí za zmínku trojí Nezvalova reakce na tento zážitek. Zračí se v ní totiž charakteristické proměny básníkovy nervního temperamentu, pod jehož někdy mocným vlivem se utvářely i jeho postoje k politickým a sociálním problémům doby. Zjevně pohnut promluvil Nezval na schůzi Výboru solidarity se stávkujícími horníky o jejich ubohých životních poměrech a ve stejném tónu referoval i v tisku. Jako bezprostřední ohlas stávky vznikly ovšem také následující verše z cyklu *Proletářských básní*, které jsou mnohem spíše produktem romantické estetizace revoluce a dělníka, typické pro poetiku Devětsilu, než projevem skutečně prožitého sociálního soucitu:

Přelomíme přes koleno
nouzi hlad
budeme míti moje ženo
systém rad.

Bez starostů bez četníků
bez čáky
budem sami v jednom šiku
vojáky.

Proto nebojím se padnout
jaký div
místo vrahů bude vládnout
kolektiv.²⁵

Konečně zasáhl Nezval do zápasu o práva horníků i svou silou fyzickou, když povzbuzen alkoholem v luxusním nočním baru spílal jejich jménem „měšťákům“, poté se pustil do rvačky s přivolanými strážníky, a jednomu z nich dokonce zlomil prst. Z vězeňské cely byl propuštěn ještě téže noci po intervenci ministra vnitra „měšťácké“ vlády.²⁶

23 ŠALDA, F. X.: Pohled na naši nejnovější produkci lyrickou. In: *Šaldův zápisník*, 6: 1933–1934. Praha, Čs. spisovatel 1993, s. 16.

24 Týž: Z básnického mumraje Víta Nezvala. In: *Šaldův zápisník*, 4: 1931–1932. Praha, Čs. spisovatel 1991, s. 211.

25 Cit. podle: BLAHYNKA, Milan: *S Vítězslavem Nezvalem: Kapitoly o životě a tvorbě*. Praha, Mladá fronta 1981, s. 100 n.

26 FIRT, Julius: *Knihy a osudy*. Brno, Atlantis 1991, s. 224.

Tolik vzývaný „proletář“ a jeho svět byl pro Nezvala ve skutečnosti abstraktní a vzdálený. Zaměřoval ho s lyrickým hrdinou svých básní, který v sobě snoubil rysy Ilji Muromce ze staroruských bylin a romantického rytíře citových a smyslových dobrodružství. Vztah dělníka a básníka byl v podstatě určen jejich vznešenými společenskými úlohami. Dělník byl povolán osvobodit svět ode všech sociálních nesnází a nespravedlnosti, básník pak měl kouzelným proutkem svého slova vysvobodit dělníkovu duši ze zakletí „měšťácké morálky“ a „rozumářství“. Že nešlo jen o proklamaci, měly potvrdit například pozdější surrealistické „výzkumy dělníkovy duše“. Účelem těchto her bylo prostřednictvím verbálních asociací probouzet potlačenou fantazii proletáře a dokázat, že vskutku i on se v nové společnosti může stát básníkem. (Vzpomeňme, že po „vítězství pracujícího lidu“ se ne jeden bývalý avantgardista dostal do role školitele rychlokursů, v nichž se mladí adepti od soustruhů a rotaček měli vyučit spisovatelskému řemeslu.) Dělník a básník byli zkrátka chápáni jako komplementární spolutvůrci šťastné lidské budoucnosti, přičemž za zdar jejich díla ručila komunistická strana.

Mezi dvojí věrností

V konfliktu dvou loajalit se Nezval ocitl jako neformální vůdce Skupiny surrealistů v ČSR, která byla založena v březnu 1934. Nezval se cítil od konce 20. let surrealismem stále silněji přitahován, a když se pařížská skupina svým druhým manifestem ocitla „ve službách revoluce“ a přihlásila se bezvýhradně k dialektickému materialismu, padly jeho poslední výhrady. V roce 1930 ovšem konference Mezinárodní asociace revolučních spisovatelů v Charkově vyhlásila socialistický realismus za jedinou závaznou směrnicí umělecké tvorby a vše, co se mu vymykalo, zavrhl jako „sektářství“ a „trockistickou úchylku“. To bylo pro Nezvala nepřijatelné. Podmiňoval platnost této tvůrčí metody přinejmenším vítězstvím socialistické revoluce, do té doby pokládal za nemožné přenášet sovětské parametry na československou kulturu. Tehdejší Nezvalovo stanovisko by se dalo vyjádřit heslem „disciplínou jsme povinováni revoluční ideologii, svobodou svému básnickému nadání“.²⁷ V tomto duchu byl také stylizován manifest skupiny *Surrealismus v ČSR*, provázený na důkaz loajality dopisem Ústřednímu agitpropu KSČ.²⁸ Vedoucí orgány KSČ pohlížely na tuto iniciativu sice nedůvěřivě, avšak většinou relativně shovívavě. Na rozdíl od svých francouzských soudruhů, kteří André Bretona a Paula Eluarda v roce 1933 vyloučili ze svých řad, byli českoslovenští komunisté zpočátku ochotni o sporných otázkách alespoň diskutovat. Přední umělečtí teoretikové strany jako Bedřich Václavek a Kurt Konrad ovšem přitom nijak nešetřili kritikou na adresu surrealistů; osamoceného advokáta v komunistickém tisku jim dělal Záviš Kalandra.

Nezval tedy odmítal považovat poezii za nástroj agitace v třídním boji, viděl v ní enklávu svobody ve „starém“ světě a její příslib do budoucnosti. To však neznamenalo, že by básník

27 Viz první koncept Nezvalova proslovu na sjezdu sovětských spisovatelů v září 1934. In: NEZVAL, V.: *Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931–1941. (Dílo, sv. 25.)* Usp. Milan Blahynka. Praha, Čs. spisovatel 1974, s. 650.

28 Pod prohlášením jsou kromě Nezvala podepsáni Konstantin Biebl, Bohuslav Brouk, Imre Forbath, Jindřich Honzl, Jaroslav Ježek, Katy King, Josef Kunstadt, Vincenc Makovský, Jindřich Štyrský a Toyen. Karel Teige po počátečních výhradách se stal členem skupiny o několik měsíců později.

měl zůstat uzavřen ve slonovinové věži svého snění. Ve stadiu „univerzální revolty“ totiž jeho verše, zrozené ze svobodné fantazie, byly nabitý potenciálem destrukce, který měl rozvracet tradiční „měšťácké“ hodnoty a instituce – manželství, rodinu, náboženství, stát. „Nepokládáme žádný statek a odkaz za dost posvátný, abychom jej chtěli nerozbít,“ hartusil Nezval. Jejich vinou se totiž realita stala odporným žalářem, který je snesitelný jen za cenu mentálního úniku. „Moderní umělci jsou bratři šilenců,“ kteří spáchali před realitou symbolickou sebevraždu,²⁹ psychologické perverze a individuální zlo jako vypouklé zrcadlo pouze odrážejí zvrácenost sociálních poměrů. (Z těchto tezí plynul Nezvalovi závěr, že realistické umění je ve své podstatě zpátečnické, zatímco objektivně „revoluční“ může být jediné avantgarda.) Jedinou alternativu naprosto svobodné tvorby představuje pro umělce „přímá akce“. „Nemá-li právě pušku v ruce ... není-li právě povolán k činu, nechť plivne do přepolitizované butiky věčných žvástů – a nechť dokončí, sám sobě nejspravedlivějším soudcem, své dílo,“ prolašoval Nezval na vernisáži svých přátel ještě v lednu 1938.³⁰

Není divu, že takovéto silácké výroky vnímala tehdejší kulturní veřejnost jako nadsázku. Nebylo to jen tím, že jejich koncentrace byla ředěna jinými, méně jednostrannými formulacemi, ani tím, že Nezval, veden citem nebo smyslem pro objektivnost, dokázal veřejně vyslovit uznání třeba Karlu Čapkovi a Masarykovi. Jednotlivé kulturní proudy v Československu 30. let byly vůči sobě sice často ostře naježené, netvořily však izolované kontinenty, naopak byly navzájem spojeny četnými vazbami. A tak kupříkladu Nezval vydával knížky u Borového i v Melantrichu, občas otiskl verše v *Lidových novinách* a nezpřetrhal zdaleka všechny přátelské vztahy a styky s lidmi „z druhého břehu“. Kulturní mikrokosmos pražských uměleckých kaváren, jako byla Unionka, Národní kavárna, Metro nebo Mánes, skýtal pak přirozenou možnost vyměnit si alespoň několik slov s těmi, které odcizily ideologické nebo osobní sváry. V uměleckém prostředí bylo proslulé Nezvalovo bouřliváctví, exhibicionismus a ochota nechat se unést prudkými a efektními gesty. Přes veškerou radikálnost také z jeho slov nečišla ona jedovatá nenávisť, kterou se v pozdních 30. letech vyznačovaly například články S. K. Neumanna. A Nezvalovým rozvracením „buržoazních“ konvencí a institucí se mohli cítit vpravdě ohroženi nejspíše jen manželé přitažlivých žen.

Příležitost osobně konfrontovat své názory na umění s představami revolučního ideologického centra Nezvalovi poskytla účast v české delegaci na prvním sjezdu sovětských spisovatelů na podzim 1934 v Moskvě. Tato monstrózní akce měla všemožně demonstrovat grandióznost sovětských poměrů, což se projevilo i v časových měřítkách – rokování probíhalo dva týdny a úvodní referát Maxima Gorkého, ikony socialistického realismu, trval plných osm hodin. Nezvala optimisticky naladil hlavní proslov Nikolaje Bucharina, poměrně vstřícný vůči pluralitě umělecké tvorby, a tak se odhodlal ze sjezdové tribuny a pak v novinovém rozhovoru obhajovat surrealismus. Pozitivní formulace o tomto hnutí a všechny zmínky o Bretonovi však padly za oběť škrtům cenzora. V tisku se namísto toho objevila zkreslená slova o nesmírné lásce českého národa ke Gorkému, jehož dílo přý avantgarda neúnavně studuje jako svůj vzor. Po návratu ze sjezdu Nezval tento svůj zážitek

29 NEZVAL, V.: Předmluva k výstavě Štyrského a Toyen. In: Týž: *Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931–1941*, s. 418.

30 Týž: *Surrealismus Štyrského a Toyen. Tamtéž*, s. 376.

se sovětskou cenzurou bagatelizoval. O to pobouřeněji reagoval na mnohem mírnější zásahy „buržoazní“ cenzury v inscenaci svých *Milenců z kiosku* na scéně Národního divadla.

V létě 1935 si Nezval odnesl traumatizující zážitek z Mezinárodního kongresu na obranu kultury v Paříži, z pozadí usměrňovaného sovětskými kulturními agenty. Jeho organizátoři mu totiž, stejně jako Bretonovi, znemožnili vystoupit s připraveným proslovem. Francouzská skupina v reakci na tuto událost zveřejnila manifest *Z dob, kdy měli pravdu surrealisté*, odmítající kulturněpolitický diktát sovětských i francouzských komunistů. Tentokrát však už nešlo jen o umění. Signatáři manifestu vyslovovali své znepokojení nad „modloslužebným kultem“ Stalina – „všemocného vůdce, pod nímž se tento režim zvrhl v negaci všeho, čím měl být a čím také byl. Tomuto režimu a tomuto vůdci jsem nuceni vyjádřit absolutní nedůvěru,“ stálo v závěru prohlášení.³¹ A Nezval, který před rokem obdivně líčil lásku sovětského lidu ke Stalinovi, byl ochoten text podepsat. Spory v české skupině ale znemožnily dosáhnout kýženého společného stanoviska, takže se její členové ke svým francouzským přátelům nakonec nepřipojili. Tyto důvody vysvětloval Nezval v září 1935 v dopise Bretonovi, ve své solidaritě šel však ještě dál: „Pokud jde o budoucnost, jsem rozhodnut při eventuální nejednotnosti ve skupině vynaložit všechny své síly, aby česká skupina solidárně s Vámi neustoupila ani před krajními důsledky.“³²

Vývoj Nezvalových názorů v následujících letech však vyústil ve stanovisko právě opačné. V září 1936 Nezval ještě ujišťoval v dopise Teiga, že sdílí jeho kritiku prvního politického procesu v Moskvě, v němž byli likvidováni Zinovjev, Kamenjev a další, a vyslovil své bezpodmínečné přesvědčení o nevině obžalovaného Bucharina. V Nezvalově osobním diáři z ledna 1937 již nacházíme záznam o vzrušené polemice se Štyrským, Honzlem a Toyen, kteří tvrdili, že proces s Bucharinem je zinscenován. A v listopadu téhož roku se v komunistických *Haló novinách* objevila Nezvalova báseň k výročí říjnové revoluce s verši o „velkém ladiči pian, který vytrhal zpuchřelé struny“.³³ Autor měl na mysli Stalina. Veřejných komentářů na téma sovětských procesů, jež rozjitřily kulturní atmosféru v Čechách v nebyvalé míře, se Nezval ovšem v letech 1936–37 zdržoval, což svědčí nespíše o jeho vnitřní nejistotě a pochybách. Julius Firt píše v této souvislosti o velké krizi, kterou prý Nezval – „celou svou letorou a naturelem proti procesům“ – zažíval.³⁴ V roce 1937 také v důsledku zvětšujícího se odcizení v politických názorech umlká proud nadšených slov, která si v dopisech vyměňoval Nezval s Bretonem a Eluardem, vzájemná korespondence byla v té době zřejmě zcela přerušena.

7. března 1938 došlo mezi českými surrealisty k bouřlivému výstupu, při němž Nezval kategoricky obhajoval hrdelní rozsudky nad Bucharinem, Rykovem „a spol.“ v právě

31 *Z dob, kdy měli pravdu surrealisté*. In: NADEAU, Maurice: *Dějiny surrealismu*. Olomouc, Votobia 1994, s. 371.

32 Nezval Bretonovi, po 7. září 1935. In: *Depeše z konce tisíciletí: Korespondence Vítězslava Nezvala*. Usp. Milan Blahynka. Praha, Čs. spisovatel 1981, s. 86.

33 Týž: *Pohled na Leningrad z mostu u Zimního paláce*. In: *Haló noviny*, (7.11.1937). – Ve strojopisu této básně, který se nachází ve fondu Ludmily Hodáčové (*Archiv Památníku národního písemnictví, Staré Hrady*), uvedené verše scházejí. Je možné, že Nezval je připsal dodatečně, z popudu některého komunistického redaktora – podobná praxe mu v 50. letech nebyla nijak cizí.

34 FIRT, J.: *Knihy a osudy*, s. 240.

probíhající třetím moskevským procesem. Podle svědectví Karla Teiga – Nezvalem veřejně nikdy výslovně nepopřené, potvrzené navíc po letech také nezainteresovaným svědkem, malířem a spisovatelem Václavem Zykmondem³⁵ – se Nezval uchýlil též k prudkým antisemitským výpadům. Uvítal zrušení Mejercholdova divadla, „o němž tvrdil, že se za ním skrývala špionáž“, a Pražský lingvistický kroužek označil „za cosi podezřelého, za čím stojí něco mezinárodně židovského“.³⁶ Brzy poté oznámil v tisku zrušení surrealistické skupiny, což ovšem její členové odmítli. Ve veřejném komentáři ke svému rozhodnutí dokonce označil sovětské monstrprocesy za pouhé kriminální případy a dovolával se přiznání obviněných, která ho prý vyvedla z dřívějších omylů.³⁷

Nepřímou polemiku s Teigovým výkladem událostí v brožůvě *Surrealismus proti proudu* Nezval pak vtělil do knihy *Pražský chodec*, která tak v sobě spojila rysy lyrické prózy s traktátem o poetice a politickým pamfletem. Tvrdí zde, že „po důkladném prostudování procesu s Radkem“ (v lednu 1937) „pochopil úplně autentičnost moskevských procesů“ i to, „jak spikleneckými úmysly trockistů a bucharinců byla uvedena do nebezpečí věc socialismu“. Zasažen „bolestí“ a „hněvem“ z poznání, že Bucharinův projev na sjezdu sovětských spisovatelů, který svého času tak vše přivítal, byl prý pouhou vějičkou na důvěřivé intelektuály, pateticky volá: „... což zrada, již se dopustil Bucharin se svými společníky, není nejdrtivější zradou, jaká se kdy udála v dějinách?“³⁸ Prohlédnutí minulých omylů se však spojuje s novým vyznáním víry. Místo ochránce umělců zaujímá nyní „ta jednoduchá, tak zcela elementární, konkrétní a věrná postava Stalinova“, která právě v kalužích krve pohřbívá starý „svět sofismat“, aby nad ním nechala rozzářit „červánek dobra“. „Ten muž, který se sklání k dětským tvářím, objímá bojující a čte prý raději Shakespeara než spisovatele Rappu, ten muž se zdá být blízkým mému srdci právě teď (jak je to zvláštní!), kdy padá, kdy musilo padnout tolik hlav.“³⁹

Návrat bloudícího intelektuála k přísné stranické disciplíně, provázený gloriolou funerálních rekvizit, si samozřejmě vysloužil ocenění ortodoxních soudruhů. Sotva je však možné nepostřehnout v Nezvalových pateticko-sentimentálních výlevech jistou křeč. Připomínají – odmyslíme-li si jejich antihumánnost – horoucí vyznání konvertity, který se snaží zaplašit stíny minulých pochybností v exaltaci a touží se přivínout na hrud' zbožňované bytosti, aby pod ochranou její spasitelné autority unikl trýznivé prázdnotě. Zdůvodnění se redukuje na akt bezvýhradné oddanosti. Sovětský vůdce je zde obdařen kromě

35 ZYKMUND, Václav: Zrcadlo, jehož kyvadlem je noc: Ukázka z pamětí. In: *Host: Časopis nejen pro literaturu*, č. 7 (1991), s. 105. Zmínku o „šovinistických a antisemitských výrociích“ Nezvala obsahuje i zápis ze schůze surrealistické skupiny konané 14.3.1938. (Jeho autograf je otištěn v publikaci *Český surrealismus 1929-1953*. Ed. Lenka Bydžovská a Karel Srp. Praha, Argo a Galerie hl. m. Prahy 1996.)

36 TEIGE, Karel: *Surrealismus proti proudu*. Cit. podle: Týž: *Zápisy o smyslu moderní tvorby: Studie z třicátých let. (Výbor z díla, 2.)* Usp. Vratislav Effenberger a Jiří Brabec. Praha, Čs. spisovatel 1969, s. 503.

37 NEZVAL, V.: Řeč ke studentstvu o roztržce se skupinou surrealistů. In: Týž: *Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931-1941*, s. 377-384.

38 Týž: *Pražský chodec*. Praha, Fr. Borový 1938 (1. vyd.), s. 67. V druhorepublikovém vydání z téhož roku byly politické sentence z cenzurních důvodů vynechány a tuto verzi *Pražského chodce* Nezval zařadil také do 31. svazku svého souborného *Díla*. Že by tehdy šlo jen o „technické nedopatření“, jak tvrdí Jiří Taufer v doslovu k Nezvalovu svazku statí z 30. let, se vzhledem k době vydání (1958) zdá krajně nepravděpodobné.

39 *Tamtéž*, s. 14.

nesmrtelnosti všemi atributy božské bytosti, se kterými se setkáváme na prahu 50. let v Nezvalově poemě *Stalin*: je vzýván jako mesiáš, tvůrce i ničitel, věncí ho moudrost, dobrota, láska, rudimentární prostota.

Jestliže se Teige shodoval s Nezvalem při výkladu jeho konfliktu se surrealistickou skupinou aspoň v něčem, pak to bylo konstatování, že k němu nedošlo spontánně, ale v důsledku kumulovaného napětí. „... inkubační doba roztržky kryje se přibližně s datem, kdy nastala kardinální změna proudu kulturní politiky KSČ,“ napsal Teige oprávněně v *Surrealismu proti proudu*.⁴⁰ Od roku 1936 se namísto debat ze strany KSČ totiž stále častěji ozývaly paušální odsudky na adresu avantgardy. Jako katalyzátor posloužilo vydání Gidovy reportáže *Návrat ze Sovětského svazu* a Neumannovy repliky *Anti-Gide*, po němž se vystupňovaly vulgární útoky i výhrůžky sovětských kulturních „popučíků“ proti „dekadentním formalistům“. Ale například Julius Fučík přitom zvolil taktický postup, když právě Nezvala ze svých kritických výpadů vyjímal. On a další komunističtí žurnalisté, s nimiž se Nezval stýkal, si jistě také dali záležet, aby „politicky nezralému“ básníkovi náležitě objasnili „správnou“ interpretaci procesů. Dal-li Nezval nakonec veřejně ve všem všudy zapravdu stalinské propagandě, nelze si přitom odmyslet různé vektory tohoto vnějšího tlaku. Otevřený názor na sovětské procesy v této době vyžadoval už i nezanedbatelnou dávku osobní odvahy. Obava z nekonformního a stále osamocenějšího postoje „dějinám navzdory“ zřejmě pomohla Nezvalovi umlčet pochybnosti i hlas svědomí.

Bezprostřední popud k Nezvalovu rozchodu s přáteli ovšem vzešel z průvodního textu ke katalogu výstavy Štyrského a Toyen, zahájené v lednu 1938, v němž Teige s nebývalou otevřeností poukázal na shodné rysy kulturní praxe v SSSR a v Německu. Tento moment poukazuje na další, a možná nejpodstatnější důvod Nezvalova názorového obratu. Nezval, jako tolik jiných, spatřoval v Sovětech hlavní záštitu proti hrozícímu nacistickému nebezpečí, a tudíž pro něho bylo nepřijatelné házet Berlín s Moskvou „do jednoho pytle“. V situaci, kdy československá demokracie již balancovala na pokraji propasti, se tak Nezval ocitl v zajetí logiky „kdo nejde s námi, je proti nám“. Jinými slovy: kdo kritizuje Sovětský svaz, staví se objektivně do řad jeho nepřátel, ergo přisluhuje fašismu. Pravda musela být v souladu s těmito ohledy – anebo prostě nemohla být za pravdu uznána.⁴¹

Nezval si vysvětloval „protisovětské“ postoje francouzských surrealistů, kteří neváhali označovat Stalina za „hlavního nepřítele proletářské revoluce“ a „nejneomluvitelnějšího vraha“,⁴² mimo jiné odlišným geopolitickým postavením Francie, jež jako velmoc nepociťovala prý tak naléhavě německou hrozbu. Když v srpnu 1938 na pařížském sjezdu na obranu kultury apeloval na spisovatele světa, aby se svou autoritou zasadili o záchranu svobodného Československa, těžko by našel vřelou odezvu u Bretonovy skupiny, i kdyby nebylo vzájemných rozporů ve vztahu k SSSR. Její členové totiž sice nepodlehli iluzím většiny evropských levicových intelektuálů o rudém Východě, zato jinak trpěli politickou

40 TEIGE, K.: *Zápasy o smysl moderní tvorby*, s. 502.

41 Obavy o osud republiky vyzvedl jako podstatný motiv Nezvalova jednání J. Firt ve svých vzpomínkách a I. S. Inov v Nezvalově monografii. Jednoznačně ho zdůraznil také Ivo Fleischmann v diskusním příspěvku na pařížské konferenci o avantgardě v Československu: *les Avant-gardes tchèque et slovaque dans le contexte international*. (Colloque, Paris 27–28 mai 1978.) Réd. par Helena Jechová. Paris, Service de publications de la Sorbonne nouvelle 1983, s. 142.

42 Prohlášení přečtené André Bretonem na shromáždění 3. září 1936 „Pravda o moskevském procesu“. In: NADEAU, M.: *Dějiny surrealismu*, s. 395.

slepotou. Clona předpojatostí a dogmat jim znemožňovala rozlišovat v mezinárodněpolitickém spektru mezi černou a bílou barvou jiné odstíny. Zatímco Nezval a jeho druhové v souladu s taktikou „lidové fronty“ uzavřeli dočasný smír s „buržoaznědemokratickým“ řádem v zájmu obrany před fašismem a v Československé obci spisovatelů rozvíjeli některé aktivity společně s liberálními a „prohradními“ literáty, surrealisté ve Francii v duchu dřívějších směrnic Kominterny až do vypuknutí války v podstatě nerozlišovali mezi „imperialistickým“ a fašistickým režimem a vyzývali k jejich současnému zničení. (Tento protiklad se objevil dosti zřetelně už v projevech Nezvala a Bretona určených pro pařížské kulturní fórum v létě 1935.) Přitom ovšem projevovali germanofilské sentimenty, motivované hlubokou skepsí a odporem k západoevropské civilizaci, a vybízeli ke vstřícnosti vůči Hitlerovu Německu. Existence Československé republiky pro ně sama o sobě nepředstavovala hodnotu, neboť v ní viděli pouze produkt versailleského systému, sloužícího mezinárodní buržoazii k vykořisťování proletariátu. Samotný pojem vlasti pro ně byl vždy terčem bezudného výsměchu – a v tomto směru je Nezval nikdy nenásledoval.

Ačkoliv politické důvody Nezvalova rozchodu se surrealistickou skupinou byly nejzávažnější, nebyly jediné. Přes hluboké zaujetí tvůrčí metodou surrealismu se Nezval cítil stísněn přísnými mezemi jeho poetiky, zejména dogmatem volného verše. Unikál mu cykly pseudonymně otiskovaných sociálních balad ve villonovském stylu, které provokovaly jeho umělecké druhy k ironickým narážkám, až se nakonec dočkaly – spolu se dvěma básněmi vyjadřujícími obdiv ke Stalinovi a Masarykovi – před jejich soudnou stolicí neúprosného odsouzení jakožto produkty konvenčního a tendenčního básnictví. Je pravděpodobné, že i kdyby nenastala politická krize, nezůstalo by surrealistické hnutí Nezvalovým celoživotním uměleckým přístavem. Na druhé straně se Nezval se surrealismem nikdy výslovně nerozešel. V *Pražském chodci* prohlásil jednoznačně: „... nechci se pokládat, nesmím být pokládán za jednoho z jeho odpadlíků, jenž rozlukou se skupinou surrealismu vystřízlivěl.“⁴³ (Dovídáme se odtud, že v posledním dopise Bretona dokonce žádal, aby svým jménem posvětil založení nové skupiny, v níž by nefigurovali Teige, Brouk, Štyrský a Toyen.) Nezval se v téže knize také pokusil revidovat Bretonův výklad vztahu podvědomí, racionality a umělecké tvorby, aby ho učinil slučitelným s politicky angažovanou a rýmovanou poezií. A existují svědectví (Josef Hiršal, Štefan Žáry), že se o surrealistickou produkci nepřestal živě zajímat ani za války a v dobách gottwaldovského temna.

V osudném roce 1938 Nezvalovu životní dráhu neurčovaly jen konstelace politické a nebeské – jak věřil. Vstoupila do ní svým magickým vlivem nová hvězda, začínající herečka Ludmila Hodáčková, u níž nacházel citový azyl před stále neodbytněji se vtírajícími událostmi nervózní doby. Z jejich vzpomínek se z náznaků dovídáme, že Nezval prožíval konflikt s přáteli velmi tíživě. V jeho náladách se střídaly návaly vzteku a výčitky na jejich adresu s lítostí a touhou po smíření. Krátce po konfliktu si v jednom dopise „Lilly“ úlevně povzdechl: „jak jsem rád, že s tou bandou budu už mít konec“;⁴⁴ v jiném listu jí dával najevo svou vděčnost, že ho „vymkla z područí sekt“.⁴⁵ Nezvalovy vztahy s některými bývalými členy skupiny už zůstaly neurovnány. Platí to zejména o Štyrském, který zemřel v roce 1942, Teigovi a patrně i o Broukovi, který po „únoru“ emigroval do Austrálie. Sergej

43 NEZVAL, V.: *Pražský chodec*, s. 108.

44 Nedatováno, cit. podle: HODÁČOVÁ, L.: *Zpěv Orfeův*, s. 176.

45 Dopis z 26.12.1938. *Tamtéž*, s. 227.

Machonin si uchoval vzpomínku na „ne-li smíření, pak aspoň znovunavázání léta přetřhaných styků Toyen s Nezvalem“, k němuž došlo v jedné pražské vinárně.⁴⁶

Dny mnichovské krize, kdy pařížská skupina vydala pacifistický leták *Ani vaši válku, ani váš mír!*, prožíval Nezval v krajním rozrušení, ale i odhodlání. Po vyhlášení mobilizace nabídl své síly k dispozici organizaci Spisovatelé při vojenském vědeckém ústavu a počítal i s možností, že bude povolán ke službě v armádě. V dopise adresovaném 24. září 1938 Lilly Hodáčové napsal, že pokládá za svou „krásnou povinnost mít srdce vojáka. ...chci se z celé své síly zúčastnit spolupráce na obraně republiky...“⁴⁷ Poté co v březnu 1939 zbytky Československa obsadila německá armáda, zvažoval možnost emigrace, podle Julia Firta měl již dokonce připraveno francouzské vízum.⁴⁸ (Logicky se zde vnučuje otázka, proč se mu asi nezdařilo bezpečnější sovětský azyl?)

V letech německé okupace byl Nezval nucen se živit především prací pro divadlo a film, neboť ho od roku 1941 postihl zákaz publikování. Do ilegální činnosti se nezapojoval, ačkoli k tomu možná scházelo jen málo. Krátce před svým zatčením ho kontaktoval Julius Fučík, aby ho požádal o příspěvky pro ilegální *Tvorbu*. Nezval prý ochotně souhlasil, dokonce „jeho byt měl sloužit ke schůzkám Zikova ústředí KSC“.⁴⁹ Nacistické vězení ho však přesto neminulo. Na podzim 1944 byl na základě falešných informací zatčen gestapem jako údajný člen odbojové organizace, po několika měsících vyšetřování byl pak propuštěn. Stalo se tak především díky intervenci filmového podnikatele Miloše Havla, který mu, stejně jako mnoha jiným umělcům, již předtím poskytoval ochranu a finanční podporu. Nezval se Havlovi odvděčil těsně po válce osvědčením o národní spolehlivosti, a zejména pak v roce 1949 kurážnou obhajobou v soudním procesu, který byl proti Havlovi veden po jeho nezdařeném pokusu o emigraci.⁵⁰

Básník, nebo politik?

Do poválečného období vstupovala levicově orientovaná většina českých intelektuálů s přesvědčením, že nadcházející éra jim poskytne možnost vystoupit zpoza paravánu pouhých slov na skutečné jeviště světa, aby se přímo svými činy zúčastnili jeho přeměny společně s emancipací či přetvářením člověka. Zdálo se tomu nasvědčovat i jejich postavení, které se oproti minulosti výrazně změnilo. V souladu s jejich přáním, deklarovaným například už za války v manifestu Národního revolučního výboru spisovatelů,⁵¹ získali značný podíl na řízení veřejných, zejména kulturních záležitostí. Zvláště KSC, kterou vesměs pokládali za garanta očekávaných změn, dělala všechno pro to, aby si získala, respektive utvrdila jejich přízeň, a tak si je zavázala. Ministr informací Václav Kopecký, který kromě dlouholeté funkcionářské kariéry měl také pověst dobromyslného společníka

46 MACHONIN, Sergej: *Příběh se závorkami*: (Alternativy). Brno, Atlantis 1995, s. 203.

47 Fond Ludmily Hodáčové, Archiv PNP, Staré Hrady.

48 FIRT, J.: *Knihy a osudy*, s. 241.

49 FUČÍK, Julius: *Reportáž, psaná na oprátce*: První úplně, kritické a komentované vydání. Přípr. František Janáček a kol. Praha, Torst 1995, s. 247.

50 HAVEL, Václav M.: *Mé vzpomínky*. Praha, Lidové noviny 1993, s. 71.

51 *Viz Účtování a výhledy*: Sborník prvního sjezdu českých spisovatelů. Red. Jan Kopecký. Praha, Syndikát českých spisovatelů 1948, s. 7-10.

bohémských večírků, nešetřil vůči umělcům velkorysími gesty ani penězi. Umělci byli jmenováni do čela jednotlivých odborů jeho úřadu i na další posty ve státní administrativě, získávali bohatě honorované státní zakázky. Syndikát českých spisovatelů dostal od státu darem zámek Dobříš a vymáhal pro své členy nejrůznější privilegia, nadstandardně vybavenými byty počínaje a zvláštními přiděly alkoholu, cigaret či kávy konče. Výhody nových poměrů byly zcela hmatatelné a to, že se za ně bude zanedlouho platit ztrátou vlastní nezávislosti a osobní morálky, si zatím uvědomovali nemnozí.

Také Vítězslav Nezval se aktivně zapojil do budování nového Československa. Byl jmenován přednostou pátého a zřejmě nejdůležitějšího odboru na ministerstvu informací, který měl řídit fungování kinematografie, zestátněné dekretem prezidenta republiky v srpnu 1945 jako první oblast československého hospodářství. Kromě toho zastupoval často Kopeckého při volebních mítincích KSČ a podobných politických akcích. Vyzařovala z něj srdečnost a optimismus, ale také opojení vlastním postavením, a někteří nekomunističtí přátelé vyčítali z jeho chování vůči sobě nebyvalou distanci.⁵²

Nezval z titulu své nové funkce přijímal delegace, zahajoval filmové festivaly, roku 1947 dokonce obhajoval koncepci znárodněné kinematografie před Dolní sněmovnou britského parlamentu. Nešlo však pouze o reprezentaci. Jím vedený úřad byl vybaven rozsáhlými pravomocemi.⁵³ Měl vykonávat dozor nad plány a realizací výroby a distribucí všech druhů filmů, zajišťovat smlouvy o jejich dovozu a vývozu i styk s filmovými institucemi v zahraničí, byl pověřen vypracováním právních norem a hospodářských plánů pro oblast kinematografie, měl kontrolovat provoz a výstavbu kin, jakož i jejich převádění do rukou státu. Při pátém odboru byl zřízen Filmový poradní sbor, tvořený předními, převážně komunistickými literáty a filmaři, který posuzoval nové filmové scénáře. Nad ideovou a uměleckou čistotou již natočených českých i zahraničních filmů bděl zase Filmový cenzurní sbor, který měl možnost zakázat jejich promítání. Do kompetence filmového odboru spadala rovněž oblast gramofonového průmyslu a fotografie.

Zejména první rok Nezvalova působení u ministerském úřadě byl poznamenán urputnými kompetenčními, organizačními, osobními i ideologickými spory s Lubomírem Linhartem, ředitelem monopolního podniku Československý státní film, bývalým levicovým novinářem a krátce též Nezvalovým zástupcem. Konflikt se vyostřil natolik, že do něj byli vtaženi zaměstnanci filmových podniků, schvalující na shromážděních výhrůžně rezoluce, závodní stranické organizace, vylučující protivníky ze svých řad, i nejvyšší představitelé KSČ. Kritikové Nezvalovi vyčítali, že brání reorganizaci filmu a že se z něj snaží učinit prostřednictvím nekompetentních zplnomocněnců pro jeho jednotlivá odvětví vlastní impérium vlivu. Solí v očích ortodoxních komunistů však byly hlavně Nezvalovy styky s Milošem Havlem. Nezval se za bývalého majitele barrandovských ateliérů rozhodně postavil jako člen revizní komise vyšetřující kolaboraci filmových pracovníků za války a prosazoval jeho další působení u filmu. Sílily proto hlasy požadující Nezvalovo odvolání z úřadu.

52 Viz např. LIEHM, Antonín J.: *Generace*. Praha, Čs. spisovatel 1990, s. 429 n.; FIRT, J.: *Knihy a osudy*, s. 242–244.

53 Viz Zpráva o činnosti V. odboru MIO za rok 1948. *Státní ústřední archiv (SÚA)* Praha, Fond Ministerstva informací a osvěty, krabice 197.

Tak například Gustav Bareš – po roce 1948 ve funkci zástupce generálního tajemníka ÚV KSČ Rudolfa Slánského patrně nejnebezpečnější Nezvalův protivník – v interním sdělení Slánskému zdůrazňoval, že tyto přátelské styky „a řada lidí, kteří [Nezvala] ovlivňují, činí z něho často nevědomý nástroj nepřátelského vlivu v zestátněném filmu“.⁵⁴ Doporučoval proto přeložit ho na místo přednosta rozhlasového odboru ministerstva informací, jehož šéf Ivan Olbracht by se poté ujal Nezvalovy funkce, anebo alespoň výrazně omezit jeho pravomoci. Aloisie Urxová, vdova po významném komunistickém funkcionáři Eduardu Urxovi, navrhovala jako schůdnější cestu „povyšení“ na místo kulturního atašé v Paříži. Když s tímto návrhem neuspěla u Kopeckého, intervenovala přímo u Gottwalda a Slánského. V zápise (zřejmě určeném též pro Slánského) o rozhovoru, který tato sou-družka vedla s ředitelem bratislavských kin Andrejem Galanem, vyniká následující půvabná charakteristika: „Soudruh Nezval se vymyká jakékoliv stranické kontrole a disciplíně, nastavuje pouze částečně sluch s. Kopeckému, a to proto, aby se udržel jako dominant ve filmu. Straně jako celku se vyhýbá, vysmívá, uniká, nechce platiti příspěvky a vystupuje někdy téměř jako protistraník.“⁵⁵

Nezval nakonec díky svému vlivu u Kopeckého mocenský boj vyhrál a po únoru 1948 dosáhl odvolání Linharta, na jehož místo prosadil svého známého, úředníka Otakara Macháčka. Po reorganizaci ministerstva informací na začátku roku 1949 se pak stal poradcem Kopeckého pro otázky filmu. Jako nástroj státněpolitického řízení kinematografie byla namísto zrušeného filmového odboru zřízena Filmová rada. V ní se Nezval střetával především s Jiřím Hendrychem, který zde zastupoval sekretariát ÚV KSČ.

Nezvalovo veřejné působení v letech bezprostředně po válce se ovšem nevyčerpávalo jen prací ve filmu a příležitostnými politickými projevy. Za zmínku stojí především jeho vystoupení na prvním sjezdu českých spisovatelů v červnu 1946, v němž pronesl vášnivou obhajobu umění vůči stále zřetelnějším nárokům politiky. Nezval vyjádřil přesvědčení, že „skutečný básník dnešních dnů nemusí, ba ani nesmí dělati ústupky takzvanému vkusu lidu“ a „i díla, která se zdají rozumářům exkluzivní, neužitečná, ba i škodlivá“, mají své oprávnění. „Demokratické je, aby většina národa rozhodovala o správě svých věcí. O zrození básně však rozhodne toliko básník,“ znělo ze sjezdové tribuny Nezvalovo poselství, jehož platnost v následujících letech nejednou pomáhal sám popřít.⁵⁶

V létě 1947 Nezval odcestoval spolu s Františkem Halasem a dalšími spisovateli do Moskvy na oslavy osmistého výročí založení města. Měl tak příležitost srovnávat své aktuální dojmy se vzpomínkou na první návštěvu Sovětského svazu před třinácti lety, jeho líčení po návratu z obou cest však vykazuje neobyčejnou podobnost. Nezval zobrazuje viděné jako uskutečněný ideál, ze své podstaty už uzavřený ve své dokonalosti, v němž zůstává prostor jedině pro jevové proměny, jako je například mohutná poválečná výstavba, samozřejmě směřující vždy k ideálu stále dokonalejšímu.

V roce 1934 se nechal zcela oslnit Potěmkinovými vesnicemi a po návratu popisoval v lyrickém cestopise *Neviditelná Moskva*, projevech a novinových článcích doslova ráj na zemi – věznice, kde se vězni žení a svobodně navštěvují po večerech moskevská divadla,

54 BAREŠ, Gustav: Poznámky k situaci v zestátněném filmu. Nedatováno. SÚA, fond 100/1 – Generální sekretariát ÚV KSČ, sv. 190, a. j. 1202.

55 Bez názvu, nedatováno. Tamtéž.

56 NEZVAL, V.: Cesta literatury k lidu. In: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*, s. 25, 22 a 26.

ústav osvěceně pečující o převýchovu nevěstek, obchody přeplněné zbožím, „spontánní“ pozdravná poselství pracujících a pionýrů na sjezdu, šťastím zářící tváře občanů v ulicích. Zvláště na něj zapůsobilo, jak nesmírné a všeobecné účt se v tomto pozemském ráji prý těší umělci, což měly dokládat ohromné náklady jejich knih (k tomuto dojmu se později v souvislosti se Sovětským svazem stále znovu vracel). Přitom ovšem potlačil všechny pochybnosti, které v něm vzbudily projevy kultu osobnosti.⁵⁷ Na kritické výhrady soudnějších osob namítal, že sovětská skutečnost „je syntézou viditelného s neviditelným. (...) Přeceňování faktů ponechme starému realismu, jenž byl přece na moskevském literárním kongrese odsouzen.“⁵⁸

Nezval se tak zařadil po bok těch západních intelektuálů, jako byl George Bernard Shaw, Lion Feuchtwanger, Romain Rolland a další, kteří prokázali ve vztahu k SSSR obdobnou dávku nadšení, naivity a pokrytectví. Výrazem jistých pochyb o vlastních iluzích o dva roky později, a především projevem rozporů v pražské surrealistické skupině v pohledu na „zemi komunismu“ je dopis, který její členové a někteří blízcí spolupracovníci v listopadu 1936 adresovali André Gidovi. Pisatelé v něm přivítali reportáž *Návrat ze Sovětského svazu* jako „akt odvahy“ a zvali jejího autora k přednášce do Prahy, aby se svými zážitky z cesty mohl osobně seznámit zdejší veřejnost.⁵⁹ V souvislosti s třetí vlnou krvavých stalinských procesů na jaře 1938 pak Nezval zaujal stranicky poslušné zásadní stanovisko, že kritika jednotlivých jevů v Sovětském svazu je sice možná, ale jen pokud se neocitá v rozporu s apriorně kladným celkovým hodnocením tamních poměrů.

Po návratu ze Sovětského svazu v roce 1947 se Nezval opět rozplývá chválou Stalinova génia, ozářeného nyní aureolou vítěze nad fašismem. Stejně tak opěvuje nového sovětského člověka, který už je prý tak dokonalý, že neví, co je závist, přetvářka, lež a cynismus. V protikladu k údajné chudobě a krizi západních metropolí prý v Moskvě vládne blahobyt. S vážnou tváří tvrdí: „V Moskvě jsou ... obrovské lahůdkářské gastronomy a je jich tam neuvěřitelně mnoho. To proto, že zde lid neuvěřitelně mnoho pracuje a vydělává.“⁶⁰ S odstupem znovu hodnotí předválečné stalinské procesy: „S velikou politickou očistou v letech 36 a 37 vymizel ze sovětského života negativismus ultralevičáctví...“⁶¹

Mnohem chmurnější dojmy z cesty líčil v dopise své ženě Halas. Přiznal, že prožívá „otřesnou krizi“, a dodal: „Předstírat nic nebudu, a tak budu raději mlčet.“⁶² Tomuto rozhodnutí zůstal po návratu do Československa věrný. Neměl sice sílu o své deziluzi veřejně mluvit, alespoň však nepřipojil hlas k falešně znějícímu oslavnému chóru početných uměleckých kolegů. Zato Nezval nechtěl svůj skvostný obraz Země sovětů potřísnit ani kapkou temnější barvy, a tak se raději nezmínil ani o stísnujících okolnostech svého

57 Zmínil se o nich ve svém projevu na druhém sjezdu československých spisovatelů v roce 1956.

58 NEZVAL, V.: Kolem sjezdu sovětských spisovatelů v Moskvě. In: *Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931–1941*, s. 105.

59 V. Nezval ad. A. Gidovi, 26.11.1936. Nezvalova pozůstalost, v níž se tento nepublikovaný a patrně ani neodeslaný dopis nachází, je uložena v *Archivu PNP* ve Starých Hradech. Většina podpisů je přeškrtnuta, některé z nich až k nečitelnosti. Mezi podepsanými jsou K. Biebl, B. Brouk, A. Hoffmeister, J. Honzl, J. Hořejší, J. Ježek, Z. Kalandra a K. Teige, téměř s určitostí také Nezval. Zřejmě pět zbývajících podpisů se nepodařilo rozluštit. Teige v *Surrealismu proti proudu* uvádí, že se Nezval v roce 1937 postavil spolu s Fučkem a Štollem za Neumannův pamflet *Anti-Gide*.

60 NEZVAL, V.: *Znova v Moskvě*. In: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*, s. 49 n.

61 Týž: *Momentky ze Sovětského svazu. Tamtéž*, s. 45.

62 Dopis Františka Halase. In: *Host do domu*, roč. 15 (1968), č. 5, s. 52.

a Halasova setkání s Borisem Pasternakem, které proběhlo takřka v tajnosti, přes nevoli sovětských úřadů. Pasternak, k němuž se Nezval nejednou hlásil jako k největšímu sovětskému básníkovi, totiž opět upadl do nemilosti režimu.

Příchůf skandálu provázela předposlední Nezvalovu návštěvu Sovětského svazu o deset let později, na sklonku roku 1957. Namísto očekávaného referátu o socialistickém realismu Nezval před početným publikem v Moskvě obhajoval lyrickou a romantickou tradici literatury. K dovršení všeho si pak v redakci časopisu *Litěraturnaja gazeta* odmítl připít na sorealismus a celá česká delegace se s ním prý solidarizovala. Zkoprnělí hostitelé poté z obav před dalšími potížemi raději změnili zbývající program Nezvalovy cesty na rekreační pobyt.⁶³

Ani tato epizoda, která byla pochopitelně utulána, nic nemění na Nezvalově celoživotní oddanosti „Velkému bratru“, z níž se vyznal za celou devětsilskou generaci ještě na konci života v torzu svých pamětí: „Sovětský svaz byl naším svatým a pro většinu z nás jím zůstal až dodnes.“⁶⁴ Klíč k pochopení tohoto vztahu poskytuje sám Nezval na jiném místě téže knihy, když říká: „Sovětský svaz byl pro nás nedotknutelnou zemí, zemí našich snů.“⁶⁵ Toto vyznání, jehož obdobu bychom našli třeba také ve vzpomínkách Adolfa Hoffmeistera,⁶⁶ si vyžaduje jen drobné upřesnění: Nedotknutelné byly pro Nezvala jeho vlastní sny. SSSR jako jejich projekční plátno potom nemohl mít více reality, než kolik pojme sen.

Obdobná charakteristika v zásadě platí i pro Nezvalův vztah ke komunistickému režimu v Československu. Únorový převrat přivítal slovy: „veliká, úrodná voda“,⁶⁷ „geniální státnický čin našeho velikého prezidenta Klementa Gottwalda“.⁶⁸ Stal se členem samozvaných akčních výborů v Syndikátu českých spisovatelů a v obdobné organizaci filmových pracovníků, které prohlásily prostě dosavadní vedení za zrušená a soustředily do svých rukou rozhodovací pravomoci. Do konce března 1948 vyloučil akční výbor syndikátu spisovatelů ze svých řad tři desítky členů, mezi nimiž byli například Jan Zahradníček, Zdeněk Rotrekl, Ivan Jelínek, Ivan Blatný, A. C. Nor, Edvard Valenta, Michal Mareš a Ferdinand Peroutka. Nezval tuto čistku podpořil a na základě jeho návrhu bylo pro potřeby prezentace v zahraničí vypracováno odůvodnění, jež mělo dokládat, že tito spisovatelé usilovali o „převrat lidovědemokratického zřízení“.⁶⁹

63 Líčení se zakládá na rukopise vzpomínek Vlastimila Maršíčka *Neúplný slovník spisovatelů* (v držení V. Maršíčka). Maršíček jako funkcionář Svazu československých spisovatelů byl jedním z členů delegace. Podle stručné zmínky Jana Pilaře Nezval vystoupil v podobném duchu v Moskvě již koncem roku 1955. Pilař se tehdy distancoval od jeho stanoviska, že sorealismus nelze přesazovat ze SSSR do československých poměrů. (Pilař, J.: *Sluneční hodiny*, s. 252.)

64 NEZVAL, V.: *Z mého života*, s. 162.

65 *Tamtéž*, s. 94.

66 O okouzlení Moskvou – symbolem „země komunismu“ – např. říká: „Milovali jsme v ní své mládí a její mládí a mládí naší epochy.“ HOFFMEISTER, Adolf: *Podoby a předobrazy*. Praha, Čs. spisovatel 1988, s. 81.

67 NEZVAL, V.: Po sjezdu mladých spisovatelů. In: Týž: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*, s. 404.

68 Týž: Projev na prvním sjezdu československých spisovatelů. *Tamtéž*, s. 69.

69 Akční výbor Syndikátu českých spisovatelů byl ustaven ve složení: Jan Drda, Bohumil Havránek, Vladimír Haškovec, Václav Lacina, Marie Majerová, Jan Mukařovský, Jiří Mařánek, Vítězslav Nezval, Marie Pujmanová, Václav Řezáč, Josef Sekera a Jiří Taufer za KSČ, Václav Běhounek, Karel J. Beneš a Karel Nový za sociální demokracii a Václav Mixa za lidovou stranu. K vyloučení většiny spisovatelů došlo na pokračování první schůze akčního výboru 26.2. a na jeho druhé schůzi 4.3.1948. Z dochovaných zápisů pořízených z těchto schůzí nelze explicitně určit, jak na nich Nezval hlasoval

„Velká voda“ však záhy hrozila strhnout i prominenta Nezvala. Mladí radikálové v časopisech jako *Nový život* nebo *Tvorba* ho považovali bezmála za zpátečníka a jen s výhradami otiskovali jeho básně. V dubnu 1949 vyšly během čtrnácti dnů tři negativní, z dogmaticko-budovatelských pozic vedené kritiky na Nezvalovu sbírku *Veliký orloj*. Její autor se dokonce podle jedné z nich „stal přímo mluvčím dekadentní buržoazie“.⁷⁰ V téže době kolovala po redakcích nevinná veršovaná parodie dvou studentů vtípně spojující erotická a politická klišé Nezvalových básní. Nezval se cítil zřejmě jednak ohrožen, protože souběh těchto událostí mohl vyvolávat dojem cílené kampaně proti jeho osobě, jednak dotčen ve své známé nedůtklivosti na jakoukoli kritiku. Podle líčení básníka Jaromíra Hořce, který byl jako redaktor *Mladé fronty* jedním z postižených, si Nezval stěžoval u svého ochránce ministra Kopeckého a požadoval vyšetření i potrestání viníků pamfletu.⁷¹

Další průběh událostí poněkud připomíná Kunderův *Žert*. Studentská recese byla nafouknuta do rozměrů velké politické aféry. Václav Kopecký na ni činil nářázky ve svém projevu na 9. sjezdu KSČ, interně se jí zabývali nejvyšší straničtí funkcionáři. Policie vyšetřovala skoro sto osob, včetně distributorů i pouhých čtenářů „pamfletu“. Zprávu o výsledcích akce zasílal Gottwaldovi sám náměstek ministra vnitra Karel Šváb, přiložené „ideové hodnocení“ koncipoval Ladislav Štoll. Konstatoval v něm, že „pamflet představuje zákeřný útok přes Nezvala proti straně“ a „nabývá povahy (ač jistě namnoze neuvědoměle) trockistické linie“.⁷² Tento výklad pak byl v následujících letech zapředen do argumentační osnovy „nezvalovsko-štollovského“ křídla ve sporech s jejich protivníky o orientaci kulturní politiky. Jelikož jako jedno z míst, odkud se „ideová nákaz“ šířila, byl identifikován E. F. Burianem vydávaný týdeník *Kulturní politika*, doporučuje se ve čtvrtém bodě návrhů na řešení „případné zrušení časopisu KP“.⁷³ Sekretariát ÚV KSČ s Gottwaldovým souhlasem toto opatření schválil (poslední číslo *Kulturní politiky* vyšlo v září 1949), a navíc rozhodl udělit Burianovi stranickou důtku. Stejně důvody vedly k rozpuštění organizace mladých literátů Kulturní kádr ČSM, v jejímž vedení byli například redaktori *Tvorby* Jan Štern a Stanislav Neumann. Další osoby byly v důsledku „aféry“ citelně postiženy vyloučením z KSČ či ze studia anebo nuceným odchodem z redakcí do výroby.

ani zda se jich vůbec zúčastnil. Pouze je zřejmé, že před přerušением první schůze hlasoval pro svržení starého vedení syndikátu a vyloučení A. C. Nora. Návrh na odůvodnění schválených vyloučení, které mělo čelit kritice západního tisku, Nezval podal na páté schůzi nového vedení syndikátu 2. dubna. (Informace pocházejí z materiálů neuspořádaného fondu Syndikátu českých spisovatelů, který se nachází v *Archivu PNP* ve Starých Hradech.)

- 70 HONZÍK, Jiří: Cizí dnešku. In: *Kulturní politika*, roč. 4 (1949), č. 15, s. 8. Viz dále KRYŠTOFEK, Oldřich: Boj o novou českou poezii. In: *Mladá fronta*, (10.4.1949); PACHOVSKÝ, Zdeněk: Orloj se zastavil. In: *Lidové noviny*, (24.4.1949).
- 71 HOŘEC, Jaromír: O tzv. honičce na Nezvala. In: *Studentské listy*, roč. 2 (1991), č. 19 a 20; týž: *Doba ortelů: Dokumenty – vzpomínky – iluze a skutečnosti*. Brno, Scholaris 1992, s. 35. Tvrzení, že Nezval o celé záležitosti „neměl ani potuchy“ a dověděl se o ní až dodatečně (J. Pilař: *Sluneční hodiny*, s. 194), se nezdá být věrohodné. Nezval sice v té době bydlel v Brně, ale o dění v kultuře měl zpravidla dobré informace. Nemusel ovšem znát celý rozsah postihů.
- 72 Výsledek šetření ve věci protistraničnického pamfletu a návrhy na řešení. *SÚA*, fond 100/24 (Klement Gottwald), sv. 66, a.j. 967.
- 73 Tamtéž.

Není divu, že po takové lekci si případní další kritikové Nezvalových „prohřešků“ nechali zajít chuť na podobná veřejná vystoupení. Z mocenského zákulisí ovšem k Nezvalovi tu a tam doléhaly znepokojivé tóny. Tak se například doslechl o veskrze negativním hodnocení své tvorby, které krajský tajemník KSČ v Brně Ota Šling pronesl 5. srpna 1950 před sovětskou filmovou delegací a zakončil výhrůžkou: „Chystáme ostrou kritiku Nezvalova díla, podobně jako jsme jí podrobili dílo Františka Halase a Jaroslava Seiferta, a jsme přesvědčeni, že po takové kritice Vítězslav Nezval ... bude nucen psát o našich továrnách, našich dělnících a jejich práci.“⁷⁴ Ať už šlo o plané řeči nebo o skutečný úmysl blíže nespecifikované skupiny lidí, o dva měsíce později sám Šling, jenž prý pociťoval k Nezvalovi „přímo vražednou nenávisť“,⁷⁵ padl do pasti, kterou na něho nastražili strůjci politického procesu s „protistátním a spikleneckým-centrem“. Byl zatčen a na jeho konci spolu se Slánským poslán na popraviště.

Oficiální oslavy Nezvalových padesátin v květnu 1950, posvěcené blahopřejnými telegramy nejvyšších stranických špiček, znamenaly významný krok k uznání Nezvala jako prvního „dvorního básníka“ režimu. Při té příležitosti bylo také rozhodnuto o vydávání jeho sebraných spisů. Následovaly další pocty: cena Československého výboru obránců míru, státní cena, zlatá medaile Světové rady míru, znovu státní cena a konečně v roce 1953 jmenování národním umělcem.

Daní za přízeň, kterou ho zahrnovali vládcí, byl dalekosáhlý konformismus. Nezval se vůči nim nerozpokoval projevy loajality až devótnosti. Skládal k jejich poctě oslavné ódy, vychvaloval až do nebes jejich nesmírné zásluhy a genialitu, v soukromí jim lichotil. Ačkoli se nikdy nepokládal za stoupence socialistického realismu, neveřejně označoval tento umělecký směr za prázdnou nálepku a „lidové kecání“⁷⁶ a vyhlašoval boj „hydře frézismu“, v *Rudém právu* důrazně nabádal: „Spisovatel musí být nepochybně úderníkem, který hledá stále účinnější způsob, jak uplatnit a ztělesnit ideu...“⁷⁷ Ostatně jeho vlastní povrchně optimistické rýmovánky, psané na libovolná aktuální témata, se lišily od podobných výtvorů mladších „úderníků“ často jen umněji zvládnutou řemeslnou rutinou. Nezval souhlasil s cenzurními zásahy ve svých dílech a také sám bez rozpaků vynechával celé básně a škrtnal nebo přepisoval problematická místa. Tyto retuše jsou patrné na nejednom z jeho starších textů vydaných znovu v 50. letech a dokládají je také vzpomínky pamětníků. Vstřícnost, s níž „si nechal při tvoření svých básní poradit a byl nám vděčen i za podněty v některých částech *”Zpěvu míru“*“, ocenil v proslovu nad jeho rakví i Václav Kopecký.⁷⁸

74 Václav Kopecký Bruno Köhlerovi, 31.8.1950. Nezval si na Šlingovy výroky stěžoval člena představenstva ÚV KSČ Köhlerovi, jemuž Kopecký poté v dopise podával k věci doplňující informace. Citát pochází ze zápisu o rozmluvě sovětských filmařů se Šlingem, přiloženého k dopisu. *SÚA*, fond 100/45 (Václav Kopecký), sv. 6, a.j. 159.

75 ŠTOLL, Ladislav – TAUFER, Jiří: Proti sektářství a liberalismu – za rozkvet našeho umění. In: *Literární noviny*, roč. 1 (1952), č. 19, s. 5 n. Jména autorů a povaha článku dávají tušit, že uvedenou charakteristiku je třeba brát se značnou rezervou.

76 Zápis ze schůze ústředního výboru Svazu československých spisovatelů, 18.2.1952. *Archiv PNP*, fond SČSS, Staré Hradky.

77 NEZVAL, V.: K Prvnímu československému sjezdu obránců míru. In: *Týž: Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*, s. 428.

78 Projev Václava Kopeckého. In: *Literární noviny*, roč. 7 (1958), č. 15, s. 2. Nezval dokonce projevoval snahu své texty „umravňovat“, čímž dosahoval bezděčně komického efektu. Např. Jiří Taufer se

Nezval byl pověstný svou ochotou nechat se uplácet vysokými honoráři. Tak například pro vydání svých sbírek si po únorovém převratu prosadil sazbu s co největšími literami a širokými řádky, protože honoráře se vyplácely právě podle počtu řádků. Bedřich Fučík, který zůstal s Nezvalem v přátelském vztahu i v 50. letech, navzdory své katolické orientaci a pronásledování, si uchoval v paměti jeho výrok, týkající se patrně poémy *Zpěv míru*: „No, chtěli to, tak jsem jim to za dvě stě tisíc korun vyblil.“⁷⁹ Tak nezastřeně pragmatické jednání vedlo k podobným ostře lapidárním soudům o Nezvalovi, jaký si poznamenal Alfréd Radok ve svém deníku z let 1954–56: „Bezcharakterní egoista, jenž má jedinou lásku – peníze.“⁸⁰

Ve výše zmíněných výrociích se zračí Nezvalův přístup k vlastní „společensky angažované“ tvorbě dosti výmluvně. Zůstaneme-li u *Zpěvu míru*, dobovou kritikou velebeného jako Nezvalovo vrcholné životní dílo, máme po ruce i jiná svědectví. Režisér Otakar Vávra ve svých pamětech uvádí, že Nezval tento svůj opus napsal „ze zoufalství“ a teprve poté „byl zachráněn“ před kulturními dogmatiky.⁸¹ Přes zřejmou zjednodušenost nelze tomuto tvrzení vzhledem k atmosféře roku 1950 upřít reálný podklad. Vznik ideologicky poplatných děl typu *Zpěvu míru* však nelze plně vyložit jen z kombinace vnějších motivů, jako byl politický konformismus, záliba v nákladném životě, umožňovaném vysokými honoráři, a existenční obavy. Někteří žijící pamětníci si totiž zachovali vzpomínku, jak Nezval, stržen vlastním přednesem, recitoval verše *Zpěvu míru* se zápallem anebo zase v slzách dojetí. Narazili zde patrně na význačný rys, který se uplatňoval v Nezvalově tvůrčím procesu i v jeho prožívání světa.

Nezvalovou bytostnou potřebou byla extáze, uchvácení, opojení. Z ní čerpaly nejzářivější barvy jeho poetistické *Pantomimy* i temné témbry surrealistické *Ženy v množném čísle*, ona mu proměňovala nejbánálnější věci v zázračné obrazy. Tato potřeba byla pro Nezvala tak silná, že skutečnost mu v podstatě sloužila jako materie k destilaci extáze, literární téma bylo její záminkou. Nejdůležitější pro Nezvala bylo nechat se strhnout; čím, na tom už tolik nezáleželo. Když scházela vnitřní básnická inspirace, dostavoval se jakýsi sekundární reflex. Verše *Zpěvu míru* nebo *Stalina* nejsou ani zcela uměle vykalkulované, ani plně spontánní a vnitřně prožité. Jsou výsledkem opojení ze slov, které se autora zmocňovalo vzápětí poté, co je začal klást na papír. Produktem schopnosti nechat ze sebe prýštit jako z vodovodního kohoutku opojení, ve kterém se stírá rozdíl mezi lží a pravdou, upřímností a neupřímností. Prožívané citové pohnutí bylo přitom třeba silné, ale obsahem, k němuž se vázalo, předem „naprogramované“. Jím vyvolaná první slza se nepozorovaně změnila v Kunderovu „druhou slzu dojetí“. Okouzlení se přechýlilo v sentiment, nadšení v patos a opojení v sebeopojení. A dílo degenerovalo v kýč.

Svého postavení v 50. letech Nezval ovšem nevyužíval jen k vlastnímu prospěchu. S nemalým osobním nasazením obhajoval lidi, kteří se ocitli v nemilosti režimu, a to nejen

zmiňuje, jak chtěl Nezval ve vydání *Abecedy* v 1. svazku svého souborného *Díla* nechat zemřít krotitele Johna na „zimnici“ místo na „přijíci“. (TAUFER, Jiří: *Strana, lidé, pokolení: Kapitoly o době a vrstevnících*. Praha, Čs. spisovatel 1962, s. 109.)

79 FUČÍK, Bedřich: *Setkávání a mýnění*. Praha, Melantrich 1995, s. 274. Že byla řeč o *Zpěvu míru*, lze usuzovat z líčení Jířho Kuběny, který takřka totožný výrok rovněž připomíná. (KUBĚNA, Jiří: *Místo po levici – aneb ukřižování krve. Monolog o Vítězslavu Nezvalovi*. In: *Host: Časopis nejen pro literaturu*, č. 7 (1992), s. 90.)

80 Cit. podle: HEDVÁBNÝ, Z.: *Alfréd Radok*, s. 209.

81 VÁVRA, Otakar: *Podivný život režiséra: Obrazy vzpomínek*. Praha, Prostor 1996, s. 168.

umělce a své přátele. Nejznámější je jeho zásah v září 1948 v soudním procesu s katolickým básníkem Jakubem Demlem, který byl díky Nezvalovi, svědčícímu v jeho prospěch přímo v soudní síni, zproštěn obvinění z kolaborace. Nezval dokonce u Kopeckého vymohl pro Demla značnou měsíční penzi, nabídl mu odkoupení celého jeho díla i autorských práv ministerstvem a prosadil publikování antologie z jeho tvorby. Deml, který stál na úplně opačných ideologických březích, však tuto pomoc svého věrného obdivovatele odmítl. 22. ledna 1950 se Nezval zastal Františka Halase, Jiřího Koláře i Karla Teiga na spisovatelské konferenci, na níž Štoll jako jeden z kulturních ideologů počínajícího stalinismu vylučoval tyto autory na léta z literatury. Nezvalovo improvizované vystoupení bylo sice prošpikováno taktickými úlitbami na adresu přítomného Nejedlého a dalších řečníků, ale oponovat Štollovi – který byl přítom Nezvalovým spojencem v zákulisních intrikách kulturního provozu –, že Halasovo dílo „bude jedním z ucelených děl kvalit původních“ a „jakožto takové přežije čas“, to v dané chvíli vyžadovalo odvalu, kterou nenašel nikdo jiný.⁸²

Jen o dva měsíce později Nezval celou svou autoritou vystoupil na obranu Jaroslava Seiferta, který byl urážlivým způsobem napaden v tisku mladým Ivanem Skálou za svou básnickou skladbu *Píseň o Viktorce*.⁸³ Útok byl patrně nejen ozvěnou Seifertova nelichotivého bonmotu na adresu sovětských básníků, který pronesl před časem v pražské vinárně, ale mohl znamenat také první výstřel v nové likvidační kampani, rodící se v nezřetelném zákulisí politických sekretariátů. 27. března 1950 se Seifert obrátil na Nezvala dopisem s informací o Skálově recenzi a s nevyslovenou prosbou o pomoc.⁸⁴ Nezval však již o celé věci věděl. O tři dny dříve v telefonickém rozhovoru s redaktorem *Tvorby* Janem Šternem dal najevo své pobouření a odmítl uveřejnit svůj článek v tomto „listě, který tak gangstersky napadl jeho nejlepšího přítele“.⁸⁵

Na schůzi výboru české sekce svazu spisovatelů 17. dubna došlo k nové konfrontaci. Nezval Skálovi ostře vyčetl jeho kritiku a podpořila ho také Marie Pujmanová. Za přítomného Skálu se postavili Jan Drda, Josef Rybák, Bohumil Mathesius, Václav Pekárek a Vladimír Školaudy. Nezval poté obvinil Skálu, že „lže a překrucuje“, a upřel mu jakýkoli talent. Když byli někteří z přítomných pohoršeni, dal to zaprotokolovat, neboť „urazil

82 NEZVAL, V.: Ke Štollovým třiceti letům a k referátu Jiřího Taura. In: Týž: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*, s. 78. Štollův neblaze proslulý referát vyšel téhož roku pod názvem *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii*. – Ve výrazně odlišných hodnoceních tohoto Nezvalova vystoupení se odráží rozpornost různých pohledů na jeho úlohu v 50. letech i psychologická nejednoznačnost tehdejší situace. Přítomný Kolář se v bezprostřední reflexi vyznal z obdivu k Nezvalově statečnosti a charakternosti (KOLÁŘ, Jiří: *Prométheova játra*. Praha, Čs. spisovatel 1990, s. 47 n.); V. Effenberger s odstupem skoro dvou desetiletí kvalifikoval Nezvalovo vystoupení jako morálně pochybné (EFFENBERGER, Vratislav: Pokračování Nezvalovy tragédie. In: *Orientace*, roč. 2 (1967), č. 1, s. 76–78); v Hořcově interpretaci o další čtvrtstoletí později vyznívá Nezvalova řeč jen jako zásadní přitakání Štollovi (HOŘEC, Jaromír: *Doba ortelů*, s. 51 n.); Rumjana Dačeva v katalogu k Teigově výstavě soudí, že Nezval „přispěl svým hodnocením k stupňování napětí kolem K. Teigeho“ (*Karel Teige 1900–1951*. Praha, Galerie hl. města Prahy 1994, s. 187).

83 SKÁLA, Ivan: Cizí hlas. In: *Tvorba*, roč. 19 (1950), č. 14, s. 330 n.

84 Tento nepublikovaný dopis se nachází v souboru korespondence Nezvalovy pozůstalosti, *Archiv PNP*, Staré Hrady.

85 Viz HOŘEC, J.: *Doba ortelů*, s. 164. Autor zde cituje ze Šternovy zprávy o rozhovoru s Nezvalem, nacházející se ve fondu kulturně-propagačního oddělení ÚV KSČ SÚA v Praze.

Skálu méně než on Seiferta“. Jednání skončilo hlasováním o Drdově návrhu na zřízení „čestného soudu“, kde by Seifert dostal příležitost své výroky odvolat. Nezval jako jediný hlasovat odmítl, s odůvodněním, že jakýkoli „soud“ by byl pro Seiferta nepřijatelný a jen by ho poškodil. Naopak se snažil získat podporu pro myšlenku, aby se ho spisovatelský svaz pokusil získat do svých řad. Na téže schůzi se Nezval vyslovil také pro vydání Halasovy „indexové“ sbírky *A co?* a proti postihování autorů publikačními zákazy.⁸⁶

Interní materiály Svazu československých spisovatelů dokládají, že podobně Nezval intervenoval ve prospěch dalších perzekvovaných a ohrožených autorů. Tak 18. března 1952 formuloval jménem svazu dopis určený ministerstvu vnitra s žádostí o propuštění vězněného Jana Zahradníčka.⁸⁷ Argumentoval v něm, že je nemožné, aby v zemi s takovou literární tradicí byl žalářován tak velký básník. Ministr vnitra Václav Nosek se prý Nezvalovi dokonce úzkostlivě vyhýbal, neboť musel čelit jeho opakovanému naléhání, aby případ vyřešil.⁸⁸ Dne 23. října 1953 probíralo vedení svazu spisovatelů případ Josefa Palivce, odsouzeného v politickém procesu s Miladou Horákovou. Jeho manželka Helena Čapková-Palivcová se totiž na svaz obrátila s prosbou, aby se připojil k její žádosti o milost adresované prezidentu Zápotockému. Nezval, který podotkl, že Palivec neměl osobně rád, se vyslovil ihned pro pomoc svazu. Stejně stanovisko zaujali Vilém Závada a Josef V. Pleva, opačně Drda, Václav Řezáč a Pekárek. Na Drdův „argument“, že Palivec je uvědomělý nepřítel a imperialistický agent, Nezval odpověděl, že kdyby se podle takových měřítek soudilo za první republiky, nezůstal by na svobodě jediný komunista. Když poté převládlo stanovisko Palivcových odpůrců, Nezval se k žádosti o milost připojil spolu s Josefem Sekerou jen jako soukromá osoba.⁸⁹

Na jaře téhož roku Nezval osobní intervencí zabránil, aby byl prozaik A. C. Nor připraven o dům a vystěhován z Prahy. V závěru roku 1954 Nezval, spolu s Pujmanovou údajně jako jediný ve vedení svazu spisovatelů, hlasoval proti direktivě ÚV KSČ o sankcích proti časopisu *Host do domu* a Janu Trefulkovi, který si dovolil na jeho stránkách „nesoudružsky“ kritizovat nové verše Pavla Kohouta.⁹⁰ Jindy bral Nezval v ochranu básníky Jiřího Koláře, Kamila Bednáře, Františka Branislava, Štefana Žáryho, dirigenta Václava Talicha. Na kulturních fórech se tázal po odpovědnosti konkrétních osob za sebevraždu Konstantina Biebla a Jiřího Frejky. Stavěl se proti záměrům vyřazovat z galerií díla některých moderních českých malířů a obhajoval jejich přínos. Opakovaně vystupoval za právo autorů

86 Zápis ze schůze výboru české sekce Svazu československých spisovatelů konané 17.4.1950. Ústřední orgány svazu se dělily na českou a slovenskou sekci. Ty se do roku 1952 scházely obvykle samostatně, v pozdějších letech byla svolávána častěji zasedání ústředních orgánů. Nezval se účastnil schůzí výboru a od září 1951 také předsednictva SČSS, vyjma období od podzimu 1951 do podzimu následujícího roku, kdy byl nemocen. Zápisy z těchto schůzí se nacházejí ve fondu SČSS, umístěném v *Archivu PNP* ve Starých Hradech. Písemnosti tohoto fondu, ne zcela kompletní, jsou v neuspořádaném stavu uloženy v krabicích označených letopočty a někdy i specifikací obsahu (např. „předsednictvo“).

87 Zápis ze schůze ÚV SČSS, 18.2.1952.

88 MARŠÍČEK, V.: *Neúplný slovník spisovatelů*.

89 Zápis ze schůze ÚV SČSS, 23.10.1953. Stejně se zachoval již před svazovou schůzí Závada, Pleva se nakonec neangažoval. Dopis se žádostí o milost, který podepsalo celkem 42 spisovatelů, je otištěn v knize: PALIVEC, Josef: *Prózy, listy z vězení, pozdravy přátel*. Usp. Jiří Rambousek. Praha, Torst 1996, s. 188 n. „Po přijetí dopisu prezident Zápotocký Josefu Palivcovi pouze prominul zbytek peněžitého trestu a trest vězení 29.3.1954 snížil na deset let.“ (*Tamtéž*, s. 448.)

90 MARŠÍČEK, V.: *Neúplný slovník spisovatelů*. Jednalo se o Trefulkův článek O nových verších Pavla Kohouta – polemicky. In: *Host do domu*, roč. 1 (1954), č. 11, s. 505–508.

publikovat a působit ve Svazu československých spisovatelů. Pokoušel se také oživit činnost Československého PEN klubu, jehož předsedou byl v roce 1957 zvolen.

I když Nezval sledoval také vlastní sebezáchovné pohnutky, neboť jako představitel meziválečné avantgardy byl sám potenciálně ohrožen kampaněmi dogmatiků, nesporně dělal více, než musel. Ze spisovatelů, kteří byli v 50. letech na oficiálním výsluní, jednal patrně nejpozitivněji a jeho zásahy mu získaly pověst člověka ochotného nezištně pomoci. Pamětníci vzpomínají, že zprávy o diskriminaci spisovatelů u něj vyvolávaly výbuchy rozhořčení. V takových chvílích vzkypění zapomínal i na taktické ohledy vůči politickým veličinám a pouštěl se s nimi do konfliktů. Například Otakar Vávra zachytil ve svých pamětech (snad s jistou dramatickou nadsázkou) prudký spor, který vypukl mezi Nezvallem a Zápotockým na jisté besedě v přítomnosti sovětského ministra kultury. Jakmile přišla řeč na sorealismus jako závaznou tvůrčí metodu, Nezval „vyskočil a prohlásil, že ... vybuchne. Zápotocký ho mírně pokáral, ale Nezval se nedal, prohlásil, že je to blbost, oba se začali hádat, Zápotocký vytkl Nezvalovi, že byl dadaista a surrealista, ale Nezval namítl zcela nelogicky Zápotockému, že byl ale vždycky komunista a nikdy sociální demokrat, což byla narážka na Zápotockého. Všichni ztuhli, Jaroslav Průcha a Josef Skupa utekli z místnosti, sovětský ministr, kterému přestali tu hádku překládat, byl v trapných rozpacích a celá diskuse neslavně skončila. Nezval, když se rozlítl, byl k neudržení, jako tank. Nikdo ho nezastavil.“⁹¹

Uvedená pozitiva i negativa Nezvalova působení v poúnorových letech je třeba vidět alespoň zčásti na pozadí soupeření dvou křidel, která usilovala o získání dominantního vlivu v kulturní politice a orientaci umění na počátku 50. let. Jádrem prvního z nich tvořili spolu s Nezvallem Ladislav Štoll a Jiří Taufer, kteří měli svého protektora v ministru Kopeckém. Za víceméně spřízněné autory mohli považovat Závadu, Biebla, Hoffmeistra, Karla Konráda. Nejvýznamnějšími protagonisty druhého křídla byli vedoucí kulturně-propagačního oddělení ÚV KSČ Gustav Bareš a funkcionáři sekretariátu strany Pavel Reimann a Jiří Hendrych, kteří se opírali o autoritu generálního tajemníka KSČ Slánského. Svě spojence mezi spisovateli nacházeli v předsedovi Svazu československých spisovatelů Janu Drdovi, jeho ústředním tajemníkovi Pavlu Bojarovi a členu předsednictva Františku Nečáskovi, a dále v mladých básnících a publicistech, jako byl Jan Pilař, Stanislav Neumann, Jan Štern, Vladimír Školaudy, Ivan Skála, Mojmír Grygar a další.

Obě křídla vymezovala své pozice především ideově-esteticky a generačně. Zhruba řečeno, „barešovsko-reimannovská“ linie vyznávala striktně dogmatické pojetí socialistického realismu, v němž byla literatura okleštěna na veršovanou či beletrizovanou politickou propagandu a vše, co se jí vymykalo, bylo hodno zavržení. „Štollovsko-taufrovský“ směr hodlal do kultury socialistické éry v jisté míře integrovat tvorbu meziválečné avantgardy, byť jako překonanou vývojovou etapu, a vedle povinné služebné role ponechával umělcům omezené právo na původní obraznost a vyjádření subjektivních pocitů. U mladých autorů, kteří získávali literární ostruhy až po roce 1945, hrála důležitou úlohu asi také žárlivost, s níž pohlíželi na autoritu svých komunistických uměleckých předchůdců, působících již na předválečné scéně. Trpěli zřejmě pocitem, že jim jejich starší kolegové upírají místo na slunci, a leckdy jim to dávali dost neomaleně najevo. Především ovšem těmto stranickým novicům, kteří se zaslíbili komunistické víře až po válce, připadalo, že

91 VÁVRA, O.: *Podivný život režiséra*, s. 168.

vstříc „šťastnému věku“ mohou vzlétnout bez zátěže přežitků „starého světa“, které jako olověnou kouli za sebou vlečou zejména příslušníci bývalé avantgardy, ale i spisovatelé typu Majerové a Olbrachta. Ti v tom spatřovali vcelku oprávněně útok na své výsadní postavení a měli sklon reagovat na takovou domyšlivost neopeřených literárních adeptů, kteří zatím nic nedokázali, značně popuzeně.

O boji těchto dvou křídel promluvil Kopecký na důležitém zasedání ÚV KSČ 6. září 1951, kde byl z funkce generálního tajemníka strany odvolán Slánský. Aplikoval přitom na oblast kultury tezi o „formování druhého mocenského centra“, vyslovenou Gottwaldem v předcházejícím projevu, a obvinil z této rozkladné činnosti přímo Bareše, Hendrycha a Reimanna jako vykonavatele Slánského záměrů. Tím byla připravena půda pro převrat ve vedení Svazu československých spisovatelů, ke kterému došlo 28. září na zasedání jeho rozšířeného předsednictva.

Hlavní úlohy se zhostil Nezval. Původně se mělo jednat o přípravách na konferenci začínajících autorů, ale Nezval se přihlásil o slovo a inicioval diskusi o důsledcích zmíněného stranického zasedání pro činnost spisovatelské organizace. V intencích Kopeckého projevu tvrdě kritizoval členy jejího vedení, že podléhali příkazům funkcionářů Slánského sekretariátu, pěstovali „sektářství“, prosazovali vulgární pojetí literatury a přehlíželi přední české spisovatele. Jak rozvedli Štoll s Taufrem, ocitli se tím v rozporu s „nezvalovskou linií“, která byla dokonce ztotožněna s „gottwaldovskou linií“ kulturní politiky, jejíž základní obrysy byly prý načrtnuty v „památném“ Štollově referátu v lednu 1950. Obvinění, konsternování nečekaným vývinem událostí, si sypali popel na hlavu a Drda nabídl svou rezignaci na funkci předsedy svazu. Nakonec došlo k hlasování, které zbavilo funkce ústředního svazového tajemníka Bojara a na jeho místo zvolilo Pekárka. Na Nezvalův návrh bylo pak dosavadní předsednictvo (vyjma Bojara) ve složení Drda, Řezáč, Majerová a Nečásek rozšířeno o další členy – Štolla, Taufra, Biebla, Čivrného, Pekárka, Plevu, Pujmanovou, Závadu a Nezvala.⁹²

Některým zúčastněným, a hlavně postiženým způsobil takovýto průběh schůze silnou frustraci a přiměl je, aby se ještě pokusili o zvrát situace. Doufali, že se jim podaří získat na svou stranu Gottwalda, který byl požádán o souhlas s provedenými změnami ve svazu spisovatelů až *ex post*. Stanislav Neumann, František Nečásek a Gustav Bareš se obrátili na prezidenta s osobními dopisy, v nichž varovali před nebezpečím, jež prý hrozí československé kultuře ze strany Nezvala a jeho spojenců. Shodně upozorňovali na jejich snahy „propašovat“ do umění „buržoazní formalismus a kosmopolitismus“, projevující se například v pokryteckém vztahu vůči jiráskovské akci, ve snižování významu malíře Františka Čumpelíka nebo v chybném výkladu Majakovského. Přijímali tezi o konfliktu dvou směrů v kultuře, ale jejich hodnocení převrátili a „odhalovali“ za „nezvalovskou linií“ zhoubné ideologické kořeny a vlivy.

Podle redaktora *Tvorby* Neumanna byla tato „linie“ infikována zpátečnickými názory Bucharinů a Teiga, ale i literární skupiny DAV a Ladislava Novomeského, jenž byl právě odsouzen v procesu se slovenskými „buržoazními nacionalisty“. „Mám dojem, že zde jde u s. Pekárka, u s. Nezvala, u s. Taufra a snad i u jiných o celý systém názorů, o celou

92 Zápis ze schůze rozšířeného předsednictva SČSS, 28.9.1951. Jan Pilař dokresluje okolnosti „puče“ sdělením, pocházejícím údajně od zasvěceného Pekárka, že u jeho zrodu „stál Václav Kopecký, s nímž se kritici před naší schůzí sešli, a kde byly rozděleny hlavní funkce“. (PILAŘ, J.: *Stluneční hodiny*, s. 218.)

koncepti ... o pokus změnit celou orientaci naší literatury," vyznával se ze svých obav Neumann.⁹³ Vedoucí kulturního oddělení v Gottwaldově prezidentské kanceláři Nečásek lamentoval, že z Nezvalovy minulé tvorby „potřebujeme výbor jeho kladné revoluční poezie, místo toho jsou však vydávány celé jeho sebrané spisy, s veškerým balastem formalistických hříček a kosmopolitického opěvování Paříže“. Ve svém rozboru dospěl ke konstatování: „Soudím, že kořen zla je ve skupině Taufer, Štoll, Nezval, že s. Kopeckého je zneužíváno a že je onou skupinou i vyhrocován vztah Bareš–Kopecký.“⁹⁴ Podobný závěr o intrikách Nezvalovy skupiny učinil v listu Gottwaldovi také Bareš: „Po celou dobu cloumaly soudruhům Kopeckým zezadu jako našeptavači Jagové různé živly, které se snažily jednak vyvolávat co největší množství konfliktů s aparátem strany ... [jednak] strhnout soudruha Kopeckého na pozici proti ideovosti a političnosti v umění, v rozhlasu, i ve výchově, i ve sportu.“ Vinou Nezvala „a spol.“ nebyl prý pohnán k odpovědnosti za urážku sovětských umělců „několikanásobný renegát“ a „morálně prohnitý chlap“ Seifert. Nakonec Bareš předložil jasně mířící dilema: „Buď pro Stalinovu, Ždanovovu, a to znamená Gottwaldovu linii vysoké ideovosti, političnosti a tvůrčího mistrovství, nebo sklouzat na estétskou linii ‘umění pro umění’, linii, která je dnes rozkladným nástrojem titovských fašistů a jejich amerických chlebohárců.“ A aby bylo všechno úplně srozumitelné, napověděl, že Kopeckého „přátelé“ se už ocitli na stejné pozici jako „trockistický bandita Djilas“.⁹⁵

To už bylo obvinění těžkého kalibru, na kterém by bylo možné založit i politický proces. I když Nezval byl pro image režimu navýsost důležitý a v této své roli sotva nahraditelný, lidé typu Bareše by nejspíš neváhali pro udržení vlastních pozic hodit ho přes palubu. Jakmile však od listopadu jednapadesátého roku bylo stále jasnější, že se mocenské postavení Slánského nezadržitelně hroutí, pochopili i jeho „exponenti“ v kultuře, že další odpor ztratil smysl a nastal čas pro sebekritiku. A tak se distancovali od „kulturní slánštiny“, odsuzovali své dřívější názory a blahořečili svým nedávným odpůrcům, že jim umožnili „prohlédnout“.⁹⁶

Porážka „barešovského křídla“ zřejmě zabránila všeobecné přeměně literární produkce 50. let v pásové odličky, obráběné podle jednoznačně stanovených plánů a norem v jedné údernicko-literární velkodílně. Některé autory, zvláště ze starší generace, nejspíš uchránila od ještě vyostřenějšího dilematu mezi totálním přizpůsobením a nelitostným zavržením. Ale na osudu vězňených Zdeňka Kalisty, Bedřicha Fučíka, Václava Renče a dalších „agro- a katolicko-fašistických příslušníků literární periferie, kteří se už v předmnichovských dnech zkompromitovali jako zrádci národa“, jak napsali Štoll s Taufrem, se tím téměř nic nezměnilo. Pro tyto dva strážce „správné linie“ v 50. letech a budoucí přední normalizátory české kultury let sedmdesátých se za Palivcovou „čistou“ poezií skrývala špinavá špiónská duše“, a podle toho bylo s ním a jemu podobnými třeba nakládat.⁹⁷

93 S. Neumann K. Gottwaldovi, 30.9.1951. SÚA, fond 100/24 (Klement Gottwald), sv. 66, a.j. 968.

94 F. Nečásek K. Gottwaldovi, 3.10.1951. Tamtéž, a.j. 967.

95 G. Bareš K. Gottwaldovi, 16.10.1951. Tamtéž, sv. 103, a.j. 1168.

96 Např. Drda provedl sebekritiku na zasedání ÚV KSČ v prosinci 1951. Bareš se pokoušel vzdorovat déle, ještě v srpnu 1952 zaslal Gottwaldovi denunčiatký „záznam o nepřátelských živlech v oblasti kultury“ (tamtéž, a.j. 967) a ze svých „omylů“ se vyzpovídal až v dopise ústřednímu výboru strany 24.10.1952 (tamtéž, a.j. 1168).

97 ŠTOLL, L. – TAUFER, J.: Proti sektářství a liberalismu... , s. 6.

Vítězslav Nezval se stal takřka nedotknutelným – pokud ve své „linii“ „neretardoval“ k již „překonáným“ fázím. Pro jeho „posmrtný život“ to však bylo Pyrrhovo vítězství. Oč okázaleji se nechal vyzvednout do nově budovaného panteonu národních velikánů, o to dříve se začala drobit jeho idealizovaná bysta. Nově nastupující literární generace šedesátých let se už nechtěla nechat mistrovat Nezvalem a od jeho díla se většinou odvracela jako od veteše příliš prosáklé atmosférou „kultu osobnosti“. Pro poetiku této doby neznamenal oficializovaný Nezval až na výjimky výraznější impuls a v reglementovaných podmínkách 70. a 80. let rozmělnovali jeho preparované „dědictví“ způsobem někdy přímo pitvorným epigoni typu Jiřího Taura a Karla Sýse.

Nezvalův celkový vztah k poúnorovému režimu byl tedy dvojnásobný a vnitřně rozporný. Například Julius Firt uvádí ve svých pamětech, že Nezval v rozhovoru s emigrovavším Milošem Havlem za návštěvy Francie roku 1954 dával zřetelně najevo rozčarování z poměrů a depresi z probíhajících politických procesů.⁹⁸ Podle svědectví dlouholetého přítele Jiřího Svobody se na funkcionářských schůzích dokonce vyhýbal jídlu a pití, aby ho prý nepotkal stejný osud jako Maxima Gorkého ve 30. letech, o němž se domníval, že byl otráven.⁹⁹ Hloubku a celý dosah poměrů 50. let si však Nezval neuvědomoval. Hrozivé průvodní jevy upevňování totalitního režimu zpočátku považoval, jako mnoho jiných, za přechodné defekty rodícího se nového věku. Posléze podle všeho uvěřil, že za kampaně proti nepohodlným umělcům byla zodpovědná Slánského klika v kulturních orgánech KSČ, a s tímto laciným vysvětlením se spokojil až do odhalení „kultu osobnosti“. Možná mu k tomu napomohl i fakt, že někteří obvinění byli původem Židé a byli „usvědčeni“ jako „sionističtí agenti“ (vzpomeňme jeho argumentů při rozpuštění surrealistické skupiny!). V ghettu vyvolených si Nezval užíval komfortu a privilegií a ztrácel kontakt s realitou; všední život v gottwaldovském Československu mu byl vzdálen asi jako kdysi svět „vykořisťovaných proletářů“. Vždycky navenek respektoval politickou linii KSČ a do konce života nepřestal věřit v komunismus a marxismus, jak dokládají i některé pasáže pamětí *Z mého života*. O sobě a svých družích z avantgardy tam mimo jiné říká: „Otázka politického přesvědčení nemohla být pro nás předmětem diskuse. Byli jsme komunisté a bylo by bývalo absurdní pochybovat o světovém názoru, který jsme si po zralé úvaze vepsali do štítu.“¹⁰⁰ „Naše přesvědčení bylo nezvratné a naše svědomí čisté.“¹⁰¹

Na upřímnou víru se ostatně sám v omluvném gestu nejednou odvolával. Bylo tomu tak například v náznaku sebekritiky na druhém sjezdu československých spisovatelů v roce 1956, kdy se snažil vysvětlit pohnutky vzniku oslavné poémy k sedmdesátým narozeninám Stalina. Tehdy však jeho slova ve srovnání s radikálními projevy Jaroslava Seiferta a Františka Hrubína nevyzněla přesvědčivě a zanechala spíše už jen rozpaky. Vyřkl zde ovšem také o sobě soud, jehož upřímnost a přesvědčivost je nad veškerou pochybnost: „Tak bezohledných básníků, jako jsem já, je málo. Jsem bezohledný. Jen dík své 'bezohlednosti' vydržel jsem všechnu hanu i chválu, kterými jsem byl bit.“¹⁰²

98 FIRT, J.: *Knihy a osudy*, s. 245 n.

99 SVOBODA, J.: *Přítel Vítězslav Nezval*, s. 323.

100 NEZVAL, V.: *Z mého života*, s. 162.

101 *Tamtéž*, s. 181.

102 Týž: O některých problémech současné poezie. In: Týž: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*, s. 332.

Věčné dítě

K výčtu Nezvalových paradoxů na začátku této statě se nabízí připojit v jejím závěru ještě jeden. Nezval v poválečných letech působil jako veřejný činitel, přijal odpovědnou politickou funkci a měl nezanedbatelný vliv na utváření kulturní politiky státu – ale svět politiky byl jeho naturelu přitom bytostně cizí. Tento rozpor se týká i jiných umělců či intelektuálů, kteří v této době projevovali tak málo zdrženlivosti vůči nabídkám politických úřadů, u Nezvala však vyniká zvlášť ostře. Byl sice vybaven neobyčejně pohotovou inteligencí, ta mu však nezjednávala odstup od „básnického“ prožívání světa a před souvislostmi, které se mu reálně vymykaly nebo je zpochybňovaly, žalostně selhávala. Nelze mu upřít schopnost zajišťovat si účelová spojenectví a taktickými finesami na vnitrostranických jednáních si získávat podporu pro vlastní cíle. V této „diplomacii“ se však zračila výmluvnost literáta zvyklého působit na publikum spíše než kvality, které by se daly označit jako politické. Pod žádoucí politikou si Nezval představoval prostě spojení dobrých úmyslů a „správné linie“, založené na marxistickém výkladu dějin. U „velkých“ politických vůdců navíc shledával jakousi geniální intuici, ne nepodobnou tvůrčí inspiraci umělců. Politickými zvyklostmi parlamentní demokracie, k nimž patří legitimní střet různoběžných zájmů a hledání konsensu, opovrhoval jako politickým „čachrářstvím“.

Nezvalovu politickou naivitu umocňovala téměř bezmezná důvěřivost k lidem, kteří si získali jeho sympatie. Následující soud Václava Černého se týká Nezvalova vztahu k Bretonovi a jeho přátelům, má však obecnější platnost: „Jeho družnost není věru jasnovidná, je to cit, v němž je notný kus zamilované ženy: lyrické zanicení, bezpodmínečný souhlas, oslněné vazalství. Což je sentiment stejně blaživý pro toho, kdo jím nazřel, jako pro toho, komu platí, ale nehleďte v něm objektivnost.“¹⁰³ Po válce Nezval podobně nekritickým obdivem přilnul k Václavu Kopeckému. Výmluvně to ilustruje epizoda, kterou zachytil Julius Firt. Spolu s Nezvalem byl v „předúnorových“ letech jednou přítomen projednávání rozpočtu ministerstva informací v příslušném parlamentním výboru. Ostrou oponenturou nekomunistických poslanců rozrušený Nezval prý přiběhl k Firtovi a vychrlil ze sebe: „Jak můžeš nečinně přihlížet tomu, jak napadají mého ministra, vždyť je to svatý člověk!“¹⁰⁴ Kopecký, Nezvalův anděl strážný, ale jinak bezcharakterní politik a „stranický ideolog politických procesů“,¹⁰⁵ zřejmě hluboce ovlivnil Nezvalovo chápání událostí v 50. letech.

Vysněný ideál lepších zítřků, politická naivita, podléhání vlivům druhých, ješitnost a touha po uznání, pohodlnost, záliba v požitkářském životě – tyto faktory hrály v Nezvalově případě bezpochyby podstatnou roli. Ale ani jejich součet nevysvětluje beze zbytku nezvratnost jeho komunistického kréda. Pokusit se postihnout ještě jiné zdroje, z nichž čerpalo svou neochabující svěžest, vyžaduje obrátit pozornost k hlubším vrstvám Nezvalovy osobnosti.

103 ČERNÝ, V.: Několik poznámek k Nezvalově surrealistické próze. In: *Kritický měsíčník*, roč. 1 (1938), č. 6, s. 255 n.

104 FIRT, J.: *Knihy a osudy*, s. 243 n.

105 KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992, s. 162.

Ke konstitutivním rysům sociálních utopií patří představa zaniklého zlatého věku, jehož znovuzrození na vyšším a dokonalejším stupni nadejde s koncem klopotných dějin. Mezi harmonickým stavem v dávné minulosti a do budoucnosti situovaným rájem přitom nejde o pouhý vztah symetrie počátku a konce na časové ose. Evokace původního stavu poskytuje ideálnímu projektu v podstatném smyslu legitimaci. Jednak má závaznou platnost vzoru, z něž se odvíjejí alespoň některé atributy příštího řádu. Jednak tento řád symbolicky ukotvuje v samotném počátku dějin, a tím mu propůjčuje ráz osudové nutnosti. Dějiny se potom podobají štafetovému běhu generací od startu k cíli po magickém kruhu či spirále.

Roli, kterou zaujímá zlatý věk v konstrukci utopií, hrálo v Nezvalově očekávání šťastné budoucnosti jeho vlastní dětství. Domov, rodný kraj či dětství nebylo pro Nezvala jen pramenem básnické inspirace a zásobárnou námětů nebo tématem vzpomínek, jeho vliv nelze vyčíst z knížek určených dětskému čtenáři a pseudoinfantilních poetických říkad. Tvořilo podloží, ze kterého vyrůstala jeho umělecká osobnost, představovalo mu základní nástroj zmocňování se světa, podobně jako pro malíře barvy na paletě.¹⁰⁶ Jistě by se našli spisovatelé, kteří si uchovávali ke svému dětství podobně vřelý a blízký vztah a kteří mu vděčili za rozhodující inspirační podněty. U Nezvala však tento ryze intimní prožitek nabýval latentně politických konotací. Přitom vůbec nešlo o vybavování si zážitků bdy a sociální nerovnosti, které by se traumaticky vepsaly do Nezvalovy psychiky, jako tomu bylo třeba u jeho přítele J. V. Plevy. Nezval je pozoruhodný, a snad výjimečný v tom, že své uplynulé dětství vnímal jako předobraz a příslib budoucího štěstí. Odtud vycházel skrytý, ale o to pevnější spojovací můstek k velké ideologii doby.

V knížce *Dolce far niente*, zachycující básníkova nejranější léta, prožitá v jihomoravských Šamikovicích v budově školy, v níž učil jeho otec, se Nezval charakterizoval jako „houževnatý hledač ráje – stavu skutečnosti, kdy se nám zdá býti zázračná a svěží jako ‘v první den’“.¹⁰⁷ Takový byl čas, kdy věci ještě nebyly pevně vsazeny do konvenčních vztahů a logika dosud nepřetvořila slova ve fráze – čas dětství. V Doslovu k téže knize mluví Nezval o dětství jako o „říši platónských idejí“, které ve vztahu k jevům aktuálně žité skutečnosti fungují jako jejich pravzory a propůjčují jim díky psychickému principu asociací estetickou kvalitu.¹⁰⁸ Obráceně platí, že jakákoli událost všedního dne může dát vystoupit ze zapomenutí těmto svým pravzorům a pojmout do sebe jejich estetický náboj. Básnická inspirace, založená na asociativním spojení přítomných a minulých dojmů, je potom pro Nezvala zřetězením okamžiků opojení, přivoláváním *dolce far niente* neboli „jakési posmrtné blaženosti“¹⁰⁹ stavu bez potřeb, pocitu vlastního odevzdání a rozplynutí.

106 NEZVAL, V.: O sobě a o svém rodném kraji. In: Týž: *Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931–1941*, s. 446. – Nejhlubší rozbor významu tohoto fenoménu pro utváření Nezvalovy básnické osobnosti provedl Aleš Haman ve vynikající studii Nezval a Halas: Pokus o existenciální poetiku. In: *Česká literatura: Časopis pro literární vědu*, roč. 15 (1967), č. 4, s. 312–341. Stejný motiv sleduje v širším kontextu, ale s menší intenzitou Ivan Jelínek v kapitole věnované Nezvalovi v *Dějinnách české literatury*, 4: Literatura od konce 19. století do roku 1945. Praha, Victoria Publishing 1995, s. 507–528.

107 NEZVAL, V.: *Dolce far niente. (Dílo, sv. 29.)* Praha, Čs. spisovatel 1967, s. 367.

108 *Tamtéž*, s. 408.

109 *Tamtéž*, s. 414.

Naplnování osobní touhy „kráčeti ke svému Ideálu“, bez něž „podlehl by patrně můj mozek šílenství“, ¹¹⁰ klade Nezval vedle ideálu sociální spravedlnosti. Čím je pro básníka rajská zahrada dětství, tím je pro vykořisťovaného dělníka naděje na radikální změnu společenských vztahů: oázou, umožňující v nehostinném světě kapitalismu alespoň přežít. Azyl vnitřní svobody, do kterého byl básník zahrán, se však nestane jeho domovem, dokud jej nebude moci sdílet s ostatními lidmi, osvobozenými od starostí o zajištění elementárního živobytí. Jeho radostná spontaneita, čerpaná z hlubin bezstarostného dětství, nemůže být plně a skutečně prožívána, dokud naráží na bariéry „zvrácených buržoazních vztahů“ a nepromění ke svému obrazu celý svět – tedy dokud „vykořisťovaná třída“ nevybojuje vítězně svůj revoluční zápas. Uměleckou avantgardou vyznávaná víra v jednotu revoluce ve společnosti a revoluce v umění (jejím základem bylo podle Nezvala znovuoobjevení „dětské logiky“ asociací) jako cesty k prolnutí štěstí všelidského a osobního zde nachází své hluboce subjektivní, „nezvalovské“ zdůvodnění.

Mýtus ztraceného ráje dětství a sen o budoucím šťastném věku mají v Nezvalově podání společnou schopnost estetické proměny skutečnosti: „... kůlny, hnojiště, hubené herky, zavšivení kolovrátkáři, všechno to, co v mé říši Idejí [v dětství] má veliké a jasné pravzory, může se mně státi předmětem umělecké krásy.“¹¹¹ Ve světle vize budoucnosti prochází přítomná realita analogickým procesem přiřazování k ideálním vzorům a transformace. Například sovětská skutečnost vnímaná „pod zorným úhlem ideje, z níž se zrodila a již ztělesňuje“, nemá trpkou aktuální podobu, kterou „turista pozoruje svými turistickými očima“, ¹¹² ale přirodívá se dokonalostí forem, které teprve v budoucnu mají dojít naplnění. Naznačené schéma ovšem funguje i jako metoda politické interpretace a základ morálního hodnocení. „Potoky krve“, které vytekly při popravě Bucharina a dalších odsouzenců, se tak mění v „červánek dobra“, jenž ohlašuje „spravedlivější zítřek“.¹¹³

Dětství bylo pro Nezvala časem, v němž člověk nejlépe žije svůj život. Nebyl totiž dosud vytržen z jeho všeobjímající celistvosti a sebereflexí postaven před jinakost vlastní tváře. Komunismus sliboval zrušit odcizení panující mezi lidmi navzájem i mezi lidskou existencí a jejími bytostnými možnostmi. Chtěl být dobou, v níž člověk nejlépe uskuteční své touhy a uspokojí své potřeby. Touto shodou byl dán předpoklad pro ztotožnění minulého a budoucího ráje, pro jejich splynutí v jedinou bezoblačnou klenbu, prostírající se od obzoru k obzoru. V Nezvalových poválečných básních lze sledovat, jak atributy jeho individuálního domova pronikají do popisu rozlohy „nového světa“ a zdůvěřňují ji. Domovem, v pravém slova smyslu, „vlastí“ se pak stává celá československá země budující socialismus. Báseň *Z domoviny* je oslavou rodného kraje a světa dětství, a zároveň nového společenského řádu, který hodnoty s nimi spjaté povýšil v Nezvalových očích na své vlastní principy. Dokonce i město, představující v Nezvalově literární toponymii nejčastěji přízračné bludiště a místo temných svodů, proměňuje panrustikální vize v jakousi idylickou japonerii.

Pod touto klenbou nového řádu (není sice ještě dostavěna, ale její obrysy se již zřetelně rýsují) mohou konečně vyrůst bez překážek čisté a přirozené lidské city, nezkalené

110 *Tamtéž*, s. 409.

111 *Tamtéž*, s. 408.

112 NEZVAL, V.: *Znova v Moskvě*. In: Týž: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1958)*, s. 49.

113 Týž: *Pražský chodec*, s. 14.

sobectvím a pokrytectvím, nenalomené konvenční morálkou. Metafora „domu štěstí“, který „má trojí bránu, trojí vchod / pro mne, pro tebe a pro ni, pro tvůj rod“,¹¹⁴ vyjadřuje srozumitelně Nezvalovu upřímnou víru ve společné soužití se dvěma ženami, z nichž jedna byla jeho manželkou a druhá matkou jeho dítěte. Nastávající čas je také obnovením důvěrného bezpečí dětských let. Pohyb společenských přeměn odplavuje rušivé „přežitky minulosti“ a do světa, kdysi plného nástrah a konfliktů, pronikají už jen slábnoucí ozvěny otřesů provázejících agónii kapitalismu. S jeho zánikem zmizí také poslední znepokojující moment – hrozba války. Básník, jako každý z „obyčejných smrtelníků“, může opět spočinout v oné blaženosti, ze které byl kdysi vytržen překročením prahu dospělosti. Je osvobozen od prokletí subjektivní odpovědnosti a tíhy nést důsledky vlastních činů. Zodpovědnost za šťastný život ve stále dokonalejší společnosti přejímají na svá bedra nové autority: otec Stalin, respektive Gottwald, a matka Strana. Dělník, voják, básník mají sice také zodpovědnost za zdar společného díla, její hlavní díl však spočívá v uctivém naplňování vůle prozíravých vůdců: „Vy jste to rozkázal, my rozkaz provedem!“¹¹⁵ Pod jejich ochrannými křídly pak může „na úsvitu lidských dějin“ prožívat ve šťastném opojení iluzi vlastního mládí opravdu každý, „ať je mu šestnáct či sedmdesát let“.¹¹⁶

Jako emblém doby, která věřila, že odemyká brány ráje, a zároveň jako motto Nezvalova celoživotního přesvědčení o „osudové nutnosti štěstí“ vyznívá úryvek z jeho autobiografické skladby *Život básníka*.

Věřím, že ten sen též bude časem splněn,
vím, že budu také já ospravedlněn,
věřím v svět, jenž obejde se bez války,
stačí zadívat se trochu do dálky,
vidím města ověncená zahradami,
města, která lidé navrhnu si sami
jako Goethe dům v svém slunném Výmaru
města bez kanceláří a bez barů,
města u studánek, města u bazénů,
s domy, ve kterých muž neopustí ženu,
neopustí starší ženu pro mladé,
města, v nichž se neloupí a nekrade
ani zlato, ani stříbro, ani city,
města, v kterých nejsou kasárny a kryty,
města, v kterých jako perlorodky řek
zrodí se zas časem nový lidský věk.

114 Týž: *Život básníka*. In: Týž: *Nedokončend*. Praha, Čs. spisovatel 1960, s. 41.

115 Týž: *Nad rakví soudruha Klementa Gottwalda*. In: Týž: *Historický obraz*. (Dílo, sv. 9.) Praha, Čs. spisovatel 1955, s. 148.

116 Týž: *STM. Tamtéž*, s. 132.

To, co prorokuji, není utopie,
 na orloji věků a z velké dálky bije
 nová dosud bezejmenná hodina,
 v ní se promění i lidská rodina
 nejen v svazek rodičů a sourozenců,
 nejen v to, co pryšší u milenců
 z jejich vášně nebo sobectví,
 nýbrž v prostý lidský návrat do dětství,
 v němž i starý člověk najde nové mládí,
 lidé budou se mít znovu lidsky rádi.¹¹⁷

Hvězda komunismu, která zářila na obzoru Nezvalových nadějí do konce života, k němu vysílala zároveň paprsky jeho ztraceného dětství. Ve svých vzpomínkách Nezval charakterizoval Františka Halase – svůj umělecký protipól – jako básníka, který „otrhává andělům křídla“.¹¹⁸ Touto metaforou vystihl dominantní dramatický tón Halasovy poezie – svár mezi touhou po metafyzických jistotách a vědomím nemožnosti jejich dosažení. Nezval se naproti tomu nikdy nedokázal odloučit od andílka vyřezaného na pelesti jeho dětské postele. Tento symbol jeho časného světa důvěrného bezpečí se jen přetěloval do osob a idejí, které provázely úseky Nezvalovy životní dráhy. Střežily snad „strašné podzemní zákony“ jeho duše, o nichž se domníval, že je zná sotva on sám,¹¹⁹ a které hrozily rozvrátit jeho osobnost. Zřejmě se nemýlili bratři Čapci, kteří podle Firta nebrali Nezvalovu příslušnost ke komunistickému hnutí příliš vážně, neboť ji považovali nejspíše za prostředeck, jímž usměrňoval svůj překypující temperament.¹²⁰ Pravdu měl ale také Zdeněk Kalista, kterému se jevilo Nezvalovo uhranutí komunismem jako osudové setkání, k němuž byl určen „těžiskem a tĕhnutím celé své básnické i lidské bytosti“.¹²¹

Vítězslav Nezval nikdy nepřijal své vyhnání z ráje. Zemřel dříve, než z něj mohl být vyhnán podruhé. Zůstane už nerozřešeno, jestli tím bylo jeho dílo ochuzeno o novou, překvapivou kapitolu, anebo by následovalo definitivní uzavření pramenů básnické inspirace.

Výběr literatury

Následující informativní přehled si neklade nároky na úplnost. Byl vybrán z titulů, které se z hlediska politického či občanského angažmá dotýkají osudů V. Nezvala a osob připomenutých v první kapitole statě anebo které sledují umělecké souvislosti a psychologické předpoklady jejich politické aktivity. Přehled je rozdělen na dvě části, z nichž první zachycuje literaturu vztahující se k Vítězslavu Nezvalovi a druhá tituly týkající se dalších členů sdružení Devětsil, případně práce širšího záběru generačního a tematického.

117 Týž: Život básníka. In: *Nedokončená*, s. 41 n.

118 Týž: *Z mého života*, s. 165.

119 Nezval Hodáčové, 23.10.1939. Cit. podle: HODÁČOVÁ, L.: *Zpěv Orfeův*, s. 263.

120 FIRT, J.: *Knihy a osudy*, s. 235.

121 KALISTA, Z.: *Tváře ve stínu*, s. 214.

les Avant-gardes tchèque et slovaque dans le contexte international. (Colloque, Paris 27–28 mai 1978.) Réd. par Hana Jechová. Paris, Service de publications de la Sorbonne nouvelle 1983.

BLAHYNKA, Milan: Básník a politik. In: *Kmen*, roč. 1 (1988), č. 16, s. 1 a 3.

Týž: K desátému výročí básnickovy smrti. In: *Kulturní tvorba: Týdeník pro politiku a kulturu*, roč. 6 (1968), č. 14, s. 6 n.

Týž: O Nezvala. In: *Impuls*, roč. 2 (1967), č. 1, s. 67–69.

Týž: Proměny podivuhodného kouzelníka: K Nezvalově tvůrčí cestě a metodě. In: *Nový život*, roč. 11 (1959), č. 1, s. 60–66.

Týž: *S Vítězslavem Nezvalem: Kapitoly o životě a tvorbě.* Praha, Mladá fronta 1976.

Týž: *Vítězslav Nezval.* Praha, Čs. spisovatel 1981.

BINAR, Ivan: Trialog (Nezval – Deml – Holan). In: *Revolver revue*, č. 32 (1996), s. 167–207.

BROUSEK, Antonín: Nesmuteční hrana za V. N. In: *Host do domu*, roč. 16 (1969), č. 10, s. 19–24.

ČERNÝ, Václav: Několik poznámek k Nezvalově surrealistické prose. In: *Kritický měsíčník*, roč. 1 (1938), č. 6, s. 253–262.

Týž: *Paměti*, 1: 1921–1938. Brno, Atlantis 1994; *Paměti*, 3: 1945–1972. Brno, Atlantis 1992.

Český surrealismus 1929–1953. [Katalog.] Ed. Lenka Bydžovská a Karel Srp. Praha, Argo – Galerie hl. m. Prahy 1996, s. 14–27, 78–105, 200–219.

ČIVRNÝ, Lumír: Časy a nečasy. In: *Čeští intelektuálové o toleranci.* Sest. Daniela Fischerová ad. Praha, Nadace Readers International 1994, s. 25–120.

Čtyři odpovědi Milana Nápravníka. [Rozhovor.] In: *Tvar*, roč. 3 (1992), č. 17, s. 1, 4 n.

Depeše z konce tisíciletí: Korespondence Vítězslava Nezvala. Usp. Milan Blahynka. Praha, Čs. spisovatel 1981.

EFFENBERGER, Vratislav: Tragédie básníka Vítězslava Nezvala. In: *Orientace*, roč. 1 (1966), č. 4, s. 6–12. (+ Příloha ke studii o Vítězslavu Nezvalovi, s. 13–15.)

Týž: Pokračování Nezvalovy tragédie. In: *Orientace*, roč. 2 (1967), č. 1, s. 76–78.

ERENBURG, Ilja: *Lidé, roky, život*, 2. Praha, Čs. spisovatel 1972, s. 61–67.

FIRT, Julius: *Knihy a osudy.* Brno, Atlantis 1991, s. 217–246.

FUČÍK, Bedřich: *Čtrnáctero zastavení.* (Dílo Bedřicha Fučíka, sv. 5.) Praha, Arkýř – Melantrich 1992.

Týž: *Setkávání a měnění.* (Dílo Bedřicha Fučíka, sv. 3.) Praha, Melantrich 1995.

GRUŠA, Jiří: Verš pro kočku. In: *Literární noviny*, roč. 13 (1964), č. 7, s. 3.

HÁJEK, Jiří: O poezii životní syntézy. In: *Týž: Osudy a cíle.* Praha, Čs. spisovatel 1961, s. 9–22.

HAMAN, Aleš: Nezval a Halas: Pokus o existenciální poetiku. In: *Česká literatura: Časopis pro literární vědu*, roč. 15 (1967), č. 4, s. 312–341.

HAVEL, Václav M.: *Mé vzpomínky.* Praha, Lidové noviny 1993.

HEDVÁBNÝ, Zdeněk: *Alfréd Radok: Zpráva o jednom osudu.* Praha, Národní divadlo – Divadelní ústav, 1994.

HIRŠAL, Josef – GRÖGEROVÁ, Bohumila: *Let let*, 1: Pokus o rekapitulaci. Praha, Mladá fronta 1993.

HODÁČOVÁ, Lilly: *Zpěv Orfeův.* Praha, Odeon 1995.

HOFFMEISTER, Adolf: *Podoby a předobrazy.* Praha, Čs. spisovatel 1988.

HONZÍK, Jiří: Cizí dnešku. In: *Kulturní politika*, roč. 4 (1949), č. 15, s. 8.

- HOŘEC, Jaromír: *Doba ortelů: Dokumenty – vzpomínky – iluze a skutečnosti*. Brno, Scholaris 1992.
- Týž: O tzv. honičce na Nezvala. In: *Studentské listy*, roč. 2 (1991), č. 19, s. 13; č. 20, s. 13.
- INOV, Igor S.: *Su dba Vítězslava Něžvala: Po stranicam Vospominanij, dněvnikov, pisem i rukopisej*. Moskva, Chudožestvennaja literatūra 1990.
- JELÍNEK, Antonín: *Vítězslav Nezval*. Praha, Čs. spisovatel 1961.
- Týž: Vítězslav Nezval. In: *Dějiny české literatury*, 4: Literatura od konce 19. století do roku 1945. Red. Jan Mukařovský. Praha, Victoria Publishing 1995, s. 507–528.
- KALISTA, Zdeněk: *Tváře ve stínu*. České Budějovice, Růže 1969, s. 195–216.
- KOLÁŘ, Jiří: *Prométheova játra*. Praha, Čs. spisovatel 1990, s. 46–48.
- KLUKANOVÁ, Ludmila: Básník před soudem. In: *Rok: Revue otevřené kultury*, roč. 3 (1992), č. 4, s. 61–64.
- KRYŠTOFEK, Oldřich: Boj o novou českou poezii. In: *Mladá fronta*, (10.4.1949).
- KUBĚNA, Jiří: Místo po levici – aneb ukřížování krve: Monolog o Vítězslavu Nezvalovi. In: *Host: Časopis nejen pro literaturu*, č. 7 (1991), s. 84–95.
- KUNDERA, Milan: [Předmluva.] In: Nezval, V.: *Podivuhodný kouzelník*. Praha, Klub přátel poezie 1963, s. 7–30.
- KUNDERA, Ludvík: *Řečiště*. Brno, Rovnost 1993, s. 99–102.
- Literární noviny*, roč. 7 (1958), č. 15. [Tematické číslo k úmrtí Nezvala.]
- MACHÁČEK, Miroslav: *Vítězslav Nezval*. Praha, Horizont 1980.
- MARŠÍČEK, Vlastimil: *Neúplný slovník spisovatelů*. [Rukopis.]
- Týž: Z neúplného slovníku spisovatelů: Vítězslav Nezval. In: *Literární noviny*, roč. 5 (1994), č. 1–2, s. 16.
- NEZVAL, Vítězslav: *Eseje a projevy po osvobození (1945–1948)*. (Dílo, sv. 26.) Praha, Čs. spisovatel 1976.
- Týž: *Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931–1941*. (Dílo, sv. 25.) Praha, Čs. spisovatel 1974.
- Týž: *Manifesty, eseje a kritické projevy z poetismu (1921–1930)*. (Dílo, sv. 24.) Praha, Čs. spisovatel 1967.
- Týž: *Pražský chodec*. Praha, Fr. Borový 1938.
- Týž: *Pražský chodec: Neviditelná Moskva – Ulice Git-le-Coeur – Pražský chodec*. (Dílo, sv. 31.) Praha, Čs. spisovatel 1958.
- Týž: *Z mého života*. Praha, Čs. spisovatel 1959.
- NOR, A. C.: *Život nebyl sen, 2: Záznam o životě českého spisovatele*. Brno, Atlantis 1994.
- Nový život*, roč. 2 (1950), č. 2. [Tematické číslo k padesátým narozeninám Nezvala.]
- PACHOVSKÝ, Zdeněk: Orloj se zastavil. In: *Lidové noviny*, (24.4.1949).
- PALIVEC, Josef: *Prózy, listy z vězení, dopisy přátel*. Usp. Jiří Rambousek. Praha, Torst 1996.
- PEROUTKA, Ferdinand: *Sluší-li se býti realistou: Výbor z literární publicistiky*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 28–33, 68–80.
- Pět hodin s Jiřím Veselským v Kyjově i v Brně. [Rozhovor.] In: *Host: Časopis nejen pro literaturu*, č. 7 (1991), s. 115–131; č. 8 (1992), s. 123–142.
- PLICHTA, Alois: *Tajemství času: Vzpomínky a dokumenty. Díl první: O Jakubu Demlovi*. Olomouc, Votobia 1993, s. 73–101.
- RUBEŠ, Jan: Nezval a Breton: Zamyšlení nad korespondencí mezi českými a francouzskými surrealisty. In: *Časopis pro moderní filologii*, roč. 61 (1979), s. 17–21.
- SEIFERT, Jaroslav: *Všecky krásky světa*. Praha, Čs. spisovatel 1992.

- STEJSKAL, Martin: Sdílený plamen: Kontakty mezi francouzskými a českými surrealisty. In: *Prostor*, 27, roč. 7 (1994), č. 1, s. 19–23.
- SVOBODA, Jiří: *Přítel Vítězslav Nezval*. Praha, Čs. spisovatel 1966.
- ŠALDA, F. X.: Mé otazníky a vykřičníky nad posledním Nezvalem. In: *Šaldův zápisník*, 3: 1930–1931. Praha, Čs. spisovatel 1991, s. 251–262.
- Týž: Nový Nezval. In: *Šaldův zápisník*, 5: 1932–1933. Praha, Čs. spisovatel 1992, s. 43–51.
- Týž: Pan Vítězslav Nezval. In: *Šaldův zápisník*, 3, s. 327 n.
- Týž: Pohled na naši nejnovější produkci lyrickou. In: *Šaldův zápisník*, 6: 1933–1934. Praha, Český spisovatel 1993, s. 9–33.
- Týž: Z básnického mumraje Víta Nezvala. In: *Šaldův zápisník*, 4: 1931–1932. Praha, Čs. spisovatel 1992, s. 211–214.
- ŠTOLL, Ladislav: *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii: Referát pronesený na pracovní konferenci Svazu čs. spisovatelů*. Praha, Orbis 1950.
- Týž: Vítězslav Nezval. In: Týž: *Socialismus a osobnosti: Medailóny, studie, vzpomínky*. Praha, Práce 1974, s. 142–151.
- ŠTOLL, Jiří – TAUFER, Jiří: Proti sektářství a liberalismu – za rozkvet našeho umění. In: *Literární noviny*, roč. 1 (1952), č. 19, s. 5 n.
- ŠTORCH-MARIEN, Karel: *Sladko je žít; Ohňostroji*. Paměti nakladatele, 1–2. Praha, Aventinum 1992.
- TAUFER, Jiří: *Strana, lidé, pokolení: Kapitoly o době a vrstevnících*. Praha, Čs. spisovatel 1962.
- Týž: *Vítězslav Nezval: Literární studie*. Praha, Práce 1976.
- [TRÁVNÍČEK, Jiří:] Tři (imaginární) rozhovory s Janem Zábranou. In: *Tvar*, roč. 7 (1996), č. 6, s. 6 n.; č. 7, s. 7.
- URBÁNEK, Zdeněk: Bývali jsme frankofilové. In: *Literární noviny*, roč. 7 (1996), č. 42, s. 7.
- VÁVRA, Otakar: *Podivný život režiséra: Obrazy vzpomínek*. Praha, Prostor 1996.
- Vítězslav Nezval – spoluvůrce pokrokové kulturní politiky: Sborník z konference, Brno – 20. května 1985*. Red. Jaromír Kubiček. Brno, Státní vědecká knihovna – Muzejní a vlastivědná společnost 1986.
- ZYKMUND, Václav: Hodiny, jejichž kyvadlem je noc: Ukázka z pamětí. In: *Host: Časopis nejen pro literaturu*, č. 7 (1991), s. 96–106.
- ŽÁRY, Štefan: *Stovežatý básník*. Bratislava, Slovenský spisovatel 1981.

* * *

- ANDĚL, Jaroslav: Třicátá léta: Podivné partnerství – funkcionalismus a surrealismus. In: *Umění pro všechny smysly: Meziválečná avantgarda v Československu*. [Katalog.] Pfiřp. J. Anděl. Praha, Národní galerie 1993, s. 124–169.
- Architekt Jiří Kroha: Sborník referátů z vědecké konference*. Praha 1984.
- Avantgarda známá a neznámá*. Usp. Štěpán Vlařín a kol. Sv. 1: Od proletářského umění k poetismu 1919–1924. Praha, Svoboda 1971; sv. 2: Vrchol a krize poetismu 1925–1928. Praha, Svoboda 1972; sv. 3: Generační diskuse 1929–1931. Praha, Svoboda 1970.
- BAUER, Michal: Proměny recepce díla Františka Halase na přelomu 40. a 50. let. In: *Tvar*, roč. 7 (1996), č. 16 (přiloha Edice Tvary, sv. 15).
- BIEBL, Konstantin: *Bez obav*. Praha, Čs. spisovatel 1951.
- BRABEC, Jiří – EFFENBERGER, Vratislav – CHVATÍK, Květoslav – KALIVODA, Robert: Historická skutečnost a falešné vědomí aneb Karel Teige bez pověr a iluzí. In: *Orientace*, roč. 3 (1968), č. 1, s. 65–73; č. 2, s. 58–73.

- BROUSEK, Antonín: Básník českého charakteru? In: BROUSEK, A. – ŠKVORECKÝ, Josef: *Na brigádě*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1979, s. 133–155. [V. Závada]
- BURIAN, Emil František: *Hamlet III. králevic dánský aneb Být či nebyt čili Trůny dobré na dřevo*. Praha, Nová edice 1937.
- Týž: *Pražská dramaturgie 1937*. Praha, v.n. 1938.
- Týž: *Pařeniště*. [Rukopis, v pozůstalosti autora.]
- Týž: *Voláno rozhlasem*, 1–2. Praha, Svoboda 1945 a 1946.
- ČERNÁ, Jana: *Adresát Milena Jesenská*. Praha, Concordia 1991, s. 81 n.
- Česká divadelní kultura 1945–1989 v datech a souvislostech. Přípr. Vladimír Just a kol. Praha, Divadelní ústav 1995, s. 19–63.
- Česká literatura 1948–1956: Sborník materiálů z literárněvědné konference 35. Bezručovy Opavy (18.–19.9.1992). Přípr. Vladimír Pfeffer. Opava, Slezské zemské muzeum 1992.
- DOLEŽAL, Bohumil: František Halas – Mýtus a skutečnost. In: *Tvář*, roč. 4 (1969), č. 4, s. 27–31.
- Dopis Františka Halase. In: *Host do domu*, roč. 15 (1968), č. 5, s. 52.
- DOSTÁL, Vladimír: Od porážky k vítězství: Rok přelomu 1934. In: Týž: *V tomto znamení: Příspěvky k dějinám české marxistické kritiky a estetiky meziválečného období*. Praha, Melantrich 1975, s. 315–621.
- DVORÁK, Antonín: *Trojice nejodvážnějších*. Praha, Mladá fronta 1988. [Burián, Honzl, Frejka]
- EFFENBERGER, Vratislav: *Realita a poezie*. Praha, Mladá fronta 1969.
- FIŠERA, Vladimír Claude: Trop loin de Paris, trop près de Moscou: les surréalistes de Tchécoslovaquie et de Yougoslavie. In: *Mélusine*, No 14 (1994): Contributions au colloque de Strasbourg, septembre 1992, s. 23–45.
- František Halas – spoluvůrce pokrokové kulturní politiky: Sborník z konference. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost – Státní vědecká knihovna 1987.
- GIDE, André: *Návrat ze Sovětského svazu*. Praha, Družstevní práce 1936.
- GRYGAR, Mojmir: Teigovština – trockistická agentura v naší kultuře. In: *Tvorba*, roč. 20 (1951), č. 42, 1008–1010; č. 43, s. 1036–1038; č. 44, s. 1060–1062.
- HÁJEK, Jiří: Jiří Frejka. In: Týž: *Letorosty: Portréty a studie 1939–1974*. Praha, Čs. spisovatel 1974.
- HALAS, František: *A co básník*. (Dílo, sv. 3.) Usp. Ludvík Kundera. Praha, Čs. spisovatel 1983.
- Týž: *A co socialismus*. Praha, Česká expedice [samizdat] – Opus, sv. 1, 1979.
- Týž: *Závěť*. In: *Svědectví*, roč. 11 (1971), č. 41, s. 120–126.
- HOFFMEISTER, Adolf: *Sto let české karikatury*. Praha, SNKLHU 1955.
- HONZÍK, Karel: *Ze života avantgardy: Zážitky architektovy*. Praha, Čs. spisovatel 1963.
- HONZL, Jindřich: *Divadelní a literární podobizny*. Praha, Orbis 1959.
- Týž: *K novému významu umění: Divadelní úvahy a programy 1920–1952*. Praha, Orbis 1956.
- HOŘEC, Jaromír: *Halasové*. Brno, Scholaris 1992.
- HRUBÝ, Dan: Causa Konstantin Biebl. In: *Reflex*, roč. 4 (1993), č. 43, s. 50–52.
- CHALUPECKÝ, Jindřich: Poezie a politika. In: *Literární noviny*, roč. 4 (1993), č. 5, s. 4 n.; č. 6, s. 4 n. [F. Halas]
- CHVATÍK, Květoslav: *Strukturalismus a avantgarda*. Praha, Mladá fronta 1970.
- Týž: Teige a báseň: Karel Teige jako teoretik moderny. In: *Tvar*, roč. 5 (1994), č. 1 (příloha Edice Tvar, sv. 1).

- INOV, Igor S.: S Emilem Františkem Burianem na dálku i zblízka. In: *Divadelní revue*, roč. 4 (1993), č. 2, s. 79–86.
- IVANOV, Miroslav: Dva Halasové. In: *Tvar*, roč. 5 (1994), č. 12, s. 13.
- JANOUŠEK, Pavel: Geneze norem a mechanismů budovatelského dramatu z ducha avantgardy. In: *Tvar*, roč. 2 (1991), č. 42, s. 4 n.
- Jaroslav Fragner – vzpomínky žáků. In: *Architektura ČSR*, roč. 47 (1988), č. 6, s. 71–73.
- Jiří Voskovec Ferdinandu Peroutkovi. In: *Voskovec & Wachsmanni: Z rodinné kroniky a dopisů*. Usp. Adriena Borovičková. Praha, Lidové noviny 1996, s. 288–293.
- Karel Teige 1900–1951. [Katalog.] Přípr. Karel Srp a kol. Praha, Galerie hl. m. Prahy 1994, s. 157–189.
- Karikatury Otakara Mrkvičky*: 9.9.–3.10.1953. [Katalog.] Praha, Galerie Knihy 1953.
- KLADIVA, Jaroslav: *E. F. Burian*. (Jazz Petit č. 14.) Praha, Jazzová sekce 1984.
- KOČOVÁ, Zuzana: *Kronika Armádního uměleckého divadla*. Praha, Naše vojsko 1953.
- KONRÁD, Karel: *Fanfáry a hrany*. Praha, Melantrich 1949.
- Týž: *Nevzpomínky*. Praha, Čs. spisovatel 1963.
- Týž: *O Konstantinu Bieblovi*. Praha, Orbis 1952.
- Týž: *Perokresby: Podobizny státníků, spisovatelů, malířů, herců*. Praha, Čs. spisovatel 1953.
- KRAUS, Karel: Frejkova vinohradská léta. In: *Divadelní revue*, roč. 4 (1993), č. 1, s. 21–24.
- KUSÁK, Alexej: Na prahu temných let. In: *Svědectví*, roč. 11 (1971), č. 41, s. 113–119.
- Lexikon české literatury*, 1–2: Osobnosti, díla, instituce. Red. Vladimír Forst a kol. Praha, Academia 1985 a 1993.
- LIEHM, Antonín J.: *Generace*. Praha, Čs. spisovatel 1990, s. 223 a 400–466.
- Týž: Za deset let sto. In: *Lidové noviny – Národní* 9, č. 24 (11.6.1994), s. III. [E. F. Burian]
- Týž: Umřel A. Hoffmeister. In: *Listy*, roč. 3 (1973), č. 5–6, s. 47.
- Magnetická pole (les Champs magnétiques)*: André Breton a Skupina surrealistů v Československu (1934–1938). [Katalog.] Text Růžena Hamanová. Praha, Památník národního písemnictví a Francouzský institut 1993.
- MACHONIN, Sergej: *Příběh se závorkami: Alternativy*. Brno, Atlantis 1995.
- MRKVIČKA, Otakar: *Hledání a zápasy: Cesty moderního umění*. Praha, Mladá fronta 1963.
- NADEAU, Maurice: *Dějiny surrealismu*. Olomouc, Votobia 1994.
- NEKOLNÝ, Bohumil: Magistra vitae. In: *Svět a divadlo*, roč. 3 (1992), č. 8, s. 123–125. [J. Frejka]
- NEUMANN, Stanislav K.: *Anti-Gide neboli optimismus bez pověr a iluzí*. Praha, Lidová kultura 1937.
- NOVÝ, Otakar: Memento pro současnost: K nedožitým devadesátinám Josefa Havlíčka. In: *Architektura ČSR*, roč. 48 (1989), č. 3, s. 69–71.
- OBRTTEL, Vít: *Vlaštovka, která má geometrické hnízdo: Projekty a texty*. Praha, Odeon 1985. (Doslov Rostislava Šváchy a Rudolfa Matyše.)
- OBST, Milan – SCHERL, Adolf: *K dějinám české divadelní avantgardy: Jindřich Honzl, E. F. Burian*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962.
- PAŽOUT, Josef: Jaromír Krejcar – jeden osud. In: *Literární noviny*, roč. 6 (1995), č. 32, s. 11.
- PEŠÁT, Zdeněk: Demytizace Halase, nebo jednoho kritika? In: *Orientace*, roč. 4 (1969), č. 6, s. 93–95.

- Týž: *Jaroslav Seifert*. Praha, Čs. spisovatel – Lidové noviny 1991.
- PETRMICHL, Jan: *Vilém Závada: Básník českého charakteru*. Praha, Čs. spisovatel 1963.
- PPAFF, Ivan: *Kulturní levice proti Moskvě 1936–1938*. Praha, Naše vojsko 1993.
- PODIVEN: *Češi v dějinách nové doby: Pokus o zrcadlo*. Praha, Rozmluvy 1991, s. 479–488.
- RACINE, Nicole – TRÉBITSCH, Michel: *L'Europe avant la pluie: les Intellectuels et l'idée européenne dans l'entre-deux-guerres*. In: *Mélusine*, No 14 (1994): Contributions au Colloque de Strasbourg, septembre 1992, s. 23–45.
- RAJNIŠ, V.: Proč J. Krejcar musel emigrovat? In: *Architekt*, roč. 38 (1992), č. 7, s. 8.
- RZOUNEK, Vítězslav: *Vilém Závada aneb o smyslu poezie*. Praha, Čs. spisovatel 1978.
- SEIFERT, Jaroslav: [Diskusní příspěvek na 2. sjezdu československých spisovatelů.] In: *Literární noviny*, roč. 5 (1956), č. 19, s. 9 n.
- SCHONBERG, Michal: *Rozhovory s Voskovcem*. Praha, Blízká setkání 1995.
- SKÁLA, Ivan: Cizí hlas. In: *Tvorba*, roč. 19 (1950), č. 12, s. 285 n.
- Socialistický realismus*. [Sborník.] Red. Kurt Konrad. Praha, Levá fronta 1937.
- Surrealismus v diskusi*. [Sborník.] Red. Karel Teige a Ladislav Štoll. Praha, Mánes 1934.
- SVRČEK, Jaroslav B.: *Národní umělec Jiří Kroha*. Praha, SNKLHU 1960.
- ŠLAPETA, Vladimír: Proč musel Jaromír Krejcar emigrovat? In: *Architekt*, roč. 37 (1991), č. 1, s. 6.
- ŠMEJKAL, František: *František Muzika*. Praha, Odeon 1966.
- Týž: Surrealismus a české umění. *Umění*, roč. 37 (1989), č. 5, s. 377–399.
- Týž: Utopie avantgardy. In: *Umění*, roč. 35 (1987), č. 1, s. 2–8.
- ŠORMOVÁ, Eva: E. F. Burian: Pařeniště. In: *Divadelní revue*, roč. 4 (1993), č. 2, s. 40–52.
- Španělský podzim Františka Halase: Fakta a dokumenty*. Usp. Ludvík Kundera. Brno, Muzeum Města Brna 1959.
- ŠVÁCHA, Rostislav: Architekt Pavel Smetana. In: *Zlatý řez*, č. 4 (1993), s. 6 n.
- Týž: *Jaromír Krejcar 1895–1949*. [Katalog.] Praha, Galerie Jaroslava Fragnera 1995.
- Týž: Josef Chochol: Pokus o intimnější portrét. In: *Umění*, roč. 42 (1994), č. 1, s. 21–49.
- Týž: Vít Obrtel. *Architekt*, roč. 38 (1992), č. 11, s. 8.
- TEIGE, Karel: *Osvobozování života a poezie: Studie ze čtyřicátých let. (Výbor z díla, 3.)* Usp. Jiří Brabec a Vratislav Effenberger. Praha, Aurora a Čs. spisovatel 1994.
- Týž: *Svět stavby a básně: Studie z dvacátých let. (Výbor z díla, 1.)* Usp. Jiří Brabec a Robert Kalivoda. Praha, Čs. spisovatel 1966.
- Týž: *Zápasy o smysl moderní tvorby: Studie z třicátých let. (Výbor z díla, 2.)* Usp. Vratislav Effenberger a Jiří Brabec. Praha, Čs. spisovatel 1969.
- Účtování a výhledy: Sborník z prvního sjezdu českých spisovatelů*. Red. Jan Kopecký. Praha, Syndikát českých spisovatelů 1948.
- VLADISLAV, Jan: Politika a poezie: K článku J. Chalupického *Poezie a politika*. In: *Literární noviny*, roč. 4 (1993), č. 11, s. 5; č. 12, s. 5.
- ZÁVADA, Vilém: *Krajina a lidé mého srdce*. Praha, Čs. spisovatel 1980.
- Týž: *Na prahu*. Praha, Čs. spisovatel 1970.

K profilu a činnosti Demokratickej strany (1944–1948)

Michal Barnovský

Nestáva sa často, aby politická strana v podmienkach politického pluralizmu a relatívne demokratických volieb získala takmer dve tretiny hlasov. Už z tohto dôvodu otázka vzniku a činnosti Demokratickej strany (ďalej DS), hoci nemala dlhú životnosť, zasluhuje si pozornosť historikov. Pri jej hodnotení musíme mať na zreteli zvláštnosti doby, v ktorej pôsobila. Išlo o povojnové, revolučné obdobie s takzvaným ľudovodemokratickým politickým systémom, ktorý nebol parlamentnou demokraciou tradičného typu. Vznikol pod tlakom sovietskej politiky a za prítomnosti Červenej armády.

Rozsah štúdie neumožňuje všestranný rozbor činnosti DS, preto sa sústredím iba na niektoré, prevažne vnútrostranícke otázky, ktorým sa doteraz nevenovala náležitá pozornosť. Pokúsim sa načrtnúť proces zrodu DS, jej celkový politický profil, vnútornú štruktúru, ideovú výzbroj, politický vplyv a vnútorné rozpory. Ostatné problémy nie sú predmetom analýzy tohto príspevku. Pokiaľ sa ich dotknem, tak iba v miere nevyhnutnej na osvetlenie spomenutého okruhu otázok. Úvodom sa žiada uviesť niekoľko poznámok o doterajšej literatúre.

V podmienkach komunistického režimu historiografia najnovších dejín upierala svoj zrak k dejinám KSČ. Ostatné politické subjekty si všímala iba okrajovo a hodnotila ich negativisticky. Prvé články o DS sa objavili už na začiatku 50. rokov. V monografických prácach z konca 50. a začiatku 60. rokov venovaných politickému vývoju Slovenska a Československa v rokoch 1945–1948, respektíve „februárovému víťazstvu KSČ“ sa autori čiastočne zaoberali aj politikou DS ako protipólu politiky KSČ.¹ Vedecký prínos týchto prác je minimálny. Majú v podstate propagandistický charakter. Obdobie takzvanej liberalizácie (1963–1968) bolo plodnejšie. Hoci aj v tomto období sa DS hodnotila z pozícií ideológie a politiky komunistickej strany, predsa len vo viacerých tematicky širšie

1 Uvediem aspoň niektoré: VARTÍKOVÁ, M.: Príspevok k odhaleniu protiľudovej politiky Demokratickej strany. In: *Historický časopis*, roč. 1, č. 2 (1953), s. 289–305; VESELÝ, J.: *Kronika únorových dnů*. Praha 1958; VARTÍKOVÁ, M.: *Roky rozhodnutia: K dejinám politického boja pred februárom 1948*. Bratislava 1962.

koncipovaných publikáciách nastal posun v poznaní. Historické práce boli viac materiálovo fundované, prinášali nové poznatky a hlavne nastoľovali problémy.² V publikovaných pramenných edíciách sa objavovali aj prvé dokumenty o DS,³ ba dokonca vznikli aj diplomové a kandidátske dizertačné práce o DS.⁴ Sľubné začiatky výskumu boli „normalizáciou“ prerušené. Práce zo 70. a 80. rokov neobohatili poznatky o DS. V niektorých sa síce stretieme s novými faktografickými údajmi, ale ich interpretácia neprekročila rámec oficiálnej ideológie,⁵ a takzvané syntetické práce, mocenskými a ideologickými štruktúrami preferované, ale aj ostro sledované, nedosiahli odbornú úroveň historickej produkcie zo 60. rokov. DS sa v nich charakterizovala ako strana reakčná, protinárodná a protiľudová.⁶ Až pád komunistického režimu vytvoril priaznivé podmienky pre objektívnu analýzu. Hoci ani po roku 1989 nevznikla monografia o DS, predsa len vo výskume tejto problematiky sa značne pokročilo, o čom svedčia práce J. Jablonického, R. Letza, M. Barnovského a V. Čelku.⁷ Z českých historikov najviac prispel k osvetlení politiky DS K. Kaplan, jednak ako autor analytických prác o politickom vývoji Československa v rokoch 1945–1948, jednak ako editor viacerých zborníkov dokumentov.⁸ Stále však postrádame

- 2 Publikácia V. Prečana *Slovenský katolicizmus pred Februárom 1948*, Bratislava 1961, je akýmsi prechodným stupňom medzi prvou a druhou kategóriou historických prác o tomto období. Je taktiež poznačená súdobou politickou a ideologickou klímou, najmä v zovšeobecňujúcich častiach, ale na rozdiel od prác z 50. rokov je založená na širšej heuristickej základni a po faktografickej stránke znamená posun v poznaní. K prácam tohto druhu možno zaradiť: JABLONICKÝ, J.: *Slovensko na prelome*: Zápas o víťazstvo národnej a demokratickej revolúcie na Slovensku. Bratislava 1965; JAROŠOVÁ, V. – JAROŠ, O.: *Slovenské robotníctvo v boji o moc*. Bratislava 1965; OPAT, J.: *O novou demokracii 1945–1948*. Praha 1966; LIPTÁK, L.: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava 1968; VARTÍKOVÁ, M.: *Od Košíc po Február*: Politika slovenského Národného frontu od košického obdobia do februárových udalostí (1945–1948). Bratislava 1968; BELDA, J. – BOUČEK, M. – DEYL, Z. – KLIMEŠ, M.: *Na rozhraní dvou epoch*. Praha 1968; BARTO, J.: *Riešenie vzťahu Čechov a Slovákov (1944–1948)*. Bratislava 1968; BRIŠKÁR, J.: *Demokratická strana na východnom Slovensku pred februárom 1948*. In: *Východné Slovensko pred Februárom*. Košice 1968, s. 167–195.
- 3 KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, I. – PREČAN, V.: *Československo na ceste k socializmu*: Cesta ke květnu, I–II. Praha 1965; PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*: Dokumenty. Bratislava 1965.
- 4 BRIŠKÁR, J.: *Vznik a činnosť Demokratickej strany na východnom Slovensku*. Prešov 1970. Jednotlivé kapitoly kandidátskej dizertačnej práce autor publikoval vo viacerých zborníkoch. ČELKO, V.: *Demokratická strana a jej miesto v slovenskom politickom živote 1944–1946*. Diplomová práca. Praha 1969.
- 5 Pozri napr.: HUML, V.: *Slovensko pred rozhodnutím*. Praha 1972; BRIŠKÁR, J.: *Demokratická strana vo februári 1948*. In: *Február a dnešok*. (Zborník). Košice 1973, s. 121–127; BARNOVSKÝ, M.: *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Bratislava 1978; DÁNYI, O.: *Politici v sutanách*: Klerikálny antikomunizmus a jeho prejavy na Slovensku. Bratislava 1985.
- 6 *Socialistické Slovensko* (kolektív autorov). Bratislava 1977; PLEVZA, V.: *Socialistické premeny Československa*. Bratislava 1983; BARNOVSKÝ, M. a kol.: *Dejiny Slovenska*, VI.: 1945–1960. Bratislava 1988.
- 7 JABLONICKÝ, J.: *Kurier Rudolf Komandera*. In: *Slovenské rozhľady*, roč. 2, č. 5 (1995), s. 26–42; LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945–1948*: Na ceste ku komunistickej totalite. Bratislava 1994; BARNOVSKÝ, M.: *Na ceste k monopolu moci*: Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948. Bratislava 1993; ČELKO, V.: *Seriál vedeckopopulárnych článkov o DS*, publikovaný v novinách *Eud* a *Čas* v januári až marci 1990.
- 8 KAPLAN, K.: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha 1990; *Nekrvavá revolúcie*. Praha 1993; *Československo v letech 1945–1948*. I. část, Praha 1991; KAPLAN, K. (editor): *Pražské dohody 1945–1947*: Sborník dokumentů. Sešity ÚSD ČSAV, sv. 4. Praha 1992; *Dva retribuční procesy*: Komentované dokumenty (1946–1947). Praha, ÚSD ČSAV 1992.

prácu, ktorá by sa v širších súvislostiach zaoberala vnútornou štruktúrou, ideológiou, politikou a kriminalizáciou DS.

Pokiaľ ide o exilovú literatúru, väčšinou pochádza z pera autorov ľudáckej proveniencie a pobebruárovej emigrácie. Prvá je poznačená nepriateľským postojom ľudáckeho politického smeru k DS, pre ktorý je táto strana stranou zradcov národa, čechoslovakistov, kolaborantov s komunistami a prisluhovačov Moskvy.⁹ Autormi druhej kategórie historických prác sú spravidla bývalí exponenti DS, ktorí po februári 1948 emigrovali. Ide teda väčšinou o memoárové práce so všetkými ich prednosťami a nedostatkami.¹⁰

Počiatky DS za Povstania a v Košiciach

Základy DS sa kladli v Slovenskom národnom povstaní zjednotením občianskych odbojových skupín. Viaceré fakty nasvedčujú, že rozhodnutie o vytvorení DS sa zrodilo počas príprav zjednotenia sociálnodemokratickej strany s komunistickou stranou (zjazd sa konal 17. septembra 1944 v Banskej Bystrici), aby partnerom KSS neboli roztrieštené odbojové skupiny, ale jednotná politická strana, schopná čeliť komunistickému nebezpečenstvu. Vzniklo vedenie strany v zložení: Vavro Šrobár – čestný predseda, Ján Ursíny – predseda, Jozef Lettrich – podpredseda a generálny tajomník Martin Kulich.¹¹ Od 17. septembra 1944 začal vychádzať *Čas*, tlačový orgán DS. Na povstaleckom území pôsobila však DS iba ako voľné združenie občianskych odbojových skupín a jednotlivcov, ktorí ju zastupovali v SNR a v národných výboroch. Miestne a okresné organizácie v tom čase neexistovali. Program strany sa iba tvoril.¹² Až do volieb v roku 1946 mala DS rovnaké (paritné) zastúpenie ako KSS v SNR, Zbore povereníkov, vo vláde a v Dočasnom národnom zhromaždení. V prvých národných výboroch ustanovených na jar 1945 mala DS menej zástupcov ako KSS. Neskôr sa aj tu uplatnil princíp parity, alebo sa zloženie národných výborov zmenilo cestou volieb, ktoré mali spravidla aklamačný charakter.

V tejto súvislosti sa treba zmieniť o reakcii komunistov a londýnskeho exilu na prvé kroky k vzniku DS. Vedenie KSS zobralo na vedomie zjednotenie občianskych odbojových skupín ako hotový fakt, ba dokonca v určitom smere ho privítalo. Týmto činom sa totiž strácala opodstatnenosť výhrad na adresu KSS, že pohltila sociálnych demokratov a že sa stará viac o stranícke veci ako o vedenie národnooslobodzovacieho boja. Kladne hodnotilo myšlienkový posun doľava v občianskom tábore, uznanie potreby obmedzenia súkrom-

9 ČULEN, K.: *Vznik a zánik DS na Slovensku*. Middletown, Pa. 1950; ĎURČANSKÝ, F.: *Právo Slovákov na samostatnosť vo svetle dokumentov*. Sväzok 1. Biela kniha. Buenos Aires 1954. Z podobných pozícií hodnotí činnosť DS aj F. Vnuk vo viacerých prácach publikovaných v zahraničí a na Slovensku.

10 Pozri: LETTRICH, J.: *History of Modern Slovakia*. New York 1995. V slovenčine vyšlo v r. 1993: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava 1993; *Zborník úvah a osobných spomienok o SNP*. Toronto 1976; STAŠKO, J.: *Katolíci a „Aprílová dohoda“*. In: *Most*, roč. 23 (1976), č. 1–4, s. 32–50, 126–143 (vydáva Slovenský ústav Cleveland, Ohio). Okrem toho bolo publikovaných viacero spomienok bývalých funkcionárov DS v periodiku *Naše snahy*: Časopis Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov. Ďalšie práce o období 1945–1948, založené už na archívnom výskume a vydané v zahraničí, pochádzajú od autorov z emigračnej vlny po auguste 1968. Ide predovšetkým o publikácie K. Kaplana, ktoré väčšinou v upravenej podobe boli vydané v Česko-Slovensku po novembri 1989.

11 LETTRICH, J.: *Dejiny novodobého Slovenska*, s. 164.

12 Tlačový orgán DS *Čas* publikoval počas povstania Programové zásady Demokratickej strany, ktoré sa po vojne doplnili. Pozri PREČAN, V. (editor): *Slovenské národné povstanie*, s. 620–626.

ného vlastníctva. *Nové slovo* 24. septembra 1944 uverejnilo článok J. Púlla, v ktorom sa uvádza: „Meštianske kruhy slovenské uznávajú teda nevyhnutnosť v záujme všetkých, a tým i seba samých, obmedziť svoje triedne privilégiá. Ich cesta k tomuto poznaniu je o to ľahšia, že poštátnenie bánk, podnikov a veľkostatkov by sa dotklo pomerne slabého slovenského kapitálu menej ako kapitálu cudzieho.“¹³

Druhý pozitívny prvok videli komunisti v tom, že tvoriaca sa DS opustila ideu jednotného československého národa. Predpokladali, že DS zjednotí všetky občianske skupiny a nevzniknú ďalšie politické strany. Systém dvoch strán pokladali za „prirodzený ideologický výraz sociálneho rozdelenia spoločnosti“, ktorý je politicky výhodný pre KSS.¹⁴ K DS pristupovali ako k dočasnému spojencovi. Boli presvedčení, že v politickom záporení získajú primát.

Ľudia z Benešovho politického kruhu s uznaním kvitovali zrod nového politického subjektu napravo od KSS, ale súčasne mali voči nemu výhrady. DS sa totiž uberala vlastnou cestou, nebola tou politickou stranou, akou ju chceli mať. Zdalo sa im, že až príliš ustupuje komunistom, že je viac slovenská ako československá a že je zaťažená ľuďmi, ktorí sa skompromitovali počas slovenského štátu. Najviac sa však obávali bipartajného politického systému, ktorý nezodpovedal ich predstavám o politickostraníckej štruktúre. Pokladali ho za nebezpečný pre demokraciu i demokratov. Podľa Fr. Uhlířa, člena československej vládnej delegácie, pri systéme dvoch strán sa víťazná strana obíde bez slabšej strany a nikto ju nebude môcť obviňovať, že „znásilnila“ demokraciu, keď slabšiu stranu bude ignorovať alebo ju rozpustí. Hrozí teda vláda jednej strany so všetkými z toho vyplývajúcimi dôsledkami. Uhlíř ubezpečoval na povstaleckom území J. Lettricha a M. Josku, že v najbližších voľbách demokrati prehrajú, „lebo to, čo som už za niekoľko dní videl, ma dokonale presvedčilo“. Menovaní oponovali. Tvrdili, že DS nebude tou slabšou stranou, lebo „Slovensko nie je komunistické a komunizmu sa bojí“.¹⁵ Možno teda povedať, že tak slovenskí komunisti, ako aj Benešovi ľudia, aj keď z rôznych dôvodov a s odlišnými pocitmi – prví s nádejou, druhí s poľutovaním – neveštili DS veľa úspechov v budúcnosti, neverili, že sa presadí v politickom živote ako významný politický činiteľ a volebný víťaz.

DS začala získavať členov a budovať organizačnú štruktúru až na oslobodenom území východného Slovenska začiatkom roku 1945. Spravidla sa najprv vytvárali prípravné výbory či okresné sekretariáty a potom tieto zakladali miestne organizácie. Prvá miestna organizácia bola založená v prešovskom okrese koncom januára 1945 a prvá okresná organizácia v Košiciach 18. februára 1945.¹⁶ Do mája 1945 pôsobilo v Košiciach aj ústredie DS a od 4. apríla Predsedníctvo DS. V tento deň sa zišiel v Košiciach ustanovujúci zjazd delegátov DS z oslobodeného územia, na ktorom sa zvolilo vedenie v zložení: predseda J. Ursíny, podpredsedovia: J. Lettrich (nachádzal sa ešte na okupovanom

13 *Tamže*, s. 572.

14 *Tamže*, s. 572 n.

15 *Tamže*, s. 899. Na nebezpečenstvo plynúce zo systému dvoch politických strán poukazoval aj P. Drtina v správe E. Benešovi z 11.10.1944 (*tamže*, s. 661).

16 OPAT, J.: *O novou demokracii...*, s. 91. Do 7.3.1945 mala DS vybudované sekretariáty na východnom Slovensku v týchto okresoch: Gelnica, Humenné, Košice, Levoča, Medzilaborce, Prešov, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie. 4.3.1945 začali vychádzať v Košiciach noviny *Demokrat*, tlačový orgán DS na východnom Slovensku.

územi), J. Lichner, J. Styk, M. Polák, O. Takáč a O. Žoldoš. Organizačné veci vykonával Fedor Hodža, syn bývalého premiéra ČSR Milana Hodžu.¹⁷ Vzhľadom na nepriaznivý stav komunikácií a dopravy, ktorý neumožňoval plynulý kontakt vedenia s okresnými organizáciami, ústredný sekretariát v máji 1945 zriadil tri expozitúry – v Košiciach, Banskej Bystrici a v Žiline. Okresné sekretariáty na západnom Slovensku boli priamo riadené ústredným sekretariátom. 7. októbra 1945 sa expozitúry zrušili a vytvorilo sa 6 oblastných sekretariátov (Bratislava, Žilina, Zvolen, Nitra, Poprad, Košice). Okrem toho vznikol oblastný sekretariát v Prešove, ktorého úlohou bolo starať sa o záujmy členov DS ruskej a rusínskej (ukrajinskej) národnosti.¹⁸

Organizácia, politika a program DS

Určítym završením konštituovania sa DS bol prvý celoslovenský zjazd v Turčianskom Svätom Martine 7.–8. júla 1945, ktorý zvolil nové vedenie. Za predsedu zvolil J. Lettricha, za podpredsedov J. Styka, J. Ursínyho, M. Poláka, J. Šabršulu a J. Ferjaka. Generálnym tajomníkom sa stal F. Hodža a hospodárom T. Tvarožek.¹⁹ Zjazd schválil programové zásady,²⁰ organizačný poriadok DS a prijal rezolúciu, ktorá určovala najbližšie úlohy strany.

Personálne zmeny vo vedení DS boli podmienené predovšetkým tým, že predchádzajúci zjazd v Košiciach nemal celoslovenský charakter, lebo značná časť územia Slovenska bola ešte okupovaná. Zvolené stranické orgány mali teda dočasný charakter. Výmena na poste predsedu mala hlbšie príčiny, ale nebola prejavom nedôvery J. Ursínymu. Tento aj naďalej zastával vysoké štátne a stranické funkcie. Bol podpredsedom vlády a podpredsedom DS. J. Ursíny vo svojich doteraz nepublikovaných pamätiach, napísaných asi v rokoch 1964–

17 *Demokrat*, (7.4.1945).

18 BRIŠKÁR, J.: *Vznik a činnosť Demokratickej strany...*, s. 61–65.

19 *Čas*, (10.7.1945).

20 Programové zásady DS schválené na zjazde boli v základných črtách zhodné s Programovými zásadami DS, ktoré sa publikovali počas povstania v Čase. V niektorých bodoch boli však doplnené a skonkretizované. Program mal sociálnoreformný charakter. Pozri: *Programové zásady Demokratickej strany*. Vydal Ústredný sekretariát DS v Bratislave. Slovenská grafia v Bratislave. (Brožúra bola vydaná v roku 1945, ale rok vydania nie je uvedený.) Bol to ideovo-programový dokument určený pre funkcionárov a členov strany. Medzitým vedenie začiatkom roku 1945 (asi vo februári alebo menci) vydalo „Program Demokratickej strany“, ktorý bol vytlačený na druhej strane prihlášky do DS. Bol stručný. Obsahoval 15 bodov, v ktorých sa proklamovali tieto úlohy: Zničiť fašizmus; Vybudovať sociálne spravodlivú, jednotnú a demokratickú ČSR; Spolupracovať so ZSSR a ostatnými slovanskými štátmi; Rešpektovať náboženské slobody, súkromné vlastníctvo, slobodu prejavu a politického presvedčenia; Spravodlivo rozdeliť ornú pôdu, rozparcelovať veľkostatky Nemcov, Maďarov a zradcov; Poštátniť veľkopiemyseľ, banky a veľkoobchod; Zabezpečiť spravodlivé odmeňovanie práce robotníka, roľníka a inteligenta; Odstrániť triednu a stranickú nenávisť; Umožniť všetkým vrstvám vzdelanie; Zdvihnúť životnú úroveň; Zabezpečiť spoluúčasť robotníkov na zisku; Nahradíť vojnové škody. Pozri *Slovenský národný archív* (ďalej SNA), fond DS (403). Prihlášky do DS (Fond nie je archívne spracovaný). Rozšírená verzia tohto programu bola vydaná vo forme letáku pod názvom „Čo chce Demokratická strana“ a publikovaná v tlači. KLIMESŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, I. – PREČAN, V.: *Československo na ceste k socializmu...*, s. 622–624. Tieto dokumenty mali politickoagitačný charakter pri utváraní členskej základne DS. Plnili podobnú úlohu ako volebné programy.

1969, uvádza, že už pred zjazdom v Turčianskom Svätom Martine niektorí činitelia DS (F. Thurzo, P. Blaho, J. Kulich) robili agitáciu v prospech Lettricha s odôvodnením, že je tolerantný evanjelik, a preto je prijateľný aj pre katolíckych členov DS.²¹ Táto skutočnosť iste zohrala svoju úlohu, ale treba ju vidieť v širších súvislostiach. Povojnové politické pomery a charakter DS kládli zvláštne požiadavky na predsedu DS a J. Lettrich svojou minulosťou, vzdelaním a schopnosťami ich spĺňal. Nemal síce také politické skúsenosti ako Ursíny, bol však vekove mladší, bystrejší a obratnejší. Z hľadiska vtedajších kritérií – na rozdiel od J. Ursínyho – mal „čistú“ minulosť. Za predmníchovskej republiky nezastával významnejšie funkcie, nebol poslancom agrárnej strany, nemal nič spoločné so žilinskou dohodou o autonómii zo 6. októbra 1938, ktorá sa po vojne stala predmetom kritiky. Svojou koncilantnosťou, schopnosťou prekonávať vnútrostranícke rozpory, uzatvárať kompromisy a zjednocovať demokratické sily bol ako stvorený pre vedúcu funkciu v mladej, ešte sa len formujúcej a heterogénnej DS. Postupne si získal aj autoritu. Z tohto hľadiska jeho zvolenie za predsedu nebolo náhodné. Zaujímavé je, že spočiatku aj povstalecké vedenie KSS bolo priaznivo naklonené J. Lettrichovi a jeho zvolenie za predsedu DS uvítalo.²² Pokladalo ho totiž za prijateľnejšieho partnera než napríklad J. Šrobára alebo J. Ursínyho. Neskôr postojmi Lettricha bolo sklamané. Presvedčilo sa, že pre KSS je oveľa nebezpečnejší, ako predpokladalo, preto zmenilo svoj vzťah k nemu.

O budovaní miestnych organizácií a raste členskej základne DS nemáme presné údaje. Zdá sa však, že začiatky boli ťažké, a to nielen preto, že šlo o novú stranu, ale aj v dôsledku sektárskej politiky komunistov na východnom Slovensku, ktorí často bránili zakladať miestne organizácie a prijímať zástupcov DS do národných výborov. Táto prax sa stala predmetom kritiky aj zo strany vedúcich funkcionárov KSS a KSČ.²³ Okrem toho organi-

21 Tieto pamäti zatiaľ neboli publikované. Iba časť týkajúca sa súdneho procesu s Tisom publikoval J. Rychlík. Pozri RYCHLÍK, J.: Z neznámych pamätí J. Ursínyho. In: *Historický časopis*, roč. 40, č. 2 (1992), s. 240–252.

22 Podrobnejšie pozri: BARNOVSKÝ, M.: *Na ceste k monopolu moci*, s. 51. Okrem toho možno uviesť ďalšie fakty, ktoré dokumentujú kladné hodnotenie J. Lettricha komunistami v tomto období. V charakteristike navrhovaných ministrov – nekomunistov, ktorú vypracovalo moskovské vedenie KSČ vo februári 1945, sa o Lettrichovi píše: „... asi 40-letý, slovenské národnosti, patfil k tzv. mladej generácii meštáckej agrárnej strany na Slovensku. Smýšľení radikálne demokratického, progresívneho... V dobé Slovenského povstání od 29.8.–27.10.1944 se Lettrich držel dobře. Byl pokládán za nejpevnějšího a nejlepšího předáka Slovenské demokratické strany... Lettrich je přítelem Sovětského svazu a s komunistickými činiteli se značně sblížil.“ Moskovské vedenie KSČ malo informácie o Lettrichovi od slovenských komunistov, najmä od G. Husáka, L. Novomeského a K. Šmidkeho. Charakteristika bola určená pre sovietskych funkcionárov. S Lettrichom sa počítalo na funkciu ministra výživy. KAPLAN, K.: *První poválečná vláda: Komentované dokumenty. Sešity ÚSD ČSAV*, svazek 5. Praha 1993, s. 108. K. Šmidke píše v liste z 27.5.1945 G. Dimitrovovi, vedúcemu oddelenia ÚV VKS(b) pre medzinárodné informácie, že keď sa Lettrich stal predsedom SNR, nastal rozhodný obrat k lepšiemu v spolupráci medzi KSS a DS na pôde SNR, „čo sa napr. prejavilo i v rýchlej dohode o nariadení o súdení a trestaní okupantov, o čom boli vedené v Košiciach dlhé spory“. *Rossijskij centr chranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii*. Moskva (RCChIDNI – Ruské centrum pre archivovanie a štúdium dokumentov najnovších dejín), fond 17, opis' (ďalej o. – inventár) 128, *jedinica chranenija* (ďalej j. ch. – archívna jednotka) 775, s. 158–161.

23 Pozri referát G. Husáka na konferencii v Košiciach dňa 28.2.1945. VARTÍKOVÁ, M. (editor): *Komunistická strana Slovenska: Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*. Bratislava 1971, s. 87. Taktiež referát K. Gottwalda na aktíve funkcionárov KSS 8.4.1945. GOTTWALD, K.: *Spisy*, XII. Bratislava 1955, s. 24.

zátorom novej strany naháňali strach príslušníci NKVD, ktorí na východnom Slovensku zatkli veľký počet osôb a odtransportovali ich do stalinských gulagov.²⁴ Obidve skutočnosti zabrzdili organizačnú výstavbu strany, ale v konečnom dôsledku objektívne prospeli DS, zvýšili jej príťažlivosť, o čom svedčia aj výsledky volieb na východnom Slovensku v máji 1946.²⁵

Z tlače DS možno usudzovať, že prudký vzostup miestnych organizácií a členov sa začal v máji a pokračoval až do konca roka. Podľa niektorých údajov mala DS na začiatku roku 1946 okolo 230 tisíc členov. Počet členov v ďalších mesiacoch pravdepodobne stúpala, ale nárast bol už pozvoľnejší. Reprezentatívny výskum prihlášok do DS, ktorý som uskutočnil, uvedený trend potvrdzuje. Z celkového počtu preskúmaných prihlášok 67,8 % bolo podaných do septembra 1945, 24,6 % od septembra 1945 do mája 1946 a 7,6 % neskoršie.²⁶ Celkový počet členov DS po májových voľbách 1946 možno teda odhadnúť na 250–260 tisíc. Spoločný údaj získaný na základe evidencie máme až zo začiatku roka 1948 – 217 004 členov.²⁷ Pritom treba mať na zreteli, že počet príslušníkov DS v dôsledku viacerých príčin mal od leta 1947 klesajúcu tendenciu. Ak zoberieme do úvahy, že členská základňa KSS do jesene 1945 rástla (v septembri vykazovala 203 609 členov), potom takmer dva roky klesala, respektíve stagnovala (k 31. decembru 1945 mala KSS 197 365, k 1. máju 1946 139 730 členov a kandidátov),²⁸ možno predpokladať, že DS počtom členov predstihla KSS asi koncom roka 1945.

DS mala takúto organizačnú štruktúru: Základnou zložkou bola miestna organizácia. Mala sa založiť v každej obci a vo väčších mestách v jednotlivých štvrtiach. Členovia DS v podnikoch a úradoch si mohli založiť závodnú organizáciu, ale súčasne museli zostať aj v miestnej organizácii. Druhým článkom boli okresné organizácie s 12 až 18-členným výborom, tretím – oblastné organizácie. Najvyššími riadiacimi orgánmi boli: výkonný výbor, užší výkonný výbor a predsedníctvo. Výkonný výbor mal 60 členov volených zjazdom na 2 roky. *Ex officio* členmi výkonného výboru boli zástupcovia DS vo vláde, v Zbore povereníkov, v Predsedníctve Národného zhromaždenia a v Predsedníctve SNR, ako aj šéf tlače. Do pôsobnosti výkonného výboru patrilo rozhodovanie o zásadných politických otázkach a taktike strany v rámci línie schválenej zjazdom. Užší výkonný výbor sa skladal z predsedníctva, z 15 členov volených výkonným výborom a zo zástupcov strany v Predsedníctve Národného zhromaždenia, Predsedníctve SNR, vo vláde a v Zbore povereníkov. Vykonal právomoci výkonného výboru v čase, keď tento nezasadal. Predsedníctvo

24 P. Plánovský, vtedajší funkcionár DS na východnom Slovensku, vo svojej spomienke odhaduje počet osôb odvečených do ZSSR z východného Slovenska na 15 000. PLÁNOVSKÝ, P.: Spomienky na časy veľkej nádeje i veľkej neistoty. In: *Naše snahy*, č. 3 (1970), s. 1. J. Ursíny v pamätiach na SNP uvádza, že z východného Slovenska bolo odtransportovaných 5000 osôb, z toho 2018 Slovákov. URSÍNÝ, J.: *Spomienky na Slovenské národné povstanie*. Liptovský Mikuláš 1994, s. 107. Na základe konfrontácie s inými prameňmi pokladám druhý údaj za hodnovernejší.

25 DS získala na celom Slovensku 62 % hlasov, ale vo volebnom kraji Košice až 72,5 % a vo volebnom kraji Prešov 68,1 % hlasov. *Výsledky volieb do Ústavného národného zhromaždenia*. Bratislava 1946, s. 14, 17.

26 Celkove bolo spracovaných 4300 prihlášok zo 46 okresov Slovenska. Prihlášky sa nachádzajú v SNA, fond DS (403). Podrobnejšie pozri BARNOVSKÝ, M.: *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku...*, s. 195–197.

27 SNA, fond DS (403), karton (ďalej kart.) 52, č. sp. 4.

28 BARNOVSKÝ, M.: *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku...*, s. 198, 200.

pozostávalo z 15 členov volených zjazdom (predseda, 5 podpredsedov, generálny tajomník, hospodár a 7 členov) a z činovníkov strany v predsedníctve parlamente, SNR, vo vláde a v Zbore povereníkov. Na čele ústredného sekretariátu ako výkonného orgánu stál generálny tajomník. Predsedníctvo DS zriaďovalo aj okresné sekretariáty. Zjazd bol najvyššou straníckou inštitúciou. Podľa organizačného poriadku sa mal zvolávať každý druhý rok.²⁹

Z doteraz uvedeného možno urobiť dva závery:

1. DS bola masovou politickou stranou. Táto črta bola charakteristická pre všetky vtedajšie strany v ČSR. Dokonca aj najmenej vplyvná strana na Slovensku – Strana práce – vykazovala v roku 1947 18 tisíc členov. Masovosť bola výsledkom cieľavedomého úsilia preniknúť do všetkých vrstiev spoločnosti a do každej obce, pripraviť stranu na politické zápasy a zabezpečiť si volebné hlasy. Okrem toho záujem o členstvo vyplýval zo zvýšenej politickej aktivity obyvateľstva a z toho, že išlo o vládne strany. Stranícke hľadisko sa uplatňovalo pri obsadzovaní rôznych funkcií a miest. Z porovnania členskej základne s počtom získaných hlasov vo voľbách možno dedukovať, že väčšia polovica hlasov pochádzala od členov strany a ich rodinných príslušníkov;

2. DS mala pevnú organizačnú štruktúru a záväzné normy pre členov strany, funkcionárov a jednotlivé orgány, usporiadanú hierarchiu podriadenosti, platených funkcionárov a výkonný aparát. V organizačnom poriadku a v straníckych smerniciach bolo striktné vymedzené, kto môže byť členom, aké sú jeho povinnosti, kto ho môže vylúčiť, aké sú pravidlá schvaľovania, minimálny počet schôdzí atď. Na základe uznesenia užšieho výkonného výboru z 22. augusta 1945 poslanci Dočasného národného zhromaždenia a členovia SNR za DS podávali vyhlásenia, ktorými sa zaviazali stať za programom strany, podrobiť sa straníckej disciplíne a v prípade jej porušenia na výzvu užšieho výkonného výboru sa vzdať mandátu.³⁰ Tieto prísne regule boli motivované snahou postaviť proti komunistickej organizácii a aktivite rovnakú vlastnú silu. Nepriniesli však žiadúci výsledok.

DS nebola stranou charizmatickou ani pragmatickou. Patrila do kategórie strán ideovo-programového typu. Riadila sa určitým myšlienkovým systémom a mala fixný program. Pravda, jej ideológia nebola tak dôkladne prepracovaná a koherentná, akú mala komunistická strana. DS vznikla v protifašistickom boji ako protiváha zjednocovacieho procesu na ľavej strane politického spektra, čo sa premietlo aj do jej ideovej výzbroje a politickej praxe. Atribúty antifašizmu, odporu voči akejkolvek diktatúre a princípy demokracie boli zakotvené vo viacerých straníckych dokumentoch a tvorili súčasť jej ideológie. DS sa hrdo hlásila k Slovenskému národnému povstaniu a zásadu antifašizmu a demokracie vtelila aj do svojho organizačného poriadku.³¹ Výkonný výbor DS už v apríli

29 *Organizačný poriadok Demokratickej strany*: Schválený 1. celonárodným zjazdom strany v júli 1945. Bratislava 1945.

30 SNA, Osobný fond Vavra Šrobára (OFVŠ), kart. 12, sig. 77.

31 Podľa organizačného poriadku DS jej členom sa mohol stať každý demokraticky zmýšľajúci občan starší 18 rokov. Členstvo v strane bolo čestné, riadne a čakateľské. Čestné členstvo udeľoval zjazd osobám, „ktoré sa vynikajúcim spôsobom zaslúžili o Československú republiku, slovenský národ a demokraciu“. Za riadneho člena bez čakateľskej lehoty mohol byť prijatý ten, „kto sa v dobe neslobody (1938–1945) nespreneveril svojmu demokratickému zmýšľaniu a účastnil sa na odboji za obnovenie ČSR a demokratických slobôd“. Za čakateľa mohol byť prijatý každý, kto nevyvíjal činnosť v prospech fašistického a totalitného režimu. Čakateľská lehota trvala 6–12 mesiacov. *Organizačný poriadok...*, s. 3.

1945 zriadil komisiu, ktorá vypracovala návrh smerníc o spôsobilosti členov a činníkov DS z hľadiska politickej minulosti od roku 1938, v ktorých sa stanovili kritériá na členstvo a funkcie v DS.³² Pochopiteľne, prax nebola taká čistá a dôsledná, ako ju určovali smernice či organizačný poriadok DS, ale už samotný tento fakt dokumentuje úsilie budovať stranu na demokratických hodnotách, zabrániť tomu, aby do nej prenikali ľudia, ktorí sa politicky exponovali v rokoch 1939–1945.

Vedúci činitelia DS, hovoriac o demokracii, sa často odvolávali na Masarykove myšlienky. Masarykovský prúd ako súčasť ideológie DS sa najviac prejavil pri jej zrode. Neskôr postupne slabol, až sa zredukoval na politické chápanie demokracie.³³ Aj v tejto oblasti bol však modifikovaný. DS hovorila o takzvanej vývinovej demokracii, t.j. o usmerňovanej demokracii, zbavenej „neduhov“ demokracie z predmníchovskej republiky. Ponímanie demokracie demokratmi bolo súdobo podmienené a počas rokov 1945–1948 zaznamenalo určité zmeny. Vzhľadom na to, že DS ako víťaz v májových voľbách 1946 na Slovensku pociťovala najviac bremeno ľudovej demokracie, postupne dávala najavo, že jej ideálom je demokracia bez prívlastkov a na svojom druhom zjazde v januári 1948 zdôraznila požiadavku uplatnenia dôsledného parlamentarizmu.³⁴

Sociálny reformizmus, často zdôvodňovaný aj kresťanskými princípmi, bol druhým myšlienkovým prúdom v ideovo-programovej činnosti DS. Interpretoval sa ako prenesenie demokracie na hospodárske pole, uznanie princípu súkromného vlastníctva a voľnej súťaže a zároveň obmedzenie jeho platnosti. DS sa dištancovala tak od liberalizmu, ako aj od socializmu.³⁵ Od prvého preto, že je vývojom prekonaný a protirečí požiadavkám kresťanskej etiky, od druhého z toho dôvodu, že je vo svojej pôvodnej podobe neuskutočniteľný, že popiera individualitu a „bojuje proti sociálnej nespravodlivosti politickou nespravodlivosťou“. Tieto myšlienky DS uplatňovala aj v praktickej politike. Podporila čiastočne znárodnenie, pozemkovú reformu, štátnu reguláciu ekonomiky, ale bránila sa ďalším reformám, ktoré presahovali rámec Košického vládneho programu. Bola stúpencom takzvaného zmiešaného typu ekonomiky a dožadovala sa rovnoprávneho postavenia všetkých druhov podnikania (súkromného, štátneho, družstevného a komunálneho sektoru).³⁶ Postulát obmedzovania, či dokonca popierania liberalizmu v hospodárskej oblasti nebol v slovenských podmienkach nový. Stretávame sa s ním vo viacerých ideológiách od začiatku 20. storočia. Vyjadroval záujmy ekonomicky slabšej a neskoro sformovanej slovenskej podnikateľskej vrstvy.

Od agrárizmu DS prevzala tézu o vedúcej úlohe roľníctva, ktoré je vraj pilierom demokracie, chrbtovou kosťou národa, nepodlieha odnárodneniu a politickým extrémom. Táto idealizácia roľníctva mala svoje politické pozadie. DS hľadala totiž svoju oporu predovšetkým na dedine. Aj v členskej základni mali roľníci najpočetnejšie zastúpenie. Sociálne zloženie DS bolo takéto: 52 % členov tvorili roľníci, 16 % robotníci a zriadení, 13 % živnostníci, 12 % úradníci a príslušníci inteligencie a zvyšok ostatné skupiny.³⁷

32 SNA, OFVŠ, kart. 12, sig. 79.

33 KAPLAN, K.: *Znárodnění a socialismus*. Praha, Práce 1968, s. 191.

34 SNA, fond DS (403), kart. 78.

35 *Programové zásady...*, s. 11 n.

36 Rezolúcia národohospodárskej komisie druhého zjazdu DS. SNA, fond DS (403), kart. 78.

37 Vypočítané podľa reprezentatívneho výskumu prihlášok do DS. BARNOVSKÝ, M.: *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku...*, s. 196.

V mestách vyše 60 % členov DS pochádzalo z radov živnostníkov, úradníkov a príslušníkov inteligencie.³⁸

Hoci sa DS vyhlásila za stranu sociálnych reforiem, udomácnili sa v nej aj niektoré hodnoty konzervatívizmu – obhajoba tradícií, zdôrazňovanie významu morálky, duchovných a sociálnych hodnôt náboženstva a rodiny ako základnej sociálnej inštitúcie. Uvedené ideové postuláty zdedila DS po agrárizme a kresťanskej ideológii. Kresťanský smer bol prítomný v ideovej výzbroji DS od jej vzniku, aj keď spočiatku sa nachádzal na okraji. Postupne však naberal na sile a vyústil do politického katolicizmu. Uzavretím „aprílovej dohody“ získala DS podporu katolíckej cirkvi. Takto politický katolicizmus dostal akési dve podoby. Jeden smer reprezentovala ľudácka emigrácia a jej stúpenci na Slovensku. Zotrval v podstate na ideológii bývalej Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS). Stál na platforme slovenského štátu. Druhý smer politického katolicizmu zakotvil v DS. Rešpektoval obnovu ČSR a usiloval sa prispôbiť novým podmienkam. Hlavný dôraz položili na sociálnu stránku katolicizmu, na obranu cirkvi, náboženstva a kresťanských tradícií.

Po tretej pražskej dohode, ktorá oklieštila právomoc slovenských národných orgánov, mal dôležitú úlohu v politickej a ideovej činnosti DS nacionálny prvok – obhajoba slovenských národných záujmov v štátoprávnej oblasti, kritika pražského centralizmu. Nacionalizmus DS však nikdy neskĺzol na úroveň nacionalizmu ľudáckej emigrácie. Z hľadiska klasického politického spektra možno DS zaradiť k stranám stredú. Aj jej vedúci činitelia zdôrazňovali, že DS je stranou reforiem, stranou stredú. No na rozdiel od pomerov za predmníchovskej republiky, po vojne sa napravo od stredú nenachádzal nijaký politický subjekt, lebo krajná pravica bola vyradená z legálneho politického života, a tým sa stred ocitol na pravicí, hoci svojou ideológiou a politikou pravicou nebol.

Ideológia DS nebola teda celkom vyhranená a konzistentná jednak preto, že šlo o stranu novú, jednak v dôsledku jej heterogénosti, ktorá si vyžadovala integrovať maximum záujmov. J. Lettrich v svojej knihe vydanej v emigrácii napísal: „Zástupcovia občianskeho smeru v ilegálnej Slovenskej národnej rade sa opierali o bezpečnú podporu príslušníkov bývalej republikánskej (agrárnej) strany, čs. ľudovej, slovenskej národnej a živnostenskej strany. Ba mali súhlas aj mnohých sociálnych demokratov a československy a demokraticky orientovaných príslušníkov Slovenskej ľudovej strany.“³⁹ Podľa reprezentatívneho výskumu prihlášok do DS bývalá stranícka príslušnosť uchádzačov o členstvo v DS vyzerala takto: 21 % uchádzačov boli počas prvej ČSR členmi agrárnej strany, 6,9 % sociálnodemokratickej strany, 5,4 % HSLS, 1,7 % Československej národnosocialistickej strany a 2,7 % členmi v ostatných občianskych stranách. Členstvo v HSLS počas existencie Slovenskej republiky (1939–1945) priznalo 19 % tých, ktorí podali prihlášky do DS. Ostatní svoju predchádzajúcu politickú činnosť neuviedli, respektíve neboli politicky organizovaní.⁴⁰

38 Takéto zloženie mala členská základňa DS v Trnave. Možno predpokladať, že podobné zloženie členov DS bolo aj v ostatných stredných a väčších mestách. Vypočítané podľa 500 kartoték členov Miestnej organizácie DS v Trnave. *Tamže*.

39 LETTRICH, J.: *Dejiny novodobého Slovenska*, s. 158.

40 BARNOVSKÝ, M.: *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku...*, s. 197.

Heterogénne zloženie a „detský vek“ DS boli jej silnou i slabou stránkou. Spočiatku prevládali pozitíva. DS sa podarilo v krátkom čase nadviazať kontakty so všetkými vrstvami spoločnosti a s rôznymi, predtým existujúcimi politickými a názorovými prúdmi. Ako strana nová nemusela nič meniť a prehodnocovať. Neskôr však stále viac pociťovala negatívne stránky.⁴¹ Predchádzajúca politická a odbojová rôznorodosť vytvárala nebezpečenstvo skupinkárenia, rivalít, osobných, záujmových a ideových sporov. Keďže bola novým politickým útvarom, nemala hlbšie zakotvenie vo vedomí spoločnosti. Jej pozície boli labilné, závislé od menlivých nálad verejnosti.

Ťažko zistiť, ktorá časť programu a ideológie DS bola najpríťažlivejšia v jednotlivých sociálnych vrstvách. Čo bolo výsledkom ideového pôsobenia a politického umenia DS a čo získala takrečeno „samospádom“, bez námahy či v dôsledku chýb a omylov KSS. Je však nesporné, že viac stúpcov prilákala tým, čím sa od KSS odlišovala, než tým, čo ju s komunistami spájalo. Dôležitým činiteľom bol fakt, že až do začiatku roku 1946 bola jedinou nekomunistickou stranou na Slovensku. R. Frašťacký, popredný funkcionár DS, koncom roku 1947 konštatoval, že DS sa koncom roka 1945 premenila zo strany na „veľké demokratické hnutie, ku ktorému sa ľudia hlásili z akejsi vnútornej potreby, bez hlbšieho skúmania jednotlivých programových zásad. Rozhodujúce boli hlavné body, ktoré vyvážili všetko ostatné, lebo ... boli ukazovateľom náboženskej, osobnej a majetkovej slobody.“⁴² S týmto konštatovaním možno súhlasiť. Treba ho však doplniť. Spontánny príklon k DS nebol trvalým javom. Bol charakteristický pre rok 1945 a týkal sa predovšetkým politicky rozohľadenejšej nekomunisticky orientovanej časti obyvateľstva. Veľká časť katolíkov, najmä na dedine, zaujala však vyčkávacie stanovisko, lebo DS mala punc luteránskej strany. Neskôr, pred parlamentnými voľbami 1946 a po nich si DS vďaka „aprílovej dohode“ a razantnejšej politike na obranu slovenských národných záujmov získala tieto vrstvy. Tým sa dostávame k určitému medzníku vo vývoji DS, k „aprílovej dohode“, ktorá si vyžaduje podrobnejšie vysvetlenie.

„Aprílová dohoda“

Najprv k otázke, ako k nej došlo. Politický vývoj na Slovensku sa uberal tak, že vedenie DS sa ocitlo pred voľbou: buď podpísať dohodu s katolíkmi, alebo riskovať rozštiepenie strany a následný volebný neúspech. Pritom veľký priestor na manévrovanie nemalo. V tejto súvislosti si musíme uvedomiť niekoľko skutočností. Úsilie vedúcich činiteľov DS rozšíriť pôsobnosť strany do českých krajín sa nemohlo realizovať, lebo narazilo na odpor tak slovenských komunistov, ako aj všetkých českých politických strán, ktoré sa nemienili deliť s DS o hlasy bývalých agrárikov. Po zahatení cesty do českých krajín bola DS odkázaná na voličskú základňu na Slovensku. Tá sa však zužovala uplatnením takzvaných prázdnych hlasovacích lístkov a predpokladaným vznikom „katolíckej“ strany. DS prestala byť jedinou alternatívou pre nekomunistických voličov. Ustanovenie o prázdnych hlasovacích lístkoch v zákone o voľbe Ústavodarného národného zhromaždenia z 11. apríla

41 KAPLAN, K.: *Pravda o Československu...*, s. 174.

42 SNA, fond DS (403), kart. 50. Prednáška má názov Politický program a organizácia DS. Miesto a dátum prednášky nie je uvedený. Z obsahu vyplýva, že bola buď koncom roku 1947, alebo v januári 1948.

1946, ktoré po dlhom zápase presadili komunisti, dávalo voličom možnosť vyjadriť týmto spôsobom nesúhlas s kandidátmi politických strán Národného frontu. Dodajme, že podľa vtedajšieho zákona voliť bolo povinnosťou, to znamená, že prázdne (biele) hlasovacie lístky boli jediným prostriedkom na vyjadrenie opozičnej mienky vo voľbách.⁴³ Hrozilo nebezpečenie, že na Slovensku značná časť katolíckeho obyvateľstva, ktorá v minulosti bola pod vplyvom HSES, využije toto ustanovenie zákona a bude hlasovať prázdnyimi lístkami. Ľudácka emigrácia z okruhu F. Ďurčanského ho k tomu vyzývala.

Snaha katolíckych kruhov založiť vlastnú politickú stranu bola ešte väčším nebezpečenstvom pre DS. Prenikaniu katolicizmu na politickú scénu sa spočiatku bránili obidve politické strany na Slovensku. J. Lettrich ešte vo februári 1946 varoval pred vytvorením konfesionalnej strany, lebo „dedičia zfašizovaného klerikalizmu“ by ju skôr či neskôr ovládli.⁴⁴ Uvedomoval si však, že DS nie je dosť príťažlivá pre katolícke kruhy, preto už v lete 1945 navrhol za poslancov Dočasného národného zhromaždenia J. Kempného a A. Cvinčeka, ktorí mali reprezentovať „nepovstaleckých katolíkov“.

Bývalí príslušníci HSES po skončení vojny nepredstavovali jednoliaty politický celok. Zjavných odporcov nového režimu a ČSR nebolo veľa. Väčšina emigrovala. Tí, čo zostali na Slovensku, ocitli sa vo väzniciach, niektorých odvliekli jednotky Červenej armády a NKVD do sovietskych pracovných táborov. Počet osôb v ilegálnych protištátnych skupinách možno odhadnúť nanajvýš na niekoľko stoviek. Veľká časť, azda väčšina bývalých ľudákov sa zmierila s obnovou ČSR a hľadala *modus vivendi* s novým režimom. Mnohí radoví členovia a menej exponovaní funkcionári HSES z rôznych dôvodov vstúpili do DS alebo KSS už v prvých mesiacoch po prechode frontu. Niektorí sa usilovali prispôbiť národno-katolícku ideológiu novým podmienkam. Do tejto skupiny patrili P. Čarnogurský, R. Čavojský, ale najmä mladší katolícki intelektuáli J. Kempný, J. Kosorín, J. Špánik a ďalší. Aj katolícki biskupi na prvej konferencii v Bratislave 22.–24. augusta 1945 vyjadrili kladný vzťah k ČSR. Súčasne však neskrývali svoju nespokojnosť s poštátnením cirkevného školstva. Hľadali politickú silu, ktorá by hájila záujmy cirkvi. Postupne sa zrodila myšlienka vytvoriť kresťansko-sociálnu stranu, ktorá by vyriešila problém primeraného zastúpenia katolíkov v politickom a verejnom živote. Vznikla v cirkevných kruhoch, ale aj v lone Demokratickej strany v radoch tých, ktorí ťažko znášali dominanciu „politického luteranizmu“.

Tábor stúpcencov založenia „katolíckej“ strany bol široký, rôznorodý a rozporuplný. Nachádzame v ňom bývalých ľudákov, katolícke cirkevné kruhy, časť povstaleckých katolíkov až po ľudí, ktorí mali blízko k Benešovi. Vedenie KSS postupne zmenilo stanovisko k otázke povolenia vzniku ďalšej politickej strany. Rozhodlo sa podporiť organizátorov novej strany, ktorá mala podchytiť katolíkov, za predpokladu, že táto vznikne na účet DS. Prvý raz sa stretávame s touto myšlienkou ešte vo forme úvahy na spoločnom zasadnutí predsedníctiev ÚV KSČ a ÚV KSS 17.–18. júla 1945.⁴⁵ Potom sa objavila v prejave V. Širokého na októbrom pléne ÚV KSS v roku 1945⁴⁶ a 9. januára

43 *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, č. 67/1946.

44 *Čas*, (17.2.1946).

45 V. Široký na tomto fóre označil systém dvoch strán za neúnosný a R. Slánský povedal: „Tretia strana na Slovensku nás nemôže poškodiť.“ *Státní ústřední archiv Praha* (ďalej *SÚA Praha*), A ÚV KSČ, fond 03/10, sv. 12, a. j. 228.

46 V. Široký v záverečnom prejave na zasadnutí ÚV KSS 25.–26. októbra 1945 v tejto súvislosti povedal:

1946 *Pravda* uverejnila stanovisko rozšíreného predsedníctva ÚV KSS, v ktorom sa konštatovalo, že KSS neodmieta také zmeny v politickostraníckej štruktúre, ktoré by prispeli k „upevneniu pokrokových a demokratických síl“. Orientácia KSS na rozbitie DS prostredníctvom vzniku „katolíckej strany“ bola vecou nového vedenia KSS na čele s V. Širokým, ktoré dokonca nadviazalo kontakty s disidentmi DS a nabádalo ich, aby sa čím skôr rozišli s DS a založili si vlastnú stranu. Povstalecké vedenie KSS s touto alternatívou nekalkulovalo a niektorí jeho členovia (G. Husák a spol.) mali pochybnosti o správnosti tohto kroku.⁴⁷ Aj E. Beneš podporil myšlienku vzniku ďalšej politickej strany. Sledoval pritom vlastný záujem. Na jej čele chcel mať svojich ľudí, predovšetkým V. Šrobára. Nová strana mala oslabiť vplyv Slovenska a podporiť centralizačné tendencie.

Organizačný výbor novej strany v zložení A. Cvinček, K. Filo, J. Kempný, J. Brúha, J. Beharka, P. Blaho a J. Gašperík 5. marca 1946 podal prihlášku Národnému frontu. Hovorilo sa v nej: „Zakladáme Kresťansko-republikánsku stranu na Slovensku, aby sme združili tých kresťansky, demokraticky a republikánsky cítiacich ľudí – rovnako zmýšľajúcich s nami – ktorí nenašli dosiaľ umiestnenie v doterajších politických stranách.“⁴⁸ Súčasne predložil rámcový program strany, ktorý v podstate vychádzal z Košického vládného programu, iba akcentoval kresťanský svetonázor, náboženskú výchovu a zabezpečenie cirkvám práv, ktoré mali počas prvej ČSR.⁴⁹ Národný front prerokoval prihlášku 13. marca a rozhodol v zásade povoliť činnosť strany po splnení určitých podmienok. Žiadalo sa zmeniť názov strany a zaujať jednoznačné stanovisko najmä v otázkach vzťahu k ČSR, demokracii, k slovenským národným orgánom, k poštátneniu školstva a k odsúdeniu J. Tisu a ďalších popredných predstaviteľov slovenského štátu.⁵⁰ Krátko na to zástupcovia KSS predložili organizátorom Kresťansko-republikánskej strany návrh dohody medzi obidvoma stranami.

Vedenie DS sa ocitlo v nepríjemnej situácii. Na jednej strane si uvedomovalo zámery komunistov i to, že by vznikom novej strany stratila DS značnú časť členskej a voličskej základne, na strane druhej ako strana demokratická nemohla zaujať negatívne stanovisko k povoleniu činnosti ďalšieho politického subjektu. Napokon, ak by tak urobila, možno by stratila ešte viac, lebo by si znepriatelila nielen komunistov, ale aj katolícke kruhy. A tak vedenie DS začalo lavírovať. V Národnom fronte súhlasilo s podmienkami, ktoré sa kládli Kresťansko-republikánskej strane, a zároveň opozičnikom v DS naznačovalo, že je ochotné rokovať o ich požiadavkách. Zlom a rozdvojenie v radoch osnovateľov Kresťansko-republikánskej strany nastali vtedy, keď im komunisti predložili návrh dohody.

„Po stránke objektívnej sociálnej štruktúry pri správnej politike strany sú dané možnosti, aby sme boli my silnejšou stranou ako DS v prípade všeobecných volieb. Ide o to, aby sme túto stranu oslabili..., oslabená môže byť práve založením tretej strany, nesocialistickej strany, a to v tom prípade, keby iniciátormi tej novej, tretej strany boli príslušníci DS... Z týchto dôvodov odporúčame my, ÚV, aby naša delegácia v NF sa nepostavila proti možnosti založiť tretiu stranu.“ Ďalej V. Široký túto myšlienku rozvíja: „Meštiacke sily budú roztriešené. Sily socialistické združené v jednej strane, v KS... Tým budeme mať uľahčenú situáciu aj v NF, diskusia nebude medzi dvoma, ale medzi tromi stranami, raz sa môžeme oprieť na pravú, raz na ľavú stranu, využiť tie rozpory, ktoré nutne musia nastať medzi dvoma meštiackymi stranami...“ VARTÍKOVÁ, M. (editor): *Komunistická strana Slovenska*, s. 323 n.

47 BARNOVSKÝ, M.: *Na ceste k monopolu moci*, s. 73 n

48 SNA, Fond Úradu Predsedníctva SNR (ďalej ÚP SNR), kart. 114, inv. č. 116.

49 SNA, fond ÚP SNR, kart. 52.

50 SNA, fond Ústredný akčný výbor Slovenského národného frontu (ďalej ÚAV SNF), kart. 1, inv. č. 1.

Konkretizovali v ňom podmienky vznesené v Národnom fronte, ktoré fakticky určovali charakter novej strany. Objavili sa mená osôb, ktoré mali stať na čele strany – V. Šrobár, K. Filo, J. Ševčík a J. Brúha. Koncept dohody otvoril oči iniciátorom Kresťansko-republikánskej strany. Niektoré formulácie boli totiž až príliš priazračné. Prezrádzali zámyery komunistov, ktorí si novú stranu predstavovali ako satelita KSS. Napríklad, žiadalo sa nielen odsúdenie vedúcich činiteľov slovenského štátu, ale aj zosadenie tých cirkevných hodnostárov, ktorí sa domáhali oslobodenia J. Tisu.⁵¹ Ďalej, obidve strany mali presadzovať uskutočnenie očisty, odstúpenie povereníka poľnohospodárstva a pozemkovej reformy (M. Kvetku), zastúpenie celonárodných organizácií v Národnom fronte a podobne. V záverečnom článku sa navrhovalo, aby Národný front prijal záväzný budovateľský program, a strana, ktorá by sa vo svojej praktickej činnosti alebo propagande odchyľila od neho, mala sa vylúčiť z Národného frontu a z účasti vo vláde.⁵² Myslelo sa pritom na DS.

Obsah navrhutej dohody sotva mohol uspokojiť iniciátorov Kresťansko-republikánskej strany, najmä príslušníkov mladej katolíckej inteligencie a cirkevné kruhy, a už vôbec nemohli súhlasiť, aby na čele strany bol V. Šrobár. Mali vlastné predstavy o novej strane a svojho kandidáta na post predsedu E. Böhma. V druhej polovici marca 1946 sa organizátori Kresťansko-republikánskej strany názorovo rozdvajili. Skupina P. Blaho, J. Brúha, J. Beharka a niektorí ďalší chceli založiť novú stranu za každú cenu a čoskoro ju aj založila pod názvom Strana slobody. Svoju činnosť začala 1. apríla 1946 a komunisti už jej nekládli žiadne podmienky. Druhá skupina na čele s A. Cvinčekom, kam patrili aj príslušníci mladej katolíckej inteligencie a niektorí povstaleckí katolíci (K. Filo, J. Ševčík), zvažovala obidve alternatívy (vytvoriť samostatnú stranu, alebo zostať v DS), až sa definitívne priklonila k stanovisku, že treba rokovať s vedením DS o splnení ich požiadaviek v rámci DS. Prvý náčrt dohody vypracovali M. Bugár a J. Kempný v kaviarni Slávia v Prahe 28. marca 1946. Večer v ten istý deň boli tieto námety prerokované s J. Ursíny. Oficiálne rokovania s vedením DS sa konali za zatvorenými dvermi v reštaurácii Sedliackej banky v Harmónii pri Bratislave 30. marca 1946. Tu sa dospelo k dohode, ktorá po preštylizovaní bola podpísaná nasledujúci deň v byte J. Lettricha na Mudroňovej ulici v Bratislave. Verejnosť bola o dohode informovaná 7. apríla 1946 vo forme Ohlasu Užšieho výkonného výboru DS, prijatého 5. apríla 1946. Preto neskôr dostala názov aprílová dohoda.

Dohoda mala charakter vnútrostraníckeho dokumentu. Jej názov znel Záznam o dohode členov Predsedníctva DS. Obsahovala 10 článkov. V prvom sa vedenie DS zaviazalo nahradiť na zodpovedných miestach „osoby nábožensky neznášateľnými osobami nábožensky znášateľnými“ a presadzovať politiku DS v otázke školskej a mimoškolskej výchovy v súlade s „názorom kresťanských cirkví, najmä cirkvi katolíckej“. Články 2–8 sa týkali organizačných a personálnych otázok. Prijala sa zásada, že sa vo všetkých orgánoch strany a v organizáciách a inštitúciách ovplyvňovaných DS uplatní zastúpenie katolíkov a evanjelikov v pomere 7:3 a pri zostavení kandidátnych listín v pomere 2:1. V súlade s dohodou sa vytvorilo Užšie predsedníctvo DS so širokými právomocami. Katolíkov v ňom zastupo-

51 Myslelo sa na list rímskokatolíckych biskupov Predsedníctvu SNR z 3.1.1946, v ktorom žiadali, aby sa prípad dr. J. Tisu riešil „spôsobom šetrným a nie bezohľadnou tvrdosťou“. KAPLAN, K.: *Dva retribuční procesy*, s. 136–138.

52 SNA, fond ÚP SNR, kart. 129, inv. č. 119.

vali A. Cvinček, E. Böhm, M. Bugár, K. Filo, J. Kempný, I. Pietor; za evanjelikov boli v užšom predsedníctve J. Lettrich, J. Ursíny a F. Hodža. Vytvoril sa ústredný sekretariát s tromi generálnymi tajomníkmi, dvaja za katolíkov – J. Kempný a M. Bugár, jeden za evanjelikov – F. Hodža. Na uprázdnené miesto podpredsedu bol ustanovený kanonik A. Cvinček a dve uvoľnené miesta v predsedníctve obsadili A. Harčár a E. Böhm. V deviatom článku sa užšie predsedníctvo zaviazalo zapojiť do volebnej kampane všetky vrstvy národa, „všetkých schopných, nekompromisných a demokratickým ideálom oddaných katolíkov“ a zabezpečiť, aby tieto opatrenia boli prijaté príslušnými orgánmi, respektíve vtelené do Organizačného poriadku DS. V poslednom článku sa uložilo A. Cvinčekovi, K. Filovi a J. Kempnému, aby zrušili svoje podpisy na prihláške štvrtej, Kresťansko-republikánskej strany do Národného frontu.⁵³

Katolícki biskupi dohodu odobrili a cirkev sa zapojila do predvolebnej kampane DS. Užší výkonný výbor DS 5. apríla 1946 vydal prevolanie, v ktorom informoval verejnosť o dohode.⁵⁴

Ako hodnotiť „aprílovú dohodu“? Predovšetkým treba povedať, že bola východiskom z núdze a sobášom z rozumu tak zo strany pôvodnej garnitúry DS, ako aj zo strany katolíkov. Ak by neexistoval komunistický zámer rozbiť DS a tlak na vznikajúcu Kresťansko-republikánsku stranu, aby uzavrela pakt s KSS, azda by vôbec nevznikla. Dohoda tak umožnila katolicizmu vstúpiť na politickú scénu prostredníctvom DS. Otázkou len bolo, aký bude mať strana charakter a kam sa bude uberať. Dohoda tento problém neriešila. Nie je v nej ani zmienka o zmene programu a politiky DS s výnimkou záväzku uplatňovať v školskej a mimoškolskej výchove názory kresťanských cirkví, najmä cirkvi katolíckej. V predvolebných článkoch a prejavoch predstaviteľa katolíckeho krídla DS zdôrazňovali však potrebu nápravy chýb a omylov DS, aj keď ich bližšie nešpecifikovali.⁵⁵ J. Kempný po 48 rokoch povedal: „... za danej situácie sme dohodu s evanjelikmi považovali za dočasné predvolebné spojenie, za najpriateľnejšie riešenie...“ To znamená, že v budúcnosti ráтали s osamostatnením, s vytvorením vlastnej strany. To však predpokladalo stabilizáciu politických pomerov a zachovanie demokracie. V to dúfali signatári dohody z obidvoch strán. J. Kempný uvádza, že v roku 1945 veril, „že v novej republike sa ustália aspoň také politické pomery, aké boli za prvej ČSR“.⁵⁶ Ani na jednej, ani na druhej strane sa dohoda nestretla iba s kladným ohlasom. Mala aj svojich pochybovačov a odporcov. Z biskupov mal spočiatku najväčšie výhrady J. Vojtaššák.⁵⁷ Z pôvodnej zostavy funkcionárov DS ju viacerí neschvaľovali (J. Lichner, M. Kvetko, M. Polák, J. Ambruš), lebo v nej videli nebezpečenstvo pre DS buď zo strany komunistov, alebo bývalých ľudákov.

53 Dohoda je datovaná 30.3.1946. Podpísali ju: J. Lettrich, J. Ursíny, J. Styk, M. Josko, R. Frašťacký, S. Belluš a F. Hodža za vedenie DS; A. Cvinček, K. Filo, J. Ševčík, J. Kempný, M. Bugár za katolícku iniciatívu. Text dohody pozri v prílohe k štúdiu J. Staška Katolíci a „Aprílová dohoda“, s. 141–143.

54 Zároveň rozhodol pre porušenie straníckej disciplíny škrtnúť zo zoznamu svojich členov J. Beharku, P. Blahu, J. Brúhu, J. Gašperika a J. Šabršulu. Zo strany vylúčil V. Šrobára, D. Slávika, J. Pavlova a A. Halagu. Šlo o ľudí, ktorí DS opustili a stali sa členmi a funkcionármi Strany slobody alebo Strany práce. *Čas*, (7.4.1946).

55 Pozri články v *Čase*: A. Cvinčeka 7.4.1946, J. Kempného 9.5.1946, J. Špánika 19.5.1946.

56 Doktor Ján Kempný prehovoril. In: *Výber*, roč. 27, č. 47 (1994), s. 4; č. 48, s. 4.

57 Tamže a taktiež STAŠKO, J.: Katolíci a „Aprílová dohoda“, s. 134.

Z vnútrostraníckeho hľadiska i z hľadiska vplyvu DS predstavovala dohoda istý medzník. Vytvorením užšieho predsedníctva so širokými právomocami a ustanovením troch generálnych tajomníkov na ústrednom sekretariáte sa čiastočne modifikovala štruktúra ústredných orgánov strany. Dohodou sa zmenilo personálne obsadenie všetkých orgánov strany v prospech katolíkov. Výrazné zmeny nastali v nižších článkoch strany, najmä na úrovni okresov a vo vedení DS (užšie predsedníctvo), menšie vo výkonnom výbore, ktorý volil zjazd. Podľa dohody sa mal konať mimoriadny zjazd strany najneskôr do októbra 1946. Ten sa však nezišiel, lebo DS mala po voľbách iné problémy.⁵⁸ Druhý zjazd DS sa uskutočnil až v januári 1948, keď „aprílová dohoda“ bola už zrušená. Po voľbách sa značne zmenilo aj zloženie poslaneckého klubu DS v parlamente a v SNR. Personálne zmeny zástupcov DS vo vláde, v Zbore povereníkov a v Predsedníctve SNR boli menšieho rozsahu.⁵⁹

Realizácia dohody narážala na veľa prekážok, lebo DS sa po voľbách nachádzala pod drobnohľadom a veľkým politickým tlakom. Vhodných kandidátov na stranícke a štátne funkcie bolo málo. Značná časť katolíckej inteligencie, ktorá sa politicky angažovala v rokoch 1939–1945, emigrovala. Tí, čo zostali, neboli prijateľní pre Národný front, a tak sa museli nahradzovať takzvanými matrikovými katolíkmi, t.j. ľuďmi bez ľudáckej minulosti. To vzápätí vyvolalo sklamanie v ľudáckej časti DS. Podľa výpovedi J. Ursínyho pred vyšetrojúcim sudcom v apríli 1948, pri obsadzovaní miest v hospodárskom živote a vo verejnej správe sa „aprílová dohoda“ dôsledne nedodržiavala.⁶⁰ Uplatňovanie konfesijného princípu s politickým pozadím pri obsadzovaní funkcií a miest svedčilo o tom, že Slovensko sa nezbavilo tohto starého neduhu.

Volebné víťazstvo DS a jeho dôsledky

Ako predvolebný ťah bola „aprílová dohoda“ majstrovským dielom. Žiadna politická strana na Slovensku v jeho moderných dejinách nezaznamenala v demokratických podmienkach také výrazné víťazstvo ako DS v májových voľbách 1946. Z 1 612 216 voličov takmer jeden milión, presne 999 622 odovzdalo svoj hlas kandidátom DS, čo predstavovalo 62 %.⁶¹ Pri analýze výsledkov volieb na Slovensku do Ústavodarného národného zhromaždenia 26. mája 1946 a ich porovnaní s výsledkami posledných parlamentných volieb

58 Zmena nastala kooptovaním nových členov do výkonného výboru namiesto tých členov, ktorí boli zo strany vylúčení, resp. stali sa členmi Strany slobody.

59 V Dočasnom národnom zhromaždení mala DS 40 zástupcov, ktorí boli zvolení na zjazde delegátov národných výborov v Banskej Bystrici 28.8.1945. Z nich za DS bolo zvolených v máji 1946 do Ústavodarného národného zhromaždenia len 9 osôb. V druhej Fierlingerovej vláde mala DS týchto zástupcov: J. Ursíny, V. Šrobár, J. Lichner a I. Pietor. Vo vláde K. Gottwalda boli za DS J. Ursíny (od 25.11.1947 ho nahradil Š. Kočvara), I. Pietor, M. Franek, J. Lichner. V 6. Zbore povereníkov zastupovali DS: M. Kvetko, M. Josko, S. Belluš, K. Filo, I. Štefánik, R. Fraštacký a J. Ševčík. V 7. Zbore povereníkov, ktorý bol menovaný Predsedníctvom SNR po voľbách 1946, DS zastupovali: R. Fraštacký, K. Filo, M. Kvetko, J. Lukačovič, S. Belluš, M. Josko, E. Böhm, I. Štefánik a J. Styk. V Predsedníctve SNR od 15.9.1945 do 3.9.1946 za DS boli: J. Lettrich, J. Styk, M. Polák. Od 3.9.1946 J. Lettrich, A. Cvinček, M. Polák.

60 SNA, fond Povereníctvo spravodlivosti, kart. 562.

61 *Volebné výsledky do Ústavodarného národného zhromaždenia*. Bratislava 1946, s. 7.

za prvej ČSR 19. mája 1935 zistíme, že DS odovzdali svoje hlasy predovšetkým voliči bývalej HSES, respektíve autonomistického bloku a agrárnej strany. Spomenuté strany získali roku 1935 na Slovensku 47,7 % hlasov (autonomistický blok 30,1 %, agrárna strana 17,6 %). Ak odrátame odhadom počet maďarských a nemeckých voličov, ktorí roku 1946 nemali volebné právo, potom sa uvedené percento zvýši na 57,1 %, čo je iba o necelých 5 % menej v porovnaní s volebným ziskom DS roku 1946. Tento rozdiel možno pripísať z väčšej časti generačnému prírastku a zníženiu vekovej hranice aktívneho volebného práva z 21 na 18 rokov.

Súvislosť medzi vysokým počtom voličov DS roku 1946 a počtom voličov autonomistického bloku roku 1935 je zvlášť evidentná v týchto okresoch: Čadca, Dolný Kubín, Trstená, Námestovo, Levoča, Spišská Stará Ves a Spišská Nová Ves. Tu sa základný káder voličov DS regrutoval z bývalej voličskej základne autonomistického bloku. Na povstaleckom území nezískala však DS nadpriemerné percento hlasov v bývalých ľudáckych strediskách, akými boli okresy Banská Bystrica, Brezno, Zvolen, Považská Bystrica, a niektoré ďalšie. Na východnom Slovensku, najmä v okresoch Stará Ľubovňa, Prešov, Bardejov, Giraltovce, Humenné, Vranov, Snina, Trebišov, Michalovce a Sobrance, DS volili predovšetkým voliči bývalej agrárnej strany. Na druhom mieste boli voliči autonomistického bloku. Voličské zázemie DS v tomto regióne, kde získala vysoké percento hlasov (vo volebnom kraji Košice 72,5 %, vo volebnom kraji Prešov 68,1 %), bolo teda agrárnicko-ľudácke. V okresoch s prevažne evanjelickým obyvateľstvom získala DS menej hlasov a väčšinou pochádzali od bývalých voličov agrárnej strany.⁶² Pochopiteľne, volebné výsledky v roku 1946 ovplyvnili aj ďalšie činitele – sociálne a národnostné zloženie obyvateľstva, výsledky pozemkovej reformy atď. Z porovnania výsledkov volieb so sociálnou štruktúrou obyvateľstva vyplýva, že DS volili všetky sociálne skupiny, ale roľníci a mestské stredné vrstvy volili ju viac ako priemyselní robotníci. Avšak ani tento všeobecný záver nemá absolútnu platnosť. Existovali výnimky. V agrárnom okrese Svidník, ale aj vo viacerých agrárnych okresoch južného Slovenska získala DS menej hlasov, ako bol celoslovenský priemer, a v takých priemyselných centrách, akými boli Bratislava a Košice, dosiahla nadpriemerné percento hlasov.⁶³

„Aprílová dohoda“ a volebné víťazstvo skomplikovali postavenie i vnútrostranícku situáciu v DS. Slovenskí a českí komunisti ju označili za dohodu s ľudáctvom a podľa toho sa aj správali. Aj české nekomunistické strany vystrašila. A tak sa DS ocitla v izolácii. Dohoda medzi katolíckmi a evanjelikmi v DS bola síce viac politická než konfesionálna, ale nemožno ju označiť za dohodu s ľudákmi. Skôr by sa dala pomenovať dohodou o ľudáckoch, hoci v nej nebolo ani slovko o HSES. Jej zmyslom bolo zabrániť rozkolu v DS, získať pre DS hlasy tých bývalých členov a prívržencov HSES, ktorí dovtedy nesympatizovali so žiadnou politickou stranou, čo sa aj podarilo, a týmto zjednotením postaviť hrádzu komunistickej expanzii. Pravda, u niektorých skupín a jednotlivcov mohla vyvolať nádeje na návrat predošlých pomerov, na obnovu slovenského štátu. Tieto sily nemali však v DS svojich reprezentantov, ani oporu v zahraničí. Žiadna veľmoc si nepriala rozdelenie ČSR. Už spomínaný reprezentatívny výskum prihlášok do DS ukázal, že dohoda a volebné

62 Údaje o volebných výsledkoch v r. 1935 pozri: *Volby do poslanecké sněmovny v květnu 1935*. Československá statistika – sv. 134. Řada I. Praha 1936.

63 V okrese Svidník získala DS 38,3 %, Feledince 53,76 %, Šaľa 55,16 %, Levice 46,40 %, Bratislava-mesto 64,26 %, Košice-mesto 68,38 % hlasov.

víťazstvo nemali väčší vplyv na rast členskej základne DS. Taktiež sa nezvýšil podiel bývalých ľudákov v DS. Keď v jeseni 1947 Ústredný sekretariát DS urobil evidenciu okresných tajomníkov, vyplynulo z nej, že 50 % bolo počas vojny zapojených do odboja, ostatní neboli kompromitovaní kolaboráciou a iba 4–6 tajomníci boli v minulosti funkcionármi HSĽS.⁶⁴

Volebné víťazstvo DS zaskočilo komunistov, nerátali s ním, preto ich prvé reakcie boli viac citové, podráždené než premyslené. Zvažovali viaceré varianty riešenia vzniknutej situácie. Najradikálnejší boli bývalí partizáni. Manifestácia na Hviezdoslavovom námestí v Bratislave 31. mája 1946 namierená proti DS ako aj štrajk typografov Slovenskej grafie v Bratislave 2.–4. júna 1946, ktorí odmietli sádzať tlačový orgán DS *Čas*, mali demonštrovať odhodlanie a silu KSS a zároveň pozdvihnúť sebedôveru komunistov po prehratých voľbách. Dôležité rozhodnutia sa však prijímali na úrovni vedení KSČ a KSS a presadzovali na pôde vlády a Národného frontu. Už v noci z 26. na 27. mája 1946 vedúci komunistickí činitelia premýšľali o ďalšom postupe. Rozhodnutie nedovoliť DS premeniť volebné víťazstvo na väčšinové zastúpenie v slovenských národných orgánoch bolo prvou reakciou na volebné výsledky. Tlmočili ho zástupcovia KSS a KSČ na zasadnutí vlády 27. mája 1946 s odôvodnením, že verejnú správu na Slovensku nemožno dať do rúk podzemiú.⁶⁵ Súčasne sa podnikali kroky na rozpustenie DS, respektíve sa kalkulovalo aj s týmto variantom. Ministerstvo vnútra vyslalo na Slovensko komisiu, ktorá mala preskúmať predvolebnú kampaň DS. Jej skutočným cieľom bolo dokázať štátnu nespoľahlivosť DS a na základe toho ju rozpustiť.

Uvedené eventuality sa nerealizovali nielen preto, že boli okato nedemokratické, ale aj v dôsledku toho, že by viedli do slepej uličky. Ukázalo sa totiž, že ak by sa anulovali výsledky volieb na Slovensku a rozpustila DS, musel by sa rozpustiť aj parlament. Okrem toho, české nekomunistické strany neboli síce nadšené „aprílovou dohodou“ a volebným víťazstvom DS, ale označenie DS za stranu štátne nespoľahlivú bolo pre nich predsa len trochu tuhým tabakom. Preto sa hľadalo iné riešenie. Zvolil sa variant kladenia podmienok DS pre jej zotrvanie vo vláde a v Národnom fronte. V prípade ich odmietnutia sa mala utvoriť vláda bez DS.⁶⁶ Úvaha K. Gottwalda o zostavení vlády bez DS vyvolávala veľa otázok. Predovšetkým vznikla otázka o pripustení opozičných strán. Všetky strany na sklonku vojny súhlasili s tým, že opozičné strany nebudú, aj keď tento stav pokladali iba za dočasný. Pred voľbami sa dohodli, že sa po voľbách obnoví spolupráca na platforme Národného frontu. Strany si nepriali, aby niektorá odišla do opozície aj z toho dôvodu, že by strhla sympatie a hlasy všetkých nespokojných s vládnuou politikou. Súčasne sa vynárali ďalšie otázky. Akou stranou bude DS na Slovensku? Vládnu, či opozičnou? Možno na Slovensku vládnuť bez DS, ak bude mať väčšinu v SNR? Môže byť tá istá strana

64 *SÚA Praha, A ÚV KSČ*, fond 100/24, sv. 41, a. j. 838 (správa agenta V-101 z 9.11.1947).

65 *SÚA Praha*, fond Zasadnutia československej vlády. Zápisnica zo zasadnutia vlády 27.5.1946.

66 V. Široký na zasadnutí Predsedníctva ÚV KSS 29.5.1946 o.i. povedal: „Keby demokrati neprijali podmienku, utvoríme vládu bez nich, lebo si nerobím ilúzie, že sa nám do 15. júna podarí rozbiť DS.“ VARTÍKOVÁ, M. (editor): *Komunistická strana Slovenska*, s. 423. K. Gottwald na zasadnutí Českého národného frontu 2.7.1946 v súvislosti so zostavovaním novej vlády uviedol: „Za iných okolností, keby sme nestáli práve pred riešením odsunu Nemcov a Maďarov ... a pred rokovaniami o mierovej zmluve, a keby medzinárodná situácia bola jasnejšia, by [som] neváhal ... utvoriť vládu bez DS.“ *SÚA Praha*, fond zasadnutia Národného frontu, kart. 1.

v Prahe v opozícii a v Bratislave pri moci? DS v opozícii by bola oveľa nebezpečnejšia. Túto skutočnosť si komunisti uvedomovali.⁶⁷ Zdá sa, že uvažovanie o vytvorení vlády bez DS bolo motivované snahou o jej vyradenie z politického života vôbec. Predstavitelia KSČ od samého začiatku trvali na tom, že strana, ktorá z vlády vystúpi alebo z nej bude vylúčená, stráca členstvo v Národnom fronte a môže byť postavená mimo zákona.⁶⁸

Súhlas s úpravou vzťahov medzi ústrednými a slovenskými národnými orgánmi patril ku kľúčovým podmienkam pre účasť DS vo vláde. Komunisti mali v tejto otázke uľahčenú úlohu, lebo nemuseli dlho presviedčať české nekomunistické strany ani dve malé politické strany na Slovensku (Stranu práce a Stranu slobody) o „užitočnosti“ tohto opatrenia. Po rokovaníach v Českom, slovenskom a ústrednom Národnom fronte sa 27. júna 1945 prijala dohoda, ktorá je známa ako tretia pražská dohoda. Na druhý deň ju schválila vláda. Dohoda bola radikálnym zásahom do právomocí slovenských národných orgánov. Zákonodárna činnosť SNR a výkonná moc Zboru povereníkov bola postavená pod kontrolu vlády.⁶⁹ Až po prijatí tretej pražskej dohody sa mohlo pristúpiť k obnove SNR na základe výsledkov volieb do Ústavodarného národného zhromaždenia. Každý kandidát na členstvo v SNR musel byť ešte jednomyseľne uznaný Slovenským národným frontom za spôsobilého. Obdobným spôsobom sa v jeseni 1946 menilo politické zloženie národných výborov. Dramatické boli rokovania pri zostavení vlády a Zboru povereníkov. KSS sa podarilo vybojovať funkciu predsedu Zboru povereníkov a na tento post delegovala pribojného a ambiciózneho politika G. Husáka.⁷⁰ Z tohto titulu mu boli podriadení po straníckej línii aj komunisti v Štátnej bezpečnosti, lebo KSS po voľbách stratila rezort Povereníctva vnútra.

Prijatím tretej pražskej dohody a reorganizáciou SNR a Zboru povereníkov na princípe pomerného zastúpenia politických strán sa skončil prvý útok proti DS. Najviac v ňom utrpeli slovenské národné orgány, ktoré veľa stratili zo svojich kompetencií. Čoskoro sa začala druhá ofenzíva komunistov, ktorej cieľom bolo rozštiepiť DS a zmeniť pomer síl na Slovensku. V tejto súvislosti sa vkladali veľké nádeje do súdneho procesu s J. Tisom, bývalým prezidentom Slovenskej republiky. Vedenie KSS vychádzalo z predpokladu, že existuje buď tajná klauzula „aprílovej dohody“, alebo ústny prisľub vedenia DS, ktorým sa zaviazalo zachrániť J. Tisu. Preto sa rozhodlo urobiť všetko možné, aby znemožnilo splnenie tohto záväzku. Predpokladalo, že Tisova poprava spôsobí v DS rozkol, lebo jej katolícke krídlo sa s popravou nezmieri. Takto Tisov prípad sa stal súčasťou politického zápasu.⁷¹

Vráťme sa teraz k otázke, čo sa dialo v DS po májových voľbách v roku 1946. Eufória z volebného víťazstva bola veľká, ale trvala krátko. Vystriedalo ju sklamanie. Strana, ktorá získala vo voľbách takmer dve tretiny hlasov a podľa parlamentných zvyklostí mohla sama vládnuť, respektíve klásť podmienky iným pre spoluúčasť na vykonávaní štátnej moci, sa

67 Pozri VARTÍKOVÁ, M. (editor): *Komunistická strana Slovenska*, s. 480.

68 KAPLAN, K.: *Nekrvavá revoluce*, s. 46.

69 Podrobnejšie o tretej pražskej dohode pozri: KAPLAN, K. (editor): *Pražské dohody...*, s. 75–164; BARTO, J.: *Riešenie vzťahu Čechov a Slovákov...*, s. 155–172.

70 Od 18.9.1945 do 16.8.1946 predsedom Zboru povereníkov bol K. Šmidke na základe dohody o parite. J. Lettrich sa stal jediným predsedom SNR. Predtým boli na čele SNR dvaja predsedovia – jeden za DS, jeden za KSS – a funkcia predsedu Zboru povereníkov neexistovala. Jednotlivé povereníctva boli súčasťou SNR a riadilo ich Predsedníctvo SNR.

71 Podrobnejšie pozri BARNOVSKÝ, M.: K niektorým otázkam súdneho procesu s Jozefom Tisom. In: *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava 1992, s. 308–320.

musela obávať o svoju existenciu a podmienky jej kládli iné strany. Bola obviňovaná z toho, že sa spojila so včerajšími nepriateľmi, spochybňovala sa jej štátnosť. Prudkým útokom komunistov za podpory alebo mlčania ostatných strán bola zahnaná do defenzívy. Nezostávalo jej nič iné ako sa brániť a viesť ústupové boje.

J. Lettrich krátko po voľbách vyhlásil: „Uchádzali sme sa o hlasy ľudákov ako ostatné strany, ale neosvojili sme si program, taktiku a politickú líniu HSELS... Hlasovanie je vecou voličov, politika je vecou strany.“⁷² Ďalej tvrdil, že na Slovensku niet politického separatizmu, čoho dôkazom sú výsledky volieb. Takmer 100 % voličov hlasovalo za vládne strany a republiku. Zdôraznil, že Slovensko sa navždy rozišlo s ideou akejkoľvek samostatnosti, že odstredivé sily pôjdu do kriminálu, a vyslovil nádej, že Národný súd vynesie spravodlivé, ale prísne rozsudky.⁷³ Tieto vyhlásenia a ich argumentácia boli reakciou na kritiku a útoky proti DS. Kritikov však nepresvedčili, katolícke kruhy sklamalí a radikálnych ľudákov pobúrili. Vzápätí sa objavil ilegálny leták *Ohlas slovenskému národu* pod hlavičkou Hlavný stan slovenských nacionalistov, v ktorom sa písalo: „Pýtame sa, kto splnomocnil dr. Lettricha urobiť také závažné vyhlásenia o slovenskom národe, ktoré keby zodpovedali pravde a mali by sa uskutočniť, znamenali by ortieľ smrti nad slovenským národom... Dr. Lettrich sa týmto svojim vyhlásením, nech už bolo urobené z akýchkoľvek, trebárs i z taktických pohnútok, kvalifikoval na zradcu najvyšších záujmov slovenského národa...“⁷⁴

Povolebná politická atmosféra determinovala postoje demokratov, nútila ich voliť menšie zlo. Sú určité indicie, že sa v DS viackrát uvažovalo o neúčasti vo vláde. Už z predchádzajúceho textu vyplýva, že takýto krok by bol viac ako krokom do neznáma, niesol riziko zrušenia strany, lebo komunisti ho mohli hodnotiť ako rozbíjanie Národného frontu a nepriateľský čin voči ľudovodemokratickému zriadeniu. Preto sa demokrati k nemu neodhodlali. Február 1948 potvrdil reálnosť tohto nebezpečenstva. Ukázalo sa, že nekomunistické strany neboli dosť prezieravé, keď súhlasili s politickým systémom, ktorý vylučoval opozíciu, aj keď ich súhlas bol motivovaný dobrými úmyslami – sústrediť všetky sily na politickú a ekonomickú konsolidáciu. DS zvolila teda cestu ústupkov. Jej základnou požiadavkou bolo, aby sa výsledky volieb premietli do politického zloženia orgánov štátnej moci a správy. Tento cieľ dosiahla, a tým získala väčšinu v SNR, Zbore povereníkov a v národných výboroch.

Pri zostavovaní vlády K. Gottwald ako dezignovaný premiér ponúkol DS 4 miesta vo vláde: podpredsedu vlády, ministra a dvoch štátnych tajomníkov. Po dlhých vyjednávaniach si DS vymohla ešte jedno ministerské kreslo namiesto funkcie štátneho tajomníka. Ďalšie požiadavky – obsadenie dôležitejších rezortov, okrem iného aj ministerstva poľnohospodárstva – boli zamietnuté. Komunisti taktiež nesúhlasili s E. Böhmom ako ministrom, preto ho nahradil M. Franek.⁷⁵ Pri utváraní Zboru povereníkov zástupcovia DS museli najprv presadiť uplatnenie princípu pomerného zastúpenia politických strán, lebo predstavitelia KSS spočiatku žiadali zachovanie *statu quo*. Pravdepodobne z tohto dôvodu sa príliš nenamáhali získať funkciu predsedu Zboru povereníkov, ktorá DS ako volebnému víťazovi prislúchala. Uspokojili sa s väčšinou vo vládnom a výkonnom orgáne na Sloven-

72 Čas, (9.6.1946).

73 Čas, (7. a 9.6.1946).

74 SNA, fond ÚV KSS, kart. 2159.

75 SÚA Praha, fond Zasadnutia Národného frontu, kart. 1.

sku a funkciou podpredsedu, čo sa im na jeseň 1947 vypomstilo. Komunisti bez problémov mohli vyvolať politickú krízu na Slovensku.⁷⁶ Na post podpredsedu Zboru povereníkov delegovala DS R. Fraštického, ktorý mal dohliadať na G. Husáka. Kameňom úrazu pri tvorení Zboru povereníkov bolo Povereníctvo vnútra. Nárok na jeho obsadenie si uplatňovali komunisti i demokrati. Napokon sa dohodli na kompromisnom riešení.⁷⁷ Povereníkom vnútra sa stal gen. M. Ferjenčík, osoba bez straníckej príslušnosti. V novom 15-člennom Zbore povereníkov, ktorý predsedníctvo SNR menovalo 16. augusta 1946, mala DS 9 miest. V obnovenej SNR obsadila 63 miest zo 100 a funkciu predsedu, ktorým sa stal J. Lettrich. DS mala teda silné mocenské pozície na Slovensku, napriek tomu však bola v mnohých otázkach bezmocná. Medzinárodné postavenie ČSR, ktorá sa nachádzala vo sfére sovietskeho vplyvu, systém Národného frontu a tretia pražská dohoda jej zväzovali ruky a neumožňovali zmeniť politické pomery na Slovensku.

Demokratická strana bola jedinou politickou stranou, ktorá počas prípravy tretej pražskej dohody bránila, ale neubránila kompetencie slovenských národných orgánov. Usilovala sa aspoň zmierniť tuhú centralizáciu. Pokiaľ ide o definitívne štátoprávne usporiadanie, vedúci činitelia DS klonili sa k názoru, že najvhodnejšou formou by bola federácia, o čom svedčí prvý variant návrhu na ústavnú úpravu česko-slovenských vzťahov, vypracovaný na základe zásad schválených širším predsedníctvom strany 10. a 17. marca 1947.⁷⁸ V odborných kruhoch DS sa však návrh nestretol s jednoznačným súhlasom. Okrem toho právnici a vedenie DS si uvedomili nepriechnosť tohto riešenia, preto ďalšie práce smerovali k tomu, aby sa česko-slovenské vzťahy ústavne zakotvili v podobe, ako ich formulovali Košický vládny program a prvá pražská dohoda.

„Aprílová dohoda“ a volebné víťazstvo vniesli nové prvky do života a činnosti DS. Zmenilo sa personálne zloženie orgánov strany a rozšírili sa jej mocenské pozície. Vzástol vplyv katolíckej cirkvi na stranu, čo sa prejavilo v jej ideológii a praktickej politike. DS sa postavila proti parcelácii cirkevných majetkov, žiadala udelenie milosti J. Tisovi, obnovu katolíckych spolkov, povinné vyučovanie náboženstva, zákaz učebníc, ktorých výklad bol v rozpore s kresťanskou náukou, a podobne. V jej politike sa zvýraznil nacionálny prvok. Už samotný fakt, že mala väčšinu v slovenských národných orgánoch, ju viedol k obhajobe ich právomocí. Centralizačné snahy KSS a českých strán umocňovali túto tendenciu a poskytovali DS možnosť rozšíriť svoj politický vplyv. „Aprílová dohoda“ bola úspešným predvolebným taktickým krokom, ale do vnútrostraníckeho života vnášala problémy. Nestala sa „cementom“, ktorý stmeluje stranu, naopak rozporov pribúdalo, lebo DS združovala rôznorodé až protichodné politické sily a ideové prúdy. Na jednej strane bolo stále ťažšie udržiavať jednotu strany, dosahovala sa za cenu kompromisov, na strane druhej takmer permanentné útoky komunistov si túto jednotu vyžadovali. Slabinou DS

76 Demisia predsedu Zboru povereníkov – podobne ako demisia predsedu vlády – bola zároveň demisiou celého zboru, resp. vlády.

77 Podrobnejšie o rokovaniach pri zostavovaní nového Zboru povereníkov: BARNOVSKÝ, M.: *Na ceste k monopolu moci*, s. 115.

78 V paragrafe 7 hlavy II. sa hovorilo: „Zákonodarnú moc vykonáva pre celé územie ČSR Národné zhromaždenie vo veciach vypočítaných v paragrafe 8 a 9. Vo veciach uvedených v paragrafe 10 a 11 zákonodarnú moc vykonáva: a) pre územie Slovenska Slovenská národná rada; b) Pre české zeme Česká národná rada.“ SNA, fond Ursíny, kart. 20. Názov spisu: Formulácia ustanovení ústavy o česko-slovenskom pomere podľa zásad širšieho predsedníctva DS z 10. a 17.3.1947.

bola jej politická izolácia. Nemala sa o koho oprieť. Komunisti neprichádzali do úvahy a české nekomunistické strany sa k nej obrátili chrbtom. Tým utrpela nielen DS, ale aj československá demokracia vôbec. Volebné víťazstvo DS sa nemohlo využiť v prospech demokratických síl.

Poprava J. Tisu a takzvaná daxneriáda skomplikovali vnútrostranícke pomery a postavenie DS. Jej vedenie zrejme do poslednej chvíle verilo, že vláda odporučí prezidentovi, aby Tisovi udelil milosť. Nestalo sa tak. 18. apríla 1947 bol Tiso popravený. Hoci poprava nevyvolala búrku protestov a nepokojov, ako mnohí veštili, predsa len otriasla postavením DS. Najmä jej katolícka časť bola sklamaná. Dva dni po vykonaní rozsudku zastavilo 40 000 predplatiteľov odber denníka *Čas*.⁷⁹ Podľa správy Štátnej bezpečnosti poprava Tisu spôsobila vo vedení DS psychologický šok. Na zasadnutí predsedníctva 19. apríla 1947 došlo k ostrej výmene názorov a k masovému podávaniu demisií.⁸⁰ Aj iné pramene potvrdzujú búrlivý charakter zasadnutia predsedníctva a rozpory vo vedení, kritiku J. Lettricha, ba dokonca sa zmieňujú aj o úsilí „ľudákov“ odstrániť J. Lettricha z vedenia.⁸¹ Na druhý deň nastal však obrat. Uvedomenie si komunistického nebezpečenstva schladilo horúce hlavy. Prevládlo presvedčenie vydržať do budúcich volieb. V snahe presvedčiť členov strany a verejnosť, že vedenie DS nenesie zodpovednosť za popravu Tisu, *Čas* 23. apríla 1947 zverejnil článok Ako to v skutočnosti bolo. Tvrdilo sa v ňom, že nezaujaté stanoviska Predsedníctvom SNR k návrhu na omilostenie J. Tisu znamenalo vlastne súhlas s týmto návrhom, a vláda sa obviňovala z porušenia druhej pražskej dohody.⁸² Po odvolaní I. Daxnera, predsedu Národného súdu, Predsedníctvom SNR (hlási zástupcov DS) 20. mája, po zrušení tohto rozhodnutia vládou 3. júna a po liste J. Lettricha Predsedníctvu vlády 9. júna 1947, v ktorom označil uznesenie vlády za nezákonné a neplatné, sa vzťahy medzi DS a českými občianskymi stranami schladili na bod mrazu.

79 DAXNER, I.: *Ludáctvo před Národným súdom 1945–1947*. Bratislava 1961, s. 173.

80 *Archiv Ministerstva vnitra ČR, Praha (ďalej AMV Praha)*, fond 215–108, 48. Tlač priniesla iba stručnú správu o zasadnutí predsedníctva. Hovorilo sa v nej, že po vypočutí referátov zástupcov DS vo vláde a v Predsedníctve SNR Predsedníctvo DS jednomyselne konštatovalo, „že strana vyvinula všetko úsilie, aby politické otázky národného a štátneho dosahu boli vyriešené na prospech utuženia štátnej jednoty a bratstva v slovenskom národe“. Ďalej sa uvádzalo, že predsedníctvo bude aj na ďalej čeliť „pokusom a snahám na rozbitie demokratickej väčšiny národa“. *Čas*, (22.4.1947).

81 Tretí tajomník veľvyslanectva ZSSR v Prahe N. Novikov v správe zo 14.5.1947 uviedol, že zasadnutie Predsedníctva DS trvalo 3 dni (19.–21.4.1947) a J. Lettrich referoval o politickej situácii. „Podľa niektorých informácií“, hovorilo sa ďalej v správe, „zasadnutie malo mimoriadne búrlivý charakter v súvislosti s útokmi na Lettricha zo strany katolíkov. Lettrichovi sa opäť podarilo zachovať navonok celistvosť Demokratickej strany. Pravdepodobne ako ústupok katolíckemu krídlu Lettrich povolil uverejniť ... v *Čase* paškvilný článok Ako to v skutočnosti bolo. *Archiv vnešnej politiky Rossijskoj federacii, Moskva* (Archív zahraničnej politiky Ruskej federácie – ďalej AVP RF, Moskva), fond 0138, o. 28, *papka* (fascikel – ďalej p.) 140, *delo* (spis, ďalej d.) 4, s. 187. J. Styk v rozhovore s M. J. Demjanovom, generálnym konzulom ZSSR v Bratislave, sa vyjadril 22.4.1947 v tom zmysle, že „poprava Tisu spôsobila v Demokratickej strane vážne politické rozpory tak vo vedení, ktoré hlasovalo väčšinou – 14-mi hlasi, jeden člen sa zdržal hlasovania – za udelenie milosti Tisovi, ako aj v katolíckej časti strany, ktorá očakávala v súlade s uznesením predsedníctva strany omilostenie Tisu“. Ďalej Styk vyslovil nádej, „že sa podarí zachovať jednotu strany a staré vedenie, napriek pokusom ľudákov odstrániť Lettricha“. *AVP RF Moskva*, fond 0138, o. 28, p. 141, d. 11, s. 59.

82 Uvedené číslo časopisu *Čas* bolo skonfiškované, preto Ústredný sekretariát DS rozposlal článok formou obežníka oblastným a okresným sekretariátom.

Frontálny útok komunistov (júl – október 1947)

Napriek zložitej situácii sa vedeniu DS podarilo preklenúť rozpory a udržať jednotu strany. Nesplnili sa očakávania vedúcich funkcionárov KŠČ a KSS o rozložení či rozštiepení DS. Preto v letných mesiacoch 1947 začali s prípravou ďalšieho náporu na DS. Slovenskí komunisti predložili Národnému frontu Čechov a Slovákov obsiahly materiál *Poznámky k situácii na Slovensku*, v ktorom obvinili DS z legalizácie ľudáctva. Národný front sa zaoberal situáciou na Slovensku z hľadiska bezpečnosti štátu 11. júna 1947. Jeho uznesenie zaviazalo politické strany potierať zákonnými prostriedkami „reakčné fašistické a štát rozkladajúce elementy“. Utvorila sa komisia na preskúmanie komunistického „obžalovacieho spisu“ a na predloženie návrhu opatrení vláde na uskutočnenie očisty.⁸³

V tejto súvislosti treba vysvetliť, prečo KŠČ mala eminentný záujem na čo najrýchlejšom oslabení mocenských pozícií DS. Nešlo iba o to, že Slovensko, hovoriac slovami K. Gottwalda,⁸⁴ bolo najslabším článkom republiky a DS sa mohla stať vážnou prekážkou pri schvaľovaní novej ústavy.⁸⁵ Ostatne vedenie KŠČ už v júni 1947 pochybovalo o tom, že sa za súčasnej politickej konštelácie prijme nová ústava v plánovanom termíne, t.j. do ukončenia funkčnosti Ústavodarného národného zhromaždenia.⁸⁶ KŠČ si potrebovala uvoľniť ruky na razantnejšie zákroky proti českým občianskym stranám. Po voľbách 1946 sa vytvoril jednotný front českých strán proti DS. Vedenie KŠČ na jednej strane chcelo tento blok udržať až do porážky slovenskej „reakcie“, na strane druhej zachovanie bloku českého nacionalizmu si vyžadovalo uzatváranie kompromisov so zástupcami národno-socialistickej a ľudovej strany v iných otázkach. Tak sa KŠČ ocitla v rozpornom postavení. Vyradením, alebo aspoň oslabením DS sa ho mohla zbaviť. Správa R. Slánskeho, generálneho tajomníka ÚV KŠČ, z júna 1947 zaslaná ÚV VKS(b) presvedčivým spôsobom dokumentuje tento zámer. Vzhľadom na to, že doteraz nebola bádateľom známa, uvediem z nej niekoľko myšlienok a citátov týkajúcich sa Slovenska, respektíve DS.⁸⁷

V úvode sa konštatuje, že vedenie KŠČ pokladá v súčasnosti za najdôležitejšie prijať niekoľko opatrení proti reakcii na Slovensku, lebo „Slovensko je pre nás najslabším a najnebezpečnejším miestom“. Poprava J. Tisu sa hodnotí ako ťažký úder reakcii. Vzápätí sa dodáva, že to nebolo ľahko dosiahnuť, lebo „naši českí partneri a prezident váhali až do poslednej chvíle“. Potom sa uvádzajú komunistami navrhované opatrenia proti reakčným elementom v DS: Vylúčenie zo strany skompromitovaných predstaviteľov DS, rozšírenie právomocí vlády na Slovensku, zbavenie funkcií tých povereníkov za DS, ktorí

83 *Rozhodujúci střetnutí: Dokumenty o činnosti KŠČ od slovenské politické krize do února 1948.* Praha 1973, s. 12.

84 GOTTWALD, K.: *Spisy*, XIV. Bratislava 1958, s. 72.

85 Podľa ústavného zákona z 11.4.1946, č. 65/1946 Zb. Na schválenie ústavy, resp. jej slovenských častí bolo treba, aby najmenej polovica slovenských poslancov hlasovala za jej prijatie. DS mala v Ústavodarnom národnom zhromaždení 43 poslancov zo 69 slovenských poslancov, tzn. že bez poslancov DS nebolo možné prijať ústavu.

86 R. Slánský v liste ÚV VKS(b) z júna 1947 o.i. vyslovil pochybnosť, že ústava bude prijatá v stanovenom termíne aj preto, že bude ťažko dosiahnuť dohodu o ústavnom riešení slovenskej otázky. *RCChDNI, Moskva*, fond 17, o. 128, j. ch. 1083, s. 207–211.

87 Správa bola napísaná pravdepodobne začiatkom júna 1947. L. S. Baranov, zástupca vedúceho oddelenia ÚV VKS(b) pre zahraničnú politiku, ju 27.6.1947 poslal v ruštine M. A. Suslovovi. Ten ju postúpil J. V. Stalinovi, V. M. Molotovovi, L. P. Berijovi, A. A. Ždanovovi, A. I. Mikojanovi, G. M. Malenkovovi a N. A. Voznesenskému. *Tamže*.

odmietli plniť nariadenia pražských ministrov. „Realizácia týchto opatrení“, píše ďalej R. Slánský, „bude závisieť od toho, či iné české strany a prezident budú ochotní ich spolu s nami presadzovať. Sociálni demokrati vyhlasujú, že súhlasia s našimi návrhmi, iné strany zatiaľ uznávajú nevyhnutnosť prijatia opatrení, ale nedali ešte súhlas na uskutočnenie ostrých opatrení, ktoré sme navrhli. Myslíme si, že sa nám podarí ich donútiť k súhlasu na uskutočnenie niektorých z týchto opatrení.“

Demokrati sa vyhrádzajú tým, že vyvolajú vládnu krízu, že vystúpia z vlády a nepodriadia sa vládnym uzneseniam. My by sme sa nebáli ich vyhrážok a situáciu na Slovensku by sme zvládli, ale len za predpokladu, že iné české strany a prezident budú s nami solidárni. Keď sa rozhodovalo o otázke popravy Tisu, demokrati sa taktiež vyhrádzali krízou, ale zostali izolovaní a neodhodlali sa verejne vystúpiť proti vláde.

Práve tá okolnosť, že potrebujeme súhlas iných strán NF na prijatie opatrení proti reakcii na Slovensku, nás núti často robiť ústupky a získavať ich súhlas kompromismi v iných otázkach.⁸⁸

Jesenná ofenzíva komunistov v roku 1947, od volieb v poradí už tretia, sa odlišovala od predchádzajúcich tým, že mala frontálny charakter, viedla sa z viacerých strán, bola namierená proti celej DS a aktivity Štátnej bezpečnosti tvorili jej súčasť. Politické akcie sa preplietali s policajnými. Úlohou Štátnej bezpečnosti bolo odhaľovať „protištátne skupiny“ a tým diskreditovať DS a sťahovať jej popredných funkcionárov. Ostrosť konfliktu ovplyvnila aj vznikajúca bipolarizácia sveta po vyhlásení Marshallovho plánu v júni 1947 a po ustanovení Informačného byra komunistických a robotníckych strán v septembri 1947. KSS zapojila do boja svoje zálohy, najmä Zväz slovenských partizánov a odbory. Jej cieľom bolo zmeniť politickú štruktúru na Slovensku. V polovici septembra bola vydaná úradná správa o odhalení „protištátneho sprisahania na Slovensku“, vykonštruovaného Štátnou bezpečnosťou. 30. októbra sa zišiel v Bratislave zjazd závodných rád, ktorý žiadal odstúpenie Zboru povereníkov a vytvorenie nového na širokej politickej základni. Nasledujúci deň G. Husák podal demisiu Zboru. Spolu s ním odstúpili štyria komunistickí povereníci a poverenec vnútra M. Ferjenčík. Vznikla otvorená politická (vládna) kríza na Slovensku, ktorá po 18 dňoch sa riešila kompromisom. KSS nedosiahla svoje pôvodné ciele – rozbiť DS, vyradiť ju z vlády a Zboru povereníkov, ale ani DS si neudržala doterajšie pozície. Stratila tri poverenicke kreslá, a tým aj väčšinu v Zbore povereníkov, musela sa zriecť „aprílovej dohody“, J. Ursíny, podpredseda vlády, bol nútený podať demisiu a dvaja z troch generálnych tajomníkov strany boli zatknutí.

S jesennými politickými udalosťami na Slovensku súviseli ešte dva nové javy v politike a vnútrostraníckom živote DS. Prvý spočíval v tom, že sa DS postupne vymanila z izolácie, v ktorej sa ocitla po voľbách 1946. České občianske strany v druhej polovici leta 1947 si začali uvedomovať potrebu prekonania dizonancií s DS. Iniciatívu v tomto ohľade prevzala národnosocialistická strana. Podľa pamäti dr. P. Drtinu prvé rozhovory na túto tému sa konali medzi J. Ursíny a P. Zenklom a začiatkom jesene 1947 sa v Prahe uskutočnila spoločná porada popredných funkcionárov oboch strán, na ktorej sa dohodli na spoločnom postupe.⁸⁹ Prax nebola však taká jednoznačná ako rozhodnutie. Obojakosť postojov národných socialistov a lidovcov bola zreteľná ešte v septembri a októbri 1947.

88 Tamže.

89 DRTINA, P.: *Československo můj osud*. Svazek 2, kniha 2. Toronto 1982, s. 358–359; 431–432.

Komunistickým správam a argumentom o protištátnom sprisahaní na Slovensku veľmi neverili, ale s požiadavkou očisty súhlasili. Taktiež hlasovali za vydanie poslancov Ústavodarného národného zhromaždenia za DS J. Kempného a M. Bugára na súdne stíhanie a podporili navrhované doplnky k tretej pražskej dohode. Riadili sa heslom: „Bez komunistov by nebolo na Slovensku očisty a bez demokratov demokracie.“ Až v prvej polovici novembra 1947 sa rozhodne postavili na obranu DS, čím prispeli ku kompromisnému riešeniu politickej krízy. Spolupráca medzi DS a českými občianskymi stranami bola však aj naďalej opatrná, sprevádzaná rozpormi (jednotlivé strany mali odlišné názory na riešenie slovenskej otázky) a neprekročila rámec parlamentu a vlády. Ich reprezentanti sa totiž stále obávali, aby ich komunisti neobvinili z utvárania protikomunistických blokov a rozbíjania Národného frontu.⁹⁰

Vnútrostranícka kríza a rozklad DS

Neúspešný pokus o palácový prevrat v DS bol druhým sprievodným javom jesenných udalostí na Slovensku v roku 1947. V záujme sprehľadnenia zaradím jeho stručné osvetlenie na koniec štúdie do kontextu vnútrostraníckych rozporov v DS.

Demokratická strana ako každá veľká a masová strana sa nevyhla vnútorným rozporom, ktorých korene treba hľadať v jej heterogénnom zložení z hľadiska sociálneho, ideového, konfesionálneho i z hľadiska príslušnosti jej funkcionárov a členov k bývalým stranám a odbojovým skupinám. Rôznorodosť záujmov, ktorá sa preplietala s osobnými ambíciami, antipatiami a rivalitou, sa prenášala do politických postojov. Strana sa iba postupne integrovala. Spočiatku sa dosť výrazne prejavovalo skupinkárstvo podľa bývalej straníckej príslušnosti a odbojovej činnosti. J. Beharka spomína, že od vzniku DS „narazili v nej na seba dva prúdy, dve skupiny: boli pravoverní, tí, čo Vianočnú dohodu považovali za svoje dielo, a tí druhí, kvázi pribratí, trpení“.⁹¹ V. Šrobár a jeho stúpenci nemali v láske J. Ursínyho a J. Lettricha a títo zase „starého pána“. Bývalí národníari sa držali spolu a domáhali sa primeraného zastúpenia v SNR. V. Šrobár a niektorí príslušníci odbojovej skupiny Flora (P. Blaho, V. Beharka) s obavami sledovali „suverenitu SNR“ počas povstania a v prvej polovici roku 1945 a kritický postoj k E. Benešovi. Teda aj vzťah k Benešovi a štátoprávnemu postaveniu Slovenska diferencoval DS.

Po zvolení J. Lettricha za predsedu DS nastala rivalita medzi Ursínyom a J. Lettrichom. Každý mal svojich sympatizantov a neprajníkov. J. Ursíny bol o deväť rokov starší a politicky skúsenejší, preto ťažko znášal, že nebol zvolený za predsedu. Ľudia z jeho okolia vytýkali Lettrichovi, že v zápase s komunistami prehráva jednu pozíciu za druhou, že jeho

90 R. Fraštický v už citovanej prednáške z konca r. 1947 okrem iného povedal: „Niektorí z našich mladých priateľov navrhujú vytvorenie bloku týchto strán (Čs. národnosocialistickej strany, Čs. strany lidovej a DS – M.B.), aby sa takto mohlo účinnejšie vystupovať proti politike našich komunistov. Dovoľte, aby som nateraz varoval pred takouto akciou formálneho bloku, aj keď si vážim dôslednú spoluprácu na parlamentnej pôde s týmito stranami... Myslím však, že by pri známych metódach komunistov sa zneužila táto myšlienka bloku a mohla by vyvolať v našom politickom živote nežiadúce výkyvy, čo je teraz tým menej želané vzhľadom na situáciu v medzinárodnej politike.“

91 BEHARKA, J.: Moje reminiscencie na SNP. In: *Zborník úvah a osobných spomienok o SNP*. Vydala Konferencia slovenských demokratických exulantov. Toronto 1976, s. 159.

vinou sa DS stala vazalom KSS.⁹² Na adresu Ursínyho padali zase poznámky, že preferuje svojich príbuzných a známych, že sa chce zapáčiť aj Prahe, aj Bratislave. Toto súperenie medzi dvoma poprednými funkcionármi DS, ktoré bolo podnecované a živene skôr ich sympatizantmi než nimi samými, netrvalo dlho a nemalo vážnejšie následky.⁹³ Ich spolupráca pokračovala. Tvorili akýsi dvojjápan vo vedení DS. Zbližovalo ich evanjelictvo a schopnosť komunikovať s rôznymi skupinami, nachádzať kompromisy.

Spojenuté rozpory postupne ustúpili do úzadia alebo zanikli a na začiatku roku 1946 sa deliacou čiarou stalo vierovyznanie s politickým kontextom. Katolíci prejavovali nespokojnosť s politikou DS a so svojím zastúpením v stranických a štátnych orgánoch. Problém sa riešil „aprílovou dohodou“ a časť katolíkov založila Stranu slobody. Po voľbách 1946 sa však spory obnovili.⁹⁴ Podľa výpovede M. Bugára pred vyšetrujúcim sudcom v októbri 1947 rozpory medzi katolíkmi a evanjelikmi nevznikli z náboženských pohnútok, ale zo sociálnych a hospodárskych motívov, „lebo bývalí predáci a činitelia agrárnej strany, väčšou časťou evanjelici, uprednostňovali pri riešení sociálnych a hospodárskych otázok svojich príbuzných alebo bývalých spolupartajníkov“.⁹⁵ Popri tom rozpor mal aj politickú dimenziu podmienenú minulosťou a prítomnosťou.

Pod tlakom komunistov Výkonný výbor DS 22. novembra 1947 vyhlásil „aprílovú dohodu“ za vývojom prekonanú.⁹⁶ Dohoda však stratila svoju funkčnosť skôr, lebo nespĺnila nádeje názorovo diferencovaného katolíckeho tábora. Tá časť katolíkov, ktorá si od dohody sľubovala „nápravu minulých chýb DS“, obnovu cirkevného školstva, záchranu J. Tisu a podobne, bola rozčarovaná a prejavovala odstredivé tendencie. Nemej boli sklamaní idealisti typu J. Kempného, M. Bugára a E. Böhma, ktorí videli v „aprílovej dohode“ šancu pre katolíkov uplatniť sa, zapojiť sa do konštruktívnej politickej činnosti a čeliť komunistickému nebezpečenstvu. Komunisti ich označili za neoľudákov. Museli sa ustavične brániť, až napokon znechutení škandalizovaním ponúkli svoje funkcie strane, ale abdikácia nebola prijatá. J. Kempný a M. Bugár sa na jeseň 1947 ocitli vo väzení a E. Böhm stratil povereniecke kreslo. A. Cvinček, signatár „aprílovej dohody“, pri všetkých sklamaníach zostal verný DS až do februárových dní 1948, lebo v udržaní jednoty strany videl predpoklad odolania útokom KSS. K. Filo, ďalší signatár za katolíkov, pre neustálenosť názorov a podozrenie z dvojakej hry (v prospech Beneša a katolíkov) si nezískal dôveru ani v radoch katolíkov, ani medzi evanjelikmi.⁹⁷ Keď komunisti začali útočiť na

92 SNA, fond ÚP SNR, kart. 74, inv. č. 82. Listy J. Pavlova z 2.9. a 15.11.1945 J. Lettrichovi.

93 M. Polák v liste J. Lettrichovi asi zo začiatku roka 1946 napísal: „Aj ja sám Ti chcem pripomenúť, že nie je možné, aby DS bola riadená dvoma predsedami, ač je len jeden.“ *Tamže*.

94 Po vzniku 7. zboru povereníkov, ktorý Predsedníctvo SNR menovalo 16. augusta 1946, agent Štátnej bezpečnosti V-101 hlásil, že radikálne katolícke kruhy sú sklamané, že DS neobsadila Povereniectvo vnútra. Predovšetkým však vytykajú evanjelickému vedeniu, že nebolo úprimné voči katolíkom, „lebo až na niektoré výnimky presadzovalo na úrad povereníkov matrikových katolíkov, evanjelikom zaviazaných, alebo len zdanlivých katolíkov“. *SÚA Praha, A ÚV KSČ, fond 100/24, sv. 41, a.j. 838.*

95 *Štátny oblastný archív v Bratislave (ďalej ŠOBA), fond Štátny súd, Hp4/48a.*

96 *Čas*, (26.11.1947).

97 25.4.1947 M. Polák v rozhovore s generálnym konzulom ZSSR v Bratislave M. J. Demjanovom charakterizoval K. Filu „ako človeka bez pevnej a jasnej línie: Je za Tisu, aj proti nemu. Je za zblíženie so ZSSR, a zároveň nie je proti podkopávaniu myšlienky slovenskej jednoty. Slovom, Filo je rozporný a nepevný človek.“ Sám K. Filo v besede s Demjanovom 8.3.1947 vyslovil nespokojnosť s politickou situáciou vo vnútri DS. Hodnotil ju ako napätú v dôsledku zostrenia rozporov medzi katolíkmi

Poverenictvo výživy a zásobovania, J. Lettrich ho s ľahkým srdcom pustil k vode (na jeseň 1947 stratil poverenie kreslo).

Ďalšia skupina funkcionárov DS, ktorí v mene katolíkov zastávali stranícke a štátne posty – J. Ševčík, I. Pietor, J. Kyselý – bola nespokojná s pomermi v DS z opačných dôvodov a volila inú cestu. J. Ševčík už od roku 1946 informoval Sovietov o situácii v DS. 2. marca 1946 v rozhovore s N. J. Demjanovom, generálnym konzulom ZSSR v Bratislave, vyslovil domnienku, že J. Lettrich, S. Belluš a F. Hodža sú spojení s anglo-americkou rozvedkou.⁹⁸ To mu nebránilo o necelé tri týždne podpísať „aprílovú dohodu“. Listom Predsedníctvu DS z 5. novembra 1947 sa od dohody dištancoval a vo februári 1948 podporil komunistov. I. Pietor sa pustil do veľkej politickej hry, ale neuspel. Najprv sa zaoberal myšlienkou „pokatolíčenia“ DS, prípadne vytvorenia samostatnej „katolíckej“ strany. Koncom roku 1946 vypracoval rámcový program pre slovenských katolíkov a predložil ho biskupom. Títo zaujali k nemu zdržanlivé stanovisko a J. Vojtaššák sa dokonca o autorovi vyjadril dosť pohrdavo. Na jeseň 1947 I. Pietor začal akciu, ktorej cieľom bolo odstrániť J. Lettricha z vedúcej funkcie, uskutočniť personálne zmeny v executive DS a nastoliť nový, voči komunistom loajálnejší politický kurz. Vedeniu DS sa vytýkalo, že jeho vinou politika strany má defenzívny charakter. Žiadala sa očista strany. Do Pietorovej skupiny patrili R. Frašťacký, P. Začko a M. Kvetko. Pokus I. Pietora o prevrat v DS nebol korunovaný úspechom. Vychádzal z nesprávneho predpokladu, že ťaženie komunistov smeruje proti agrárnicko-luteránskému krídlu. Nezískal podporu biskupov ani národných socialistov a ľudovcov. Taktiež komunisti ho nepodporili, hoci rozkol v DS si priali. Pietorova akcia nevznikla totiž z ich popudu. K. Gottwald bol však o celom podujatí podrobne informovaný, lebo V. Vilinskij, úradník na Ministerstve dopravy (Pietor bol ministrom dopravy), bol agentom Štátnej bezpečnosti pod značkou V-101.⁹⁹

J. Kyselý – primátor Bratislavy – bol v septembri 1947 pre podozrenie z protištátnej činnosti vzatý do policajnej väzby a po prepustení začal pracovať pre komunistov. Usiloval sa založiť „katolícku“ stranu. KSS jeho aktivitu podporovala. Chcela využiť skutočnosť, že vedenie DS bolo donútené zrušiť „aprílovú dohodu“ a od konca roku 1947 sa stále viac orientovalo na národných socialistov, čo nijako nenadchýnalo katolícku časť členov DS. V januári 1948 J. Kyselý bol vylúčený z DS.¹⁰⁰ Podľa vierovyznania bol katolíkom aj M. Polák. Aj on pri personálnom obsadzovaní orgánov a mandátov DS podľa „aprílovej dohody“ patril do kvóty katolíkov. V skutočnosti dohodu nikdy neschvaľoval. Tlmočil záujmy demokratov – odbojárov. Bol zástancom očisty DS a blízkym spolupracovníkom J. Lettricha, ale v kritických chvíľach ho opustil. Počas februárového prevratu 1948 J. Ševčík, M. Polák, J. Kyselý a niektorí ďalší tvorili Akčný výbor DS.

Ako vidieť, katolíci boli rôzni a rôzne boli aj ich osudy. Vzťah ku komunizmu sa napokon stal hlavnou deliacou čiarou v katolíckom krídlu a celej DS. Táto čiara nebola fixná a priama, ale pohyblivá a kľukatá, lebo DS združovala elementy nekomunistické, protikomunistické i prokomunistické. Ich pomer sa menil a protikomunistické postoje boli

a evanjelikmi i v radoch katolíkov. On vraj nenachádza spoločnú reč s poverenikom M. Kvetkom. AVP RF, Moskva, fond 0138, o. 28, p. 141, d. 11, s. 24, 58.

98 *Tamtiež*, fond 0138, o. 27, p. 135, d. 5, s. 1–2.

99 Podrobnejšie pozri: KAPLAN, K.: *Československo v letech 1945–1948*, s. 139–140; BARNOVSKÝ, M.: *Na ceste k monopolu moci*, s. 219–222.

100 *Tamže*, s. 231.

různej motivácie. Je až neuveriteľné, že tak mladá, nesúrodá a vnútornými rozpormi oslabená strana dokázala odolávať komunistickým útokom až do februára 1948, že KSS sa ju nepodarilo rozložiť, hoci sa o to usilovala od jesene 1945. Príčin bolo viac. Komunisti precenili rozpory v DS a nedocenili jej protikomunistickú potenciu, odolnosť voči komunizmu. Nepodarilo sa im sformovať v DS „ľavicovú opozíciu“. Tá vznikla prakticky až vo februári 1948. Významnú úlohu pri zabezpečovaní jednoty a akcieschopnosti DS zohralo politické umenie J. Lettricha. Komunistická ofenzíva proti DS po určitú hranicu mala opačné účinky, stranu viac stmelovala, než rozleptávala. Rubikomom, po ktorom sila odporu DS sa zmenšovala, bola jeseň 1947. Zatykania v súvislosti s takzvaným protištátnym sprisahaním a eventualita možnej porážky čiastočne ochromili činnosť DS a pôsobili depresívne. Jesenný nápor DS síce vydržala, aj keď pritom utrpela značné straty, dokázala prekonať aj vnútrostranícku krízu, ale predchádzajúci stav už nebolo možné obnoviť, ba ani nebolo dosť času na jeho obnovenie. Februárový otras roku 1948 už DS neprežila. Za niekoľko dní sa doslova rozsypala. Z jej trosiek sa potom pozliepala potemkinovská strana, satelit KSS, Strana slovenskej obrody.

Skrátená verzia prvej časti štúdie bola použitá v referáte *Die Formierung der Demokratischen Partei und ihre Auseinandersetzung mit dem Erbe des slowakischen Staates* prednesenom na výročnej konferencii mníchovského Collegia Carolina *Československo a východná Európa 1945-1948*, ktorá sa konala v Bad Wiessee 23.-26. novembra 1995.

Polsko a „pražské jaro“ 1968

Leszek Pajórek

Ozbrojená intervence armád pěti států Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 se stala historicky bezprecedentním porušením suverenity státu, jehož jediným proviněním byla vůle k zreformování politicko-hospodářského systému a jeho přizpůsobení potřebám společnosti. Jednou ze zemí, jejíž vedení se rozhodlo vyslat intervenční vojska do Československa, bylo Polsko. Rozhodnutí o účasti polské armády na invazi bylo přitom determinováno řadou faktorů, z nichž k nejdůležitějším patřila loajalita polských vůdců k Sovětskému svazu, jejich nechuť k přeměnám v ČSSR a také vnitřní situace v Polsku samém. Protože bylo toto rozhodnutí učiněno v podmínkách autoritativní vlády prvního tajemníka Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany (dále ÚV PSDS), je nutno věnovat pozornost především osobnosti Władysława Gomułky.

Gomułka přejímal vládu ve státě v říjnu 1956, v období reálné hrozby sovětské intervence proti Polsku. Po dramatických jednáních se mu ovšem podařilo přesvědčit sovětské vedení o svém odhodlání udržet v Polsku komunistický systém a nepřipustit v jeho struktuře podstatnějších změn.¹ Polský vůdce byl ostatně přesvědčen, že geopolitická situace Polska stejně jako jeho osobní pozice vyžadují udržení dobrých vztahů se sovětským vedením. Tento postoj, zachovávaný pak po celou dobu úřadování, umožnil Gomułkovi získat podporu Nikity Chruščova i přes jeho počáteční nedůvěru v roce 1956. Také nové sovětské vedení po Chruščovově pádu demonstrovalo v říjnu 1964 prvnímu tajemníkovi ÚV PSDS svou podporu návštěvou Polska, jako prvního spojenecké země.²

Gomułka byl hodnocen jako nejednoduchý, ale loajální spojenec, oceňovaný mimo jiné jako tvůrce polského „Října“. Určitý respekt vzbuzovaly i některé jeho osobní vlastnosti – skromnost, silná vůle, upřímnost a otevřenost. Přízeň projevovaná Gomułkovi Leonidem I. Brežněvem a jeho suitou přispěla výrazně k zlepšení polsko-sovětských vztahů, zároveň však ještě více připoutala polského vůdce k SSSR. Tomu nasvědčuje jednoznačná podpora Sovětského svazu v jeho konfliktu s Čínou (třebaže právě ČLR se roku 1956 přimlouvala

1 ALBERT, A. [ROSZKOWSKI, W.]: *Najnowsza historia Polski 1918–1980*. Londýn 1989, s. 727 n.

2 *Archiwum Akt Nowych*, Varšava (dále jen AAN), f. 1354, ÚV PSDS, p. 131, t. 120. Záznam z jednání politbyra a sekretariátu ÚV 26.10.1964.

v Moskvě za pokojné rozřešení polské krize), kritika samostatného vystupování Rumunska i přerušení diplomatických vztahů s Izraelem.³

Vzorné vztahy s moskevskými předáky posílily Gomułkovu pozici v rámci komunistické východní Evropy, upevnily jeho postavení vůdce PSDS, nemohly však přispět k vyřešení vnitřních problémů Polska. Jeho politický a hospodářský systém – ani po říjnových událostech roku 1956 zásadně nezreformovaný – postupně zabředával do krize. Byl-li roku 1956 Gomułka skutečným „vůdcem“ národa, politikem slibujícím jisté změny, stačilo několik málo let, aby se projevil jako nepopulární a dogmatický činovník. Postupně se ve svém okolí zbavoval reprezentantů liberálnější orientace a zároveň zpochybňoval potřebu změn v nejvyšších mocenských strukturách a státní administrativě vůbec. Reformní sklony označoval za revizionismus, který považoval za větší nebezpečí pro polský socialismus nežli dogmatismus. Tak – tváří v tvář problémům vlády – negoval i určité zisky z října 1956, upevňoval autokratický systém moci, centralistický způsob řízení hospodářství, a zároveň opustil i jistý politický dialog se společností, který nahradil administrativními represemi.⁴

Krizi v zemi začali jako první reflektovat intelektuálové. Gomułkovy dávné předsudky vůči inteligenci totiž ve svých důsledcích stále více ovlivňovaly politiku strany v oblasti kultury a vědy, což vzbuzovalo v tvůrčích kruzích odpor. Protesty intelektuálů přitom měly různou formu – od iniciování diskusí po vytváření alternativního politického programu.⁵ Stranické a státní vedení hodnotilo tyto opoziční projevy jako aktivity poškozující stát a odpovědělo represemi. Ty ovšem dokazovaly nejen úplný nedostatek Gomułkovy tolerance, ale též jeho neschopnost zbavit se předsudků a navázat s tvůrčími skupinami dialog. Přitom represe proti inteligenci znamenaly konec popularity prvního tajemníka u této sociální vrstvy.⁶

Gomułkova zjevná neschopnost řešit vnitřní problémy, spojená s poklesem jeho popularity ve společnosti, povzbudila jiné stranické předáky k pokusům o získání moci. V mocenských strukturách vznikly vůči gomułkovskému vedení strany konkurenční frakce. V čele jedné z nich stanul tehdejší ministr vnitra generál Mieczysław Moczar. Tuto skupinu, takzvané partyzány, vytvořili především někdejší frontoví vojáci ze Svazu bojovníků za svobodu a demokracii (Związek Bojowników o Wolność i Demokrację), vedeného Moczarem, a mladší straničtí funkcionáři, kteří byli většinou nacionalisticky orientovaní. Jakkoli „partyzáni“ deklarovali vůči Gomułkovi loajalitu, neoficiálně nazna-

3 CHRYPIŃSKI, W. C.: Polska. In: *Państwa komunistyczne u progu lat siedemdziesiątych* (red. A. Bromke, T. Rakowska-Harmstone). Londýn 1973, s. 92. Srov. též ALBERT, A.: *Najnowsza historia*, s. 728 n.

4 *Polskie przedwiośnie*: Dokumentów marcowych tom 11. Czechosłowacja. Paříž 1969, s. 11. Srov. též CHRYPIŃSKI, W. C.: Polska, s. 94.

5 Nejznámějším z protestů byl tzv. List 34, podepsaný skupinou vynikajících intelektuálních osobností a zaslany premiérovi polské vlády 14.3.1964. Obsahoval protest proti omezením v kulturní politice. Podrobněji srov. EISLER, J.: *List 34*. Varšava 1993. V témže roce vznikl tzv. Otevřený list členům základních organizací PSDS a členům fakultních organizací ZMS varšavské univerzity (List otwarty do członków Podstawowej Organizacji Partyjnej Zjednoczonej Partii Robotniczej i członków uczelnianej organizacji Związku Młodzieży Socjalistycznej przy Uniwersytecie Warszawskim), v němž z komunistické strany vyloučení J. Kuroń a K. Modzelewski podrobili kritice autoritativní systém v PLR. Srov. KUROŃ, J. – MODZELEWSKI, K.: *List otwarty do Partii*. Paříž 1966.

6 ALBERT, A.: *Najnowsza historia*, s. 851 n.

čovali nutnost jeho rezignace ve prospěch někoho mladšího, energičtějšího a rozhodněji-
šího a doporučovali právě generála Moczara.⁷

V čele druhé frakce, seskupující především reprezentanty lobby těžkého průmyslu, stanul dynamický první tajemník vojvodského výboru PSDS v Katovicích a člen politbyra ÚV PSDS Edward Gierek. Jako „otec“ hospodářské prosperity tohoto regionu (a s ní spjatého nadprůměrného životního standardu jeho obyvatel) se těšil zvláště v Horním Slezsku značné popularitě. Gierek, oceňovaný pro své organizační schopnosti, byl jistým ztělesněním nového typu stranického vůdce, antipodem asketického, dogmatického a vůči světu uzavřeného Gomułky.⁸ Přitom v tak závažných politických otázkách, jako byl například problém demokratizace systému či vztah k SSSR, se názory Moczara ani Gierka od Gomułkových nelišily. V souvislosti s rychlým poklesem Gomułkovy popularity však obě tyto frakce, využívající antiintelektuální, antisemitské a antidemokratické rétoriky, stále důrazněji ohlašovaly své mocenské aspirace.

Do rozhodující fáze dospěla krize v Polsku v roce 1967. Působivé vítězství Izraele v „šestidenní“ válce na Blízkém východě, provázené skutečnými či jen Moczarovou tajnou službou inspirovanými pozitivními reakcemi polských občanů židovského původu, podnítilo v zemi protižidovskou kampaň, jejíž tón udávala skupina „partyzánů“. Podnět ke kampani přitom poskytl sám Gomułka v projevu na VI. sjezdu Odborových svazů (19.–24. 6. 1967), kde označil obyvatele židovského původu za „pátou kolonu“.⁹ I když první tajemník tuto svoji tezi rychle opustil, rozpoutaná antisemitská kampaň nabírala stále na intenzitě. Ve druhé polovině roku byli z armády propuštěni první Židé a osoby židovského původu a zároveň byli zbaveni členství v PSDS.¹⁰ Pro skupinu generála Moczara stejně jako pro „technokraty“ ze slezské skupiny to však byl jen počátek soupeření o moc. K tomu povzbuzovala i vnitřní situace v zemi – rostoucí nespokojenost dělníků, frustrace intelektuálních vrstev i neklid mezi akademickou mládeží.¹¹

Od konce roku 1967 ovlivňoval politickou atmosféru v Polsku stále více také vývoj v sousedním Československu. Politické požadavky vznesené účastníky IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů, odmítavý postoj k antisemitské politice, velké studentské manifestace v Praze stejně jako vzrůstající krize v KSČ samé, to vše živilo naděje polské inteligence i studentů na demokratizaci politického života ve vlastní zemi. Na druhé straně ovšem tento vývoj zneklidňoval konzervativního, mocenským zápasem ohrožovaného Gomułku.¹²

Lednové plénum ÚV KSČ, odchod Antonína Novotného z postu prvního tajemníka strany a zvolení Alexandra Dubčeka do této funkce byly polským vůdcem i jeho suitou přijaty chladně. Ve Varšavě správně pochopili, že lednové plénum znamená důsledný krok na cestě k řešení krize, způsobené v předchozích letech nedostatečným rozchodem se stalinismem. Některá opatření směřující k překonání předchozích deformací (například

7 EISLER, J.: *Marzec 1968*. Varšava 1991, s. 47.

8 CHRYPÍŇSKI, W. C.: *Polska*, s. 103.

9 RYKOWSKI, Z. – WŁADYKA, W.: *Marzec '68*. In: *Polityka*, č. 8 (20.2.1988), s. 1. Srv. též EISLER, J.: *Marzec 1968*, s. 134–136.

10 V letech 1967–1969 bylo z profesionální vojenské služby propuštěno 341 důstojníků židovského původu. Srov. *Żydzi w Wojsku Polskim*: Ekspertyza. Varšava, Wojskowy instytut Historyczny 1993.

11 EISLER, J.: *Marzec 1968*, s. 139.

12 ALBERT, A.: *Najnowsza historia*, s. 878.

rehabilitace bezprávně postižených osob) přijali Poláci s pochopením. Převažovala však obava z dalekosáhlejších reforem, které ohlašovala již v té době některá vystoupení československých činitelů, zvláště z reformy ekonomické.¹³

Gomuška dal najevo své znepokojení už v průběhu svých rozhovorů s Leonidem Brežněvem, Alexejem Kosyginem i Nikolajem Podgorným při neoficiální návštěvě sovětské delegace v Ľanské 12. ledna 1968. Podle Brežněva tkvělo hlavní nebezpečí dalšího vývoje v Československu nejen v momentálních postojích, ale především v možnosti dalšího obratu kursu Prahy směrem k „liberalizaci“ a k Západu. Jako příklad přitom uváděl názory českého ekonoma Oty Šika. Gomuška tyto obavy generálního tajemníka ÚV KSSS sdílel, a navíc podotýkal, že československá reforma systému plánování a řízení, která v zásadě popírá princip centralismu při řízení národního hospodářství, bude znamenat uvolnění dosavadních hospodářských vazeb ČSSR se Sovětským svazem a zeměmi RVHP ve prospěch vztahů s kapitalistickými státy.¹⁴

V Polsku se zatím situace dále vyostřovala. Dne 16. ledna 1968 bylo rozhodnuto o stažení populárního představení *Dziady* (Tryzna – pozn. překl.) režiséra K. Dejmk a ze scény varšavského Národního divadla od 1. února tohoto roku. Důvodem byly údajné protisovětské reakce části obecnosti v průběhu představení.¹⁵ Zákaz vyvolal rozhořčenou reakci veřejnosti. Po poslední repríze 30. ledna 1968 došlo pod heslem „Chceme další představení“ k demonstraci. Už po jejím skončení zadržela policie pod záminkou rušení veřejného pořádku 35 jejích účastníků. Hned následujícího dne začala na půdě varšavské univerzity podpisová akce. Petice s protestem proti zákazu dalších představení *Dziadów* byla adresována polskému Sejmu.¹⁶

Gomuška, rozčilený nepokoji okolo představení, přijel do Ostravy na schůzku s Dubčekem v doprovodu člena politbyra a sekretáře ÚV Zenona Kliszka. Zároveň tam přicestoval i polský velvyslanec v ČSSR W. Janiurek, který byl dobře informován o československých poměrech, ale Gomuška – vzhledem ke stranickému charakteru návštěvy – jeho účast na rozhovorech odmítl.¹⁷ Dubček polské hosty seznámil s vnitrostranickými problémy KSČ a s politickou situací v Československu. Odvolával se i na zkušenosti polského října 1956, podrobně vysvětloval motivy změn, které se uskutečňovaly v posledních měsících, a deklaroval vůli k rozvoji další spolupráce mezi oběma zeměmi. Přitom stále zdůrazňoval vzájemnou shodu v hodnocení klíčových mezinárodních problémů.¹⁸

Gomuška se s obavou tázal, zda diskuse a změny, které se již v Československu udály, neoslabí KSČ a jednotu socialistických zemí. Podotkl také, že by bylo lepší, kdyby uskutečňované změny byly iniciovány celým ÚV KSČ, včetně Antonína Novotného. Poté

13 *Rozwój wydarzeń w Czechosłowacji od stycznia do sierpnia 1968 r.: Materiały źródłowe do wyłącznego użytku wojewódzkich i powiatowych instancji partyjnych oraz centralnego aktywu partyjnego.* Varšava 1969, s. 21.

14 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 114–132. Protokol z rozmluvy vedoucích představitelů PSDS a KSSS v době neoficiální návštěvy v Polsku ve dnech 12.–14.1.1968.

15 Není vyloučeno, že protisovětská vystoupení v průběhu představení *Dziadów*, která vedla k jeho zákazu, inscenovala jedna z frakcí bojujících o moc, aby následně vyvolala nepokoje. Podrobněji srov. EISLER, J.: *Marzec 1968*, s. 146 n.

16 *Tamtéž*, s. 158 n.

17 JANIUREK, W.: *Nie wolać mnie z powrotem*. Katovice 1991, s. 149.

18 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 108, t. 7. Protokol o rozhovorech prvního tajemníka ÚV PSDS W. Gomušky s prvním tajemníkem ÚV KSČ Alexandrem Dubčekem v Ostravě 7.2.1968.

shrnující zkušenosti, které PSDS získala od října 1956, a záměrně přitom upozornil na likvidaci frakcí ve straně a na vyloučení „revizionistických elementů“ z jejich řad. Při kritickém rozkladu o náladách polských spisovatelů učinil narážku, jako by jejich názory byly ovlivněny procesy právě probíhajícími mezi literáty československými. Když se znovu zmínil o obavách vyvolaných v polské reprezentaci změnami v Československu, zdůraznil, že „protisocialistické síly v Polsku s nadšením přivítají každou chybu stranických vůdců KSČ a využijí jí hned proti socialismu ve vlastní zemi“. V návaznosti na Dubčekova slova o nadějích spojovaných značnou částí československé společnosti s vývojem po „lednu“ pak varoval: „Prožívali jsme podobnou situaci v roce 1956 po VIII. plénu. Různé skupiny tehdy spojovaly se změnami různé naděje. A někteří lidé byli pak rozčarováni, když se jejich naděje nesplnily.“¹⁹

Přes viditelný Gomułkův nesouhlas s lednovými změnami v Československu se Dubček snažil i později získat jeho podporu pro politiku reform, ale bezvýsledně.²⁰ Jeho odkazy na tradice října 1956 již na Gomułku nepůsobily – polský vůdce z roku 1956 byl v roce 1968 už zcela jiným politikem.

Proces jisté liberalizace v Československu totiž začal v momentu, kdy se PSDS snažila vrátit k ortodoxnímu mocenskému modelu řízení státu. Gomułka považoval stávající stupeň občanských svobod v zemích takzvané lidové demokracie s největší pravděpodobností za dostačující a koncentroval se na upevnění *statu quo*. Proto také „oblevu“, liberalizaci, demokratizaci i další progresivní přeměny v Československu zcela odmítal.

Své stanovisko zdůraznil Gomułka znovu v době oslav dvacátého výročí únorových událostí v Praze (21.–23. února 1968), jichž se z komunistických zemí zúčastnily delegace na nejvyšší úrovni. Ve svém vystoupení se – až na několik historických odboček – cele věnoval podstatě vzájemných vztahů zemí socialistického společenství a problémům evropské bezpečnosti.²¹ Jeho mlčení o neaktuálnějších československých problémech mohlo znamenat pouze jediné – nesouhlas s procesem přeměn. V kuloárových rozhovorech při společné větceřské delegátů za účasti československého vedení pak přímo odsuzoval československé sdělovací prostředky, že „píší a říkají, co chtějí“.²² Tím se polský předák fakticky připojil k tandemu Walter Ulbricht – Leonid Brežněv, kteří československé přeměny odmítali nejrozhodněji.

Gomułka vyjádřil svou nespokojenost s vývojem v Československu znovu na zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Sofii (6.–7. 3. 1968). Tehdy jej již odsoudil jako oslabení socialistického tábora a posílení západního imperialismu, zvláště NSR. Přitom působil jako politik dobře informovaný o vnitřní československé situaci.²³

19 Tamtéž.

20 Podrobněji srov. HOCHMAN, J. (vyd.): *Naděje umírá poslední*: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka. Praha 1993, s. 145 n. JANÁČEK, F. – MORAVEC, J.: *Leden 1968 a spor o jeho smysl*. In: *Československo roku 1968*. 1. díl: Obrodný proces. Praha 1993, s. 35 n.

21 *Dokumentacja Prasowa* (dále DP): *Przegląd najważniejszych wydarzeń w kraju i zagranicą 1968*. Roč. 17. Czechosłowacja. Obchody 20-lecia Rewolucji Lutowej, s. 144–146.

22 JANÁČEK, F. – MORAVEC, J.: *Leden 1968*, s. 43.

23 Tiskové byro při ÚV PSDS systematicky shromažďovalo informace o událostech v Československu. Speciální záznamy pro vládu ze svého pobytu v ČSSR pořizovali mj. redaktoři tiskové agentury PAP Wojna, Zdanowski i Lewandowski. Polský velvyslanec v ČSSR Janiurek zaslal obšírné analýzy o vnitřní situaci v Československu, také velvyslanec v SSSR J. Ptasínski průběžně hlásil Gomułkovi dojmy z rozhovorů o československých problémech, jak je vedl se sovětskými představiteli

V téže době se v Polsku radikálně vyostřila vnitropolitická situace. Dne 6. března bylo veřejně oznámeno vyloučení dvou politicky aktivních studentů Adama Michnika a H. Szlajfera z varšavské univerzity na základě rozhodnutí ministra školství a osvěty. To byl i v rámci socialistického „práva“ akt protizákonný, jenž samozřejmě vyvolal protesty studentů. Na studentském shromáždění na nádvoří univerzity byla 8. března přijata rezoluce, která požadovala zrušení rozhodnutí o vyloučení zmíněných studentů a také anulování již vykonaných sankcí vůči dalším kolegům po manifestaci z 30. ledna. Vedení školy prohlásilo shromáždění za nelegální a dalo nádvoří obsadit ozbrojenými stranickými oddíly pod vedením civilních funkcionářů ministerstva vnitra. Když se pak studenti po získání příslibu legální manifestace a po vyklizení univerzity bezpečnostními orgány začali rozcházet, byli s neobyčejnou tvrdostí napadeni uniformovanou policií.²⁴

Policejní brutalita stejně jako cynické komentáře tisku z následujícího dne vyvolaly v řadách studentů i inteligence všeobecnou nevoli. Do protestních akcí se zapojily i jiné varšavské školy. Na 9. března zorganizovaly v aule Polytechniky další mítink, kde jako jedno z hlavních hesel zaznělo: „Tisk lže“. Studentský průvod, který následoval po mítinku, policie znovu rozehnala. Někteří studenti byli nadále internováni.²⁵ Od 11. března se studentské manifestace rozšířily i na školy mimo metropoli. Na shromážděních se četly rezoluce vyjadřující solidaritu s kolegy z Varšavy a protestovalo se proti brutálnímu postupu a provokacím ministerstva vnitra, proti pokusům vyvolávat rozpory mezi dělníky a studenty, proti neobjektivním informacím tisku i proti cenzuře. Výzvy a letáky se otevřeně odvolávaly na demokratizační proces v Československu.²⁶ Stejně jako v hlavním městě byly tyto demonstrace rozháňeny policií.

Současně s aktivizací studentů probíhal i druhý, paralelní sled „březnových událostí“ – mocenský boj na různých stupních stranického a státního aparátu a s ním integrálně spjatá antisemitská kampaň. „Partyzáni“ generála Mocзара předpokládali, že jim studentská revolva umožní prosadit personální změny ve stranickém aparátu. Skupinu Gomułky považovanou za příliš „liberální“ vůči kruhům inteligence, měli nahradit rozhodní „vlastenci“ z okolí generála. Odhalování sionistů jako údajných původců momentální situace v zemi pak mělo „partyzánům“ usnadnit odstranění osob židovského původu, které jim překážely v postupu, z vyšších vrstev stranického a státního aparátu.²⁷

Dne 28. března se uskutečnil poslední březnový mítink na univerzitní půdě, při němž byl schválen dosud nejzávažnější dokument tohoto období – takzvaná Deklarace studentského hnutí. Její autoři již překročili rámec studentských problémů, když mimo jiné vystoupili s požadavkem zrušení cenzury, vytvoření nezávislých odborů a nezávislé justice.²⁸ Stranické vedení možnost dialogu s mládeží důsledně odmítalo a na rezoluci odpovědělo zatýkáním.²⁹ Tím se „studentská“ fáze březnových událostí dramaticky uzavřela.

N. Podgorným, A. Kosyginem, K. Mazurovem a A. Kirilenkem. Srov. AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 108, t. 7.

24 EISLER, J.: *Marzec 1968*, s. 215 n.

25 *Tamtéž*.

26 *Polskie przedwiośnie*, s. 41–56.

27 EISLER, J.: *Marzec 1968*, s. 209; ALBERT, A.: *Najnowsza historia*, s. 881.

28 *Wydarzenia marcowe 1968*. Paříž 1968, s. 99–103.

29 Od 8.3. do 8.4.1968 bylo v celém Polsku úhrnem zadrženo 2730 osob. Dočasná vazba byla uvalena na 153 osob. Bylo rozpuštěno 6 studijních oborů na varšavské univerzitě, 1616 studentů bylo dočasně vyloučeno. Značná část z nich byla povolána do armády. Srov. O marcu z prof. dr. Zenobiuszem

V centru pozornosti zůstal antisemitský a protiintelektuálně motivovaný zápas ve vládním táboře. V průběhu kampaně, která v historii Polska dosud neměla obdoby, začaly personální čistky na různých stupních stranického a státního aparátu.³⁰

Břežnové události však v rozporu s očekáváním soupeřících stranických frakcí nevedly ke změnám v čele PSDS. Gomułka, jenž se 8. března ráno vrátil ze Sofie, byl vývojem událostí zaskočen a situaci neměl zcela pod kontrolou. Společenská krize jeho pozici ve straně značně oslabil. Zpočátku se snažil zachránit své postavení akceptováním kampaně proti Židům a intelektuálům. Postupně, jak „zvládal“ situaci, však protižidovský kurs začal moderovat. Velký význam nepochybně měla otevřená podpora, kterou prvním tajemníkovi poskytl jeden z pretendů na nejvyšší moc Edward Gierek. Rozhodující však byl postoj Kremlu. A ten byl rozhodně zainteresován na Gomułkově setrvání u moci. Přitom ohrožení Gomułkových pozic i jeho autority Moskvě jen nahrávalo. Jestliže jeho mocenská stabilita závisela ještě více než dosud na podpoře sovětského vedení, znamenalo to ve svých důsledcích prohloubení jeho závislosti na moskevských protektorech.³¹

Břežnová studentská revolta, jejíž účastníci otevřeně vyjadřovali podporu demokratičtím procesům v Československu, polské vedení jen utvrdila v odporu proti československým změnám. Nejpádňejí jej vyjádřil Gomułka na setkání stranických vůdců a šéfů vlád šesti komunistických zemí v Drážďanech 23. března 1968. Velmi tvrdě obvinil československou delegaci, že toleruje, aby revizionistické a antisocialistické síly, podporované Západem, oslabovaly základy socialismu v Československu, aby podkopávaly vedoucí roli strany a zeslabovaly vztahy ČSSR s dalšími socialistickými zeměmi.³² Podle Gomułkova záznamu z tohoto setkání se nejvyšší polský představitel ve svém vystoupení zaměřil především na rozbor polských zkušeností z roku 1956. Tvrdil, že „kontrarevoluci“ v Československu je možno ještě předejít energickou protiofenzivou strany. Dubčekovu informaci o situaci v ČSSR označil za projev podceňování nebezpečí a přehlížení vlastních omylů. Dokazoval, že vedení KSČ již nezvládá situaci a prostředky propagandy jsou v rukou „třídního nepřítele“. Sám své vystoupení označil za „dost dlouhý, argumenty dobře podložený, velmi působivý projev“.³³

Mezi představiteli PLR a ČSSR se v té době značně zhoršily vztahy v důsledku kritiky polského vedení v československých sdělovacích prostředcích. V československém tisku, zbaveném okovů cenzury, vyšla v březnu a dubnu řada článků o polských březnových událostech a vlně tamního antisemitismu, o čemž hojně informoval také světový tisk. Tyto články Gomułku velmi dráždily, a několikrát se dokonce staly důvodem k diplomatickému zákroku polských činitelů u československých představitelů.³⁴

Kozikiem rozmawia Marian Turski. In: *Polityka*, (5.3.1988), s. 2.

30 Celkem bylo z různých vedoucích míst ve Varšavě od března do května 1968 odstraněno 483 osob, z toho 365 na ministerstvech a v centrálních institucích, 49 ve vědeckých institucích, 24 v tisku a kulturních institucích a 39 ve výrobních závodech. V hlavním městě bylo ze strany vyloučeno 30 osob na vedoucích místech, z toho 6 ministrů a viceministrů, 35 ředitelů a šéfů oddělení. Ovšem i v dalších vojvodstvích bylo ze strany vyloučeno velké množství lidí. *Srov. O marcu*, s. 3.

31 CHRYPIŃSKI, W. C.: *Polska*, s. 107; ALBERT, A.: *Najnowsza historia*, s. 889.

32 JANÁČEK, F. – MORAVEC, J.: *Mezník i rozcestí reformního hnutí (duben–květen)*. In: *Československo roku 1968*. 1. díl: *Obrodný proces*. Praha 1993, s. 64.

33 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 298, t. 1. Část projevu W. Gomułky na zasedání prvních tajemníků vojvodských výborů PSDS 26.3.1968.

34 WINIEWICZ, J.: *Na międzynarodowym forum*. In: *Władysław Gomułka we wspomnieniach*. Lublin 1989, s. 259 n.

Dne 19. dubna přijel do Varšavy v čele zvláštní mise vrchní velitel spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy maršál Jakubovskij. Následujících rozhovorů se z polské strany vedle prvního tajemníka zúčastnili premiér J. Cyrankiewicz, ministr národní obrany generál Wojciech Jaruzelski a náčelník generálního štábu polské armády generál B. Chocha, ze strany sovětské pak velvyslanec P. Aristov a zástupce šéfa hlavního operačního oddělení generálního štábu ozbrojených sil SSSR generálporučík P. Melnikov. Gomułka označoval situaci v Československu za velice znepokojivou, protože „kontrarevoluční síly zjevně usilují o změnu současného stavu v ČSSR na buržoazní demokracii“. Nasvědčuje prý tomu řada jevů, jako například volání po změně ústavy a volebního řádu, požadavek svolání mimořádného sjezdu KSČ, „znepokojující“ ambice jiných politických stran, včetně požadavků legalizace opozice, i pokusy o znovuzorganizování sociální demokracie. Gomułka dále vyvozoval, že „naše zájmy jsou nepochybně spojené se situací v Československu. Dezorganizace jeho armády prakticky otevírá hranice s NSR a eventuální provokační útok by jen malých západoněmeckých sil může mít nepředvídatelné následky. Bylo by proto účelné rozmístit v rámci Varšavské smlouvy sovětská vojska v Československu.“³⁵

Jakubovskij ocenil Gomułkovu řeč přímo jako „směrnici k další činnosti“. Seznámil polského vůdce s úmyslem provést v květnu tohoto roku na území ČSSR velitelsko-štabní cvičení vojsk, kterého se měly zúčastnit vybrané jednotky polské armády. Přitom neskrýval, že tyto manévry musí mít „stabilizující“ vliv na situaci v Československu. Gomułka vyslovil souhlas s účastí štábů i útvarů polské armády v této akci.³⁶ Toto rozhodnutí znamenalo začlenění vybraných polských jednotek do integrovaného systému příprav projektované invaze a rovnalo se souhlasu s vojenskou intervencí.

Gomułkovo odmítavé stanovisko k vývoji v Československu se stupňovalo také v důsledku jemu nepříznivých komentářů v československém tisku, pod vlivem demonstrací studentů před polským velvyslanectvím v Praze (ti předávali tamním úředníkům nejružnější rezoluce adresované šéfovi PSDS) a také protestů vědeckých a kulturních pracovníků. Vedení PSDS a polská vláda zakročily proti těmto jevům v Praze dokonce protestní nótou z 6. května; polská strana v ní požadovala energické a efektivní kroky československých úřadů, které „bezodkladně zabrání protipolským demonstracím, kampani v tisku, rozhlase a československé televizi a které se budou slučovat s dobrým jménem Polska, s přátelskými vztahy a spojenectvím mezi Polskou lidovou republikou a Československou socialistickou republikou“.³⁷

Z příkazu politbyra ÚV PSDS rozeslal následujícího dne zahraniční odbor a tisková kancelář ÚV PSDS stranickým organizacím oběžník, v němž byla situace v Československu interpretována s krajním cynismem. Vedení KSČ prý již ztratilo vzhledem k aktivitě revizionistických a kontrarevolučních sil ve velké míře vliv na chod událostí a země se

35 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 126, t. 193. Protokol o rozhovoru prvního tajemníka ÚV PSDS W. Gomułky s vrchním velitelem spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy maršálem SSSR I. I. Jakubovským ve Varšavě 19.4.1968.

36 Tamtéž. Také St. Trepczyński, který v letech 1960–1970 vedl sekretariát ÚV PSDS a mj. doprovázel Gomułku na mezinárodních jednáních, připouští, že mimo „protokol“ Gomułka s Jakubovským rozebíral otázku vojenské intervence v Československu. Srov. *ÚSD*, sbírka Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970 (dále *ÚSD*, sb. KV ČSFR). Protokol o výslechu svědka Stanisława Trepczyńskiego 21.2.1991 Lubomirem Hantiukem, prokurátorem z Ministerstva spravedlnosti ČSFR.

37 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 31, t. 108. Nóta ÚV PSDS a vlády PLR pro ÚV KSČ a vládu ČSSR ze 6.5.1968.

nacházela v politické krizi. „Revizionistické křídlo“ strany (tj. proreformní skupina) prý „směřuje k likvidaci lidové moci a k přetvoření Československa v liberálně-buržoazní stát, což povede k jeho vystoupení ze socialistického tábora i Varšavské smlouvy a k jeho spojení se Západem, především s NSR. Tato skupina jedná v součinnosti s reakčními skupinami řízenými cizími zpravodajskými službami, útočí na osvědčené stranické kádry a snaží se je zdiskreditovat před domácím veřejným míněním.“³⁸

V té souvislosti byly organizace dále informovány, že „události v Československu nejsou jen vnitřní záležitostí bratrské země... Jejich průběh má zásadní význam pro bezpečnost Polska, NDR a dalších socialistických zemí, stejně jako pro postavení socialistických sil v Evropě vůbec. Proto se v žádném případě nemůžeme smířit s tím, že by v Československu zvítězila kontrarevoluce. Nemůže se s tím smířit ani Sovětský svaz a další země Varšavské smlouvy.“³⁹

Dne 8. května 1968 se v Moskvě uskutečnila velmi důležitá porada vedení SSSR, PLR, NDR, Maďarska a Bulharska, věnovaná výlučně rozboru situace v Československu, jehož představitelé ovšem nebyli pozváni. Když se tu János Kádár pokoušel dokazovat, že události v ČSSR nemají charakter kontrarevoluce, Gomulka prohlásil: „V žádném případě nemohu se soudruhům Kádárem souhlasit... Kdybychom vycházeli z takových předpokladů, pak by byly všechny naše závěry chybné. Soudruh Kádár ovšem souhlasí se všemi návrhy, z nichž nejdůležitější je provedení společných manévru na československém území. To je jeden z důležitých, ale jen prvních kroků v rámci naší pomoci KSČ.“ Poté co Gomulka uvedl, že při hodnocení událostí v ČSSR „stojí nejbližší názorům soudruha Ulbrichta“,⁴⁰ pokračoval v líčení „kontrarevoluční“ situace v ČSSR. „Podle našeho soudu nepřítel v Československu koná rozhodně a organizovaně... Když situaci nebudeme posuzovat ze svého pohledu, a především když na ni nebudeme reagovat protiaktcemi, stane se za rok dva z Československa buržoazní republika s nálepkou republiky socialistické.“ O Akčním programu KSČ pak prohlásil, že „je hlavním dokumentem, proti kterému třeba bojovat – nejen v Československu, ale i v jiných zemích. Je to důkaz toho, jak si kontrarevoluce rází cestu proti socialismu.“

Polský vůdce také navrhoval, aby se všemi silami podpořilo rýsující se „zdravé jádro“ ve vedení KSČ, odhodlané bojovat s kontrarevolucí (sám jmenoval A. Indru, V. Biřaka a D. Koldera).⁴¹

Lze se domnívat, že Gomulkův postoj byl ovlivněn též jeho „protiněmeckým syndromem“, dovedně povzbuzovaným sovětskými představiteli. Brežněvovy informace o „rozkladu československé lidové armády“, o otevření československých hranic s Rakouskem a NSR a s tím spojené hrozby „vniknutí do týlu NDR i Polska“ mohly u prvního tajemníka ÚV PSDS posílit dojem, že Polsku hrozí podobné nebezpečí obklíčení jako roku 1939, jež vyústilo ve ztrátu jeho nezávislosti.

I po moskevské schůzce zůstal Gomulkův postoj k československému reformnímu procesu velmi nepřátelský. Například jako jediný z vedoucích představitelů socialistických

38 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 108, t. 7. Informace pro stranické organizace o Československu.

39 Tamtéž.

40 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 1199, t. 54. Záznam z projevů na setkání prvních tajemníků ÚV KS Bulharska, NDR, Polska, Maďarska a SSSR v Moskvě 8.5.1968. Viz též ÚSD, sb. KV ČSFR, Z/P 2. Xerokopie uvedeného záznamu.

41 Tamtéž.

zemí zaujal negativní stanovisko k informativní misi československého ministra zahraničních věcí Jiřího Hájka a nařídil, aby ho vedení polského ministerstva zahraničních věcí ve Varšavě nepřijalo.⁴²

Politický vývoj u jižního souseda sledovali v Polsku stále bedlivě. Členové politbyra ÚV PSDS se 6. června 1968 v průběhu zasedání seznámili s informacemi o rozmluvách Kosygina s československým stranickým vedením v době jeho pobytu v Praze a v Karlových Varech. Při přípravě hlavního referátu pro V. sjezd PSDS pak Gomułka požadoval, aby do něj byly zařazeny také kritické formulace na adresu KSČ.⁴³

Mezitím byl v Československu ve druhé polovině června zveřejněn manifest *2000 slov*, dosud nejradikálnější programová platforma „pražského jara“. Politbyro ÚV KSSS na něj reagovalo dopisem vedení KSČ z 4. července, ve kterém vyjádřilo hluboké znepokojení z vývoje v Československu a iniciativně navrhovalo setkání „bratrských stran“ s cílem zhodnotit stávající situaci.

Dne 5. července pak byla v souvislosti se zmíněným návrhem projednávána československá „otázka“ i na zasedání politbyra ÚV PSDS. Gomułka tu resumoval Brežněvovu informaci, že na následující poradě bude třeba rozhodnout, jaké kroky budou vůči ČSSR podniknuty a zda bude třeba vojenské akce. Jestliže přítomní seznají, že vojenský zákrok bude nutný, pak by sovětský vůdce považoval za účelné, aby se akcí zúčastnily, byť jen symbolicky, polské jednotky.

Gomułka prohlásil, že se polská strana musí vyslovit pro účast vlastních jednotek při intervenci; nesměly by však vstoupit do české části Těšínska, ale měly by operovat výlučně v západních částech ČSSR. Brežněvovo údajně dosud nerozhodné stanovisko přitom považoval za komplikující faktor. Sám totiž soudil, že nepřistoupí-li se k vojenskému zákroku, přetvoří se Československo v buržoazní stát. Prosazoval také, aby se podporoval vznik protidubčekovské opozice v KSČ, složené z „poctivých“ soudruhů formátu Vasila Biľaka, Aloise Indry, Jozefa Lenárta a Oldřicha Švestky.

Politbyro posléze většinu Gomułkových návrhů akceptovalo a vyjádřilo souhlas se sovětským návrhem na schůzku prvních tajemníků komunistických stran a předsedů vlád těch států, které mají na vývoji v Československu zájem, a to ve Varšavě. Další setrvávání jednotek polské armády na československém území, kde se zúčastnily cvičení Šumava, mělo podle vyjádření politbyra PSDS záviset na rozhodnutí vrchního velitele spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy.⁴⁴

V dopise zasláném z Varšavy předsednictvu ÚV KSČ 5. července 1968 se v zásadě opakovala většina již známých výtek vůči československému reformnímu procesu. Polské politbyro tvrdilo, že „vývoj vnitřní situace v Československu v posledních měsících ... ohrožuje podstatu našeho spolenectví a bratrské jednoty našich zemí“, a obviňovalo československou reprezentaci, že „v atmosféře nespoutané aktivity protisocialistických sil a reakční demagogie se zřetelně objevuje snaha o přerování spolenectví ČSSR s dalšími socialistickými státy, o vystoupení Československa z Varšavské smlouvy“. V textu se zrcad-

42 Jako oficiální důvod byla uvedena nemoc ministra zahraničí A. Rapackého, fakticky však polská vláda chtěla demonstrovat svůj nesouhlas s vývojem v Československu. Ministr Hájek byl tehdy přijat v Moskvě (6.–8. května), Budapešti (22.–23. května), Berlíně (17.–18. června), Bukurešti (1.–4. července) a Sofii (8.–10. července).

43 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 131, t. 120. Protokol č. 54 z porady politbyra 6.6.1968.

44 Tamtéž, protokol č. 55 z jednání politbyra.

lila i protiněmecká fobie prvního tajemníka ÚV PSDS: „... i na důležitých československých místech zaznívají návrhy revize dosud společného stanoviska vůči NSR, přestože politika bonnské vlády směřuje proti bezpečnosti a jednotě socialistických zemí“. Dopis končil výzvou k novému setkání „bratrských stran“ za účelem výměny názorů na stávající situaci.⁴⁵

V předvečer varšavské porady byla situace v Polsku již poměrně stabilizovaná. Gomuška zbrzdil antisemitskou kampaň a varšavskou stranickou organizaci, nejaktivnější v tomto směru, podrobil kritice. Napětí částečně uvolnily i kádrové změny ve stranických a státních funkcích. Na XII. plénu ÚV PSDS 8. a 9. července byl generál Moczar povýšen na tajemníka ÚV a kandidáta politbyra. Tato nominace měla zabránit rozporům ve straně před blížícím se sjezdem. Na témže zasedání pak jeden z nejbližších Gomuškových spolupracovníků Zenon Kliszko rozebral na základě aktuálního zhodnocení situace v Československu problém revizionismu a jeho taktiku.⁴⁶

Porada vedoucích představitelů SSSR, Polska, Maďarska, NDR a Bulharska, která měla zaujmout postoj k procesům odehrávajícím se v ČSSR, se ve Varšavě uskutečnila 14. a 15. července 1968. Její ovzduší předznamenal již článek v tiskovém orgánu ÚV PSDS *Trybuna Ludu* ze 14. července, který uvažoval o možnosti vystoupení Československa z Varšavské smlouvy a sugeroval tak obavy o osudy celého socialistického spojeneckého bloku. Týž deník také vyslovil obvinění, že takzvané reakční síly chtějí dotlačit Československo k „buržoaznímu liberalismu“ a podemilají jeho socialistické zřízení. Konec článku zlověstně konstatoval, že energické kroky proti reakčním silám a manévřům imperialismu v Československu mají životní význam pro všechny bratrské národy.⁴⁷

Władysław Gomuška, plnící roli hostitele varšavského setkání, ve svém úvodním vystoupení při hodnocení situace v ČSSR zopakoval své dosavadní stanovisko. Dospěl k závěru, že to, „co se děje v Československu, hrozí povážlivými následky“.⁴⁸ V průběhu následující diskuse kritizoval československé rozhodnutí nedostavit se na schůzku a vyslovoval se proti eventualitě bilaterálních jednání s vedením KSČ. Byl také velmi aktivní při vypracování ultimativního dopisu, který byl odeslán z varšavské porady ústřednímu výboru KSČ.⁴⁹

Novým jevem v tomto období bylo zveřejňování vlastních postojů k československým událostem v polských novinách. Byl to příspěvek k propagandistické přípravě polské společnosti na eventuální ozbrojenou intervenci proti jižnímu sousedu.

Dne 18. července uveřejnil polský tisk plné znění dopisu vedení KSČ z varšavského summitu stranických vůdců pěti zemí. O „znepokojující aktivizaci protisocialistických sil v Československu“ hovořil premiér Cyrankiewicz ve svém projevu na konferenci dělnických samospráv v Nové Huti již předešlý den, přičemž této otázce věnoval obšírnou část svého vystoupení.⁵⁰ Dne 19. července na oslavách Svátku obrození v Plocku vyjádřil tajemník ÚV PSDS R. Strzelecki „hlubokou starost“, s níž strana sleduje vývoj situace v ČSSR. Ve stejné době tajemník ÚV PSDS B. Jaszczuk hovořil v Lublinu o „koncentrova-

45 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 31, t. 109. Dopis politbyra ÚV PSDS předsednictvu ÚV KSČ z 5.7.1968.

46 Tamtéž, p. 79, t. 67. Stenogram XII. plenárního zasedání ÚV PSDS z 8.–9.7.1968.

47 DP 1968. *Trybuna Ludu* o událostech v Československu, s. 636–638.

48 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 121, t. 63. Projev s. „Wiesława“, tj. W. Gomušky, ze 14.7.1968.

49 Tamtéž. Materiály z porad týkajících se Československa, červenec 1968. Zápis z 15.7.1968.

50 DP 1968. Projev premiéra Cyrankiewicze v Nové Huti, s. 643 n.

ném, rostoucím útoku protisocialistických sil proti straně československé dělnické třídy, vytláčování Československa ze socialistické cesty a jeho vytrhávání z našeho socialistického společenství“.⁵¹ Tyto a další podobné výroky měly vytvářet atmosféru, která by podporovala politiku bezprostředního vměšování do vnitřních záležitostí Československa.

Téhož dne otiskl list *Trybuna Ludu* článek Pocit zodpovědnosti za věc socialismu, který rozebral hlavní teze varšavského dopisu. Článek končil vyhlášením, že bratrské strany s vědomím své odpovědnosti ubezpečují „československé komunisty svou solidaritou a připraveností poskytnout jim veškerou pomoc“.⁵² V projevu v Solině nad Sanem mluvil následující den vicepremiér Piotr Jaroszewicz o revizionistických, nacionalistických a reakčních silách usilujících o „zvrácení Československa z jeho cesty výstavby socialismu“, o jeho „odvrácení od SSSR, Polska a dalších bratrských zemí“.⁵³

Dne 23. července se politbyro PSDS seznámilo s informacemi ÚV KSSS o nadcházejícím setkání vedoucích představitelů Sovětského svazu a ČSSR v Čierné nad Tisou.⁵⁴

Negativní stanovisko vedení KSČ k varšavskému dopisu vyvolalo sérii kritických analýz situace v Československu formulovaných v tisku „varšavské pětky“. Nespokojenost s československou reakcí na varšavský dopis vyjádřil článek Stanovisko vzbuzující neklid v *Trybuně Ludu* 25. července.⁵⁵ List polského ministerstva národní obrany *Żołnierz Wolności* uveřejnil následujícího dne ve stejném duchu článek Socialismus – věc Polska, kde se objevilo tvrzení, že v ČSSR je socialismus ohrožen zahraničními imperialistickými silami a vnitřní reakcí, s níž aktivně spolupracují síly revizionistické. Autoři článku zdůraznili obavy, s nimiž „naše vojenská veřejnost sleduje jistá fakta a události v Československu“.⁵⁶

Ústřední výbor PSDS rozeslal 28. července všem stranickým organizacím oběžník, ve kterém je informoval o negativní odpovědi KSČ na varšavský dopis i o „kritickém vývoji“ událostí v Československu, jenž „ohrožuje základy socialismu a hrozí vyrváním ČSSR ze socialistického tábora“. V oběžníku se tvrdilo, že „nikomu nelze dovolit porušení spojení našich bratrských zemí, nelze připustit změnu poměru sil ve prospěch imperialismu, ohrožení socialismu a míru v Evropě. Proto jsme povinni KSČ a těm jejím aktivistům, kteří zůstali věrni zásadám marxismu-leninismu a jsou si vědomi své odpovědnosti vůči vlastní dělnické třídě i světovému socialismu, všestranně pomoci v udušení reakce a v likvidaci plánů imperialismu na vyrvání ČSSR ze světové socialistické soustavy. To je naše internacionální povinnost...“ Oběžník zároveň přinesl komuniké informující o přesunech sovětských jednotek „na západ“ přes polské území. Stranickým organizacím byl dán pokyn, aby „zajistily srdečné přijetí spojeneckých vojsk“ v době jejich přesunu.⁵⁷

Dne 29. července *Żołnierz Wolności* otiskl v článku Jisti jednotou dvě zásadní teze: zaprvé – Československu hrozí nebezpečí, zadruhé – jsme důsledně odhodláni bránit kompaktnost Varšavské smlouvy. Nadto bylo v článku Přátelství srdcem i rozumem následujícího dne deklarováno, že vzhledem k nebezpečí oslabení Varšavské smlouvy vystou-

51 *Zeszyty Dokumentacyjne Polskiej Agencji Prasowej* (dále ZD PAP), 1968, sv. IV, s. 10 n.

52 Tamtéž, s. 11–13.

53 Tamtéž, s. 13.

54 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 131, t. 120. Protokol č. 56 z jednání politbyra PSDS z 23.7.1968.

55 ZD PAP, 1968, sv. IV, s. 14 n.

56 Tamtéž, s. 16 n.

57 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 31, t. 111. List ÚV PSDS všem organizacím PSDS o situaci v Československu z 28.7.1968.

pením Československa polští vojáci „učiní vše, aby nepřítel nemohl realizovat průlom do bratrské rodiny socialistických zemí“.⁵⁸

Téhož dne byly v Čierné nad Tisou zahájeny sovětsko-československé rozhovory. Členové sovětské delegace o nich průběžně informovali Gomulku. Ten v diskusích se Sověty o různých variantách následného postupu neskrýval, že bude třeba podniknout ozbrojenou intervenci. Nadto tvrdil, že neuskuteční-li se intervence do ČSSR, nemůže ručit ani za další vývoj v Polsku v nejbližší době.⁵⁹

Při následujícím setkání stranických předáků v Bratislavě 3. srpna, zakončeném zdánlivým kompromisem mezi KSČ a „varšavskou pětkou“, Gomulka obviňoval československou delegaci z tolerování kontrarevoluce a podceňování zájmů socialistického společenství.⁶⁰ Dne 5. srpna rozeslal sekretariát ÚV PSDS vojvodským výborům strany důvěrné informace o rozhodnutích přijatých v průběhu jednání v Čierné a potvrzených na bratislavském setkání. Informace předvíдалa další zostření vnitřní situace v Československu a upozorňovala, že „i nadále budeme pozorně sledovat vývoj situace v ČSSR a poskytovat nezbytnou pomoc bratrské československé straně“.⁶¹ *Trybuna Ludu* resumující výsledky jednání v Čierné a Bratislavě zdůrazňovala, že „v bratislavském komuniké výrazně zaznívá nezlomná vůle bratrských stran k upevnění pozic socialismu ve světě a k obraně proti všem pokusům o jejich podryvání“.⁶²

Po bratislavské poradě sovětské vedení již rezignovalo na možnost řešení „krize“ politickými prostředky a rozhodlo o ozbrojené intervenci. 18. srpna přijeli do Moskvy na pozvání politbyra ÚV KSSS vůdcové stran z Bulharska, NDR, Polska a Maďarska. Brežněv seznámil spojence s politickým scénářem intervence, projekty výzev k národům SSSR, občanům ČSSR, vojákům ČSLA a dalšími detaily plánované invaze. Po seznámení s dokumenty se k plánu vyjadřovali jednotliví představitelé. Gomulka jménem polské delegace uvedl, že „souhlasíme s oceněním situace, jak ji zhodnotil L. Brežněv... Není nová. Všechny možnosti [jejího řešení], které jsme měli, jsou již vyčerpány. Nelze se spoléhat na hledání dalších způsobů a vedení činnosti, s plynoucím časem hrozí zhoršení situace. Zůstaly nám jen ty prostředky, o kterých mluvil soudruh Brežněv. O jejich správnosti nemáme pochyb.“⁶³

V noci z 20. na 21. srpna vstoupila do Československa intervenční vojska. Aby předešla šoku, který ozbrojená akce proti spojenecké zemi musela vyvolat, vydala PAP následujícího dne komuniké vlády PLR, v němž se pravilo, že vstup vojsk následoval po žádosti stranických a státních činitelů ČSSR v souvislosti s ohrožením socialismu v této zemi. Zároveň byla oficiálně oznámena účast polských jednotek v této operaci.⁶⁴ ÚV PSDS

58 ZD PAP, 1968, sv. IV, s. 17–19.

59 ALBERT, A.: *Najnowsza historia*, s. 892.

60 KOSTIKOV, P. – ROLIŃSKI, B.: *Widziane z Kremla: Moskva–Warszawa*. Gra o Polskę. Varšava 1992, s. 115.

61 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 108, t. 7. Přípis prvnímu tajemníkovi vojvodského výboru PSDS, informace o bratislavských rozhovorech.

62 ZD PAP, 1968, sv. IV. Dla umocnienia zdobyczy socjalizmu (článek *Trybuny Ludu* ze dne 5.8.1968), s. 20 n.

63 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 119, t. 54. Záznam o setkání vůdců stran a předsedů vlád Bulharska, NDR, Polska, Maďarska a SSSR z 18.8.1968 v Moskvě. Viz též ÚSD, sb. KV ČSFR, Z/P 3. Xerokopie uvedeného dokumentu.

64 DP, 1968. Czechosłowacja. Wkroczenie wojsk ZSSR, PRL, NRD, WRL i LRB, s. 734 n.

rozeslal stranickým organizacím další dopis s vysvětlením motivu intervence a příkazem, aby „co nejpodrobněji objasňovaly význam události v Československu pro bezpečnost naší země a míru v Evropě“.⁶⁵

V listu ÚV PSDS *Trybuna Ludu* vyšel příští den redakční článek, který komentoval rozhodnutí vyslat vojska „varšavské pětky“ do Československa. Cynicky konstatoval, že vojenská akce směřovala k podpoře „bratrského československého národa v hodinách historické zkoušky“ a že toto rozhodnutí „vyplyvalo i z podstatných zájmů Polska, ze zájmů našeho lidového státu a současně z našich spojeneckých závazků vůči Československu a celému socialistickému společenství“.⁶⁶

Dne 24. srpna přijely na pozvání politbyra ÚV KSSS do Moskvy stranické a státní delegace Bulharska, NDR, Polska a Maďarska, aby projednaly aktuální situaci v ČSSR. Vzhledem ke krachu politického konceptu intervence a také vzhledem k zřetelně projevované vůli československé společnosti k odporu sovětské vedení neskrývalo své znepokojení z hrozící konfrontace. Gomuška ovšem v reakci na obavy sovětských předáků rozhodně prohlašoval: „Je třeba zbavit se iluze – buď budeme pokračovat, nebo kapitulovat. Vyloučíme-li možnost kapitulace, je věcí taktiky, jak postupovat. Nyní již není možno pokračovat bez boje. Když nedáme vojskům rozkazy, jak postupovat proti kontrarevoluci, nebudou vědět, co si počít. Vojsko musí obdržet rozkazy, jak postupovat proti kontrarevoluci.“ V následné diskusi pak několikrát zdůraznil, že podmínkou, na niž mají být vázány jakékoli možné ústupky či uvolnění situace v Československu, musí být souhlas československé vlády s pobytém vojsk „varšavské pětky“ na jejím území.⁶⁷

V průběhu zasedání ÚV PSDS pronesl Gomuška 29. srpna projev, v němž obšírně zhodnotil některé aspekty invaze, shrnul průběh moskevských porad i takzvaný moskevský protokol. Intervence podle něj podřadila „kontrarevoluční“ procesy v Československu a upevnila pozice socialistického bloku vůči Západu.⁶⁸ Polská vláda zároveň využívala každé příležitosti k zdůvodnění (a ospravedlnění) invaze do ČSSR. 31. srpna, v předvečer výročí výbuchu druhé světové války, se ve Varšavě konalo protiválečné shromáždění za účasti státních i stranických činitelů. V hlavním projevu premiér Cyrankiewicz prohlásil, že heslo „nikdy více září“ znamená v současnosti odmítnutí změn v poměru politických sil v Evropě, a tedy „nepřipuštění vystoupení Československa z obranného systému socialistických zemí“. Končil tím, že „do budoucnosti hledíme s důvěrou právě proto, že k zlosti imperialismu a mezinárodní reakce – se západoněmeckou v čele – jsme neutralizovali jí podporovanou kontrarevoluci v Československu. Tak realizujeme heslo 'nikdy více zářijové porážky', 'za vaši i naši svobodu'“.⁶⁹

Dne 3. září obdržely stranické organizace od sekretariátu ÚV PSDS informace o detailech moskevských úmluv. V dopise byla deklarována vůle PSDS „podle postupu normali-

65 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 31, t. 111. List ÚV PSDS všem stranickým organizacím o prostředcích použitých vládami SSSR, Polska, NDR, Maďarska a Bulharska k pomoci socialistickým silám v Československu 21.8.1968.

66 DP, 1968. Článek *Trybuny Ludu* na téma události v Československu, s. 744 n.

67 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 119, t. 54. Protokol o setkání stranických a státních delegací Bulharska, NDR, Maďarska, Polska a SSSR v Moskvě 24.–26.8.1968. Viz též ÚSD, sb. KV ČSFR, Z/P 4. Xerokopie uvedeného dokumentu.

68 Projev prvního tajemníka ÚV PSDS W. Gomušky na zasedání ÚV PSDS dne 29.8.1968. (Dokument v držení autora článku.)

69 DP, 1968. Řeč premiéra Cyrankiewicze na protiválečném shromáždění ve Varšavě, s. 764 n.

zace“ v Československu „přispívat k obnově a upevnění upřímného přátelství a vzájemné důvěry mezi našimi národy“. ⁷⁰ Mírnit svá hodnocení vývoje v ČSSR však vedení PLR nemínilo, ba naopak upozorňovalo na nové „negativní jevy“. Když 8. září Gomulka řečnil na ústředních dožínkových oslavách ve Varšavě, podstatnou část svého projevu věnoval hodnocení událostí v Československu. Tvrdil, že vyslání vojsk do této země zabránilo útoku „militaristů a revanšistů v NSR na socialistické státy“. ⁷¹ V článku *Závazek komunistů* zaútočila *Trybuna Ludu* z téhož dne na komunistické strany v západní Evropě pro jejich postoj k invazi do Československa. ⁷²

V průběhu setkání stranických a státních delegací „varšavské pětky“ v Moskvě 27. září 1968 patřil Gomulka opět k rozhodným zastáncům trvalé přítomnosti sovětských vojsk v Československu. Tvrdil, že pobyt sovětských jednotek bude faktorem podporujícím „správnou orientaci společnosti“. ⁷³ Politickou situaci ČSSR přitom posuzoval skepticky, nešetřil ani kritikou na adresu některých vedoucích představitelů KSČ. Navrhoval tiskovou diskusi s vedením KSČ, v níž by zazněla kritika předchozí i současné aktivity této strany a která by vedla k diskreditaci jejich vůdců. ⁷⁴

Svůj návrh mezistranické diskuse na stránkách ústředních tiskových orgánů PSDS a KSČ opakoval Gomulka i na předsjezdové vojvodské konferenci PSDS v Katovicích 8. října. Podtrhl, že zvláště pro československou společnost by všestranná analýza situace od lednového pléna po dnešek, opřená o marxisticko-leninská východiska, měla velký význam. Vztahy mezi oběma stranami přitom označil za „neznormované“. ⁷⁵ Na základě této iniciativy otiskla *Trybuna Ludu* 3. listopadu obširný článek analyzující vývoj situace v Československu od ledna do srpna 1968. Ve svém závěru konstatoval, že „rozhodnutí pěti zemí ze srpna t. r., jež vždycky byly a zůstanou skutečnými přáteli Československa, bylo bezvýhradně správné“. ⁷⁶ Československá strana na tento druh diskuse nereagovala.

Postupná normalizace poměrů v Československu, odchod polských jednotek z tohoto teritoria a také blížící se V. sjezd PSDS měly vliv na pokles zájmu polských vládních činitelů o československý problém. Role, kterou Gomulka hrál při přípravě intervence proti Československu, upevnila jeho pozice v mocenské struktuře Polska. Sovětští předáci vysoce oceňovali postoj, který šéf PSDS zaujímal v době československé krize. A patrné byly i další „zisky“ plynoucí z invaze. Otázka „ohrožení socialismu“ v Československu totiž – jako prioritní problém – zastínila antisionistickou, antiintelektuální ofenzivu „partyzánské“ frakce strany. Důležitý byl nový nepřítel – kontrarevoluce v Československu, proti které Gomulka bojoval i v zájmu stranické nomenklatury. Nadto intervence zlikvidovala „revizionistické centrum“, jež mohlo také „negativně“ ovlivňovat situaci v Polsku.

Gomulkův postoj k událostem v Československu tak pomohl prvnímú tajemníkovi získat zpět ztracenou pozici ve straně. Dne 15. září, v průběhu protiválečné manifestace v Kam-

70 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 31, t. 111. Dopis ÚV PSDS všem organizacím o hodnocení událostí v Československu z 3.9.1968.

71 DP, 1968. Ústřední dožínky ve Varšavě. Řeč W. Gomulky, s. 788.

72 *Tamtéž*. Komentář *Trybuny Ludu* k postoji a stanovisku západních komunistických stran k událostem v Československu, s. 782–784.

73 AAN, f. 1354, ÚV PSDS, p. 119, t. 54. Protokol ze setkání stranických a státních delegací Bulharska, NDR, Polska, Maďarska a SSSR. (Moskva, 27.9.1968.)

74 *Tamtéž*.

75 DP, 1968. Projev W. Gomulky v Katovicích, s. 872.

76 *Tamtéž*. *Výzva Trybuny Ludu* k mezistranické diskusi PSDS a KSČ.

pinosu u Varšavy, musel i Mieczysław Moczar pozitivně ocenit Gomułkovu aktivitu při řešení československé otázky.⁷⁷ A 7. října největší stranická organizace v Katovicích, ovládaná Gierekovými stoupenci, zvolila Gomułku jednohlasně delegátem V. sjezdu strany.⁷⁸ Gomułkův úspěch pak stvrdil koneckonců i zmíněný sjezd strany, který se konal 11.–16. listopadu 1968. Nejváženější host sjezdu Leonid Brežněv tu otevřeně vyjadřoval své sympatie k polskému spojenci, Gomułka byl znovu zvolen prvním tajemníkem strany a přes určité osobní ústupky rozhodoval o obsazení nejpodstatnějších funkcí ve straně. Tak znovu získal březnovými událostmi oslabenou kontrolu nad státním i stranickým aparátem, a tedy reálný vliv na vnitřní politiku Polska.⁷⁹

Polská společnost byla přepadením Československa zaskočena. Reakce Poláků byly různé, většinou ovšem přijali tuto skutečnost pasivně. Bylo to způsobeno především nedostatkem objektivních informací o změnách v ČSSR, který bránil širšímu zájmu o československý pokus s demokratizací politického systému. Bylo typické, že většinu společnosti mnohem více pobuřovala účast polských jednotek na intervenci než samotný fakt invaze. Jen pro obyvatele aktivní v „březnu“, tedy pro nepočetnou opozici a část osobností z vědeckých a uměleckých kruhů, byla intervence dalším důkazem komunistické ideologie.

Zmíněné skupiny posuzovaly agresi nejen kriticky, ale také proti ní aktivně protestovaly. V mnoha polských městech se objevily ručně psané plakáty a letáky, někde také nápisy na silnicích a budovách, vyjadřující protesty proti přepadení Československa. Na silnici Bydgošć–Gdaňsk v městečku Augustov byl přes celou šířku vozovky barvou namalován nápis: „Ať žije svobodné Československo“, „Ať žije Dubček“. V dílnách závodu Elektra v Bydgošći se objevily letáky: „Ruce pryč od Československa“, „Stáhnout PLA z ČSSR“, jakož i spojení zkratky PSDS se symboly svastiky. V Poznani, na křižovatce ulic Marszałkowské a Grunwaldské, bylo rozhozeno několik desítek letáků žádajících mimo jiné osvobození Dubčeka, vyjadřujících solidaritu s českým národem a požadujících stažení polské armády z ČSSR. Ve vojvodském městě Konin se na propagačních tabulích V. sjezdu PSDS objevily černou barvou napsané nápisy: „SSSR-agresor“, „Ať žije ČSSR“, „Vivat Dubček“, „Brežněv-Hitler“ a jiné. V centru Tarnova bezpečnost zachytila letáky nadepsané „Výzva skupiny ZMS Tarnov pokrokovým nestraníkům“, jež vyjadřovaly ostrý protest proti útoku na bratrské Československo: „Gomułka uvrhl na náš národ hanbu před celým světem. Ve jménu nejlépeššího zápasu za Vaši i naši svobodu jsme s Vámi, čeští druzi. Ať žije svobodné a nezávislé Československo.“ Na druhé straně letáku byla výzva k účasti na protestní manifestaci proti útoku. V Zakopaném na silnici k Mořskému oku se na vozovce objevily nápisy „Hanba“, „Pryč s agresí“, „Okupanti domů“, „Hitler-Brežněv“, „Gomułka-Ulbricht“, „Kádár-Živkov“. Na železniční zastávce Ząbki u Varšavy bylo nalezeno několik desítek letáků žádajících stažení vojsk z Československa. „V noci z 20. na 21. srpna zahájila vojska Bulharska, NDR, Polska, Maďarska a SSSR ozbrojenou okupaci Československa. Připojení Polska k tomuto ohavnému útoku je důsledkem již řadu let provozované politiky v naší zemi. Tytéž síly, které masakrovaly dělníky v Poznani v roce 1956, které zabránily využití výtobytků z října 1956 a v následujících letech realizovaly

77 Část projevu M. Moczara na protiválečné manifestaci v Kampinosu u Varšavy 15.9.1968. In: *Kultura*, Paříž, říjen 1968, s. 182 n.

78 *DP*, 1968. Referát E. Gierka na předsjezdové konferenci PSDS v Katovicích, s. 870.

79 ALBERT, A.: *Najnowsza historia*, s. 896 n.

protisocialistickou vnitřní politiku, které v březnu letošního roku brutálně vystoupily proti studentskému a dělnickému hnutí, snaží se dnes s pomocí zbraní udusit v Československu proces obnovy. Jako bylo hanbou obsazení Těšínska polskou armádou v době hitlerovského záboru Československa, je hanbou účast polské lidové armády na současné intervenci. Hanba interventům, Československo není samo!“ Letáky stejného obsahu byly rozhazovány i na gdaňském mostě ve Varšavě. Jednotlivé letáky protestující proti agresi vůči Československu se pak objevily v řadě dalších polských měst.⁸⁰

Před československým kulturním střediskem a velvyslanectvím ve Varšavě lidé pokládali květiny. V Krakově na Hlavním náměstí a poblíž Barbakanu byly vyvěšeny československé vlajky. 21. srpna několik vědeckých pracovníků Polské akademie věd, mimo jiné Bronisław Geremek, Tadeusz Łepkowski, Krystyna Kersten-Jasińska a Alexandr Walfisz, vrátilo členské legitimace PSDS.⁸¹ Vynikající filozof prof. Leszek Kołakowski označil vpád vojsk do Československa za „dosud bezprecedentní kompromitaci“.⁸² Známy literát Jerzy Andrzejewski zaslal předsedovi Svazu československých spisovatelů Eduardu Goldstückerovi list vyjadřující „nejhlubší solidaritu“ s českými a slovenskými spisovateli. „Uvědomuji si, že hlas mého politického a morálního protestu nevyváží a nemůže vyvážit hanbu, do níž se Polsko uvrhlo v očích veškeré pokrokové veřejnosti. Ale tento protest, zrozený z pobouření, bolesti i studu je jedinou možností k vyjádření pocitů vůči Vám i vašim kolegům.“ Listy podobného obsahu uveřejnili i v Paříži žijící polští intelektuálové Jan Lebenstein a Sławomir Mrożek. Otevřený dopis českým a slovenským hudebníkům zaslal Zygmunt Mycielski; proti napadení Československa protestovali Maria a Bohdan Paczkowští, členové Sdružení polských architektů atd.⁸³

Ani polská církev nezůstala vůči intervenci v Československu lhostejná. Biskup Musiel prohlásil, že „velké státy otevřeně vnucují svou vůli malým, a když tyto vyjadřují vůli ke svobodě slova a vyznání, jsou vystaveny vpádu vojsk“. Biskup Tokarczuk při kázání v jedné farnosti u Tarnobrzegu pravil, že „člověk sice v současnosti disponuje ohromnou silou, ale ne všechny problémy lze právě užitím síly vyřešit – jak dokazují i poslední dny“.⁸⁴ K nejtragičtějšimu protestu došlo 8. září 1968 ve Varšavě na dožínkových slavnostech, kde se Ryszard Siwiec z Przemyslu na protest proti agresi vůči Československu upálil.⁸⁵ Velmi aktivně proti invazi protestovaly polské emigrantské organizace.⁸⁶ Pařížská *Kultura* například reagovala vydáním zvláštního sešitu věnovaného výlučně událostem v Československu. Všechny tyto protesty nemohly Gomuřkuv režim ovlivnit, je však třeba je připomenout.

Z polštiny přeložil Jindřich Dejmek.

80 Texty hesel a letáků srov.: HEMMERLING, Z. – NADOLSKI, M.: *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976*: Wybór dokumentów. Varšava 1991.

81 *Archiwum byłego Szefostwa Wojskowej Służby Wewnętrznej* (dále ASWSW), Informace č. 4 týkající se akce „Podhale“ z 22.8.1968.

82 Tamtéž. Informace č. 8 z 27.8.1968.

83 Úplný text viz *Kultura*, Paříž 1968, sešit věnovaný událostem v Československu, s. 209–213.

84 ASWSW, Informace č. 8 týkající se akce „Podhale“ 27.8.1968.

85 GÓRECKI, W.: *Usłyszcie mój krzyk*. In: *Gazeta Wyborcza*, č. 107 (9.5.1991), s. 11. Podrobněji viz: KARCZ, Z.: *Polski Palach*. In: *Tygodnik Solidarność*, (29.9.1989).

86 Seznam těchto akcí srov. *Protesty na emigracji*. In: *Kultura*, Paříž 1968, sešit věnovaný událostem v Československu, s. 222–224.

Ilegálna emigrácia Židov z Maďarska do Izraela v roku 1949 z hľadiska československých bezpečnostných orgánov

Robert J. Büchler

Politické zmeny, ktoré nastali v strednej a vo východnej Európe, a v dôsledku toho možnosti štúdia archívnych materiálov v tejto oblasti otvárajú záujemcom nové, široké horizonty. Bádateľ, ktorý má prístup do archívov v týchto krajinách, často objaví množstvo dokumentačného materiálu k tematike, ktorá v historickom bádaní je dodnes považovaná za neznámu kapitolu, o ktorej údajne sa zachovalo, ak vôbec, tak len málo historických prameňov.

Jeden z menej dokumentovaných a historicky preskúmaných námetov je okrem iného aj problematika židovskej emigrácie z Maďarska do Izraela po zákaze vystahovania v roku 1948 a snaha a spôsoby jednotlivcov a celých skupín obísť nanútenú izoláciu. Príčina tohto nedostatku vyviera z faktu, že v minulosti sa o tejto akcii zámerne nehovorilo. Prístup k archívnym materiálom v krajinách bývalého východného bloku, ktoré dokumentujú podobné udalosti, bol pre nezávislého bádateľa takmer nemožný. Počas môjho štúdia v posledných rokoch v niektorých archívoch v Českej republike dostal sa mi do rúk veľmi zaujímavý podkladový materiál, ktorý objasňuje zvláštny aspekt ilegálneho vystahovania z Maďarska, potom čo režim v tejto krajine hatil snahy Židov dostať sa do Izraela. Ide o spisový materiál československého SNB, ktorého orgány nielen že túto „ilegálnu činnosť“ z blízka sledovali, ale boli aj v jej priebehu bezprostredne zainteresovaní.¹

Emigrácia židovských občanov z Maďarska do Izraela bola, až na malé výnimky, zakázaná koncom roku 1948. Začiatkom roku 1949 bola maďarskými orgánmi zastavená činnosť Ústredného zväzu sionistov ako aj jeho pobočných organizácií a mládežníckych hnutí.² Túžba a snaha židovských občanov dostať sa napriek zákazu do Izraela bola

- 1 Dokumentačný materiál k tejto tematike sa nachádza v *Archíve Ministerstva vnútra ČR*, fond 425 (ďalej *AMV*).
- 2 Referát Jehuda Weissa o činnosti sionistického hnutia v Maďarsku v rokoch 1948–1949. In: *Sefer Hashomer Hatzair*, Vol II. Ed. Levi Dror. Merchavia 1961, s. 372–377 (hebrejsky).

podnetom k hľadaniu možnosti ilegálneho vystaňovania z Maďarska. Po niekoľkých nezdarených pokusoch dostať sa cez hranice do Rakúska a Južoslávie skúšala sa začiatkom jari 1949 možnosť prechodu cez územie Československa do Rakúska a odtiaľ do Izraela. V počiatočných fázach boli to hlavne vedúci mládežníckych sionistických organizácií, ktorí iniciovali tieto akcie. K tomuto účelu im slúžili ich dlhodobé kontakty so sesterskými organizáciami na Slovensku. Organizované skupiny židovskej mládeže, ktoré v niektorých prípadoch mali desiatky mladých ľudí, vychádzali údajne na spoločný výlet a po vopred dohodovenej a koordinovanej akcii s ich rovesníkmi na Slovensku prechádzali pomocou pašerákov na Slovensko. V blízkosti hraníc čakali na nich autá, ktoré ich dopravili do Bratislavy a umiestnili ich v budove židovskej školy na Zochovej ulici číslo tri. Po niekoľkých dňoch boli ilegálni „utečenci“ vybavení cestovnými doložkami a prepravení už ako izraelskí štátni občania do Rakúska.³ Časom sa akcia rozrastala a brala celé rodiny. Izraelský delegát sionistického mládežníckeho hnutia v Prahe Jakov Majus tvrdí, že v mesiacoch apríl–jún 1949 prešlo cestou do Izraela maďarsko-slovenskú hranicu asi 20 000 maďarských Židov.⁴ Je jasné, že akciu takéhoto rozsahu, do ktorej bolo zapojených desiatky ľudí a ktorá vyžadovala rozsiahlu logistiku, nebolo možné realizovať bez vedomia československých štátnych orgánov a hlavne nie bez účasti bezpečnostných zložiek ČSR.

Správa o činnosti židovskej podpornej organizácie Joint (American Joint Distribution Committee = AJDC) za rok 1949 charakterizuje priebeh akcie nasledovne: „Značný počet vystaňovalcov z Maďarska prešiel do Izraela cez Slovensko. Československá vláda poskytla dôležitú pomoc a umožnila im cestu do Izraela. Židovská komunita na Slovensku sa znova vyznačila svojou oddanosťou, čo je u nich už tradičné, starostlivosťou, ktorú vynaložili pri zaopatrení mužov, žien a detí, ktorí tam prechádzali.“⁵

Prechod maďarských Židov cez Slovensko do Rakúska bol zastavený na jar roku 1950. Príčinou bolo jednak zahraničnopolitické napätie medzi dvomi veľmocenskými blokmi, a v dôsledku toho protisionistická orientácia štátov východnej Európy, ako aj vnútorné rozpory v mocenských centrách v ČSR.

Štúdium československých dokumentov umožňuje záujemcovi pohľad na vnútorný kruh tvoriaci štátnopolitické rozhodnutia a odhaľuje činnosť exekutívnych orgánov počas priebehu ilegálnej emigrácie maďarských Židov. Z dokumentov je jasné, že celý proces od prekročenia maďarskej hranice až po odchod utečencov do Rakúska sa konal s „tichým“ súhlasom vedúcich funkcionárov KSČ. Z význačných politických osobností spomína sa v tejto súvislosti Viliam Široký, predstaviteľ KSS a podpredseda vlády. Dôležitú funkciu v priebehu celej akcie vykonával aj povereník vnútra Daniel Okáli.⁶ Akcia prebiehala pod priamou kontrolou československých bezpečnostných orgánov, bola nimi zblízka sledovaná a koordinovaná maďarskou bezpečnostnou políciou AVO. Z poznatkov možno usú-

3 Zrovňaj spomienky PELEGA, David. In: *Yalkut Moreshet Periodical*, č. 57 (May 1994), s. 353–358. Podrobnosti o tejto akcii v pozostalostiach Alexandra Grossmanna, predného činnovníka sionistického hnutia v Maďarsku, *Moreshet Archives*, fond C 27. Taktiež BORENSTEIN, G. – BÜCHLER, R. J. etc.: „*Shomrim Forever*“ – *Hashomer Hatzair in Czechoslovakia 1920–1950*. Tel Aviv 1994, s. 264–266 (hebrejsky).

4 *Archiv Hashomer Hatzair Givat Chaviva*, 31.78(3). Súhrnná správa Jakova Majusa na rok 1949. Majusov odhad zdá sa byť prehnaný.

5 *AMV*, 425-370-1, Zpráva o činnosti AJDC 1949.

6 Vid' FRIEDER, Emanuel: *To Deliver Their Souls*. Jerusalem 1986, s. 300 n (hebrejsky). Podľa Friedera povereník vnútra Daniel Okáli mal pozitívny vzťah k emigrácii Židov do Izraela.

diť, že len časť československých úradov bola zasvätená do akcie. V dôsledku toho vznikali nie raz chůlostivé situácie, ktoré ohrozovali ďalší priebeh celej akcie.⁷

Ilegálny prechod maďarských Židov územím Slovenska slúžil niektorým vyšším funkcionárom Štátnej bezpečnosti pri vzájomných konfliktoch a bol aj faktor, ktorý do určitej miery ovplyvňoval mocenské intrigy v zložkách SNB na Slovensku. Je možné predpokladať, že rad zákrokov, ktoré podnikla maďarská bezpečnostná polícia proti sionistickým aktivistom v Maďarsku v roku 1949, mal do určitej miery svoje korene v týchto zápasoch.⁸

Z hľadiska československých bezpečnostných orgánov ilegálny prechod maďarských Židov cez Slovensko prebiehal v rámci (nie tak svätého) trojuholníka, ktorého ramená vytvárali: Štátna bezpečnosť v ČSR, maďarská bezpečnostná polícia AVO a reprezentanti židovských organizácií, predovšetkým vyslanectvo štátu Izrael v Prahe. Každá z troch strán plnila určitú, vopred dohodnutú funkciu. Doteraz ešte nie je objasnené, či sa tak konalo na základe písomnej zmluvy, alebo snád' podľa ústnej „gentlemanskej dohody“.

Z obširnej zbierky dokumentov na tému ilegálnej emigrácie Židov z Maďarska v roku 1949 prinášame štyri spisy, ktoré dokumentujú rôzne aspekty tejto problematiky. Prechod hraníc nemal jednoliaty, šablónovitý priebeh. K tomuto účelu sa používali rôzne cesty, boli improvizované neobvyklé spôsoby a využívali sa príležitostné podujatia. Dokument čís. 1 nás poučuje, že aj spoločné zájazdy organizované štátnou cestovnou kanceláriou IBUSZ slúžili k tomu, ako sa dostať pohodlnou cestou do ČSR a pokračovať odtiaľ do Rakúska. V tejto súvislosti možno poukázať na ďalší prípad, ktorý sa odohral počas festivalu mládeže v Budapešti v lete roku 1949. Autobusom ČSAD, ktorým sa vracali z Budapešti členovia židovskej mládežníckej delegácie z ČSR, bol prevedený aj väčší počet mladých Židov z Maďarska. Títo, preoblečení vo „zväzáckych“ košeliach, nevzbudili žiadne pochybnosti u pohraničných orgánov a prešli bez problémov cez hranicu.⁹

Na nedostatočnú koordináciu, kolísavý a ambivalentný postoj československých bezpečnostných orgánov k ilegálnej emigrácii maďarských Židov cez územie Slovenska poukazuje dokument číslo dve. Možno predpokladať, že v dôsledku vnútorných rozporov a osobných averzií medzi sebou vzájomne zápasiacich vedúcich funkcionárov Štátnej bezpečnosti podal krajský veliteľ Štb v Bratislave trestné oznámenie na niektorých činovníkov Zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku pre ukrývanie cudzincov. Vďaka včasnému varovaniu čelného pracovníka Štátnej bezpečnosti Jozefa Ilčika unikol zatknutiu prechodom do Rakúska Emanuel Frieder, predseda Zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku. Jeho spolupracovníci Max Weiss, predseda Židovskej náboženskej obce v Bratislave, a jeho brat Dezider boli zaistení a neskôr súdení.¹⁰

Na koordinovaný postup a spoluprácu bezpečnostných orgánov Československa a Maďarska pri tejto akcii poukazuje dokument číslo tri. Bolo dohodnuté, že Štb vráti maďarským bezpečnostným orgánom tých maďarských občanov, o ktorých mali tamjšie úrady záujem. Z dokumentu vyplýva, že maďarské bezpečnostné zložky nemali v tom čase

7 AMV, 425-371-4.

8 Podkladový materiál o represáliách proti sionistickým aktivistom v Maďarsku 1949 v *Moreshet Archives*, fond D.1, čís. 4700. Srovnej tiež publikované svedectvo Arje Palgi (Laszlo Fleischmann), náčelníka sionistického hnutia mládeže v Maďarsku, odsúdeného pre organizovanie ilegálnej emigrácie do Izraela. In: *Yalkut Moreshet Periodical*, č. 57 (May 1994), s. 359–362.

9 *Moreshet Archives*, fond A, čís. 1024. Spomienky Chava Talmi, účastníčky zájazdu do Budapešti v 1949.

10 Srovnej FRIEDER, E.: *To Deliver...*, s. 308 n.

jednoznačne negatívny postoj k ilegálnej emigrácii Židov cez územie Slovenska. Ich cieľom bolo zamedziť prechod niektorých osôb, prípadne získať späť „sledované objekty“, ktorým sa podarilo dostať sa ilegálnou cestou na územie Slovenska. Ako vidieť, Štátna bezpečnosť vracala maďarským orgánom aj tých utečencov, ktorých „Židovská náboženská obec nechce prijať do transportu do Izraela“. Tento postup pravdepodobne patril k „pravidlám hry“ a bol bežný v prípadoch osôb otáznej totožnosti. Boli prípady, že akciu zneužívali rôzne pochybné živly pre účely, ktoré sa protivili predsavzatiu a ohrozovali tým ďalší priebeh emigrácie Židov do Izraela.¹¹

Dokument číslo štyri nám predstavuje mechanizmus a sústavu ustálených úkonov troch zainteresovaných strán ve veci ilegálnej emigrácie Židov z Maďarska do Izraela. So súhlasom československých a maďarských orgánov udelilo izraelské vyslanectvo v Prahe utečencom izraelské štátne občianstvo a vydalo im hromadne cestovné pasy. Tieto súpisky predložili pracovníci izraelského vyslanectva poverenictvu vnútra za účelom umožniť maďarským Židom prechod do Rakúska. Československé bezpečnostné orgány, v tomto prípade vedúci pracovník bezpečnosti na Slovensku Teodor Baláž, previedli kópiu súpisky svojmu maďarskému kolegovi Szücsovi, aby tento preskúmal, či sa na listine nenachádzajú osoby, o ktoré majú úrady v Maďarsku záujem. Len keď maďarské orgány neprejavili proti uvedeným osobám žiadne námietky a dali svoj súhlas, bolo utečencom povolené vycestovať z Československa. Pozoruhodné je, že táto procedúra bola v platnosti ešte aj v apríli 1950 a možno aj v ďalších mesiacoch roku 1950.¹²

Ilegálna emigrácia (Bricha) Židov z Maďarska je jedna z význačných kapitol boja za právo pozostalých holocaustu dostať sa do ich novej vlasti. Zmena pomerov v krajinách strednej a východnej Európy uľahčila historikovi dôkladne preskúmať túto tematiku a predložiť širšej verejnosti nové poznatky o tejto kapitole dejín maďarského židovstva.

11 *Moresheet Archives*, Grossmann collection C. 27.

12 O bežných procedúrach pri odbavovaní utečencov z Maďarska ma informoval Rafael Benschalom, t.č. izraelský konzul v Prahe.

Prílohy

1

1949, 29. marca, Bratislava. – Opis správy Krajského veliteľstva Štb v Bratislave Povereníctvu vnútra o pátraní po maďarských občanoch, ktorí pricestovali na Slovensko v snahe prejsť nelegálnym spôsobom do Rakúska.

[...]¹

Zahájte pátranie po týchto osobách maďarskej štátnej príslušnosti:

1. František Hont, nar. 23.8.1924 v Budapešti,
2. Eva Hontová, rod. Kramerová, nar. 26.9.1925 vo Viedni,
3. František Loczei, nar. 26.3.1921 v Mohaczi,
4. Alžbeta Locseiová, nar. 23.3.1929 v Ujpeste,
5. Tibor Galdi, nar. 13.2.1910 v Budapešti,
6. Juliana Lukáčzová, nar. 9.2.1914 v Budapešti,
7. Lajos Gunsberger, nar. 25.9.1928 v Budapešti,
8. Judita Oroszová, nar. 10.10.1927 v Budapešti,
9. Jolana Steinerová, nar. 13.6.1924 v Topolvanoch a jej dcéra Anna,
10. Katarina Bibszová, nar. 23.9.1929 v Budapešti,
11. Agnesa Bibszová, nar. 23.9.1929 v Budapešti,
12. Sandca Liegeti ?, nar. 28.4.1923 v Budapešti,
13. Mikulas Fixler, nar. 28.4.1922 v Budapešti,
14. Dr. Ervin Mohai, nar. 16.3.1924 v Budapešti,
15. Ján Lang, nar. 4.3.1927 v Abony.

Uvedené osoby dňa 18.3.1949 pricestovali do ČSR z Maďarska na návštevu Pražského vzorkového veľtrhu na základe zvláštneho zájazdu maďarskej cestovnej kancelárie „IBUS“ s výpravou počítajúcou 54 maďarských štátnych občanov a pri návrate do Maďarska dňa 22.3.1949 sa od uvedenej výpravy odlúčili. Dôverným spôsobom bolo zistené, že menovaní v Prahe sa už odlúčili od výpravy, potom údajne pricestovali do Bratislavy, odkiaľ sa chcú pokúsiť prejsť nejakým spôsobom hranice ČSR smerom do Rakúska a takto sa dostať do americkej okupačnej zóny v Nemecku, resp. v Rakúsku.

Krajské veliteľstvo štb. Bratislava ihneď vykoná všetky potrebné opatrenia na zamedzenie ich prechodu zo Slovenska do Rakúska.

V prípade zadržania menovaných nech sú eskortovaní na Kraj. vel. štb. Nitra s odvolaním sa na jeho číslo: 176 zprav/1949 a zpráva nech je o tom predložená tunajšiemu úradu.

Dostanú: Min. vnútra Praha na zahájenie pátrania v Čechách a na Morave, Krim. ústredňa na poatie do knižky pátrania a všetky Kraj. vel. štb. na Slovensku na pátranie.

Pov. vnútra odbor štb, číslo: 9005-06-B-1949.

Za prednostu sektoru: kpt. Ružička v. r.

[...]²

AMV, 425-227-4

1 4 riadky strojom písaného záhlavia.

2 Pečiatka a nečitateľný podpis žurnálneho úradníka, ktorý overoval správnosť opisu.

2

1949, 2. septembra, Bratislava. – Kópia správy Krajského veliteľstva Štb v Bratislave Povereníctvu vnútra o funkcionároch Židovskej náboženskej obce, ktorí ukrývali 94 emigrantov z Maďarska.

[...]¹

V smysle Vášho vyšecitovaného rozkazu v prílohe² už po vyšetrení predkladám prieklep trestného oznámenia na Emanuela Friedera, Maxa Weisza a Dezidera Weisza, funkcionárov Židovskej náboženskej obce Bratislava, pre ukrývanie cudzincov pravdepodobne z Maďarska, v počte 94 osôb, k tomu ešte bez toho, aby tieto osoby mali u sebe akéhokoľvek osobného dokladu a pod.

Tieto osoby t.č. sa zdržujú v Bratislava na Zochovej ulici čd. 3/b, kde sú t.č. strážené členmi SNB do rozhodnutia príslušného súdu, resp. do rozhodnutia Vášho úradu.

Ďalej hlásim, že taktiež bolo zistené, že spomenutých cudzincov na Zochovu ulicu čd. 3/B priviezlo dňa 31. augusta 1949 o 1.20 hod. jedno nákladné auto, reg. zn. S-ŠH-28, v dôsledku čoho bolo taktiež zavedené šetrenie po tomto aute, a v prípade zistenia, že toto auto skutočne v ten čas prepravovalo cudzincov z pohraničia maďarského do Bratislavy, bude na majiteľa tohto auta Krajským veliteľstvom štb Nitra podané trestné oznámenie

Krajský veliteľ Štb.

[...]³

AMV,425-227-4/28

- 1 8 riadkov strojom písaného záhlavia, č.j., dátácia, adresát.
- 2 Túto prílohu nemal editor k dispozícii.
- 3 Prezentačná pečiatka s dátumom 2.9.1949.

3

1949, 2. septembra, Bratislava. – Sprievodný list k spisu o vrátení maďarských občanov, ktorí ilegálne prekročili hranice ČSR, maďarským bezpečnostným orgánom.

[...]¹

Dňa 28. septembra 1949 odovzdávajú sa maďarskí štátni príslušníci, ktorí ilegálne prešli československo-maďarské štátne hranice a na ktorých podľa dohody majú tamojšie úrady záujem.

V danom prípade ide o 21 mužov, 13 žien a 5 detí, ktoré sú ich rodinnými príslušníkmi. Spolu 39 osôb.

Z toho tri osoby, a to Gyorfí Ferenc, nar. 3.12.1903, Nagylak, Gyorfí Helena, nar. 2.8.1932, Pestszenterzsébet, Robos Otto, nar. 24.3.1907, Szaszváros, ktoré Židovská náboženská obec nechce prijať do transportu do Izraela, a preto sa taktiež vracajú tamojším úradom.

V Bratislave dňa 28.9.1949

[...]²

AMV, 425-227-1/23

- 1 5 riadkov strojom písaného záhlavia s odkazom na 27 príloh.
- 2 Nečitateľný podpis.

4

1950, 1. apríla, Bratislava. – Rádiogram Povereníctva vnútra Krajskému veliteľstvu ŠtB v Bratislave so žiadosťou o stanovisko k povoleniu na vysťahovanie do Izraela zadržaných maďarských občanov.

[...]¹

Vyslanectvo štátu Izrael v Prahe predložilo povereníkovi vnútra² zájazdnú súpisku (hromadný cestovný pas) do Izraela pre 8 izraelských štátnych príslušníkov, ktorých mená nižšie uvádzam. Nakoľko títo boli zadržaní pre ilegálny prechod hraníc z Maďarska a Povereníctvo vnútra chce im vydať vycestovacie povolenie, prosím o Vaše stanovisko do 4.4.1950.

V prípade, že do stanoveného termínu nedostaneme odpoveď, povolíme uvedeným osobám vycestovať.

1. Schwarz Štefan, nar. 13.10.1912, Budapešť,
2. Braun Erno, nar. 28.5.1912, Matranová,
3. Friedová Irena, nar. 13.1.1917, Veľký Bočko,
4. Friedová Judita, nar. 3.5.1949, Veľký Bočko,
5. Fried Zuzana, nar. 1.3.1947, Veľký Bočko,
6. Zik Mendel, nar. 24.5.1920, Teč,
7. Braunová Iboja, nar. 8.9.1923, Hajdunon,
8. Braun Judita, nar. 17.12.1947, Hajdunon.

Baláš v.r.

[...]³

AMV, 425-230-9/8

- 1 Rukou písané kancelárske značky.
- 2 Povereníkom vnútra bol vtedy Daniel Okáli.
- 3 Nečitateľná kancelárska poznámka a dátum prijatia rádiogramu: 1.4.1950.

K dokumentům ÚV KSSS o Československu 1968

Jitka Vondrová

I když se v dějinách „pražského jara“ podařilo po roce 1989 zaplnit řadu bílých míst, v neposlední řadě i díky velkorysému zpřístupnění archivních pramenů české, ale i zahraniční provenience, přesto zůstávají v našich znalostech četné mezery. Patří mezi ně proces formování politiky KSSS vůči „pražskému jaru“. Vzhledem k tomu, že příslušné archivní fondy vzešlé z činnosti politbyra ÚV KSSS v tomto období jsou pro české historiky stále uzavřené, lze čerpat informace zatím jen z nečetných studií ruských historiků zabývajících se tímto tématem, kteří získali k těmto fondům přístup. Jednou z nejzávažnějších a faktograficky nejpřínosnějších je stať Rudolfa G. Pichoji *Čechoslovakija, 1968 god: Vzgljad iz Moskvy*. Po dokumentam CK KPSS.¹ Rozhodli jsme se proto přiblížit ji českému čtenáři a uveřejnit z ní zvláště zajímavé pasáže. S touto myšlenkou přišel František Janáček, stihl ji však zpracovat pouze do podoby stručného konceptu, který je uložen v dokumentaci Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze.

Autor, bývalý ředitel Archivní služby Ruské federace, založil svůj příspěvek na materiálech politbyra ÚV KSSS, především pracovních zápisech ze zasedání politbyra ÚV KSSS, z Brežněvova osobního fondu a fondu oddělení ÚV KSSS pro styky s komunistickými a dělnickými stranami. Tyto archiválie jsou dochovány ve Středisku archivování soudobé dokumentace (*Centr chraněnija sovremennoj dokumentacii*) a v Prezidentském archivu Ruské federace (*Archiv prezidenta Rossijskoj feděracii*) v Moskvě. Pichoja na základě těchto pramenů přibližuje vývoj stanovisek ve špičce KSSS v rozhodujících obdobích roku 1968: před drážďanskou schůzkou, kdy se vyhranilo kritické sovětské hodnocení situace v Československu, po květnovém summitu „pětky“, kdy byl vyvíjen všestranný nátlak na československé vedení, aby vlastními silami zvrátilo „kontrarevoluční situaci“, v červenci, kdy se již souběžně s politickými kroky připravovala „krajní opatření“, a v srpnu – jednak

1 Stať byla uveřejněna v časopise *Novaja i novejšaja istorija*, č. 6 (1994), s. 3–20; č. 1 (1995), s. 34–48. Autor s některými částmi svého článku seznámil již účastníky mezinárodní konference Československo a svět 1968, která se konala v Praze v dubnu 1994. Tehdy také R. Pichoja předal Ústavu pro soudobé dějiny v Praze soubor dokumentů sovětské stranické provenience ze srpna 1968 týkající se událostí v Československu a sovětského postoje k nim – vedle několika usnesení politbyra ÚV KSSS také záznam rozhovoru L. Brežněva s A. Dubčekem 13. srpna.

proces přijetí „krajních opatření“, jednak kroky po vojenském neúspěchu invaze. Článek rozšiřuje naše poznání i o další dosud neznámá fakta – jsou zde zajímavé postřehy o formování takzvaných zdravých sil a sovětské reflexi tohoto procesu či o slovenské otázce – a staví do nových souvislostí fakta a dokumenty již známé.

Pichojuv pohled je místy jednostranný a ne zcela objektivní. Přispívá k tomu i to, že československá problematika konce 60. let není autorovou doménou. Abychom se vyvarovali dalšího posunu ve výkladu daných událostí (většinou zasedání politbyra ÚV KSSS), nebyly vybrané pasáže nikterak upravovány, pro zachování souvislosti byl pouze připojen stručný komentář nepublikovaných částí Pichojova článku (pro odlišnost tištěný kurzivou) a text byl místy doplněn v zájmu srozumitelnosti. Poznámky pod čarou upozorňují na některé rozpory ve výpovědi českých a ruských pramenů a doplňují Pichojuv příspěvek, který nesleduje systematicky všechny schůze politbyra, údaji získanými z rukopisné studie Vladimíra K. Volkova *Instinkt samosochraněnja: Sovetskaja partokratija i „Pražskaja vesna“ 1968 g.*, přednesené na mezinárodní konferenci Československo a svět 1968 v Praze roce 1994 a založené na podobné heuristické základně jako Pichojova stať. Vybrané pasáže přeložila autorka ve spolupráci s Jaromírem Navrátillem.

Pichoja se v krátkém úvodu zmiňuje o některých stránkách vývoje po pádu Chruščova jak v Sovětském svazu, tak v Československu, kterému sovětské vedení věnovalo zejména od roku 1967 velkou pozornost. Autor potvrzuje již známou skutečnost, že sovětská strana byla o vývoji v naší zemi široce a zcela systematicky informována prostřednictvím sovětského velvyslanectví v Praze a konzulátu v Bratislavě, některými československými činiteli, přes síť informátorů z řad československých občanů i představiteli ostatních komunistických stran v socialistických zemích. Okolnosti výměny Alexandra Dubčeka za Antonína Novotného ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ líčí pouze na základě literatury, a tak naše poznání příliš neposouvá. Zde má ruská strana stále jistý dluh.

Prvním zasedáním politbyra ÚV KSSS, které se podle Pichoji zabývalo situací v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ, bylo zasedání 18. ledna 1968, tedy bezprostředně poté co se Brežněv, Podgornyj a Kosygin vrátili z neoficiální návštěvy Polska (12.–14. ledna) a NDR (15.–16. ledna 1968).

Poprvé politbyro ÚV KSSS projednávalo otázky spojené s Československem 18. ledna 1968. Tohoto tématu se jen tak mezi řeči dotkl Brežněv ve své informaci o rozhovorech s vedoucími představiteli SED a PSDS. Zmínil se, že „s. Gomuška ... v souvislosti s plénem v Československu ... projevoval jisté obavy v tom smyslu, že by se mělo, aby nedošlo ještě k nějakému jinému obratu, pomoci s. Dubčekovi pokračovat v tvrdé linii, jakou dosud Komunistická strana Československa zaujímalá jak ve vnitřních otázkách, tak i v mezinárodním komunistickém hnutí“. Tehdy Brežněv informoval o svém telefonickém rozhovoru s Dubčekem.²

2 Z období do 21. srpna 1968 se v čs. archivech (speciálně v bývalém *Archivu ÚV KSČ* ve fondu A. Dubčeka) nezachoval žádný záznam z rozhovorů mezi Dubčekem a Brežněvem, resp. Červoněnkem. Dubček pouze sporadicky a stručně informoval předsednictvo ÚV KSČ o některých rozhovorech. Zde se podle Volkova jednalo nejspíš o telefonát uskutečněný během návštěvy A. Novotného a A. Dubčeka na sovětské ambasádě 5. ledna 1968 večer. VOLKOV, V.: *Instinkt samosochraněnja: Sovetskaja partokratija i „Pražskaja vesna“ 1968 g.* Rkp. 1994, s. 8.

To však byl jen úvod důkladné diskuse o situaci v Československu. Zprávu k této otázce přednesl velvyslanec SSSR v Československu Štěpán V. Červoněnko. Za povšimnutí stojí začátek jeho zprávy: „O celkové situaci, která vznikla v Československu, jsme podrobně informovali. Až dosud včetně posledních plén jsme tak činili pomocí písemných zpráv a potom depešemi. Jak je vidět z našich informací, tato situace dlouho zrála, přičemž naše informace byly od počátku do konce založeny na zcela prověřených a spolehlivých zdrojích.“

Při hodnocení situace v ČSSR velvyslanec prohlásil, že „proces je v běhu. A tento proces je i nadále složitý.“ Za pozitivní výsledek pléna ÚV KSČ velvyslanec považoval jednotu při volbě prvního tajemníka. Velvyslanec uvedl, že na plénu se mluvilo o slabosti vedení, soustředujícího ve svých rukou veškerou moc, o situaci na ideologické frontě a o zostření národnostních problémů. Červoněnko se zmínil, že „se někteří, kteří správně kritizují Novotného za nepružnost při řešení mnohých problémů a obviňují ho z dogmatismu, současně pokusili otřást základy strany, revidovat základní pozice strany, základní směry stranické linie v politice i praxi v Československu“. Za základní kladný výsledek pléna však považoval velvyslanec to, že „zabránilo rozkolu, k němuž mohlo ve straně dojít. O to se zasloužil ... včasný zásah KSSS a ÚV naší strany do těchto otázek, zejména příjezd s. Brežněva před plénem. (...) Je třeba říci,“ pokračoval velvyslanec, „že Dubček se nyní cítí dosud nejistě... S. Dubček je nepochybně čestný a oddaný člověk, velmi oddaný přítel Sovětského svazu.“

Červoněnko předložil řadu návrhů zaměřených na upevnění vztahů s novým vedením KSČ. Z toho důvodu považoval za účelné pozvat Dubčeka na neoficiální návštěvu Moskvy, vyslat v únoru do Československa na oslavy 20. výročí převzetí moci komunisty delegaci „na vysoké úrovni“ a projednat řadu otázek ekonomické spolupráce.³

Pichoja se pak stručně zmiňuje o četných telefonátech Brežněva s Dubčekem v únoru a na počátku března a o jejich osobních rozhovorech, k nimž došlo během návštěvy sovětské stranické a vládní delegace v Praze v únoru 1968 a na poradě Politického poradního výboru Varšavské smlouvy 6.–7. března 1968 v Sofii. Nepřináší však bližší údaje o jejich obsahu. Velmi přínosné je autorovo líčení situace těsně před drážďanskou schůzkou, kdy vývoj situace v Československu, především zrušení cenzury a abdikace Novotného (i v souvislosti s událostmi v Polsku či neshodami s Rumuny v otázkách Varšavské smlouvy), vyvolával v Sovětském svazu rostoucí znepokojení.⁴

3 Na realizaci těchto námětů se začalo okamžitě pracovat, a to i za součinnosti Polska a NDR. Velvyslanci těchto zemí v Praze navštívili mezi 18. a 25. lednem Dubčeka, aby ho pozvali ke schůzkám s vůdci svých zemí. Následující zasedání politbyra ÚV KSSS 25. ledna 1968 projednalo mj. informaci S. Červoněnka z 23. ledna o situaci v Československu a rozhovoru s A. Novotným a F. Hamouzem a uložilo Brežněvovi, aby se co nejdříve sešel s Dubčekem. *Tamtéž*, s. 9–10.

4 Volkov připomíná i fakt, že 5. března zaslalo sovětské velvyslanectví do Moskvy druhý návrh Akčního programu KSČ. Současně se sovětské vedení zabývalo i požadavky na abdikaci Novotného a prostřednictvím Červoněnka dalo 14. března Novotnému pokyn, aby v otázce své abdikace neprojevoval vlastní iniciativu, aby tím neodradil „zdravé síly v zemi a straně, jejichž úkolem je nepřipustit změny v kursu vnitřní a zahraniční politiky a oslabení bratrského přátelství a spojeneckých vztahů mezi našimi zeměmi“. *Tamtéž*, s. 13.

Zostření situace v Československu vedlo k jednání o této otázce na zasedání politbyra ÚV KSSS 15. března 1968. Z průběhu diskuse je patrné, že v Moskvě nesouhlasili s připravovaným odvoláním Novotného. Probíhaly intenzivní konzultace mezi vedením KSSS a W. Gomuškou a J. Kádárem. Situaci v Československu projednávali společně s bouřemi polských studentů. Politbyro považovalo za účelné zaslat předsednictvu ÚV KSČ dopis, v němž se podle návrhu B. N. Ponomarjova mělo „říci, že u nich začala v tisku, rozhlase a televizi zvůle, říci, že to vše směřuje k odtržení Československa od socialistického tábora a SSSR, říci to jasněji a podrobněji... Uvést v dopise i to, že stojí v jedné řadě s NSR.“⁵ „Situace je opravdu velmi vážná. Metody a formy práce nyní používané v Československu velmi připomínají maďarské. Tento zdánlivý chaos ... má svůj řád. V Maďarsku to začínalo také tak, ale pak přišel první sled, druhý a nakonec sociální demokraté,“ řekl Andropov, přímý účastník potlačení maďarského povstání v roce 1956. Brežněv dokonce soudil, že „naděje vkládané do Dubčeka se nepotvrzují, může vylétnout, protože nemá dostatečný řídicí vliv na chod událostí, které probíhají... Vždyť se může stát, že sundají Novotného. Sundali prokurátora, náčelníka Stb,⁶ nyní je na řadě Lomský a pak půjde i o Dubčeka.“

Během tohoto zasedání Brežněv zavolal do Prahy Dubčekovi a po návratu referoval účastníkům o skončeném rozhovoru. Dubček ho ujišťoval, že „ani v Praze, ani v zemi nedojde k žádným událostem, že pošpatnělé je to právě v Polsku a jim by bylo třeba pomoci... S událostmi, které u nás probíhají, se vypořádáme.“

Brežněv Dubčeka informoval o připravovaném dopise, v politbyru se dohodli na setkání Kádára s Dubčekem (Kádárovi byla po celý rok 1968 přidělena role stálé spojky mezi ÚV KSSS a ÚV KSČ, kterou literatura, jak se zdá, nerefletovala). Došlo také k dohodě o schůzce vedoucích představitelů KSSS a KSČ.

Mezi popisovanou schůzí politbyra ÚV KSSS 15. března a následným zasedáním 21. března, kdy se přes Dubčeka ujistění situace v Československu z pohledu Sovětů dále zkomplikovala, došlo v Moskvě, nejspíš 19. března,⁷ k zásadní změně, totiž k rozhodnutí, aby se místo bilaterálního setkání československých a sovětských představitelů konala společná schůzka šesti komunistických stran. Pichoja tuto skutečnost opomíjí, a tak okolnosti této změny zůstávají zatím neznámé. Autor pak informuje o poznátcích z rozhovoru s Vasillem Biľakem,

5 Podle Volkova se v tomto dopise mluvilo také o antikomunistických silách, které ličí ekonomické potíže Československa jako „neúspěch hospodářské politiky KSČ“. Dopis upozorňoval na taktiku imperialistických sil zaměřenou na podlomení socialismu, aby „se krok za krokem, stupínek za stupínkem vzdával svých pozic“. Vedle požadavku „ochránit výdobytky socialismu před jakýmkoli pokusy nepřátelských sil“ tam stála též slova, že jen KSČ „má právo určovat cesty rozvoje, formy a metody výstavby socialismu ve své zemi“. Současně se v něm zdůrazňoval návrh uspořádat schůzku členů politbyra ÚV KSSS s předsednictvem ÚV KSČ, která „by soudružsky posoudila, jaká společná opatření je třeba učinit, aby ztroskotaly úmysly imperialistů“. *Tamtéž*, s. 13–14.

6 Pichoja užívá termín „KGB“, kterým někdy označuje Státní bezpečnost (Stb), někdy ministerstvo vnitra. V daném případě se jednalo o ministra vnitra J. Kudrnu.

7 Podle Volkova došlo toho dne k telefonickému rozhovoru Brežněva s Dubčekem. Předmětem rozhovoru byla chystaná schůzka „bratrských“ stran, která by se zabývala situací v Československu. Dubček s ní souhlasil a navrhl, aby se konala v Drážďanech 23. března. *Tamtéž*, s. 14. Toto konstatování je v rozporu s Dubčekovým líčením obsahu rozhovoru na schůzi předsednictva ÚV KSČ 21. března i s tím, jak Dubček uvedl své vystoupení v Drážďanech. Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol.: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*: Prosinec 1967 – červenec 1968. Praha – Brno 1995, s. 75 a 115.

který se odehrál zřejmě 20. března na sovětském konzulátě v Bratislavě. Biľak v něm potvrzoval, že „ústřední vedení nemá situaci ve straně a zemi ve svých rukou ... skupina Novotného táhne doleva, skupina Smrkovského doprava a s. Dubček se musí doslova 'prát' za každý bod toho či onoho usnesení. Slovenští komunisté, jakož i všichni pracující, požadují vytvoření federativní ČSSR.“

Odstoupení Novotného z funkce prezidenta a následné odchody lidí považovaných za stoupence prosovětské orientace z funkcí vyvolaly v Moskvě nervozitu a nové obavy. Vystoupení účastníků zasedání politbyra 21. března 1968 se vyznačovala především nezvyklou ostrostití. Brežněv zahájil schůzi a hned přešel k podrobnému rozboru vztahů mezi politbyrem ÚV KSSS a ÚV KSČ v zimě a na jaře roku 1968.⁸ Tento svérázný exkurs do historie měl být svědectvím o tom, že v Československu se rychle zhoršuje situace a ÚV KSČ ztratil kontrolu nad situací v zemi. Brežněv uvedl četné případy kontaktů s Dubčekem, stálá ujišťování prvního tajemníka ÚV KSČ, že „u nich je všude klid, že události se nepřenesou do ulic“. Podle Brežněvova názoru však „mítinky, shromáždění, aktivity atd. mají často antisovětské zaměření. Stále více vyplouvá na povrch, že tyto události neřídí ÚV KSČ, ale Smrkovští, Šikové a další uražení lidé. Je vidět, že se jednoznačně rozhodli a každopádně s konečnou platností ovlivnili odvolání soudruhů Novotného, Lenárta, Lomského a některých dobrých a skvělých přátel Sovětského svazu z funkcí.“ Brežněv informoval, že ho Dubček osobně i prostřednictvím velvyslance Červoněnka žádal, aby dopis připravený politbyrem ÚV KSSS na minulém zasedání neodesílali ÚV KSČ, protože by to mohlo zhoršit situaci Dubčeka. Brežněv s tím souhlasil a odeslání dopisu zastavil.

Toto Brežněvovo v jistém smyslu skládání účtu z činnosti vůči Československu se podobalo pokusu ospravedlnit se před politbyrem za vývoj událostí v Československu.

Podle Brežněvových slov situace v Československu značně znepokojovala vůdce řady socialistických zemí. „V Sofii [na schůzce Politického poradního výboru Varšavské smlouvy] i později se na nás obraceli soudruzi Živkov, Gomuška a Kádár a žádali, aby KSSS přijala nějaká opatření k urovnání situace v Československu, neřekli však konkrétně jaká. V posledních dnech jsme s nimi jednali denně.“ Výsledkem jednání byla dohoda sejít se v Drážďanech s českým vedením. Tohoto setkání se měli zúčastnit představitelé NDR, Polska a Maďarska. Na naléhání T. Živkova a sovětského vedení měla do Drážďan přijet i bulharská delegace.

Situace v Československu byla podle Brežněvova mínění natolik složitá, že bylo nezbytné posoudit ji na zvláštním plénu ÚV. K tomu Brežněv navrhl netrvat na konání řádného

8 Učinil tak mj. na podkladě materiálů připravených 20. března 1968 aparát ministerstva zahraničních věcí SSSR a ÚV KSSS (a podepsaných A. Gromykem a K. Rusakovem). Mluvílo se v nich o aktivitě „imperialistických“, především „revanšistických“ sil v západním Německu a americké rozvědky; připomínalo se, že vzniká dojem, že prostředky masové informace se vymkly kontrole strany; poukazyvalo se na to, že řada skupin a osobností se snaží poškodit přátelství mezi sovětským a československým lidem; na konci byl učiněn závěr, že pokusy svěst Československo ze socialistické cesty a vztáhnout ruku na jednotu socialistických států se setkají „s rozhodným a jednomyslným odporem celého socialistického společenství“. V tomto dokumentu, českým badatelům zatím nepřístupném, byla podle Volkova fakticky zformulována všechna základní ustanovení, která určovala politiku SSSR, jakož i ostatních socialistických zemí až do srpna 1968. VOLKOV, V.: *Instinkt...*, s. 14 n.

pléna o zemědělství, uspořádat je později, ale v dubnu provést podrobnou analýzu situace v Československu a těch jejích momentů, které se týkaly KSSS a Sovětského svazu. „Po říjnovém plénu ÚV KSSS jsme vykonali velkou práci jak v politické, tak i v hospodářské rovině. Ale existují u nás, jako ve všech velkých věcech, fakta a jevy, které nás nemohou neznepokojoval, nemohou nevyvolávat naši pozornost. Máme lidi z různých důvodů nespokojené, především mezi inteligencí a studentstvem, i když je pravda, že se to netýká všeho studentstva a celé inteligence, ale nevelké skupiny lidí a některých oblastí. Podobné jevy se nevyskytují na Sibiři, na Uralu, v Donbasu, ale existují ve Lvově, v Moskvě a Leningradu,“ zdůraznil Brežněv. Požadoval zlepšení ideologické práce a uspořádání propagandistické kampaně hodnotící události v Československu a Polsku.

Účastníci rozšířeného zasedání politbyra neskrývali v diskusi své podráždění. Například Kosygin, který se vyjádřil: „[Dubček] je roztěkaný, nevyrovnaný, některé záležitosti posuzuje jednoduše naivně. Položí se mu např. otázka, jak to vypadá s vaší armádou. V armádě je vše v pořádku ..., protože většina velitelů divizí jsou moji osobní známí. Otázka ke Státní bezpečnosti – to samé – naprostý pořádek, odpovídá, ale za několik dnů odvolají šéfa Státní bezpečnosti. Položíš mu otázku: ale o koho se opíráte nyní v předsednictvu? Odpovídá: mám-li mluvit otevřeně, nevím, na koho se mohu spolehnout. Vztah k Novotnému se podle mého vyznačuje nevráživostí. Teď je nám jasné, že nyní není možné Novotného zachránit... Podle mého názoru se v Československu připravuje maďarská varianta, ale oni se stále ještě bojí tuto variantu realizovat.“⁹

Kosyginovo hodnocení Brežněvovy činnosti vyznělo nejednoznačně: „Soudím, že je velkou zásluhou našeho politbyra a osobně s. Brežněva, že jsme klidně a současně s jistotou, soudružsky a principiálně zastávali linii, abychom všechny problémy v Československu urovnali v pozitivním směru. Ale, jak vidíte, nepodařilo se to dovést do konce.“

První tajemník ÚV Komunistické strany Ukrajiny P. J. Šešest upozornil na negativní působení československých událostí na situaci na Ukrajině. „Nehledě na špatné informace v našem tisku ... přesto různými cestami pronikají mezi lid a do řad strany fakta o událostech v Československu.“ Uvedl příklady konkrétního a škodlivého – podle jeho mínění – vlivu KSČ na stranické organizace Ukrajiny. Šešestův závěr: „Jde o osud socialismu v jedné ze socialistických zemí, o osud socialistického tábora. Je nezbytné mnohem aktivněji využívat a vyhledávat zdravé síly v Československu. O to se musí postarat naše orgány a musí si přitom počínat aktivněji. A také je třeba přijmout opatření po vojenské linii.“

A. N. Šeljepin se v diskusi vyslovil pro použití různých metod nátlaku na československou stranu. Podle něho by mezi ně mohla patřit informace o maďarských událostech roku 1956, s níž se J. Kádár obrátil na Čechy. „Je třeba vycházet z toho, že Československo nikomu nevydáme,“ říkal Šeljepin, „Dubček je zřejmě dočasná figura. Je správné, že je třeba projevit pevnost, ale je třeba se zamyslet: co bude dál?“ Šeljepin navrhoval aktivně navazovat přímé kontakty mezi sovětskými a českými partnery – závody, stranickými organizacemi, městy, aby se tak ovlivňovaly široké vrstvy československé společnosti. „Je třeba být připraven i na krajní opatření,“ pokračoval. „Novotného, pravda, už nezachráníme, ale je třeba, dokud jsou tam Novotný, Lenárt, Lomský, aby se na nás před plénem

9 Z kontextu vyplývá, že Kosygin se zřejmě odvolává na svůj rozhovor s Dubčekem při zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Sofii 6.–7. března 1968.

obrátili o pomoc, abychom tuto žádost měli po ruce. A je jasné, že je jim třeba pomoci. Tato pomoc přivede všechny, především naše nepřátele, k rozumu.“

Šeljepin stejně jako předtím Brežněv a Šelest poukázal na ideologické důsledky československých událostí pro SSSR a vyzval k tomu, aby se zvláštní pozornost zaměřila na studentstvo: „Poslouchají Hlas Ameriky, pijí, pozorujeme, že ignorují společenské vědy.“ Navrhl, aby se co nejdříve přijalo usnesení k ideologickým otázkám.

Pokus analyzovat rozestavení sil v československém vedení učinil P. N. Děmičev. Rozdělil je do tří proudů: Dubček, Černík, Kolder – to jsou podle něho obdivovatelní módní slova, módní reformy; Lenárt, David, Novotný jsou v podstatě poraženi; Smrkovský, Šik a další jsou stoupenci restaurace [kapitalismu] a zavilými nepřáteli. „Nemůžeme se obávat, že nás obviní z vměšování. Tato doba je již za námi. Události v Polsku se vyvíjejí podle československého scénáře,“ řekl na závěr.

Tajemník ÚV M. S. Solomencev mluvil jen o vnitropolitických událostech v SSSR, které se vyvíjejí podle československé varianty – nepříznivě mezi inteligencí, část technické inteligence sdílí opoziční nálady se spisovateli –, a stěžoval si, že tisk nedostatečně osvětluje „soud s Ginzburgem a dalšími. Vřed je třeba likvidovat v zárodku.“ Podpořil Šeljepina v názoru, že je nezbytné přijmout zvláštní usnesení k ideologii. Podle mínění J. V. Andropova „je třeba také po vojenské linii přijmout konkrétní opatření a je třeba je pro každý případ alespoň připravovat“.¹⁰

23. března se konala porada v Drážďanech.¹¹ Následovalo dubnové plénum ÚV KSSS, které stále zůstává velkou neznámou, neboť ani Pichoja se jím blíže nezabývá. Sděluje pouze, že potvrdilo pozice politbyra ÚV KSSS a jeho rozhodnutí „nevzat se socialistického Českoslo-

10 Pichoja zde i později zastírá Brežněvův podíl na vývoji událostí. Podle Volkova zdůrazňovali však také ostatní diskutující včetně Brežněva, že je třeba uvažovat i „o vojenské linii“. Brežněv řekl na závěr diskuse: „Myslím, že nebudeme muset ani Ulbrichta, ani Gomuška držet zpátky, ale že sami všechno čestně, zásadově a stranicky povíme. Snad jim řekneme, že v žádném případě nezůstaneme ve věci zachování socialismu v Československu nezúčastněnými... Musí vidět naši pevnost, jasnost, důslednost. To má význam i do budoucna.“ Podle Volkova tak nevyvolal žádné pochybnosti o odhodlání použít i krajní opatření, bez ohledu na jakékoli důsledky, a již tehdy vyjádřil myšlenky, které položily základ pozdější „Brežněvově doktríně“ omezené suverenity zemí sovětského bloku. *Tamtéž*, s. 15 n.

11 Hodnocení této porady sovětským vedením, formulované na zasedání politbyra ÚV KSSS 25. března 1968, přibližuje ve své studii Volkov. Brežněv především odsoudil vystoupení Dubčeka jako „povrchní, bez vážného hodnocení událostí, plně podružných faktů, zatímco sporným otázkám (kádrové atd.) se Dubček zcela vyhnul“, a přiblížil některé momenty svého vystoupení, kdy na celé řadě faktů dokázal čs. delegaci, že „místo demokracie panuje v zemi demagogie, která dovedla zemi na práh kontrarevoluce“. Brežněv pak rekapituloval další vystoupení: pochvalně se zmínil o vystoupení Gomušky, který plně podpořil sovětská hodnocení a nastolil otázku nového „programu“ připravovaného KSČ; souhlasně připomněl tu část Kádárovy řeči, kde Kádár mluvil o shodě událostí v Československu s maďarskými událostmi; kladně ocenil vystoupení Ulbrichta. K vystoupením dalších členů československé delegace – Lenárta, Koldera, Černíka a Biřaka – dodal, že všichni popírali, že je v Československu kontrarevoluce, i když připouštěli existenci situace, která může dospět ke kontrarevoluci. Slíbili nápravu chyb, především v oblasti prostředků masové informace. Rozhodně se postavili jen proti formulacím komuniké, kde se ostře hodnotila situace v Československu: „To je pro nás hrob, nemáme se proč vracet do Československa, okamžitě nás smetou.“ Proto se taková hodnocení nedala do závěrečného komuniké. *Tamtéž*, s. 16–18.

venska“.¹² Pichoja se pak věnuje v té době ještě protikladnému vztahu k Akčnímu programu KSČ, z něhož Pravda uveřejnila na svých stránkách 12. dubna vyřiatky, a setkání československého a sovětského vedení začátkem května v Moskvě.¹³

Na zasedání 6. května řekl Brežněv při informování politbyra [o setkání s československou delegací]: „Připomínáme-li si všechny etapy našich vztahů po mém prvním rozhovoru se s. Dubčekem, zejména můj rozhovor v Praze a následující rozhovory, vyvolává to takový dojem, že on záměrně říká jedno a dělá absolutně něco jiného a podle toho také mluví vyhybavě, nekonkrétně.“ Jako příklad uvedl Brežněv Dubčekovo ujišťování udržet kádry. Přesto, podle mínění generálního tajemníka ÚV KSSS, první tajemník ÚV KSČ vyměnil všechny kádry odzvola nahoru. Dubček „připravil stranu o hlavu“.¹⁴ Brežněv se mimořádně ostře vyjádřil na adresu Akčního programu. Období váhání při hodnocení tohoto dokumentu rychle pominulo. „Zdá se mi, že jsme jednotni v tom, že je to špatný program, který otevírá možnost restaurace kapitalismu v Československu, zahalenou pravda všelijakou frazeologií... Je to projev maloměšťácké živelnosti.“

Smrkovský na tomto setkání nehovořil podle Brežněva mnoho. Hlavním v jeho vystoupení bylo odsouzení minulých represí. Ve sporech, které se objevily mezi českou a sovětskou stranou, zapůsobil Smrkovský na Brežněva, který ho viděl poprvé, dojemem silného, solidního člověka. Brežněv však podle svých slov nepozoroval ve vystoupení Smrkovského žádné starosti a znepokojení, žádné pozitivní návrhy. Černikovo vystoupení nehodnotil generální tajemník ÚV KSSS vysoko, protože se v něm podle jeho slov pletlo jedno přes druhé a obsahovalo ničím nepodložené sliby.

Brežněv ohodnotil nejvýše pozici Biřaka: byla v ní „opravdu cítit starost o chod věcí, o vývoj událostí. [Biřak] například vykládal, že události se vyvíjejí takovým směrem, že začínají ohrožovat Komunistickou stranu Československa a socialistické výdobytky, a že všechny nekomunistické strany zvedly hlavu.“

Závěr Brežněva byl následující: „Dnes jsme ve Vojenské radě projednali otázky a v souvislosti se vzniklou situací jsme už posoudili konkrétní plány našich praktických opatření. Naším prvním krokem bylo, že jsme jim předali návrh na vyslání našich 20–25 maršálů a generálů v čele s maršálem Koněvem a Moskalkem na oslavy Dne vítězství... Projednali jsme také celou řadu dalších opatření, o nichž budu mluvit poněkud později.“

Kosygin připojil k Brežněvově vystoupení nová, zcela konkrétní fakta. Vedení KSČ prohlásil, připravuje rehabilitaci (toto slovo je v protokolu ze zasedání politbyra v uvozkách), „oni ... si myslí, že na tom vydělají, protože soudí, že ruce Gottwalda a Zápotockého, kteří vystupovali solidárně se Sovětským svazem, jsou od krve. Na tomto základě

12 Podobně mlčí o plénu ÚV KSSS ve dnech 9.–10. dubna 1968 i Volkov. Sděluje pouze, že v referátu L. Brežněva o aktuálních problémech mezinárodní situace a boji KSSS za semknutí světového komunistického hnutí byl Akční program KSČ podroben kritice a ohodnocen jako revizionistický a že informace o dubnovém plénu byla ihned rozeslána vůdcům bratrských stran, kteří s ní vyslovili souhlas. *Tamtéž*, s. 20.

13 Podle tvrzení některých českých historiků měl koncem dubna nastat zvrát v posuzování čs. vývoje sovětským vedením směrem k přitvrzení stanovisek. Viz *Československo roku 1968*: 1. díl. Obrodný proces. Praha 1993, s. 81. Ani Pichojo, ani Volkovova studie nepřinášejí pro toto tvrzení žádné argumenty, naopak naznačují, že zvrát nastal už kolem poloviny března.

14 Podle Volkova řekl Brežněv: „Jeho činnost nás utvrzuje v tom, že si dal za cíl likvidaci strany a všech výdobytků socialismu.“ VOLKOV, V.: *Instinkt...*, s. 23.

zamýšlejí organizovat novou stranu, lépe řečeno buržoazní stranu a buržoazní pořádky.“ Podle Kosyginova názoru je žádost československé strany o půjčku 500 milionů rublů ve zlatě v podstatě provokací: „Vědí, že to odmítneme, že tuto půjčku za podmínek, které navrhuji, neposkytneme, a na to také chtějí hrát.“

Další účastník jednání za sovětskou stranu Podgornyj informoval o svých rozhovorech se Smrkovským. Podgornyj se ho mimo jiné konkrétně zeptal: „Ale jak to můžete trpět, vždyť jste přece věděli, že vznikají strany a tyto 'kluby'?“ Smrkovský odpověděl: „O 'klubech' se dověděl před týdnem a o oživení stran před měsícem.“ Podgornyj také pověděl o ujištěních Smrkovského, že bude zjedнан pořádek, že předsednictvo ÚV KSČ vezme do rukou tisk. Smrkovský současně neustále zdůrazňoval, že v Československu je mnoho specifického a hodně zvláštností.

Po této diskusi Brežněv navrhl, že je nezbytné provést na území Československa vojenské cvičení jako formu nátlaku na československé vedení. Uvědomoval si, že příchod vojsk vyvolá ještě během manévřů protesty v buržoazním a československém tisku. „Ale co na tom, není to poprvé,“ říkal Brežněv. „Ale udržíme socialistické Československo, a pak si každý dobře uvědomí, že s námi si nelze zahrávat.“

Brežněv poukázal na takzvané zdravé síly a rozdělil je následovně: „První je Indra, druhý Kolder, třetí Biřak, čtvrtý Sádovský, pátý Černík.“

Brežněvův návrh se na politbyru setkal s plnou podporou. Ministr zahraničních věcí A. A. Gromyko prohlásil na okraj usnesení svolat do Moskvy poradu vedoucích představitelů komunistických stran, že „začala řádit kontrarevoluce, že se v lepším případě jedná o druhé Rumunsko. Jedná se již o úplný rozpad Varšavské smlouvy.“ Během další diskuse se upřesňovaly detaily. Bylo rozhodnuto pověřit Šelesta, aby navázal spojení s Biřakem; Mazurov žádal, aby se postupovalo bez jakýchkoli ohledů; Poljanskij upozorňoval, že pokud bude na plénu ÚV KSČ Dubček odstraněn, situace se jen zhorší. Soudil, že je nezbytné, aby přišla také vojska ostatních zemí Varšavské smlouvy. Šeljepin souhlasil, že vstup vojsk je nezbytný, a myslel, že je proto nutné pozvat do Moskvy první tajemníky a šéfy vlád socialistických zemí; vojenské cvičení musí podle něho začít co nejdříve.

Následovala schůzka „pětky“ v Moskvě 8. května, na níž bylo odsouhlaseno konání vojenského cvičení na území Československa. Pichoja pak přibližuje kroky, které sovětské vedení podnikalo po této schůzce (vyslání vojenské delegace Sovětského svazu do Československa, návštěva Kosygina v Československu), i nejistotu a pochybnosti sovětského vedení o skutečné situaci v ČSSR.

Dne 16. května se na politbyru opět objevila otázka Československa – tentokrát v souvislosti s nadcházející návštěvou Kosygina v Praze. Pozornost se na první pohled soustředila na protokolární otázky – Kosygin se má sejít s prvním tajemníkem ÚV KSČ. Ale tak tomu bylo opravdu jen na první pohled. Ve skutečnosti šlo o to, stojí-li vůbec za to setkávat se s prvním tajemníkem ÚV KSČ a je-li možno mu i nadále politicky důvěřovat. Spolu s tím se posuzovala otázka, kdo patří do takzvaného zdravého jádra v KSČ a existuje-li vůbec. Podle názoru Brežněva je představují Biřak, Kolder, Indra, Lenárt a „v jisté míře“ Smrkovský. Podgornyj však vyslovil pochybnosti: „Mluvíme zde o zdravých silách, zdravém jádru a uvažujeme o soudruzích Biřakovi, Indrovi, Kolderovi. Ale podívejte se na ně, jak oni

hodnotí vystoupení Dubčeka na poslední poradě. Říkají, že vystoupení je dobré. Nechci říkat, že nemají pravdu. Snad je to v jejich situaci i nutné dělat.“

Přítakávali mu Děmičev a Kosygin. Děmičevovi se nelíbilo, že představitelé „zdravého jádra“ „si vzali do hlavy, že stojí za svým ‘modelem socialismu’. Nač to? Zdá se mi, že jsou všichni proti nám, a dosáhnout řešení této otázky je za těchto podmínek možné pouze silou.“

Kosygin, který jako by shrnoval diskusi, souhlasil s negativním hodnocením Dubčeka, současně však řekl: „Zdali u nich existuje jednota mezi Biľakem, Kolderem, Indrou a dalšími, zдалipak mají nějaké konkrétní plány dalšího postupu? To je opravdu možné zjistit jen v rozhovorech.“ V souvislosti se vstupem vojsk při nastávajících manévrech položil Kosygin otázku: „Vyšleme tedy vojska, a co budeme dělat pak? Ani nám není vše jasné. A není tak jednoduché vyřešit tuto otázku zde, je třeba ji vyřešit spíše na místě, spolu s nimi, s těmi zdravými silami. Je třeba využít vše k postrašení Dubčeka... Ale musíme mít představu o tom hlavním – čím to ukončit. Jestliže tyto zdravé síly opravdu řeknou, že disponují silami ..., tehdy je možné s nimi spolupracovat a možná i dovést věci k tomu, aby během pléna nebo před plémem vpochodovaly do pražských ulic ozbrojené dělnické oddíly, které tam jsou. To bude přece síla. A jestliže si budou nadto vědomi naší podpory, může to na ně silně zapůsobit.“

Brežněv zakončil diskusi slovy, že pravděpodobně není třeba scházet se s Dubčekem (i když takový úmysl byl). Je třeba dosáhnout souhlasu československé strany se vstupem vojsk kvůli manévřům, ale pokud nebude souhlas dán, pak „musíme učinit jiné rozhodnutí o vstupu vojsk“.

Československá strana s uspořádáním manévřů souhlasila. Ve dnech 17.–22. května pobývala v Československu delegace MNO SSSR v čele s Andrejem A. Grečkem, který informoval 23. května politbyro ÚV KSSS o zkušenostech z této cesty.

Podle jeho zprávy je československá armáda v rozkladu. Rozkazy se neplní, armáda schůzkuje, tiskové orgány ministerstva národní obrany a Československé lidové armády se prohlašují za nezávislé na vlastním velení, divize stojící na hranici s NSR jsou zkompletovány jen na 40–50 %. Během diskuse bylo přijato usnesení o vytvoření zvláštní komise, operativní skupiny k řešení situace v Československu. Tvořili ji Podgornyj, Suslov, Peľše, Šeljepin, Mazurov, Rusakov, Andropov, Gromyko, a Jepišev.

27. května referoval v politbyru o výsledcích své cesty do Československa Kosygin. Závěry, které učinil po prozkoumání situace přímo na místě, se podstatně lišily od toho, jak se mu jevíly zcela nedávno z Moskvy a jak je obhajoval v politbyru. Nejdůležitější z nich je: „Nyní v zemi není žádná jiná síla, která by mohla do svých rukou převzít řízení událostí, než stávající předsednictvo ÚV.“ Jinak se mu jevílo i rozložení sil v předsednictvu a ve vedení ČSSR. Předsednictvo rozdělil do tří skupin: v první byli Dubček, Černík, Smrkovský, Svoboda, ve druhé Kolder, Biľak, Štrougal a ve třetí Kriegel, Císař, Slavík a někteří další. Podle Kosygina „není mezi první a druhou skupinou velký rozdíl. Stejně chápou situaci, stejně kladou otázky. Ale druhá skupina si poněkud odlišněji představuje jejich řešení a požaduje rozhodnější akce. Ale podstata je táž. Ve všech zásadních otázkách jsou jednotni.“

Kosygin objevil ještě jednu politickou realitu, o níž řekl členům politbyra: „Z analýzy všech rozhovorů, setkání a materiálů ... vyplývá, že nyní v dané situaci nejsou ve straně a v zemi lidé s větší autoritou než Dubček, Černík a Svoboda. A proto i my musíme samozřejmě podle toho postupovat.“

Není obtížné si všimnout, že Kosyginova informace otrásla všemi dosavadními úvahami o „zdravém jádru“. Hodno pozornosti je i objektivní přiblížení stanovisek Kosygina a Brežněva v hodnocení československé otázky.

Když Kosygin charakterizoval jednotlivé české vůdce, vysoce ocenil Smrkovského, který po návštěvě Moskvy stojí „velmi pevně na principiálních pozicích“. Předseda Rady ministrů SSSR se přesvědčil, že mezi Dubčekem a Černíkem nejsou rozpory, jak se v Moskvě proslýchalo. V rozhovoru s Dubčekem vyslechl, že první tajemník spoléhá na usnesení následujícího řádného pléna, která mu v případě úspěchu uvolní ruce. „Avšak,“ pokračoval Kosygin, „pokud se události budou vyvíjet ostrým tempem, a to nelze vyloučit, pak československé vedení vidí východisko v dělnické milici, ve výzvě k dělnické třídě.“ Kosygin se zmínil i o naději v pomoc „našich vojsk“.¹⁵

Kosygin zdůraznil, když mluvil o ostrém třídním boji v zemi, že s československým vedením „se mluví podstatně snáz, dokonce i za této situace, než s Ceaușesem, Titem, Fidelem Castrem“.

Průběh této schůze ovlivnil, ba podle Pichoji přímo zvrátil Šelest. Svým telefonátem o rozhovorech s Biřákem, podle něhož hrozí Československu naprostý rozvrat, zabránil tomu, aby se v politbyru ÚV KSSS prosadil proud mající pochopení pro problémy československého vedení.

To, co Biřák sděloval Moskvě, mohlo vyvolat pouze paniku. „Podle jeho mínění,“ říkal Šelest, „nebude-li během měsíce zaveden v zemi pořádek, tak my všichni vyletíme. Vyletí i náš ‘apoštol’ [Dubček] ... a my dohromady, Slováci i Rusové, budeme muset zřejmě ještě jednou osvobozovat Československo. Žádal, aby, bude-li situace složitá, a on to nevylučuje, mohly jejich rodiny přijet do Užhorodu ..., že je nutno bojovat za socialistické Československo. Sovětské vedení nesmí promeškat vhodný okamžik a oni, Slováci, to podpoří všemi silami.“

Další rozhovor s Biřákem se odehrál 4. června. Biřák v něm podal podrobnou charakteristiku situace ve vedení KSČ se zvláštním zaměřením na takzvané pražské centrum, kam podle jeho slov patřili Šik, první tajemník jihomoravského KV KSČ Špaček, Císař, Kriegel a ministr vnitra Pavel. K nim se přidali vedoucí organizačně-politického oddělení ÚV KSČ František Kolář a vedoucí státně-administrativního oddělení ÚV KSČ Václav Prchlík. Navrhl, aby situaci posoudili nejprve ve dvou nebo ve třech – Dubček, Biřák a snad Černík, „jemuž ... oba zcela důvěřují“, a pak v širším složení. Zmínil také, že Dubček má k dispozici pro naléhavý případ až 10 tisíc zvláště oddaných vojáků a důstojníků, kteří „na zmáčknutí knoflíku“ budou okamžitě uvedeni do pohotovosti.

15 Zde je Pichoja – záměrně, či nevědomky? – velmi mlhavý ve své formulaci. Neříká ani, zda toto očekávání vyslovil Smrkovský, ani o jaká vojska se mělo jednat. Z kontextu lze usuzovat, že mluvčí vkládal naději do „sovětských vojsk“.

Pichoja si pak všímá československých snah přehodnotit účast země ve Varšavské smlouvě a vojensko-politickou koncepci ČSSR, intenzivních kontaktů obou stran v průběhu června, přičemž ve svém výčtu opomíjí československou parlamentní návštěvu vedenou Josefem Smrkovským v Sovětském svazu, a registruje některé pro sovětské vedení příznivé signály (aktiv Lidových milic), do nichž vpadla výzva Dva tisíce slov.

Na zasedání politbyra 2. července 1968 byl pozván velvyslanec Červoněnko. Při hodnocení dokumentu [Dva tisíce slov] prohlásil, že je to „nová otevřená etapa boje za likvidaci KSČ, je to morální ‘odstřel’ všech základních myšlenek, za něž dosud KSČ bojovala, je to demoralizace vedoucích pracovníků odzdola nahoru. Nepřístojnou roli centristů hrají Dubček a Černík. Svým chováním a činností vytvářejí příznivé podmínky pro boj pravice proti KSČ... Dubček a Černík nemají žádné plány boje s pravičáky a nic proti nim nepodnikají. Teď už není pro nikoho tajemstvím, že existuje druhé centrum. Do něj nepochybně patří lidé jako Kriegel, Císař, Slavík a další. Připojuje se k nim Pavel – ministr Stb... On *de facto* zablokoval usnesení předsednictva ÚV KSČ o vyčlenění Stb a předsednictvo od svého usnesení ustoupilo.“ Velvyslanec navrhoval politické metody řešení konfliktu. Trval na odchodu vojsk umístěných v Československu pod záminkou cvičení zemí Varšavské smlouvy (užívání termínu „cvičení“ se již chýlilo ke konci) a přesvědčoval členy politbyra: „Nyní je třeba vojska odsunout, neboť za této situace lid nepodpoří přítomnost našich vojsk. Nyní jsou vztahy k naší armádě velmi dobré. Ale jestliže tam nyní ponecháme vojska, obrátí se vše proti nám.“

Závěry Červoněnka podporoval šéfredaktor *Pravdy* M. V. Zimjanin, který byl politbyrem speciálně vyslán do Prahy, aby dodatečně prozkoumal situaci. Zimjanin mluvil o tom, že Dubček je bezradný, demoralizovaný, nedokáže činit rozhodnutí. Podle Zimjaninova mínění KSČ je v rozkladu, vedoucí kádry jsou poraženy, více než dvě stě tajemníků okresních a městských výborů je bez práce, usnesení předsednictva ÚV KSČ neplní dokonce ani jeho členové. Zimjanin v podstatě souhlasil s nutností hledat rychle, ale omezitelné politická východiska z konfliktu. Podporovali ho Suslov a s výhradami Šeljepin.

Ale většina účastníků zasedání nesouhlasila s Červoněnkovými závěry. Podgornyj, Pelše, Šelest, Mžavanadze a Andropov trvali na ponechání sovětských vojsk v ČSSR. Stoupencem tvrdých a rychlých akcí byl Gromyko, který dokazoval, že čas pracuje proti sovětským zájmům. „S. Grečko zde říká, že 80 % armády stojí za námi. Ale není známo, kolik bude stát za námi zítra.“ Gromyko prohlásil: „Nyní je už jasné a zřejmé, že se neobejdeme bez ozbrojeného zásahu.“ Názor ministra zahraničních věcí sdílel Kosygin. Brežněv zaujal opatrnou pozici: „Je pro nás nyní důležité ujasnit si zřetelně, nechybujeme-li při hodnocení událostí v Československu. Na tom budou záviset všechna naše opatření.“ *De facto* podporoval politické metody nátlaku na Československo.

Následujícího dne, 3. července, pokračovalo zasedání politbyra, k čemuž docházelo jedině tehdy, když se vytvářela krizová situace. Brežněv zahájil schůzi informací o svých poradách s Kádárem. Soudě podle pracovního zápisu z této schůze, Kádár vystoupil jako aktivní stoupenec vojensko-politického zásahu do československých událostí. Po informaci o tom, že politbyro ÚV KSSS připravuje dopis předsednictvu ÚV KSČ, Brežněv prohlásil, že „Dva tisíce slov jsou kontrarevolučním programem, zaměřeným na svržení sovětské moci v zemi, na rozklad strany, na předání vedoucí úlohy sociální demokracii“.

Kádár vyslovil souhlas s Brežněvovým návrhem zaslat do Prahy společný dopis a zdůraznil, že se situace vyvíjí takovým způsobem, že „nebude nic jiného než Československo okupovat. Bude-li to zapotřebí, půjdeme do toho bez váhání.“ Kádár dále řekl, že tyto otázky posoudí politbyro ÚV MSDS, ale již teď je možno říci, že politbyro podpoří jím vyjádřené stanovisko.

O přestávce zavolal Brežněv Gomuškovi do Varšavy a po návratu řekl členům politbyra, že „s. Gomuška souhlasí s opatřeními, která činíme, zejména s dopisem, a sdělil, že to projednají na politbyru a připraví ze své strany příslušný dopis pro Čechy“. Gomuška souhlasil s tím, aby se konala plánovaná porada vedoucích představitelů komunistických stran ve Varšavě.

Pichoja se nezmiňuje, jakým způsobem byli do událostí vtaženi Ulbricht a Živkov. Jejich průběh vůbec líčí v tomto případě ve velké zkratce, a proto poněkud nepřesně. Odmítnutí československé strany zúčastnit se varšavské schůzky v podstatě zatemňuje. Stálo by za vysvětlení, proč se zmínka o chystané poradě objevila pouze v dopise Kádára Dubčekovi, nikoli v ostatních dopisech, když dohody o ní bylo dosaženo již 3. července.

Na zasedání politbyra 9. července se již vědělo, že se předsednictvo ÚV KSČ odmítlo zúčastnit schůzky ve Varšavě. A. N. Kosygin upozornil na to, že se československé vedení snaží zajistit si podporu dalších zemí. „Jak je vidět, přeorientovali se najednou na Rumunsko a Jugoslávii, aby ukázali, že nyní nejsou sami, ale že jsou tři,“ řekl. Na zasedání se především zabývali otázkou, jakým způsobem poskytnout podporu Biřakovi, Indrovi, Kolderovi a Švestkovi. J. V. Andropov zdůraznil důležitost projednání této otázky: „Situace je již velmi vážná. Musíme ji důkladně projednat.“

Pichoja se pak zmiňuje o „dopise pětky“, zasláném předsednictvu ÚV KSČ, s pozváním československých vůdců do Varšavy, který byl v Československu hodnocen jako vměšování do vnitřních záležitostí,¹⁶ a o silících kontaktech se „zdravým jádrem“. 11. července byla do Moskvy odeslána naléhavá informace o poměru sil v Praze. Stálo v ní, že pro odjezd do Varšavy byli Biřak, Rigo, Kolder, proti se vyslovili Kriegel, Císař, Špaček, Mlynář. Smrkovský se přikláněl k podpoře Krieglovky skupiny. Dubček zaujímal v tomto sporu pro něho obvyklou centristickou pozici.

Pichoja pak upozorňuje na negativní zprávy docházející z Prahy do Moskvy, mimo jiné o sledování sovětské ambasády v Praze, a na aktivity sovětského KGB (podle souhrnné zprávy KGB sílilo mezi sovětským obyvatelstvem přesvědčení, že vyslání sovětských vojsk do Československa „za účelem obnovení pořádku“ je nezbytné). „Politickou legitimací“ budoucím akcím sovětského vedení vůči Československu poskytlo plénum ÚV KSSS 17. července.

16 Není jasné, o jaký dopis se jedná; snad jde o dopis z 11. července, i když ten se vyjadřoval pouze k čs. neúčasti na schůzce ve Varšavě a k čs. návrhu uspořádat napřed dvoustranná setkání. Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol.: *Mezinárodní souvislosti...*, s. 257. Pichoja nadto zkresluje iniciativu čs. strany, která navrhovala, aby mnohostranné schůzce předcházela dvoustranná jednání KSČ se stranami „pětky“, ale i s jugoslávskými a rumunskými komunisty. Podle Pichoji čs. strana usilovala o separátní jednání a dohodu pouze se sovětským vedením.

Na zasedání politbyra 19. července se projednávala otázka účelnosti dvoustranné schůzky s československými vůdci.¹⁷ Brežněv prohlásil, že ve vztazích s touto zemí nastala nová etapa, a čas, podle jeho slov, „pracuje nikoli v náš prospěch, ale proti nám. V Praze nyní očekávají příjezd Ceaușesca a Tita, mluví se o jakési podunajské dohodě, podunajském setkání.“ Poté co se zmínil o podpoře, kterou KSČ poskytlo evropské komunistické hnutí, a o výzvách italské a francouzské komunistické strany ke svolání evropské porady, kde by byl pravděpodobně vysloven souhlas s činností KSČ, připojil Brežněv několik poznámek. Především vyslovil domněnku, že „nyní se na nás zdravé síly neobráti s žádostí o pomoc“. Z toho vyplýval další závěr: „Vznikla nejen nová situace, ale objevily se i nové požadavky na naši činnost... Klademe si otázku, zdali jsme z arzenálu politického nátlaku již všechno vyčerpali, zdali jsme udělali všechno, dříve než přikročíme ke krajním opatřením. I na plénu jsme prohlásili, že učiníme všechna opatření ve směru politického řešení, která budou v našich možnostech. Jestliže to nepřinese odpovídající efekt, teprve pak použijeme krajní opatření.“

Brežněv se jasně projevil jako stoupenec politického nátlaku na ÚV KSČ, který k perspektivě použití „krajních opatření“ přistupuje velmi opatrně. S ním souhlasil Kosygin, který soudil, že dvoustranná schůzka se může stát formou, jak uplatnit politický nátlak.

Stanovisko generálního tajemníka ÚV KSSS a předsedy Rady ministrů SSSR však řada účastníků zasedání politbyra nesdílela. Soudili, že je již čas přejít ke krajním opatřením. Mezi účastníky porady došlo dokonce k polemice. Protože nebylo vhodné přímo kritizovat generálního tajemníka, zaměřili se ve své kritice na Kosygina. Předseda KGB SSSR Andropov prohlásil: „Myslím, že v praktickém ohledu tato schůzka [delegací ÚV KSČ a ÚV KSSS] sotva co přinese, a v této souvislosti na mne, Alexeji Nikolajeviči, zbytečně útočíte. Bojují nyní za své přežití a bojují zuřivě... Pravičáci v čele s Dubčekem tvrdě obhajují svou platformu. A připravujeme se nejenom my, ale připravují se i oni, a připravují se velmi důkladně. Připravují dělnickou třídu a dělnickou milici. Všechno pracuje proti nám.“

„Chtěl bych s. Andropovovi také odpovědět,“ oponoval Kosygin, „neútočím na vás, naopak vy útočíte na mne. Podle mého názoru nebojují o holou existenci, ale bojují za sociálnědemokratický program. V tom je podstata jejich boje. Bojují zuřivě, ale za cíle, které jim jsou jasné, aby přeměnili Československo nejprve v Jugoslávii a pak v něco podobného Rakousku.“

Andropova podpořili Ustinov, Mazurov a Kapitonov.

Avšak většina ve vedení KSSS soudila, že je třeba uspořádat setkání s československými vůdci jako poslední nátlakové opatření. Z diskusních vystoupení se s mimořádným zájmem setkala stanovisko ministra zahraničních věcí A. A. Gromyka. „Dubnové a červenové plénum ÚV,“ uváděl, „potvrdilo, že se Československa nevzdáme... Myslím, že v dané situaci je dvoustranná schůzka nezbytná. Na této schůzce jim musíme všechno vyloužit. Oni zřejmě nepřijmou naše návrhy. Pak však již budeme s naprostou znalostí problému rozhodovat o otázce použití krajních opatření. Dnes hodně žvaní o přátelství se SSSR... Víme, jakou mají tyto řeči cenu. O takovém přátelství, jak o něm nyní hovoří, mluví i Johnson a všichni další kandidáti na funkci prezidenta Spojených států, kteří se předhánějí v tom, aby nás navštívili... Je třeba zvážít, co však krajní opatření vyvolají. Myslím,

17 V této době již bylo dosaženo ústní dohody mezi Brežněvem a Dubčekem o konání dvoustranné schůzky. Viz VONDRŮVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol.: *Mezinárodní souvislosti...*, s. 323 n.

že nyní je mezinárodní situace taková, že krajní opatření nemohou vést k zostření, velká válka z toho nebude... Jestliže se však Československa opravdu vzdáme, stane se to pro druhé velkým pokusem. Jestliže Československo udržíme, vyjdeme z toho posílení.“

Gromykovo přesvědčení, že Američané nechtějí být zataženi do tohoto konfliktu, potvrdil podle Pichoji posléze i rozhovor sovětského velvyslance ve Washingtonu A. Dobrynina se státním tajemníkem USA D. Ruskem, který se konal 22. července 1968. Rusk prohlásil, že „USA od samého počátku neusilovaly vměšovat se do záležitostí Československa. To je především věc samotných Čechů. Je to současně věcí Čechů a ostatních socialistických zemí Varšavské smlouvy.“ Sovětské vedení tak bylo ujištěno, že použití krajních opatření vůči Československu nevyvolá aktivní protiakce ze strany USA.

Pichoja pak líčí dvě linie sovětského postupu ve věci Československa. Pro linii „krajních opatření“, tedy vyslání vojsk Varšavské smlouvy do Československa a výměnu tamního politického vedení, byla 20. července připravena první a 26. července druhá redakce Deklarace předsednictva ÚV KSČ a revoluční vlády ČSSR o vnitřní a zahraniční politice a Výzvy k občanům ČSSR a k československé armádě. Tyto dokumenty měly být uveřejněny, až vojska SSSR a ostatních zemí Varšavské smlouvy vstoupí do Československa. Současně byl připraven návrh prohlášení ÚV KSSS K sovětskému lidu.

V něm se tvrdilo, že socialistické Československo se ocitlo na prahu smrtelného nebezpečí, a poté co „nejlepší představitelé československých komunistů, členové předsednictva ÚV strany a představitelé místních stranických organizací poznali veškerou hloubku nebezpečí hrozícího zemi, vytvořili předsednictvo ÚV Komunistické strany Československa a revoluční vládu ČSSR, které převzaly veškerou odpovědnost za řízení záležitostí československého státu... Za těchto podmínek učinila sovětská vláda jediné možné a nezbytné rozhodnutí a vydala rozkaz jednotkám sovětské armády poskytnout pomoc revoluční vládě Československa... Stejně rozhodnutí učinila vláda Polské lidové republiky, Maďarské lidové republiky a Bulharské lidové republiky,¹⁸ které společně s námi plní svou internacionální povinnost.“

Tyto dokumenty byly dopracovány a v konečné podobě schváleny na zasedání politbyra ÚV KSSS 26.–27. července. Pichoja pak sleduje druhou linii – tedy jednání s československým vedením, kdy byl 22. července 1968 dán sovětskému velvyslanci v Praze pokyn tlumočit souhlas s návrhem na schůzku politbyra ÚV KSSS a předsednictva ÚV KSČ.¹⁹ Současně však politbyro ÚV KSSS téhož dne rozhodlo „schválit návrhy předložené ... A. A. Grečkem. Pověřit s. Grečka, aby činil opatření v souladu s návrhy v těch termínech, k nimž se dospělo po výměně názorů na zasedání politbyra.“ V podobném duchu, tj. za současného projednávání obou naznačených linií, proběhlo i následující zasedání politbyra ÚV KSSS ve dnech 26.–27. července.

18 V textu není zmíněna NDR.

19 Tento souhlas byl čs. vedení sdělen již 19. července. 22. července pak byl vysloven souhlas s čs. požadavkem změnit místo konání schůzky – namísto původně navrženého Lvova či Kyjeva na Čiernou nad Tisou – a bylo stanoveno konečné datum schůzky – 29. červenc. Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol.: *Mezinárodní souvislosti...*, s. 324.

Při projednávání stanoviska ÚV KSSS pro nadcházející schůzku v Čierné nad Tisou se rozvinula pozoruhodná diskuse. Její tón určil P. J. Šešest. „Domnívám se,“ říkal první tajemník ÚV Komunistické strany Ukrajiny, „že není třeba nastolovat některé otázky: subjektivismus, kult osobnosti atd. Nač to vytahovat, proč jim dávat příležitost, aby se toho chytali?“ Přizvukoval mu N. V. Podgornyj: „Myslím, že materiál v té podobě a na takové úrovni, jak je připraven, nevyhovuje... Je třeba hovořit o hlavních problémech: čím se strana zabývá v oblasti průmyslu, zemědělství, kultury atd... Je určitě třeba hovořit o tom, čím se zabývá naše strana po XXIII. sjezdu KSSS, jaké máme úspěchy, že nejsme takoví slaboši, nejsme už takoví zaostalci, nejsme konzervativci.“ Kritizoval se nejen připravený návrh, ale kritizovali se lidé, kteří ho vypracovali, v daném případě tajemník ÚV KSSS K. F. Katušev a vedoucí oddělení ÚV K. V. Rusakov, kteří odpovídali za styky se socialistickými zeměmi. Vypracovávala se pozice politbyra v ideologické oblasti, která by vyloučila možnost zkoumat nedostatky v dějinách sovětské společnosti. Boj proti odlišnému myšlení v Československu vedl v SSSR k posílení linie jednotného myšlení.

Schůzce v Čierné nad Tisou se přikládal mimořádný význam. Pro Brežněva byl připraven mnohastránkový referát, ostatní účastníci rozhovorů obdrželi Instrukce pro důvěrné rozhovory. V nich byly stručně zformulovány základní požadavky vůči československému vedení: zákaz činnosti všech politických organizací, stran a klubů, které vystupovaly proti socialismu; zajištění stranické kontroly nad prostředky masové informace; obnovení vedoucí úlohy komunistické strany v československé společnosti; odchod Kriegl, Špačka, Císaře, Slavíka, Šika, Pavla a Prchlíka z funkcí. V Instrukci pro delegaci KSSS na poradu bratrských stran byl obsažen požadavek vůči československé straně: „Pouze realizace těchto opatření – nejen slovy, ale fakticky – nám, socialistickým zemím, umožní nesáhnout ke krajním opatřením. V opačném případě, a to vám říkáme zcela upřímně, nebudeme mít jiné východisko než krajní opatření použít.“ Tyto požadavky měly otevřeně ultimativní charakter.

V Moskvě se uvažovalo, že rozhovory v Čierné nad Tisou budou krátké – celkem jeden den, 29. července. Již na 30.–31. července byla naplánována schůzka vedoucích představitelů KSSS, BKS, MSDS, SED a PSDS v Moskvě. Očekávaný neúspěch rozhovorů otevíral cestu pro „krajní opatření“.

Cíle této schůzky Pichoja neosvětluje.²⁰ Upozorňuje na neexistenci záznamů z jednání „čtyřek“ a Brežněva s Dubčekem.²¹ Výsledky Čierné považuje autor za kompromis obou stran. KSSS slíbila zastavit svou polemiku s KSČ a československá strana se zavázala, že zajistí vedoucí roli strany, zachová věrnost Varšavské smlouvě, obnoví kontrolu nad sdělovacími prostředky, provede některá kádrová opatření (Pichoja zmiňuje Čestmíra Císaře, který stál údajně v čele

20 Zřejmě měla stanovit termín intervence do Československa. Závažnost tohoto rozhodnutí ovlivnila patrně i atmosféru dopoledního jednání „čtyřek“ v Čierné 30. července, které rozhodlo o pokračování rozhovorů. Dubček to při informování předsednictva ÚV KSČ téhož dne dopoledne shrnul slovy: „Sověti se musí poradit, protože to odhadujeme tak, že měli rozběhnuté velké věci, a musí tedy měnit.“ Státní ústřední archiv – Archiv ÚV KSČ (dále SÚA – A ÚV KSČ), f. 02/1, a.j. 111. Záznam Z. Sojáka z mimořádné schůze PÚV KSČ 30.7.1968.

21 Ani čs. strana je nemá k dispozici. Jen stručně se k nim vrací zápisy z mimořádných předsednictev ÚV KSČ konaných v Čierné n/T. SÚA – A ÚV KSČ, f. 02/1, a.j. 110–114. Zde by se měla i ruská strana vyjádřit, zda se pořízovaly zápisy z politbyru ÚV KSSS, které se v Čierné konaly, a zda v nich nejsou bližší informace o obsahu těchto rozhovorů.

„druhého centra“), zaručí, že příprava XIV. sjezdu KSČ se nedostane do rukou „pravičáků“, a provede rozdělení ministerstva vnitra tak, aby Pavel nadále již neřídil Státní bezpečnost. Pichoja líčí tento kompromis jako dohodu dvou rovnocenných partnerů, z nichž jeden své závazky odmítal plnit, a nese tak jistý díl viny za následný vývoj událostí. Připomíná rovněž, že tyto závazky byly opět potvrzeny na schůzce „šestky“ v Bratislavě – v přítomnosti Dubčeka a Černíka.²²

Události následující po Čierné a Bratislavě jsou dosud málo známy, neboť nastalo období dovolených a většina sovětského vedení v čele s Brežněvem odjela na dovolenou na Krym. Záznamy z rozhovorů, které tam byly vedeny, mimo jiné i s Kádárem, který tam rovněž pobýval na dovolené, podle Pichoji zřejmě neexistují.

Na zasedání politbyra ÚV KSSS 8. srpna²³ byla schválena informace ÚV KSSS pro stranický aktiv o rozhovorech mezi členy politbyra ÚV KSSS a předsednictva ÚV KSČ v Čierné nad Tisou a o výsledcích porady vedoucích představitelů stran socialistických zemí v Bratislavě. Informace byla připravena tajemníky ÚV K. F. Katuševem, B. N. Ponomarjevem, M. A. Suslovem a vedoucím oddělení ÚV K. V. Rusakovem. Referovalo se v ní jak o existenci vážných rozporů mezi KSSS a vedením KSČ, tak o vnitřních konfliktech v samotné KSČ. Tato informace obsahovala i krátké vysvětlení sovětského stanoviska předneseného v Čierné nad Tisou. „Politbyro ÚV KSSS usoudilo,“ sdělovalo se stranickému aktivu, „že ve vzniklé situaci je zapotřebí klást otázky co nejostřeji, co nejotevřeněji.“ Vystoupení Dubčeka, Černíka a Smrkovského na schůzce v Čierné nad Tisou byla hodnocena jako „nekritická“, nedoceňující nebezpečí kontrarevoluce. Závěr této informace nevyvolával zvláštní optimismus: „Jak pozice ÚV KSČ, tak i vývoj událostí pozorovaný po schůzkách v Čierné nad Tisou a Bratislavě nás zatím dostatečně nepřesvědčují, že zásady zakotvené ve společném prohlášení šesti bratrských stran a ujištění učiněná předsednictvem ÚV KSČ na dvoustranné schůzce budou skutečně splněny.“²⁴

Následujícího dne, 9. srpna, zatelefonoval Brežněv Dubčekovi a urgoval plnění přijatých závazků. V tom pokračoval i v dalším telefonátě 13. srpna.²⁵ Pichoja věnuje záznamu tohoto rozhovoru mimořádnou a až neúměrnou pozornost, přináší z něj rozsáhlé citace a na jeho okraj vyslovuje některé hypotézy – k úloze Brežněva, k československým slibům a nečinnosti

22 O uzavření tohoto opakovaného slibu informuje zpráva J. Kádára pro politbyro ÚV MSDS z 5. srpna 1968 o poradě v Bratislavě. Vedle Dubčeka a Černíka se ho měl zúčastnit také Smrkovský. Také výčet závazků je poněkud širší – vedle již zmíněných se čs. strana zavázala, že vydá zákon zakazující činnost všech protisocialistických organizací, sociální demokracie a klubů a že Biřakovi, který otevřeně mluvil na schůzce v Čierné, nebude způsobena žádná újma a nebude odvolán z vedení KSČ. ÚSD, Sb. KV ČSFR, Z/M 16b.

23 Podle informací získaných Američany se mělo konat zasedání politbyra údajně také 6. srpna. Československo roku 1968: 1. díl. Obrodný proces. Praha 1994, s. 144 n.

24 Podle Pichojoy poznámky se v protokolech politbyra nezachovalo svědectví o hodnocení průběhu plnění dohody z Čierné. Autor to vysvětluje tak, že se buď nevedl protokol z příslušného zasedání, nebo hodnocení proběhlo na neformálním zasedání, resp. se vůbec nekonalo.

25 Záznam tohoto telefonátu uveřejnil J. Pecka v časopise *Soudobé dějiny*, roč. 1 (1994), č. 4–5, s. 580–590. Z jiných pramenů je známo, že mezi těmito dvěma telefonáty proběhl 10. srpna telefonický rozhovor Brežněva s Biřakem a byl z něj pořízen záznam. Přestože Pichoja věnuje jinak Biřakovým zprávám velkou pozornost, tento rozhovor zůstal stranou jeho pozornosti (podobně jako několikrát setkání Červoněnka s Dubčekem v období mezi Bratislavou a intervencí).

československého vedení tváří v tvář zostřující se situaci,²⁶ kdy si i Dubček musel být vědom, že pokud nesplní závazky, dojde k invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa. Pichoja tuto nečinnost vysvětluje změnou v poměru sil ve vedení strany a oslabením pozice skupiny kolem Dubčka. I když Pichoja vychází ve svých úvahách z chybných premis o povaze závazků učiněných československým vedením, nelze nepřiznat, že česká historiografie se zkoumáním činnosti stranického vedení a poměrů v něm v kritickém srpnovém měsíci dosud detailně nezabývala.

Závěry učiněné v Moskvě po rozhovoru Brežněva s Dubčkem 13. srpna měly mimořádný význam. 16. srpna se za předsednictví Kirilenka konalo zasedání politbyra.²⁷ Zúčastnili se jej Mazurov, Poljanskij, Andropov, Děmičev, Kapitonov, Katušev, Kulakov a Solomencev. Kirilenko referoval o poslední informaci k situaci v Československu, připravené komisí politbyra. Podle jeho slov „je v ní podána analýza událostí v Československu podle situace k 13. srpnu. Na základě této analýzy byly politbyru ÚV KSSS a předsednictvu ÚV KSČ²⁸ předloženy návrhy, včetně připomínek, které učinil Leonid Iljič k první variantě. Sdělil mi je telefonicky. Novou verzi jsme dnes v noci poslali na jih. Pokud vím, nyní s ní soudruzi pracují.“

Kirilenko rovněž sdělil, že při přípravě rozhodnutí bylo vzato v úvahu stanovisko Kádára, „jenž na jihu vyjádřil s. Brežněvovi své názory“, a že došlo i ke konzultacím s Živkovem, Ulbrichem a Gomuškou.

Dne 16. srpna politbyro ÚV KSSS schválilo text poselství Brežněva Dubčkovi, které měl československému vůdci předat velvyslanec Červoněnko. Na dvou strojopisných stránkách obsahovalo přehled závazků, které československé vedení nesplnilo.

Pichoja pak cituje část tohoto dopisu vytýkající československému vedení neplnění vzájemné dohody.²⁹

Velvyslanci byly dány pokyny: „Při první příležitosti seznámte s obsahem dopisu soudruhy Biřaka, Koldera, Indru, Riga, Barbírka, Pillera, Kapka, Švestku. Proveďte to tak, abyste se během své návštěvy u s. Dubčka na ÚV setkal jakoby náhodou se soudruhy Kolderem a Indrou nebo s někým jiným z této skupiny, a vyřiďte jim, že jste přišel, abyste doručil s. Dubčkovi dopis od s. Brežněva. Soudruhům vysvětlíte, že jim to dává záminku požádat s. Dubčka, aby o obsahu Brežněvova dopisu informoval zasedání předsednictva ÚV KSČ.“

26 Autor přejímá nekriticky i některé argumenty z období tzv. normalizace, např. o „plánu mimořádných opatření připravených J. Pavlem proti zdravým silám“.

27 Podle Brežněvova vyjádření na moskevské schůzce „pětky“ 18. srpna bylo toto zasedání zahájeno již 15. srpna.

28 Z kontextu nelze určit, o jaké návrhy pro předsednictvo ÚV KSČ se jedná. Mohly se snad týkat dopisu politbyra ÚV KSSS pro předsednictvo ÚV KSČ ze 17. srpna.

29 Dopis jsem publikovala v časopise *Historie a vojenství*, roč. 40 (1991), č. 1, s. 141 n. Další edici na základě výpisu z protokolu zasedání PB ÚV KSSS ze 16. srpna 1968 připravil J. PECKA (vyd.): *Z jednání politického byra ÚV KSSS o Československu (16.–17.8.1968)*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1 (1994), č. 6, s. 771 n. K dosud sporné otázce, kdy byl dopis Dubčkovi předán a zda Dubček poskytl požadovanou odpověď, se Pichoja nevyjadřuje.

Následujícího dne, 17. srpna, se do Moskvy vrátili všichni členové politbyra. Zasedání vedl sám Brežněv. Začalo výkladem Brežněva o jeho konzultacích s Kádárem. Maďarský vůdce projevil naprostou připravenost účastnit se všech akcí „na pomoc československému lidu“. Kádár sdělil, že příslušné usnesení politbyra a pléna ÚV MSDS bylo přijato „jednohlasně“ a v armádě byla vyhlášena mobilizační připravenost. Brežněv podrobně hovořil o svém rozhovoru s Dubčekem, k němuž došlo 13. srpna. Generálního tajemníka ÚV KSSS znepokojovala perspektiva brzkého svolání XIV. sjezdu KSČ, protože na sjezdu měli do vedení strany přijít „pravičáci“. Spolu s tím se snažil najít poslední možnosti politického východiska z konfliktu. „Snad,“ obracel se na členy politbyra, „by bylo třeba učinit ještě jeden krok k tomu pozitivně zapůsobit na Dubčeka a odtrhnout ho tak od pravicových sil.“ Brežněv požádal Kádára, aby se sešel s Dubčekem. Schůzka byla naplánována na 17. srpen, den zasedání politbyra ÚV KSSS.

Tímto zasedáním započala bezprostřední příprava k invazi. V usnesení politbyra K otázce o situaci v Československu se říkalo: „Politbyro ÚV KSSS – po všestranné analýze situace a událostí posledních dnů v Československu a také po projednání žádosti členů předsednictva ÚV KSČ a vlády ČSSR, adresované SSSR, PLR, BLR, MLR a NDR, aby jim byla poskytnuta vojenská pomoc v boji proti kontrarevolučním silám – jednomyslně soudí, že vývoj událostí v Československu v posledních dnech nabyl krajně nebezpečný charakter. Pravicové živly, které se těší jak otevřené, tak i skryté podpoře imperialistické reakce, završily přípravu kontrarevolučního převratu... Vzhledem k tomu, že ze strany KSSS a ostatních bratrských stran byly již vyčerpány všechny politické prostředky působení na vedení KSČ, které by je podnítily, aby se postavilo na odpor pravičákům, antisocialistickým silám, politbyro ÚV KSSS soudí, že nadešel okamžik, aby byla k obraně socialismu v ČSSR přijata účinná opatření, a jednomyslně se rozhodlo: poskytnout komunistické straně a lidu Československa pomoc a podporu ozbrojenými silami; považovat za účelné obrátit se na bratrské strany socialistických zemí – BLR, MLR, NDR a PLR – s návrhem na svolání porady vedoucích stranických a státních představitelů do Moskvy na 18. srpna 1968 a projednat na ní danou otázku.“

V procesu rozhodování se v Moskvě bral v úvahu i názor „zdravého jádra“ v KSČ. Fakta o tom, že část československého vedení pozvala sovětská vojska, nebyla výmyslem politbyra. „Zdravé síly,“ sděloval Brežněv, „vyložily celou řadu názorů o tom, jak synchronizovat akce a jaký je jejich plán. Myslím, že tento plán je vcelku přijatelný. Přijatelné jsou i termíny, které pro tyto akce navrhuji, tj. 20.–21. srpen. Proto dnes musíme tuto otázku projednat a zaujmout k ní jasné stanovisko. Otázka je velmi vážná a má závažné důsledky.“

Při tomto zasedání se nediskutovalo o rozhodnutí vyslat vojska Varšavské smlouvy do Československa. Bylo přijato usnesení politbyra K otázce o situaci v Československu, které obsahovalo přehled těch „krajních opatření“, jež se připravovala již tři měsíce, a text dopisu politbyra předsednictvu ÚV KSČ, byly odsouhlaseny Výzvy k občanům ČSSR a k československé armádě a byly předběžně stanoveny kroky, jak spolupracovat s takzvanou pětkou, československými činiteli, kteří naléhali na vyslání vojsk.³⁰

30 Jedná se zřejmě o pěti podepsanou pod prvním zvacím dopisem, tj. o Bifa, Indru, Koldera, Švestku a Kapka. Viz JANÁČEK, F. – MICHÁLKOVÁ, M. (vyd.): Příběh zvacího dopisu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1 (1993), č. 1, s. 87–101.

Byl připraven návrh Deklarace předsednictva ÚV KSČ a vlády Československé socialistické republiky, s níž měly vystoupit „zdravé síly“ ve vedení strany, a velvyslanci Červoněnkovi byl dán pokyn předat jej Biřákovu a Indrovi.

Pichoja pak stručně rekapituluje sled dalších událostí až po zasedání politbyra ÚV KSSS 25. srpna, které po politickém neúspěchu invaze do Československa hledalo nové řešení, jak dále v československé otázce. Dělo se tak zejména na základě jednání s československou delegací zahájených v Moskvě 23. srpna.

Dne 25. srpna, v době, kdy byla ještě jednání v plném proudu, se konalo zasedání politbyra ÚV KSSS. Na zasedání se v podstatě mezi řádky přiznával nezdar „krajních opatření“. Ústředním bodem tohoto zasedání bylo vystoupení Kosygina – právě on a ne Kirilenko („druhý tajemník“ ÚV KSSS, který stál v čele zasedání politbyra v nepřítomnosti generálního tajemníka) řídil práci tohoto zasedání politbyra. Kosygin začal tím, jak vstup vojsk do Československa hodnotili vedoucí představitelé bratrských stran. Názory, které vyslovili, rozdělil do tří skupin. První byl názor Kádára, shodný se sovětským. Druhé stanovisko zastával Živkov. Podle Kosyginových slov „se poněkud vznětlivě vyjádřil, že je válka nevyhnutelná, že je třeba vše potlačit, že je třeba pozavírat kontrarevolucionáře atd. v podobném duchu“. Živkov se vyslovil pro vznik revoluční vlády. Třetí hledisko – Ulbrichtovo a Gomuřkovo – bylo blízké tomu, které pronesl Živkov. Rozdíl spočíval jedině v tom, že stejné názory vykládali v uhlazenější podobě. Vyjadřovali se, že KSČ je zcela v rozkladu, že v Československu není komunistická strana, a že je proto nezbytná revoluční vláda. Protestovali proti pokusům, podnikaným Brežněvem na jednáních v Moskvě, uzavřít se stávajícím vedením KSČ kompromis: „Ulbricht se ptal, proč jsme tam tedy vyslali vojska, jestliže zůstanou Dubček a Černík ve vedení.“ Podporoval ho Gomuřka: „Nikdo nás nepochopí, proč jsme vyslali vojska.“

Politbyru byly předloženy k posouzení tři varianty dalšího vývoje událostí v Československu. První varianta předpokládala, že vznikne revoluční vláda v čele s prezidentem. Jeho zástupcem by mohl být podle Kosyginových slov Černík. Kosygin se zmínil mimo jiné o tom, že „si velmi dobře a klidně vede Husák“.

Druhou variantou byla vláda v čele s Černíkem nebo Černík jako první tajemník ÚV KSČ a Husák jako předseda rady ministrů, tj. odstranění Dubčeka z politické scény.

A třetí variantou, která již byla obsažena v návrhu protokolu z rozhovorů mezi politbyrem ÚV KSSS a předsednictvem ÚV KSČ, bylo zachování stávajícího politického vedení a faktický návrat k těm závazkům, které předsednictvo ÚV KSČ přijalo v Čierné nad Tisou a v nichž se předpokládalo odstranění Kriegla, Císaře a Šika. Současně se oslabila pozice Biřáka, na něhož se v Kremlu už nepohlíželo jako na perspektivní politickou osobu. Vliv Biřáka vzal téměř za své v důsledku nezdaru jeho plánu „krajních opatření“.

Posuzování těchto tří variant vyvolalo v politbyru rozpory. Brežněv a Kosygin byli stoupenci třetí varianty. Snahy Brežněva hledat politické řešení a jeho obavy z „krajních opatření“ se ukázaly jako oprávněné. Kosygin, který neměl Dubčeka v lásce, nedůvěřoval mu a považoval ho za „padoucha číslo 1“, současně viděl, že nejsou k dispozici lidé, kteří by se mohli postavit do čela revoluční vlády. S názorem Kosygina se ztotožnil Šeljepin. Tuto linii rozhodně podporoval Děmičev. „Soudím, že jedinou vhodnou variantou je poslední, třetí varianta. Jsou to dokumenty připravené skupinou s Kosyginem.“³¹ Nedojde-li

31 Jedná se patrně o návrh „moskevského protokolu“.

na tuto variantu, znamená to válku, nebude žádného jiného východiska, pak bude třeba bojovat. Je to třeba? To je třeba zvážit.“

Děmičevovi ostře oponoval Andropov: „Zdá se mi, že není třeba chodit ode zdi ke zdi, protože pak není možné pochopit, kdo vlastně vyslal vojska – my k nim, nebo oni k nám? Považuji za správné to, že je třeba využít všechny tři varianty.“ Z dalších vysvětlení předsedy KGB vyplynulo, že je mu bližší první varianta: „Je třeba stanovit souhrn opatření, která by umožnila upevnit pořádek v zemi, do níž byla vyslána vojska spojenců.“ Navrhl rozehnat československé ministry, kteří se ukryli v rezidenci prezidenta Svobody, a uvěznit tamního ministra vnitra Pavla. Na vytvoření revoluční vlády, jakož i na tom, že „je třeba poskytnout našim vojskům rozsáhlou volnost“, trval i Ustinov.

Za druhou, prostřední variantu se stavěl Podgornyj. Nejvíc mu imponoval odchod Dubčeka z vedení. Poljanskij navrhl zařídít odstranění Dubčeka rukama Čechů: „dovolit jim uspořádat plénum, jak předpokládáme, a ať si to oni sami na plénu s Dubčekem vyřídí“. Kosygin oponoval: „K tomu nedojde, nikdo si to s ním vyřizovat nebude, to se nestane.“ Podgornému byly blízké návrhy Andropova na „izolaci zjevné kontrarevoluce“, ale vzhledem k Biřakovu nezdaru oponoval stoupencům vytvoření revoluční vlády: „Vždyť nemáme kandidáty!“

Podle Pichoji tak zvítězila Brežněvova linie kompromisu, zatímco extremistický kurs Andropova, Ustinova, Podgorného a Šelesta se neprosadil.

Tolik k příspěvku Rudolfa Pichoji, který ač jistě leccos poodhalil ze zákulisí sovětské politiky, přesto nezodpověděl všechny otázky. Nezbyvá než si přát, aby se ve zpřístupňování pramenů dále pokračovalo a čeští historici měli možnost studovat relevantní dokumenty přímo, nikoli v podání podobných materiálových studií.

Znovu o „pražském jaru“

Rudolf Pichoja, o jehož článku publikovaném v časopise Novaja i novejšaja istorija informuje na předcházejících stránkách Jitka Vondrová, se nedávno vrátil k problematice československé krize roku 1968 v obsáhlém rozhovoru, který uveřejnil ruský deník Segodnja 23. srpna 1996. V tomto textu, který klade důraz na mezinárodní kontext základních otázek tehdejší doby a na postoje protagonistů událostí, vyniká kontroverznost Pichojových stanovisek daleko více než v článku pro odborný časopis, který si kladl za cíl převyprávět obsah určitého druhu dosud nepublikovaných pramenů. To je jeden z důvodů, proč rozhovor přetiskujeme v překladu z ruštiny v plném znění. K tomu přistupuje okolnost, že Pichojovo hodnocení úlohy Jánose Kádára v přípravách ozbrojené intervence v Československu v roce 1968 vyvolalo bezprostřední odezvu v maďarském tisku. Považovali jsme za účelné seznámit čtenáře Soudobých dějin také s těmito ohlasy.

Redakce

Hodnocení minulosti musí odpovídat jejím reáliím

*Intervence do Československa byla dohodnuta s Američany**

Vladimir Fjodorov

RIA Novosti, psáno pro deník Segodnja

Profesor R. G. Pichoja, doktor historických věd, řídil donedávna Státní archivní službu Ruska. Nyní je viceprezidentem mezinárodní nadace Demokracie.

Rudolfe Germanoviči, v těchto dnech si připomínáme páté výročí antidemokratického puče GKČP – Státního výboru pro výjimečný stav, tanky v moskevských ulicích, izolaci Gorbačova.

* Ocenki prošlogo dolžny sootnosiťsja s realijami prošlogo: Vopros ob intěrvencii v Čechoslovakiju byl soglasovan s amerikancami. In: Segodnja, (23.8.1996).

Připomínáme si však také tanky v ulicích Prahy 21. srpna 1968. Vnucují se analogie mezi krachem „perestrojky“ v Sovětském svazu a „pražského jara“ v ČSSR, mezi osudy Gorbačova a Dubčeka. Jak se dnes díváte na hlavní příčiny dramatických událostí 21. srpna? Z materiálů, které jste publikoval, by se dalo usuzovat, že Brežněv, hlavní „viník“ 21. srpna, sám bývalý účastník osvobození Československa, byl proti vstupu vojsk, ale že se k tomuto kroku „bratrských“ zemí. Bylo to tak? Existovala nějaká alternativa ke vpádu, který je dosud pro Čechy a Slováky bolestnou vzpomínkou?

Nechtěl bych odpověď na tuto otázku příliš personifikovat, protože problémy roku 1968 jsou dosud nerozpletené klubko objektivních a subjektivních faktorů a pro tehdejší Sovětský svaz také vnitropolitických a zahraničněpolitických problémů.

Hovoříme-li o událostech kolem ČSSR, dotýkáme se velice složitých aspektů vzájemných vztahů SSSR s jeho satelity, které se utvářely po druhé světové válce. Tyto vztahy byly mnohem dramatičtější a spletitější, než se v zahraniční, ale i v ruské publicistice prezentuje. Především chci konstatovat, že důsledkem druhé světové války a jaltské konference spojenců bylo rozdělení světa na sféry vlivu. Ať to dnes hodnotíme jakkoli – dobře nebo špatně – bude to už jen dodatečné hodnocení. Takový stav považoval svět tenkrát za normální. Československo se ocitlo v sovětské sféře vlivu a to se v celém světě uznávalo – ať nahlas nebo potichu – velmi dlouho, prakticky do konce 80. let. V každém případě mohu odpovědně prohlásit, že otázka možné vojenské intervence zemí Varšavské smlouvy do Československa (i když bych se slovem „intervence“ zacházel velmi opatrně) byla konzultována s Američany. USA respektovaly právo Sovětského svazu na takový zásah. Neschvalovaly jej, ale respektovaly. Stejně tak jako SSSR například uznával právo USA zasáhnout na Grenadě nebo v Panamě. To je to, čemu se říká sféra zájmů. Mimochodem, osobně se domnívám, že otázky zájmových sfér zůstávají aktuální i dnes, třebaže se o tom nahlas nemluví.

Existovalo tedy rozdělení světa, které předpokládalo rovnováhu sil: na jedné straně Sovětský svaz a jeho satelity, na druhé Spojené státy a jejich satelity. A výrok Johna Kennedyho o zemích „třetího světa“ vzniklou situaci prostě jen slušněji formuloval.

Druhý moment: společenské zřízení, které bylo nastoleno ve východní Evropě za přispění Sovětského svazu, odpovídalo nejen zájmům Sovětského svazu, ale i určitých vrstev obyvatelstva těchto zemí. V československé i v maďarské a v polské společnosti vždy existovaly skupiny lidí, politické elity, které měly zájem na upevnění vztahů se Sovětským svazem, a to z mnoha důvodů: kariéristických, politických, ideologických, idealistických. V roce 1968 byly tyto elity už dostatečně zformovány. K tomu nutno podotknout, že v předvečer roku 1968 probíhal v československém vedení ostrý vnitropolitický boj. V rámci vzájemných střetů různých elit se celou dobu vynořovala otázka, jak si zajistit podporu sovětského vedení, jak je získat na svou stranu.

V Moskvě, kde byl nedlouho předtím svržen Chruščov, zpočátku podporovali Dubčekovy přívržence, kteří aktivně vystupovali proti Novotnému, považovanému za českého Chruščova. Podporovali i Dubčekovy reformy, mimochodem započaté podle vzoru Moskvy. Ale poté vznikly uvnitř sovětského vedení třenice a boje různých uskupení. Československé události jsou podle mého názoru velmi zajímavé i tím, že odrážejí vnitropolitický boj uvnitř Kremlu. Dnes totiž brežněvovskou dobu vnímáme nesprávně, vidíme ji jednobarevně.

Vzpomeňme si, že Brežněv se dostal do čela státu na poměry tehdejšího politbyra jako poměrně mladý člověk, nebylo mu ještě šedesát. Byl plný sil, byl dostatečně aktivní. Brežněv i Kosygin měli zájem na pokračování mnoha reforem, s nimiž začal Chruščov, avšak bez té tupé horlivosti, která neodpovídá zdravému rozumu.

Naskýtala se však další otázka: kde by měly být meze započatých reforem, v jaké fázi začnou být reformy socialistického hospodářství v rozporu se socialismem? To byla zásadní otázka. Poprvé zazněla zcela jasně a zřetelně během „pražského jara“. Dubčekovo vedení, provádějící reformy v ČSSR, na rozdíl od „sovětských soudruhů“ do nich poprvé zapojilo článek, který se koneckonců (jak už dnes víme ze zkušeností sovětské „perestrojky“) ukázal jako klíčový: je to informační sféra, *glasnost*. Když se reformy chopily hromadné sdělovací prostředky, vznikl problém, který Moskvu značně znepokojil: má socialismus vůbec budoucnost? Brežněvova role se přitom jeví jako paradoxní. Na základě materiálů z uzavřených jednání politbyra KSSS se domnívám, že Brežněv nepatřil k extrémistům. Takový však byl jeho historický osud, že právě on musel být vtažen do naprosto nepopulárních akcí, jakými byl vstup vojsk do Československa a později do Afghánistánu – proti tomuto kroku, jak ukazují dokumenty, měl námitky. Přesto v prvním i v druhém případě sehrál svou úlohu názor sovětského vedení, že se tím upevňuje vojensko-politická situace Sovětského svazu.

Osobně se tedy domnívám, že se Brežněv nechtěl pouštět do vojenského zásahu v Československu. V tom ho podporoval Kosygin, který v létě 1968 navštívil Československo a přesvědčil se, že československá společnost téměř bez výhrad podporuje Dubčeka. Jenže proti Brežněvovi a Kosyginovi stáli Gromyko, Podgornyj, Šelest a Andropov. Ve skutečnosti se jako hlavní „jestřáb“ projevil Andropov, který tvrdil, že maďarská „varianta“ se už jednou osvědčila. Neustále připomínal, co se podařilo udělat v Maďarsku. V tomto smyslu sehrál nezanedbatelnou roli i János Kádár. Vzpomeňme, jak se říkalo, že existovali lidé, kteří si usilovně přáli napadnout Československo, a to na prvním místě Walter Ulbricht. Ve skutečnosti bylo všechno jinak. Iniciátorem byl v tomto případě Kádár. Byl to člověk, kterému Brežněv velmi důvěřoval, neboť se domníval, že právě Kádár má reálnou zkušenost s vyřešením krizové situace v Maďarsku v roce 1956. Brežněv vždycky trávil dovolenou s Kádárem, tak tomu bylo i v předvečer událostí roku 1968.

Kádár nahrával Andropovovi. V Moskvě se ještě o žádném vojenském zásahu ani neuvažovalo, Kádár však už říkal s odvoláním na jednání vedení MSDS, že v Maďarsku byla provedena částečná mobilizace. Jako by chtěl běžet „před lokomotivou“. A bohužel právě Kádárovi byla v závěrečných fázích událostí svěřena role prostředníka mezi sovětským a československým vedením.

V československé historiografii platí verze, které patrně není důvodů nevěřit, že Kádár všemožně naznačoval Dubčekovu vedení, že se sovětským vedením není možné se domluvit. Podivné! Vždyť Moskva mu přece uložila, aby se s československým vedením domluvil. Z dnešního odstupu se to dá pochopit: do určité míry se události v ČSSR staly pro Kádára historickým potvrzením. To, co se stalo v Maďarsku v padesátém šestém, stalo se v Československu v šedesátém osmém. Byla v tom určitá historická logika, že se Sovětský svaz vždycky s neposlušnými „vypořádá“. A tak zásah sovětského vedení snímal z místních představitelů moci, z místních politických elit odpovědnost za vlastní činy, respektive za absenci činů.

Domníváte se, že i oni nesou určitou část viny?

Samozřejmě. Připomeňme si telefonický rozhovor Dubčeka s Brežněvem 13. srpna 1968. Brežněv Dubčeka („Sašu“) přímo prosí o dvě věci: aby odvolal z funkce Pelikána, a připomíná dohodu o této věci i Dubčekův souhlas – a aby byla svolána schůze předsednictva, na které by byla vyměněna část politického vedení. Ve skutečnosti šlo o „odstupné“. Myslím, že nebylo tak vysoké; tyto výměny by byly Moskvu uklidnily a Československu by se otevřela možnost jít řeckně rumunskou, nebo dokonce jugoslávskou cestou, při které by se do jisté míry zachovala vojensko-politická jednota a současně s tím možnost pokračování reformem. To znamená, že zůstávala otevřená možnost evoluční cesty, postupu k vytčeným cílům „socialismu s lidskou tvář“.

Brežněv v tomto rozhovoru skoro otevřeně Dubčeka přemlouval, protahoval hovor, jak mohl, dával zcela jasně najevo, že mu jinak nezbude nic jiného než připojit se k názoru jiných členů politbyra na řešení silou. Na to všechno Dubček jasně odpověděl: „Leonide Iljiči, učňte všechna opatření, která vaše politbyro uzná za vhodná.“ Brežněv i Dubček si plně uvědomovali, že tímto opatřením bude vojenský zásah. Teprve po tomto rozhovoru bylo v Moskvě rozhodnuto o vojenském řešení. Proto se domnívám, že tu spoušť stiskli Brežněv i Dubček společně.

Myslíte si, že události mohly probíhat jinak?

Pokud hovoříme o alternativách historického vývoje spojeného s událostmi v ČSSR, měli bychom si připomenout i osobní vlastnosti politických činitelů, kteří se pokoušeli provádět reformu socialismu. Podle mne je evidentní, že evropská varianta socialismu sovětského typu je nereformovatelná. Tehdy to ale nebylo tak zřejmé jako dnes. Existovaly lákavé sny o reformách, a to i v SSSR. Avšak ani Dubček, ani později Gorbačov si asi zřetelně neuvědomovali, čeho chtějí vlastně dosáhnout. To je spojuje: neměli jasný plán reformem. Za druhé, čím si jsou podobní: oba se stali oběťmi neumělé, neopatrné manipulace s mocí. Dubček prokázal, že je slabý funkcionář. Nebyl schopen kontrolovat, držet pevně v rukou jak stranu, tak mocenské struktury. To ve své době způsobilo šok prohnáním sovětským představitelům, které bylo možno vinit z čehokoli, jenom ne z nedostatku zkušeností s vládnutím. Nemám tím samozřejmě na mysli senilní starce, které si pamatujeme z konce 70. a začátku 80. let. Dubček ani Gorbačov neměli volní vlastnosti nezbytné pro vůdce-reformátory. Dubčekovo vůdcovství se projevilo po srpnu 1968: stal se vůdcem morálně, duchovně, symbolem nepokoření vojenskou intervencí SSSR. Ale jako jednající politik byl slabý. Ani Gorbačov si nedokázal udržet moc, reformy ho dovedly k rozpadu celého systému. Jako organizátor reformem se neuplatnil.

Na závěr bych chtěl ještě jednou zdůraznit, že pokud hovoříme o událostech kolem Československa, je velmi důležité, abychom měli k dispozici úplné historické informace a viděli historické procesy v celé jejich reálné, a nikoli domnělé nejednoznačnosti, v celé jejich rozporné mnohovrstevnatosti.

Z ruštiny přeložila Jana Váchová.

János Kádár a „pražské jaro“ *

László N. Sándor

Úvodem autor článku informuje o obsahu interview v časopise Segodnja a cituje podstatnou část Pichojoy charakteristiky Kádárova postoje a jeho úlohy v roce 1968.

(...) Pichoja dále dokazuje, že sovětskému vměšování dal své požehnání i Dubček. Brežněv v telefonickém rozhovoru ultimativního charakteru se ještě naposledy pokusil přemluvit prvního muže československé strany, aby z vedení „vymetl“ radikální reformátory... Dubček však neustoupil.

Tolik Pichojova verze. Telefonický rozhovor mezi Dubčkem a Brežněvem historik reprodukuje přesně, ale chybně si jej vykládá. Dubčekovi bylo totiž jasné, že když odstavi své nejbližší spolubojovníky, může počítat s dalším vydíráním, a doslova řekl: „Soudruhu Brežněve, přijmete tedy všechna ta opatření, která vaše politbyro považuje za dobrá.“

Není pochyb o tom, že se v letech 1956–1957 vytvořil mimořádně srdečný a důvěrný vztah mezi Jánosem Kádárem a Jurijem Andropovem, a tak to zůstalo až do Andropovovy smrti. Oba politici se v průběhu let navzájem ovlivňovali. Ale jak Kádár, tak i Andropov se na počátku 80. let v mnohém změnili, zvláště když Andropov vystřídal tehdy už ultrakonzervativního a zkorumpovaného Brežněva.

Zároveň je otázkou, jakou úlohu hrál Andropov v československých událostech roku 1968. Podle pramenů není možno tuto úlohu přeceňovat. Andropov totiž neměl v politbyru hlasovací právo. V roce 1968 byl pouze čestným členem a nemohl hlasovat, kdýž politický výbor v poměru 7:5 rozhodl o zásahu v Československu. Naproti tomu měl právo vystoupit a jeho argumenty pravděpodobně sehrály při rozhodování úlohu zprostředkovaně.

Další otázkou je, byl-li Andropov v roce 1968 skutečně jestřáb. O Andropovovi vydali vynikající publikaci historici Vladimír Solovjov a Jelena Klepiková, kteří v Brežněvově éře emigrovali do USA. Jejich kniha byla vydána ve čtrnácti jazycích a v roce 1995 byla přeložena i do ruštiny. Podle tohoto životopisu, spočívajícího na důležitých pramenech, byla vojenská intervence do Československa v zájmu šéfa KGB, protože poskytovala příležitost k tvrdým vnitrobezpečnostním opatřením. Těchto opatření se KGB před československým zásahem marně dožadoval, po 21. srpnu však Andropov dostal od Brežněva volnou ruku, aby se vypořádával s tehdy už značně vysokým počtem jinak smýšlejících sovětských občanů.

Jako záminka posloužilo i to, že 25. 8. 1968 skupina sedmi sovětských občanů demonstrovala na Rudém náměstí s rozvinutou československou vlajkou. Strážci pořádku je do krve zbili, zatkli a poté byl proti nim veden tajný proces. S odvoláním na tento incident Andropovova garda provedla tvrdá opatření proti stovkám liberálů a sovětských vlastenců.

KGB byl velmi aktivní i v Československu. Na základě osobního pověření Andropova působil v Praze vysoký důstojník KGB Ivan Udalcov, který – tak jako generál Ivan Serov

* Kádár János és a prágai tavasz. In: *Magyar Hírlap*, (10.9.1996).

v roce 1956 v Maďarsku – shromažďoval „usvědčující“ fakta o československých politících. A opět jedna podobnost s rokem 1956 v Maďarsku: sovětská tajná služba v masovém měřítku vyráběla falešné dokumenty, které měly za úkol dokázat „podvratnou úlohu“ západních velmocí. Nejzávažnější dokument tohoto druhu byl vyroben v sovětské tiskárně. Jednalo se o letáky, podle KGB československého původu, které byly rozhazovány na Podkarpatské Rusi a požadovaly připojení tohoto území k Československu. Na vrcholné schůzce vedoucích stranických činitelů v Čierné nad Tisou, která předcházela intervenci, je předložil ukrajinský první tajemník KSSS Šelest. Andropovovi lidé v Československu také „odhalili“ ilegální sklad zbraní, ale dopustili se technické chyby; západní tisk prokázal, že skladovaný vojenský materiál pochází z NDR.

Nás ovšem v první řadě zajímá, zda Pichoja na základě dokumentů hodnotí Kádárovu úlohu reálně. Skutečně usiloval vůdce maďarské strany o vojenskou porážku „pražského jara“ tak, jak to ruský historik interpretuje?

Pichojovo stanovisko dodnes popírá Zdeněk Mlynář, nejhodnověrnější, korunní svědek, tehdejší čelný československý funkcionář a Dubčekův nejbližší spolupracovník. Mlynář hodnotí Kádára jako shovívavého prostředníka. Ve svých vzpomínkách „Pražské jaro a podzim“ (*Mráz přichází z Kremle* – E. I.) píše s uznáním o tom, že maďarský politik o hlavu převyšoval vedoucí představitele ostatních satelitních zemí. Mlynář také ví o tom, že Kádár při loučení s Dubčekem charakterizoval sovětské spojence takto: „Vy nevíte, proti komu stojíte.“

Toto gesto, které je snad hodnověrné, však Andropovovi životopisci hodnotí jako cynismus. Kádár podle nich totiž v době této dvoustranné informační schůzky už přesně věděl, že vojenská intervence je hotová věc, a rozhodl i o tom, že maďarská armáda se k ní připojí. Kádár si po důvěrné výměně názorů s Dubčekem byl jist i tím, že českoslovenští politici vydírání Moskvy nepodlehnu. Kádár měl pouze alibi, že on „zkoušel všechno, ale když to nejde...“

Nové dokumenty, které jsou k dispozici, prokazují, že Andropov a Kádár se v létě 1968 chovali podle předlohy roku 1956. V tom má Pichoja pravdu.

Kádárova averze vůči českým reformátorům však nikdy nebyla tak jednoznačná a stálá jako u Andropova. Maďarský tisk v létě 1968 dostal od ústředního výboru pokyn, aby o pražských událostech referoval „objektivně a bez emocí“. V červenci se však situace změnila. Tehdy totiž slovenský tisk začal analyzovat chování „liberálního komunisty“ Jánose Kádára, považovaného dosud za dobrého přítele, v roce 1956 a předhazoval mu popravu Imre Nagye a jeho druhů. Zůstává otevřená a rozhodující otázka, zda je informace o maďarské vojenské pohotovosti průkazná. Na to mohou odpovědět jen tehdy sloužící generálové...

Budou-li chtít.

Kádár v jiném pojetí *

Iván Pataky

Známý ruský historik Rudolf Pichoja se ve svém příspěvku o Jánosi Kádárovi a „pražském jaru“, který vyšel v moskevském deníku *Segodnja*, dopustil dvou chyb, jež uvedl a komentoval v listu *Magyar Hírlap* László N. Sándor. Pichoja pojímá úlohu Jánose Kádára staticky a zároveň se v jeho článku zřetelně projevují aktuálně politické cíle. Podle něj se mínění maďarského stranického vedení o Dubčekovi a jím prosazované politické orientaci mezi 5. lednem a 20. srpnem 1968 jako by neměnilo. To je ovšem vážný omyl. Kádár Dubčeka nejprve považoval za spojenece a nakonec v něm viděl slabého, ovlivnitelného člověka. Přestože se Kádár před přáteli projevoval velmi zřídka, líčil jednou, že jeho politickým vzorem je Gábor Bethlen; a tak jako sedmiradský kníže musí i on nyní lavírovat „mezi dvěma pohany“. Ve svých činech se nechal vést tím, co momentálně považoval za zájem země.

Kádár přijal personální změny v čele KSČ a její novou politickou linii počátkem roku 1968 s radostí, v Dubčekovi a jeho spolupracovnících spatřoval přirozené spojení. V téže době sám začal prosazovat „nový hospodářský mechanismus“, kvůli němuž se mu dostalo od bratrských stran mnoha výtek. Dubčeka považoval za „odpovědného, připraveného člověka“ a téměř do srpna se s ním setkával každý měsíc. Když badatel čte pozorně až do konce záznamy o telefonických rozhovorech Brežněv–Kádár, téměř krok za krokem je možno sledovat, jak významnou úlohu měl maďarský politik při formulování názorů sovětského stranického vedení. Ostatně Pichoja velmi výstižně píše, že Brežněv nebyl žádný „jestřáb“. Ale také ne „hrdlička“, protože právě na základě maďarských zkušeností z roku 1956 už 20. března 1968 přikázal sovětskému generálnímu štábu připravit vojenské obsazení Československa. To vlastně původně zveřejnil Pichoja! Velitel sovětské armádní skupiny „Jih“ v Maďarsku generálplukovník Provalov dostal už 8. dubna příkaz naplánovat a připravit vojenskou operaci, vycházející z Maďarska. Má číslo Gou/1/87657. Tehdy ještě ani jeden vedoucí maďarský vojenský nebo politický činitel nepomýšlel na eventuální vojenské řešení ani v hrůzném snu. Při analýze problémů roku 1968 není možno ani na okamžik odhlédnout od geopolitické situace Československa, od jeho úlohy v sovětských vojenských plánech v případě konfliktu se Západem. Na tomto místě není možno zacházet do detailů, ale společně s mnoha českými badateli jsem přesvědčen, že toto sovětské rozhodnutí působilo stejně na obyvatelstvo ostatních „socialistických“ zemí jako ideologický vliv „pražského jara“.

Kádárova úloha byla komplikovaná. Případ od případu, hlavně zpočátku, dává sám podnět ke své „misi“ prostředníka, později ho o to žádá Brežněv, jindy pak Dubček. 12. července se k němu Brežněv obrací taktó: „Prosíme soudruha Kádára, proinlujte vážně se soudruhem Dubčekem, aby správně hodnotil situaci, viděl ta nebezpečí, která ohrožují KSČ, socialismus a jeho samého...“ Kádár se snažil být prostředníkem v obou směrech. V souladu s usneseními politického výboru MSDS na schůzce „pěti“ naléhal na v každém případě mírové, politické řešení a zdůrazňoval, že v Československu není „kontrarevoluční“ situace.

* Kádár, más megközelítésben. In: *Magyar Hírlap*, (25.9.1996).

Do jisté míry se jeho názory skutečně změnil v polovině června 1968, když byl v československém tisku ostře napaden (Machotka) a učiněn zodpovědným za maďarské události v roce 1956 a za odsouzení Imre Nagye, jak se zmínil i autor článku v *Magyar Hírlap*. Ani to však Kádárovi nezabránilo, aby o dobrý měsíc později – 14. července na varšavské schůzce „pěti“, po Gomułkově hodnocení situace – opět neprohlásil, že v Československu „kontrarevoluce“ není a problém je třeba řešit politicky. Zajímavostí varšavské schůzky je, že již 10. července Maďarsko oficiálně obdrželo žádost (a podle mých vědomostí byli podobně vyzváni i ostatní členové „pětky“), aby se podílelo na obsazení Československa třemi divizemi. Kádár o dva týdny později souhlasil s tím, aby se k intervenci připojila jedna divize. Projev Kádára na varšavské schůzce vyvolal velkou diskusi. Ulbricht prohlásil, že „následující úder se dotkne Maďarů“. Podle Živkova „nemohou přijmout maďarské stanovisko a závěry“. Také Brežněv byl zajedno s Gomułkovým hodnocením, ačkoli tehdy ještě nehlasoval pro vojenský zásah. Tak se v Čierné a v Bratislavě pokoušeli o nové aranžmá. Kádár osaměl. V telefonickém rozhovoru s Brežněvem 18. července se zmiňuje i o útoku „bratrských“ stran. Na to Brežněv říká: „Rád bych, aby soudruh Kádár věděl, že my velmi chápeme jeho situaci a stanovisko, vysoce oceňujeme jeho varšavskou výzvu.“ To je podstatně jiný tón než ten, jímž generální tajemník KSSS mluvil kdykoli s Dubčekem. Jemu jednoduše tykal. Příznačné bylo takřka „otcovské“ kázání nebo peskování, ono „ty, Sašo, nebuď tak hloupý“. Přirozeně nemůžeme pominout ani to, že Dubček mluvil rusky stejně jako svou mateřštinou, nepotřeboval tlumočnicka.

Na závěr pouze jediný citát. Když Kádár 22. července konečně souhlasil se spoluúčastí jedné maďarské divize při intervenci, Brežněv na druhý den telefonicky „kvitoval“ jeho rozhodnutí takto: „To znamená pro naši stranu a pro naše přátelství tolik, že nemám slov. Nezapomenu na to, dokud budu živ.“

Tímto bych rád obohatil Kádárův portrét a na základě dosud známých dokumentů dementoval nebo doplnil nepotvrzený, jednostranný obraz Kádára vytvořený Pichojou, tak jak jej přiblížil článek László N. Sándora.

Z maďarštiny přeložila Eva Irmanová.

Mussolini a Hitler

K anatomii politické kariéry totalitního vůdce

Jindřich Pecka

Brzy po roce 1989 se na českém knižním trhu objevila řada překladů i několik původních prací o závatné kariéře a pádu Adolfa Hitlera a Benita Mussoliniho. Titul jedné z nich posloužil jako téma i název tohoto příspěvku.

Kariéra, a to i kariéra politická, je ve své podstatě přirozený jev, jehož podobu určuje struktura dané společnosti. Podstatou kariéry je možnost sociálního vzestupu, tedy předpoklad, že ve společnosti existují takové pozice, které tvoří vertikální hierarchii, jejíž hranice jsou přitom dostatečně prostupné.¹ Pohyb vzhůru ovšem bývá spjat s ideologií úspěchu, a právě toto spojení zbavuje pojem kariéry nezaujaté interpretace. Podmínky pro rychlý a závatný vzestup vznikají zejména v krizových situacích, v dobách sociálního neklidu, převratů a válečných konfliktů. Z různých hledisek se k takovému vzestupu v atmosféře nacionálního socialismu a fašismu vyjadřují recenzované monografie.²

Příznačným citátem Benita Mussoliniho, že „každý lidský život má své temné kouty“, uvádí Luboš Taraba svou monografii o představiteli italského fašismu, která zaplňuje mezeru v české literatuře o tomto tématu.³ Jednotlivé kapitoly uvozují výroky Macchia-

1 BAUMAN, Zygmunt: *Kariéra*. Praha, Mladá fronta 1967, s. 9.

2 Tato recenze si klade za cíl poukázat na různost přístupu a pojetí tématu, proto se nezabývá pramennými publikacemi, jako jsou: GOEBBELS, Joseph: *Deníky 1938*. (Doslov Jiří Hájek.) Praha, Dialog 1992, 291 s.; *Hitlerův Mein Kampf*: Z bible německého nacionálního socialismu, s komentářem Jiřího Hájka. Praha, Dialog 1993, 221 s.; *Hitlerův Můj boj očima historiků*. Zpracoval František Bauer, úvod napsal František Svátek. Praha, Univers 1994, 196 s.; *Adolf Hitler*: Monology ve Vůdčově hlavním stanu. Přeložil Jethro Spencer McIntosh, odbornou revizi provedl, poznámky doplnil a předmluvu napsal Jaroslav Hrbek. Praha, Aurora 1995, 341 s. Tyto práce si zasluhují samostatnou pozornost. Z jiných důvodů nezahrnuji do následující komparace publikaci PŘÍHODA, Jan: *Adolf Hitler*: Poznámky k životopisné legendě. Praha, zvláštní vydání týdeníku *Politika*, b. r. (1992), 103 s. Je to kompilace účelově přizpůsobená politickému zaměření vydavatele a její odborný fundament nedosahuje úrovně, která by umožňovala srovnání s monografiemi založenými na seriózním výzkumu. Vznik a vydání takové práce je ovšem také svědectvím o naší době, a proto ji připomínám alespoň v poznámce pod čarou.

3 TARABA, Luboš: *Duce*: Anatomie jedné kariéry. Praha, Horizont 1992, 215 s.

velliho, který patřil k nejoblíbenějším diktátorovým autorům. Život Mussoliniho se svými zvraty a výbuchy temperamentu je předurčený k živému až dramatickému vylíčení, a je třeba říci, že Tarabova kniha tyto vlastnosti nepostrádá. Sleduje cestu Mussoliniho v rolích „rváče a milence“, vlasteneckého vojáka, antimilitaristy, přesvědčeného socialisty až k neméně přesvědčenému fašistovi. Zaznamenává křivku jeho vrcholné kariéry od pochodu na Řím přes oslnivý lesk italského diktátora až po zhroutení a pád.

Autor postupuje tak, že nahlíží svého „hrdinu“ v situacích, které jsou klíčové z hlediska jeho individuality i širšího společenského vývoje. Odkrývá jeho světlé i „temné kouty“. Mussolini byl například příliš impulzivní, nesoustředěný a nedočkavý na to, aby si získal solidní vzdělání. Navázal však kontakty a přátelství s osobnostmi z různých oborů, zejména z umění. Autor to ukazuje na vztahu k básníku Gabrielu d'Annunziovovi. Z hlediska „anatomie politické kariéry“ by však stálo za to věnovat pozornost i vlivu některých osobností italské vědy. Byl to například profesor národohospodářství Maffeo Pantaleoni, a především Vilfredo Pareto, jeden z tvůrců sociologické teorie elit. Je také škoda, že autor nevěnoval pozornost nejasnostem kolem „duceho“ smrti, které dodnes zaměstnávají italský tisk. I přesto je Tarabova kniha cenným náčrtem k portrétu diktátorovy osobnosti. Charakteristické rysy tohoto obrazu plasticky zvýrazňují autentické výroky, v nichž se Mussolini jeví jako pudově nezkontrolovatelný mileneček, politický entuziasta, demagog, operetní pozér i jako tragická persona, kterou – řečeno s Macchiavellim – „propustit ... nemohli, aby neztratili, co získali, a proto ho raději ... zavraždili“.

Z publikací věnovaných politické kariéře Adolfa Hitlera se kromě reedice starší knihy Dušana Hamšíka⁴ objevil mezi prvními český překlad Sternovy monografie o sociálních a duchovních kořenech Hitlerova mýtu.⁵

Josef Petr Stern, autor českého původu, prožil druhou světovou válku jako příslušník československé jednotky podřízené RAF a potom působil na několika západních univerzitách jako uznávaný literární historik. Tato odborná vyhraněnost se projevila i v jeho knize o Hitlerovi, která vyšla poprvé anglicky (Londýn 1975). Českou verzi uvedla brněnská samizdatová edice Prameny a v roce 1991 vyšla jako 15. svazek Knihovny Lidových novin v překladu Vladimíra Jochmanna. Kniha je vybavena spolehlivým poznámkovým aparátem a jmenným rejstříkem, jehož funkce je ovšem oslabena chybějícími odkazy na stránky.⁶

Autorovi, který prožil mládí v Čechách, odborně dozrál v Anglii a působil na univerzitách v USA, Německu a Rakousku, umožnily jeho životní osudy potřebný odstup a výtisky jeho metodě výrazně komparativní charakter. Projevuje se to například ve výkladu o kořenech hitlerovské radikální ideologie v duchovních dějinách Německa a Rakouska. Ze sociologického hlediska jsou pozoruhodné pasáže, které autor chápe jako lingvistickou větev své knihy. Dokazuje v nich, „že veškerá propaganda je založena na nějaké špetce pravdy“ a „že neexistuje nic takového jako propaganda, která by neobsahovala nic víc než lež“. Odborný fundament autora se tu projevil zejména v práci s literárními texty. Stern ovšem tento přístup rozšiřuje o sociologické podněty a chápe literaturu jako fenomén,

4 HAMŠÍK, Dušan: *Génius průměrnosti: Fakta a pohledy na Hitlerův konec*. 2. vyd. Praha, Československý spisovatel 1992, 131 s.

5 STERN, Josef Petr: *Hitler: Vůdce a lid*. Praha, Lidové noviny 1992, 194 s.

6 Není zcela jasné, zda tu má „slepý“ rejstřík sloužit jako orientační soupis vyskytujících se osobností, anebo zda je to liknavost vydavatele.

který obráží společnost tak, jak se sama chce vidět, a vytváří i nezbytné vzory chování. Nejmarkantnější je to tam, kde sleduje téma „zmaru“ v německé literatuře 20. století. Jeho stopy nalézá (mimo jiné) i v ideologii nacismu.

Podobně jako jiní autoři obrací i Stern pozornost k Hitlerovu mýtu, k autentické skutečnosti, propagandě, právu, antisemitismu, rasismu a genocidě i k dalším otázkám. Svá sociologická zjištění však promítá do souvislostí kulturní tradice, což dodává knize téměř esejistický ráz.

Kniha vědomě pomíjí podrobnosti Hitlerovy biografie. Autorův záměr je upřen k anatomii závrtné politické kariéry od outsidera rakouského původu až ke zbožnému „vůdci německého národa“. Sleduje, jak společnost, která se ocitla v sociálně-politickém chaosu, nastoupila v naději na obnovený řád cestu legitimizovaného bezpráví. Tato cesta pak zcela logicky směřovala k „porobení a vyhlazení“ nikoli jen Židů, ale i dalších národnostních a sociálních skupin evropského obyvatelstva, včetně bezbranných válečných zajatců.

Autor snesl velké množství argumentů o tom, že Hitler „skryval své nejoprávněnější záměry před německým lidem, ale i před sebou samým...: nikoli dobývání, nýbrž slepé ničení bylo jeho cílem. To – a ne nějaké heroické sebeutvrzování, ba ani ne vyhlídka na materiální zisk – bylo tajemství, které k němu vázalo jeho přívržence... Na tomto tajném porozumění spočívala jeho kariéra.“ Jako „zatvrzelý komparatista“ (jak sám sebe charakterizoval) nevyhnul se J. P. Stern ani srovnání fašistického a komunistického režimu. Nachází tu řadu shodných principů ve struktuře moci, ale i v sociální sféře, jako byla určitá rezonance ideologických postulátů ve společnosti, strach ze svobody přehlášovaný zvláštní rétorikou a podobně. Zároveň však sleduje nejnapadnější rozdíly, které plynou z různých časových rovin. V historické perspektivě rozlišuje připisované a získané vlastnosti sociálního chování za nacismu a za komunismu, a tak dospívá i k věčnému rozlišení obou systémů. Stern psal svou knihu ještě v době rozděleného světa a své komparace koncipoval jako naději pro budoucnost. Neztratily však svou závažnost ani dnes, kdy představují fundovaný názor proti zjednodušenému ztotožnění obou systémů.⁷

K sociologické kategorii mýtu a politické mobility nacistického vůdce obrátil pozornost profesor moderní historie na univerzitě v Nottinghamu Ian Kershaw. V 70. a 80. letech se podílel na široce založeném výzkumu, z něhož vzešla kniha *Der Hitler Mythos – Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich* (Stuttgart 1980). Pro anglické vydání připojil ještě kapitolu věnovanou židovské otázce a tato verze byla také podkladem pro český překlad Karla Holmana.⁸ Ve třech tematických oddílech sleduje vytvoření Hitlerova mýtu (1920–1940), vrchol jeho popularity, zlom a pád (1940–1945) a jeho cestu ke genocidě židovského obyvatelstva. Autor líčí vývoj mytizace Hitlerovy osobnosti jako proces „plebiscitní aklamace“ pro nacistický režim. Hitler a jeho popularita tu hráli výrazně integrační roli. Profesor Kershaw se proto pokouší zjistit, jak Hitlerův mýtus vznikl, z čeho rostl a jak působil. Velkou pozornost věnuje systému manipulace, na jehož budování se rozhodujícím způsobem podílel ministr propagandy Goebbels, zároveň však neztrácí ze zřetele ani

7 Obsáhle se k této otázce vyjádřil profesor moderních dějin v Oxfordu Alan Bullock v knize *Hitler a Stalin: Paralelní životopisy*. Plzeň, Mustang 1995, 1029 s. Knihu zasvěceně recenzoval František Svátek v *Soudobých dějinách*, roč. 2, č. 4 (1995), s. 644–649, a proto ji do tohoto příspěvku už nezařazují.

8 KERSHAW, Ian: *Hitlerův mýtus: Image a skutečnost v třetí říši*. Praha, Iris 1992, 287 s.

druhou stránku věci: Hitlerův image byl nejen vnucenou představou, ale zároveň rezonoval s představami v německé společnosti už existujícími. Z tohoto hlediska má prvořadý význam přechodné stadium „od image stranického vůdce k image nejvyššího vůdce národa“. Předností autorova pohledu je to, že se přitom opírá o detailní rozbor masových reakcí na klíčové události, jakou byla například „noc dlouhých nožů“. Vrchol Hitlerova charismatického působení vidí Kershaw v roce 1940 v souvislosti s německým vítězstvím na Západě. Jeho mýtus tu dostává rozměr „řadového vojáka“, který se stal „vojenským géniem“. Teprve zlom ve vývoji války, zhroucení a pád třetí říše umožnily vidět v plném rozsahu mýtus vůdcovské osobnosti na pozadí holých sociálních faktů. Jestliže až potud zachovával autor v zásadě chronologický postup, v závěrečné kapitole od tohoto principu upouští a sleduje význam a roli židovské otázky v Hitlerově image. Vůdcovský mýtus uvolňoval protižidovskou aktivitu politického aparátu a zároveň neutralizoval „obyčejné“ a „neorganizované“ obyvatelstvo. To ve svých důsledcích umožnilo realizaci i nejrůznějších opatření v rámci „konečného řešení židovské otázky“ bez obav z veřejného tlaku a nesouhlasu.

Předností této práce je, že se neopírá jen o bohatou literární produkci, ale s jemným smyslem pro kritickou analýzu vychází z pramenů nacistické a protinacistické (exilové) proveniencce, z jejichž kombinace buduje obraz veřejných postojů, vynucené konformity i skryté skutečnosti. V tomto obraze se pak Hitlerův mýtus jeví jako moc spočívající nikoli jen na bizarní nacistické ideologii, ale i na sociálních a politických principech uznávaných i mimo nacionálněsocialistické Německo.

Hitlerovu cestu k moci od agitátora a programátora k diktátorovi sleduje filozof a politolog Reiner Zitelmann, vědecký pracovník Svobodné univerzity v Berlíně a Centrálního institutu pro sociálněvědecký výzkum. Od konce 80. let se podílel na projektu Srovnávací výzkum fašismu, odkud vytěžil látku k několika publikacím o „hnědé elitě“ a nacionálním socialismu.⁹ Český vyšla v roce 1993 jeho kniha o Hitlerově cestě k moci.¹⁰ Pro její dikci je příznačná snaha odpoutat se od demonizujících interpretací Hitlerových rozhodnutí a gest. Tam, kde někteří starší autoři hledali vysvětlení Hitlerovy kariéry v působení jeho „magické“ nebo „magnetické“ síly, sestoupil Zitelmann z výšin iracionality na pevnou půdu hospodářských, sociálních a politických vazeb a pokouší se vyložit Hitlerův vzestup a pád v těsnějším sepětí s ideologií nacionálního socialismu.

V tom se s Zitelmannem do jisté míry shoduje i metodický přístup polského historika Karola Grünberga,¹¹ ale jestliže Zitelmann charakterizoval období 1939–1945 jako „Hitlerovu válku“, Grünberg poukazuje na to, že podobná tvrzení Hitlerových životopisců přehlížejí angažovanost finančního kapitálu ve zbrojení a přípravě agrese. Na základě materiálu z procesů proti Kruppovi a koncernu IG Farben–Industrie dochází Grünberg k závěru, že představa o válce jako osobním „výmyslu“ Hitlera je absurdní.

9 *Die braune Elite: 22 biographische Skizzen.* Dortmund 1989; *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs.* Stuttgart 1990; *Die Schatten der Vergangenheit: Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus.* Frankfurt/M.–Berlin 1990 (spoluautoři Uwe Back, Eckhard Jesse); *Nationalsozialismus und Modernisierung.* Darmstadt 1991 (spoluautor Michael Prinz).

10 ZITELMANN, Reiner: *Adolf Hitler a jeho cesta k moci.* (Přeložil František Šístek.) Praha, Agentura V. P. K. 1993, 123 s.

11 GRÜNBERG, Karol: *Adolf Hitler: Životopis Führera.* (Překlad Vladimír Uhlíř.) Praha, Dialog 1994, 350 s. České vydání na obálce uvádí mylně jméno autora Gründberg.

Grünbergova kniha je pozoruhodná tím, že proti psychologizujícím biografiím kontrapunkticky staví analýzu sociálně-ekonomických předpokladů. Metodicky vychází z marxismu a polské sociologie 60. let¹² a svým způsobem doplňuje mozaiku Hitlerovy kariéry o část, která by v ní chyběla.

Ukazuje se, že různá pojetí a různé přístupy mají v pluralitním výkladu dějin své oprávnění. Všechny svým dílem přispívají k dílčímu poznání. Jen tehdy, když se mnohostranná historická skutečnost začne vysvětlovat pouze prizmatem jednoho jediného kritéria, dochází k jednostrannému zkreslení. Na tom ztroskotaly nejen velké sociální teorie 19. století, ale i monopolní koncepce novější.

12 Chybným překladem nebo v důsledku tiskové chyby je tu ovšem přední polský sociolog té doby Jerzy J. Wiatr uveden jako „Wistr“.

Život v čase krajnosti

Běla Plechanovová

HOBBSAWM, Eric: *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York, Pantheon Books 1995, 627 stran, rejstřík, ilustrace.

Renomovaný britský historik předkládá – tak jako i v případě svých předchozích prací – vysoce provokativní pohled na naši éru, o které hovoří jako o „krátkém dvacátém století“. Kniha navazuje na tři svazky jeho předchozí práce o dějinách „dlouhého devatenáctého století“ (*The Age of Revolution: 1789–1848; The Age of Capital: 1848–1875; The Age of Empire: 1875–1914*). Označením současného věku má na mysli, že na malém časovém prostoru došlo k řadě epochálních změn, které zásadním způsobem ovlivnily směr dalšího vývoje lidské společnosti. Tyto změny mají vnitřní souvislost, která spoluvytváří logiku vývoje dvacátého století a kterou je podle autora potřeba odhalit, abychom mohli pochopit procesy, které formují naši přítomnost a zároveň předurčují budoucí vývoj. Dvacáté století od vzniku první světové války do rozpadu Sovětského svazu představuje ucelenou, jasně ohraničenou epochu. Lze ji vymezit i symbolicky: začala atentátem na rakousko-uherského následníka v Sarajevu a končí tamtéž vypuknutím války v Bosně. Je třeba však zdůraznit, že autor vztahuje chronologické vymezení této epochy k osudu socialistické revoluce, která byla pokusem o nahrazení kapitalistického systému systémem jiným.

Hobsbawm zároveň připouští, že pro člověka jeho věku (narozen 1917) je takováto práce nutně i autobiografickou cestou vlastním životem, při níž si oživuje, koriguje a utřídí vlastní zkušenosti, jež ho spojují s jeho vrstevníky a jež se zároveň snaží sdělit generacím mladším. Jednou z důležitých charakteristik současného věku je podle autora totiž i skutečnost, že přicházející generace se vymaňují z vazeb po staletí utvářených spoluúčastí minulých, současných a budoucích generací na naplňování společného osudu. „Každý, koho se inteligentní americký student zeptal, zda označení druhá světová válka má znamenat, že byla také první světová válka, si je vědom, že znalost i těch nejzákladnějších faktů tohoto století není něco, co by mohlo být obecně předpokládáno“ (s. 3).

Hobsbawm dělí vymezenou epochu „krátkého dvacátého století“ na tři období; věk katastrof – od začátku první světové války do konce druhé světové války, zlatý věk – od konce druhé světové války do počátku sedmdesátých let, a věk sesuvu – od počátku

sedmdesátých let do přelomu devadesátých let. Tato základní chronologie tvoří kostru knihy a po formální stránce její tři oddíly. Každý z nich pak obsahuje zevrubnou analýzu nejdůležitějších fenoménů, které formovaly jednotlivá období. Je to právě analýza dílčích jevů, které vtiskly tvářnost dvacátému století či jeho částem, kde autor prokazuje obdivuhodnou schopnost pohlédnout pod jejich povrch, postihnout jejich paradoxy a vyvodit spojitosti – byť někdy lze bohužel autora přistihnout, že hledání souvislosti nahradil nesprávným spojením či ideologicky zabarveným klišé. Například: „Některé separatistické snahy v 'krizových desetiletích' se živily na tomto kolektivním egoismu [snaha bohatých regionů odtrhnout se od chudých]. Tlak na rozbití Jugoslávie přišel od 'evropského' Slovinska a Chorvatska; a na roztržení Československa z ostantativně 'západní České republiky'“ (s. 427); nebo: „A skutečně, první západní reakce na výzvu bolševiků národům volající po uzavření míru ... bylo Čtrnáct bodů prezidenta Wilsona, které vytahovaly nacionalistickou kartu proti Leninově internacionální výzvě“ (s. 67).

Analýza nejdůležitějších fenoménů prvního období – věku katastrof – zaujme zejména pohledem na změny v charakteru válek, které byly výsledkem vývoje používaných technologií, zejména však výsledkem demokratizace politiky, a tudíž i „demokratizace válek“. „Totální konflikty se staly 'lidovými válkami' jednak proto, že civilisté a civilní život se stali skutečnými a někdy hlavními cíli strategie, jednak proto, že v demokratických válkách, stejně jako v demokratické politice, jsou protivníci přirozeně demonizováni, aby se stali patričně nenáviděnými či alespoň opovrženěnými...“ (s. 49). Nasazení neprofesionálních armád složených z odvedenců v takovém rozsahu, v jakém k němu došlo během první světové války, kvalitativně změnilo podobu válečných konfliktů tohoto století. Jedním z fatálních důsledků této změny bylo zničení hranice mezi politickou rolí a lidským individuem. Každý jednotlivec jako příslušník určité politické entity se stal v politickém boji vhodným cílem, který je v krajním případě možné i fyzicky likvidovat. Odtud pak cesta k megazabíjení – jak označuje fenomén obrovského rozsahu násilné smrti stamilionů lidí v tomto století Z. Brzezinski. Nacisté a bolševici pak přijali formu fyzické likvidace nepřátelských skupin – rasově či třídně definovaných – za *de facto* státní politiku. Totální válka se stala normou pro vedení válečného konfliktu ve dvacátém století.

Ještě větší prostor věnuje autor v první části knihy osudu socialistické revoluce, která je podle něj jedinečným a nejvýznamnějším jevem tohoto století. Svými důsledky předčí i francouzskou revoluci. „Pouhých třicet až čtyřicet let poté, co Lenin přijel na Finské nádraží v Petrohradě, se jedna třetina lidstva ocitla pod režimy přímo odvozenými z *Deseti dnů, které otřáslý světem* (Reed, 1919) a z Leninova organizačního modelu, komunistické strany“ (s. 55). Úspěch bolševické revoluce přičítá autor zejména skutečnosti, že bolševici byli jedinou politickou silou ochotnou vážně usilovat o zachování Ruska jako celistvého státu. Tím si získali nejen dostatečnou vnitřní podporu, ale také uchránili Rusko před rozpadem, který stihl ostatní zpráchnivělá a poražená impéria – Rakousko-Uhersko a Turecko. Osud světové revoluce, v jejímž jménu Lenin zahájil revoluci v Rusku, byl pak zpečetěn skutečností, že revoluce *de facto* nepřekročila hranice ruského impéria s výjimkou krátkodobých epizod v Bavorsku a Maďarsku. Osudným, byť logickým důsledkem bylo přijetí koncepce komunistické strany jako elitního předvoje dělnické třídy. Tím bolševici definitivně rozdělili mezinárodní dělnické hnutí a promarnili sympatie řady evropských socialistických stran radikalizovaných válečnou zkušeností. Na druhé straně však bez budování „strany nového typu“, bez elitních profesionálních revolucionářů působících

mezi světovými válkami v řadě zemí světa by těžko došlo k tak rychlému prosazení komunistických režimů (s. 73).

Po značnou část dvacátého století se pak sovětský komunismus prezentoval jako alternativní a vyšší společenský systém předurčený k historickému triumfu nad kapitalismem. Mezinárodní politika po říjnové revoluci může být podle Hobsbawma nejlépe pochopena jako odvěký boj sil představujících starý řád proti sociální revoluci údajně ztělesněné Sovětským svazem a mezinárodním komunismem. Tento pohled na mezinárodní politiku jako na souboj dvou společenských systémů však s postupujícím dvacátým stoletím ztrácel na reálnosti. Autor však neuvádí kdy, případně proč k této změně dochází.

Další ze závažných událostí, jimiž Hobsbawm charakterizuje období do konce druhé světové války, je boj proti společnému nepříteli, který svedl ke spojenectví Sovětský svaz a Spojené státy. „Pouze tato dočasná a podivná aliance liberálního kapitalismu a komunismu uzavřená v sebeobraně proti ... nepříteli zachránila demokracii, neboť vítězství nad Hitlerovým Německem bylo v zásadě dosaženo – a mohlo být dosaženo pouze – Rudou armádou. V mnoha ohledech toto období ... tvoří stěžejní bod v historii dvacátého století a její rozhodující moment“ (s. 7). Autor vyvozuje, že paradoxním a nejtrvalejším výsledkem říjnové revoluce byla vlastně záchrana kapitalismu, kterému Sovětský svaz pomohl ve válce a v míru mu poskytl silnou motivaci k vlastní reformě, jež umožnila jeho přežití i jeho další rozkvět v poválečném období. V této rovině argumentace se však jeví jako diskutabilní autorovo zdůvodnění, jak a proč vlastně mohlo k tomuto historickému spojenectví dojít. Hobsbawm se spokojuje s poněkud zjednodušujícím tvrzením, že to byla ideologická povaha nacistického režimu, která spojila dosavadní protivníky, a že politika Západu „– od SSSR přes Evropu až k Amerikám – může být nejlépe pochopena nikoli jako soupeření států, ale jako mezinárodní ideologická občanská válka“ (s. 144). Stranami tohoto konfliktu nebyly kapitalismus a komunismus, ale skupiny ideologií, z nichž první zahrnovala následníky „osvícenství a velkých revolucí, samozřejmě včetně Ruské revoluce“, a druhá jejich protivníky. Tím autor jasně demonstruje, že považuje společnosti reprezentované první skupinou ideologií za „pokrokové“ a druhou skupinu za „reakční“.

Druhá část knihy, věnovaná zlatému věku, je patrně nejcennější částí díla. Spíše nežli významné historické mezníky sleduje autor změny v kvalitě lidského života v nejrůznějších směrech. Analýza povahy proměn forem lidské existence usiluje o zachycení vnitřních souvislostí mezi těmito procesy a přináší cenné postřehy o jejich vzájemných vazbách.

První kapitola ve stručnosti nastiňuje politický rámec těchto procesů, jímž byla studená válka. Z hlediska relevance pro hodnocení této etapy historie ji však autor považuje za druhořadou. Přinesla podle něj jen tři důležitější výsledky: 1. zastínila pluralitu mezinárodních napětí a konfliktů existujících v mezinárodní politice do druhé světové války; 2. zmrázila mezinárodní situaci ve stavu, který byl provizoriem (zejména Německo); 3. naplnila svět nebyvalou zásobou zbraní, které supervelmoci samy hromadily a zároveň také distribuovaly jako součást prosazování svého vlivu v celém světě. Konec studené války pak symbolizuje konec éry – ani ne tak díky zániku bipolarity jako proto, že zároveň dospěl světový kapitalistický systém k vážné krizi a sovětský systém socialismu se zhroutil zcela (s. 255).

Daleko více než vývoj studené války autor vyzdvihuje závažnost a hloubku ekonomických, sociálních a kulturních změn, k nimž v poválečných desetiletích došlo. Kapitalistický ekonomický systém zaznamenal nebyvalé oživení díky reformám, k nimž byly vlády motivovány především zkušeností hospodářské krize třicátých let, nacismu a vznikem studené války. Hospodářská politika vycházela z konceptu hospodářského růstu založeného na masové spotřebě, plné zaměstnanosti, vysokých mzdách a ochraně pracovní síly. Tato strategie byla dílem širokého společenského konsensu a byla realizována v padesátých letech ve většině západoevropských zemí umírněnými konzervativci. Poválečná obnova a prudký ekonomický růst za nebyvale rychlého zavádění nových technologických postupů a vědeckých poznatků do výroby zboží masové spotřeby nejvíce přispěly k dramatickým sociálním změnám, jimiž prošlo světové společenství ve dvacátém století.

Sociální a kulturní pohyb je podle Hobsbawma nejvýraznějším výsledkem „zlatého věku“ – „... zahájil, ve skutečnosti většinou dosáhl, nejdramatičtější, nejrychlejší a nejhlubší revoluce v lidském životě, jakou historie kdy zaznamenala“ (s. 286). Lze ji podle něj charakterizovat především úbytkem zemědělské populace, růstem měst, ale také růstem a obrovským rozšířením vzdělanosti. Hospodářský růst přinesl zvýšení životní úrovně, z hlediska sociální stratifikace setřel nejvýraznější rozdíly mezi společenskými třídami a znamenal *de facto* jejich rozklad. Zásadně se změnilo postavení žen ve společnosti – od formální občanské rovnoprávnosti, kterou ženám přineslo volební právo získané většinou po první světové válce, k ekonomické rovnoprávnosti dané masovým vstupem vdaných žen na pracovní trh. Tento proces byl doprovázen enormně rychlým vzestupem vzdělanosti žen a proměnami jejich tradiční role. Hobsbawm samozřejmě zdůrazňuje, že tyto jevy bylo možné sledovat především v ekonomicky vyspělých zemích, ale neméně důrazně upozorňuje, že sociální revoluce s uvedenými projevy nesmazatelně a nezvratně zasáhla i třetí svět, země, které se v poválečném období vymanily z područí kolonialismu. Právě globální rozsah spolu s hloubkou sociálních změn činí podle autora ze sociální revoluce druhé poloviny století jedinečný úkaz v lidských dějinách.

Kulturní revoluce je pak završením společenských pohybů tohoto období. Stěžejní sociální změnou, která podmínila posuny v kulturní oblasti, je změna role ženy v rodině, rozmach rozvodovosti, rozpad vícegeneračních vazeb – změny, které zásadně ovlivnily podmínky výchovy posledních generací. Hobsbawm soudí, že právě tyto podněty daly vzniknout ojedinelému a nejvýraznějšímu kulturnímu jevu naší doby – kultuře mladých (zejména v populární hudbě a na ni se vážících aktivitách) a kultu mládí (životní styl, reklama a podobně).

Poslední část knihy je věnována jevům a procesům, které vtiskly charakteristické rysy období od počátku sedmdesátých let do počátku let devadesátých. Autor toto období nazval poněkud pesimisticky – věk sesuvu. Podle jeho názoru je to období charakterizované zdlouhavou krizí kapitalistické ekonomiky, zánikem reálného socialismu, ale také úpadkem umění a nástupem přírodních věd do role mohutné sociální síly.

Světová ekonomika vstoupila počátkem sedmdesátých let do období dlouhodobé krize, jejíž důsledky byly umocněny nechotou přiznat si, že „zlatý věk“ je u konce a jeho ekonomické principy přestaly fungovat. Hobsbawm si trefně všimá, že v ekonomickém slovníku se objevilo nové slovo „recese“, pouze aby nahradilo výraz „deprese“, který by mohl – politicky nevhodně – připomínat depresi let třicátých. Teprve přelom posledního desetiletí přinesl poznání, že návrat k hospodářské politice „zlatého věku“ není reálný.

Jen těžko si obyvatelé vyspělých zemí znovu zvykali na návrat takových jevů, jako je nezaměstnanost a skutečná chudoba.

Paralelně procházel krizí i „druhý svět“ – svět socialismu. Krom krize ekonomické, která zde udeřila stejně silně, ne-li silněji, ho stihla i krize morální, která přispěla k jeho zániku. „V posledních dvaceti letech existence sovětského bloku [po invazi do Československa] dokonce i vedení vládnoucích komunistických stran zjevně ztratilo jakoukoli víru v to, co dělalo“ (s. 399). „Neúspěch sovětského socialismu však nemá vliv na možnost vzniku jiných druhů socialismu“ (s. 498). Autor, v souladu se svým celoživotním přesvědčením, považuje myšlenku socialismu vycházející z Marxova učení za stále živou. Jak naznačuje v závěrečné kapitole, současný ekonomický systém se s ohledem na problémy, před nimiž stojí (rostoucí světová populace, negativní vlivy ekonomiky na životní prostředí, globální charakter těchto problémů), musí reformovat.

Kniha o „věku extrémů“ je velice cenným přínosem do diskuse o dějinách dvacátého století. Šíře autorovy erudice, stejně jako schopnost analytického pohledu na sociální procesy, jsou obdivuhodné a v historiografické literatuře ojedinělé. Co čtenář může postrádat v práci tohoto typu, je pokus o teoretickou reflexi celé epochy, která by historické milníky a procesy, o nichž autor v práci hovoří, zasadila do určitého rámce. Osud socialistické revoluce, která autorovi posloužila ke stanovení chronologických mezníků, k tomuto účelu asi nepostačí.

Zprávy z říše tajné služby

Jan Měchýř*

Dva sborníky *Securitas Imperii*, s podtitulem Sborník k problematice bezpečnostních služeb, vydal bývalý Úřad dokumentace a vyšetřování činnosti Státní bezpečnosti při Úřadu vyšetřování Policie ČR ve Vydavatelství a nakladatelství MV ČR. Editor Pavel Žáček. Sv. 1, Praha 1994, 148 s.; sv. 2, Praha 1995, 338 s.

Při systematickém a někdy přímo detektivním pátrání může zájemce o soudobé dějiny dostat do rukou i publikace umožňující nahlédnout do světa, který je stále zahalen rouškou tajemství a obestřen nejrůznějšími legendami. Patří k nim i dva svazky sborníku *Securitas Imperii*.

Pod tímto názvem zveřejněné dokumenty, komentáře a články si kladou za jeden z cílů „vydávat svědectví o práci Státní bezpečnosti, vycházející především ze zachovaných archivních dokumentů ... a zaplnit podstatnou mezeru našeho současného informačního spektra. Konečným cílem by mělo být objasnění systému řízení a úkolování Státní bezpečnosti, představení její konkrétní denní práce a v neposlední řadě i zveřejnění některých nejsmutnějších stránek československé poválečné historie.“ (Viz Úvodní poznámka, sv. 1, s. 4–5.)

Z obsahu recenzovaných sborníků

Svazek první

Studie a články

Vývoj typů spolupracovníků kontrarozvědky StB ve směrnicích pro agenturní práci (Marián Gula). Upřesňuje dosud vágní pojem „tajný agent StB“ a dokládá, jak byl tento pojem v různých dobách chápán a jak se měnil jeho obsah.

* Původní koncept této recenze doplnilo při jejím lektorování několik kolegů řadou podnětů i věcných informací. V těch zasvěcenějších pasážích se autor vlastně chlubil cizím peřím. Ty ostatní jsou pouze z jeho vlastní hlavy.

Vývoj technických složek MV 1948–1963 (Radek Schovánek). Uvádí různé formy odposlechu, instalace techniky, šifrování a další metody sledování – více však z hlediska směrnic a struktury orgánů než uvedením konkrétních příkladů.

StB a „protizákonné písemnosti“ v osmdesátých letech (Petr Placák). Do této kategorie patřila nejen samizdatová literatura a různé nahrávky, ale i samolepky a razítka.

Dokumenty

Celostátní projekt „Klín“ (Pavel Žáček). Akce zahájená v červnu 1987 měla „zamezit programovému sjednocení protisocialistických elementů“.

Komentář Milana Hulíka k takzvanému STASI zákonu (*Stasi-Gesetz*) z roku 1991 o zpřístupnění materiálů státní bezpečnosti bývalé NDR a český překlad tohoto zákona.

Různé

Galerie náčelníků I. Karel Vykypěl (Rebeka Křižanová).

Akce „Toman“ (Josef Slanina). Rekonstrukce případu, kdy bezpečnost využila pro své hry i dítě v téměř ještě kojeneckém věku.

Deportace Augustina Vološina (Petr Čuka). Zavlčení jednoho z předních politiků na bývalé Podkarpatské Rusi do SSSR.

Opožděný medailon (Olga S. Hrubá). Náčrt osudu Blahoslava Hrubého, „faráře, vojáka a bojovníka za demokracii a lidská práva“.

Trestná činnost příslušníků některých represivních orgánů v 50. letech (Zdeněk Vališ).

Recenze stejnojmenné stati vyšla v periodiku *Prokuratura*, č. 3–4 (1992).

Svazek druhý

zachovává původní členění do tří oddílů, je však doplněn anglickým a německým resumé.

Studie a články

Akce Norbert (Jiří Gruntorád). Dokumentuje, jakým způsobem Státní bezpečnost v letech 1948–1989 klasifikovala, sledovala a vyhodnocovala „osoby ohrožující vnitřní pořádek a bezpečnost státu“.

Organizační vývoj technických složek MV 1964–1989 (Radek Schovánek). Vedle mnoha různých aspektů této činnosti Státní bezpečnosti poskytuje informace také o způsobu a technice „odposlechu nepřátelských živlů“.

JUDr. Vlastislav Chalupa, agent StB (Jiří Málek).

Vývoj typologie svazků v instrukcích pro jejich evidenci (Marian Gula a Zdeněk Vališ).

Věcné informace k pojmu „svazky“ či „registr svazků“, který se po listopadu 1989 stal jedním z přízračných pojmů naší společnosti.

Dokumenty

Projev zmocněnce pro podklady STASI.

Hlavní správa kontrarozvědky v dokumentech (Pavel Žáček).

Zákon č. 231/48 Sb. a obranné zpravodajství čs. armády (Marta Fabčíková a Zdeněk Vališ).

Bibliografie prací Zdeňka Jelínka (L. Jouza a O. Schnabl).

Různé

Antonín Kavan – pilíř socialistické zákonitosti (Adam Kretschmer).

Zvláštní operace Šamil (Stanislav Auský).

Akce „Klín“ po stranicku (Rebeka Křížanová).

První zpráva o činnosti Spolkového pověřence pro materiály Státní bezpečnosti bývalé Německé demokratické republiky (Zdeněk Vališ).

Ad: Vývoj typů spolupracovníků kontrarozvědky StB ve směrnicích pro agenturní práci (Zdeněk Vališ).

Obecné soudy i konkrétní připomínky

V principu nutno edici *Securitas Imperii* přivítat a ocenit především její přínos. V době, kdy mnozí obhospodařovatelé archivních fondů stále – jako v *ancien* režimu – považují za svůj úkol archivní fondy nikoli zpřístupňovat, nýbrž co možná nejvíce před badateli utajit, je třeba s povděkem kvitovat jakýkoli ediční počín, který vědecké i občanské veřejnosti zpřístupňuje aspoň část materiálů, v jejichž záhlaví je otisknuto zaklínadlo „přísně tajné“.

Nicméně má toto kladné ocenění své „ale“. Kdyby to byl materiál interní povahy, určený jen pro potřebu úzkého kruhu specialistů, pak by postačil jen stručný bibliografický odkaz. Recenzované výtisky mají však své ISBN, signum řadící je mezi veřejné, všeobecně dostupné tiskoviny. Proto odborný historický časopis musí zaznamenat nejen klady, ale i nedostatky a slabiny.

Jistě lze tolerovat, že obě publikace nemají vyhraněnou koncepci, že vedle příspěvků prvořadého významu (například Akce Norbert, Klín i jiné) ocitají se zde texty marginální, z hlediska ideálního záměru či poslání zcela podružné. Za určitý profesionální prohrěšek lze však označit, že většina příspěvků postrádá nezbytný úvod do problematiky: vymezení poslání a cíle stati, charakteristiku použitého pramene či pramenů, čímž se rozumí jejich věrohodnost, spolehlivost, objektivita či jednostrannost a podobně. Jako „vadu na kráse“ nelze pominout, že editoři nepřipojili základní údaje o autorech jednotlivých článků, což v současné odborné literatuře patří k samozřejmostem.

Autoři či vydavatelé se však dopustili závažnějších prohrěšků. Ne zcela důsledně zůstali věrni jedné z proklamací úvodní poznámky: „Je nám cizí jakákoli fabulace...“ Ve skutečnosti je v recenzované publikaci těch „fabulací“ víc, než se vzhledem k jejímu poslání a záměru sluší. Fabulací je například výrok Radka Schováňka (sv. 1, s. 18) o tom, že „komunistická policie dovedla plošné špehování ... k orwellovské dokonalosti“. To není pravda. V některých oblastech sice stalinský systém předčil vše, co si britský občan Eric A. Blair-Orwell dovedl představit i ve své nejbujnější fantazii. Na druhé straně však učinit z televizní obrazovky zároveň i špionážní kameru, to přece jen tehdejší technicky zaostalý mocenský systém nedokázal realizovat. Tato výtka se může jevit jako zcela nepodstatná až malicherná. Ale podobné, nikoli ojedinělé literární bonmoty či citové výlevy do publikace tohoto druhu v zásadě nepatří a mohou zpochybnit nejen serióznost jednoho autora, ale i celé publikace.

Pochybnosti o dodržení úvodní proklamací, jakož i o kvalifikaci některých autorů, vyvolává úvod stati Jiřího Mála „JUDr. Vlastimil Chalupa, agent StB“ (sv. 2, s. 72 n.). V. Chalupa byl před únorem 1948 pracovníkem ústředního sekretariátu Československé strany národně socialistické. I když tato strana přirozeně nenesla odpovědnost za jednoho každého svého člena či funkcionáře, zasvěcená analýza situace uvnitř národněsocialistické strany by mohla být užitečná. Tuto informaci však postrádáme. Místo toho autor předkládá neorganické hodnocení předmnichovské republiky. Považuje za nutné poučit čtenáře, že

první republika „umožňovala bez zábrán“ působnost „zločineckých organizací“. To je tvrzení velice mylné. Je přece obecně známo, že „předmnichovská republika“ zasáhla proti nacistické organizaci *Volksport*, odsoudila Bělu Tuku, rozstřílela komunistické demonstrace v Duchcově i jinde – o tom, co se stalo o Velikonocích 1931 u Radotína, už ani nemluvě. A opravdu napováženou je tvrzení, že KSČ v předmnichovské republice „zastírala svůj skutečný charakter“. Svůj „skutečný charakter“ zastírala například Henleinova strana, ale KSČ jej dávala najevo tak otevřeně, že se to dnes zdá být až neuvěřitelné. (Viz skoro každé číslo *Rudého práva* a jmenovitě pověstný a mnohokrát citovaný první parlamentní projev Klementa Gottwalda roku 1929 aj.) Autor ovšem není povinen znát starší dějiny. Ale když už to dal najevo, vtírá se otázka, nakolik je dostatečně kvalifikován k práci v oboru soudobých dějin. A bylo-li poskytnuto místo na stránkách tohoto sborníku byt jen jednomu „fabulátorovi“, do jaké míry se lze spolehnout, že je ve svém celku opravdu spolehlivým zdrojem informací?

Ne vždy dostatečné profesionální zvládnutí zkoumaných pramenů se nezřídka projevuje i přejímáním slov a slovních obrátů z jejich patajazyka. Například pojem „operativní situace“ (sv. 1, s. 38 i jinde), použitý nikoli v citovaném pramenu, ale v komentáři. Možná více grafické úpravě než autorům patří výtka, že nejsou někdy rozlišeny autentické citace dokumentů od autorského komentáře, což znesnadňuje orientaci v textech, nejednou poněkud těžkopádných.

Lze to doložit i v článku J. Gruntoráda (sv. 2, s. 5–45), který nesporně patří k nejhodnotnějším. Zároveň však obsahuje některé nepřesné informace a ne vždy dosti podložené interpretace zkoumaných pramenů. Například na stranách 33–34 uvádí jako doklad o připravované internaci vedoucích činitelů „pravice“ anonymní článek v časopise *Listy* z května 1971. Z článku je zjevné, že jeho autor byl zasněžen do metod „cesty k moci“ i jejího udržení a že měl kontakty na velmi vysoká místa v nomenklatuře vládnoucí strany. Jsem přesvědčen, že je to informace zasněžená, pravdivá. Ale je to pouze dojem, „intuice“. A právě od autorů publikace toho druhu, jakou by měla být *Securitas Imperii*, musíme požadovat, aby tento (a ovšem i každý jiný) pramen uváděla nikoli jako důkaz, nýbrž aby ověřila či zpochybnila jeho hodnotovost. Stejně tak by měla být posouzena věrohodnost údajů citovaných z diplomové práce na Vysoké škole SNB, fakultě Stb (V. Maňák, *Současné zkušenosti z realizace NMV...*) v poznámkách 106, 113–118 a jiné. Obdobně jako Jiří Gruntorád považují seznam „představitelů ... pravicového oportunistu“ pořízený Stb ve spolupráci se stranickým aparátem (osoby, které měly být přísně sledovány a případně internovány či jinak perzekvovány) za jeden z dokladů zlovolnosti normalizačního systému. Nicméně – když pomíneme autorovo přehlédnutí toho, že víc než čtyři pětiny těchto nejnebezpečnějších protivníků komunistického režimu tvořili bývalí komunisté – pak by měl uvést aspoň to, že tento seznam byl sice sekretariátu ÚV KSČ předložen, nebyl však projednán. Na spisovém obalu číslo 6693 A z 25. 6. 1974, v rubrice „poznámky a pokyny“, je rukopisný pokyn „neprojednáno – založit“. Uvedením těchto skutečností by přece autor nikterak nezpochyboval pomstychtivost normalizační nomenklatury. To, co se může jevit jen jako podružnost (seznam vypracován, ale nikoli oficiálně schválen), svědčí o tom, že čímsi byl normalizační běs limitován. Úvahy čím a proč patří možná do jiné stati. Ale autor by měl v publikaci tohoto typu předkládat strohá fakta, a to všechna, která zná i která byl povinen zjistit, byť by zcela nekorespondovala s jeho – v zásadě oprávněným – názorem.

Také není dobrým vysvědčením pro autory i redakci používání různých zkratk, jejichž rozluštění je problematické. A vůbec už jim není ke cti užívání pojmů jako „zhovadilost doby“ (sv. 1, s. 128) anebo jazykových nepřekností, jako například ve sv. 1 na s. 119 obrat „úloha Vykypěla“.

V některých příspěvcích (například „Opožděný medailon“, sv. 1, s. 140 n.) chybí základní úvodní „slovníkový“ údaj, žádoucí, ba nezbytný v případech, kdy se píše o osobě nikoli všeobecně známé. Ale ani většina dalších autorů si neuvědomuje, že i v publikaci určené jen zasvěceným znalcům se sluší poskytnout čtenáři úvodem základní informaci o poslání a obsahu stati – což je povinnost, již musí dostát v seminární práci posluchač historie už ve třetím ročníku studia.

Jako další doklad malé péče o profesionální úroveň některých textů lze například uvést stať o deportaci A. Vološina. Snadno by vznikl dojem, že Vološin byl držitelem Nansenova pasu. Údaje o působení *Smerš* jsou rozmělněny zcela marginálními informacemi o tom, kde její jednotky tankovaly pohonné hmoty a jaké bylo uvítání v Čáslavi. Podrobnější informace o poslání, metodách a fungování *Smerš* by byly užitečnější než opakování známých skutečností, že byla produktem a nástrojem stalinského systému.

A ještě k případu „Vološin“, či spíše k deportaci stovek lidí z Československa do sovětských koncentračních táborů. Zajisté při tom fungoval především princip sovětské justice a tajné policie: „hlavní je mít člověka“. Ale snad bychom si dnes už mohli či měli při hodnocení oněch dávných událostí položit také otázku, kolik z těchto obětí stalinské zvůle mělo opravdu čisté svědomí a kolik z nich se v tehdejší Slovenské republice (1939–1944) podílelo na perzekuci demokratů či Židů, kolik z nich a jak podporovalo nedemokratické a nehumánní akty Tisova režimu, který jak známo byl se SSSR ve válečném stavu.

Obecným problémem, jehož rozličné aspekty se patrně projevují ve výše uvedených slabinách jednotlivých statí sborníku, je synkretismus dvou rovin: práce historika a práce policejního vyšetřovatele a soudce. Vydavatelé sborníku, vesměs úředníci hierarchicky budované struktury, která si klade především za úkol zjistit právní odpovědnost za „zločiny komunismu“, přecházejí do odlišné role historiků, jimž tradice jejich vědecké disciplíny přikazuje apriorní nadhled, studium *sine ira et studio*, a tedy mnohem širší zkoumání souvislostí a podmíněnosti jednání lidí, než kolik potřebuje, či dokonce dovoluje „policejní“ a „soudní“ vyšetřování. Koneckonců nelze ani dějiny nacistické třetí říše pochopit jen z žalob prokurátorů norimberského procesu, jeho rozsudků a rozsáhlé dokumentace, která k němu byla sebrána a vydána.

Závěrem musím s lítostí konstatovat, že sborníky *Securitas Imperii* nejsou tím, co jsem očekával a čím by podle mého soudu mohly být. Méně emocí a více historického nadhledu, a především „gollovského pozitivismu“ by jejich hodnotu a přínos rozhodně nesnížilo.

Socialisté a ti druzí za Velké války

Jan Měchýř

KÁRNÍK, Zdeněk: *Socialisté na rozcestí: Habsburk, Masaryk či Šmeral*. Praha, Univerzita Karlova 1996, 554 strany, obrazová příloha.

Téměř po třiceti letech vychází druhé, přepracované vydání monografie, která poprvé vyšla roku 1968.¹ Od té doby se mnoho změnilo. Otevřely se nové archivní fondy i možnosti studovat v zahraničních archívech a knihovnách. Dozrál také autor, dnes – po různých životních peripetiích – profesor Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Nové vydání jeho knihy se množstvím zpracovaných a interpretovaných pramenů i novými myšlenkami, a proto i téměř dvojnásobným rozsahem liší od prvního vydání natolik, že své dílo mohl právem publikovat pod jiným titulem. To, že zůstal věren původnímu názvu, vnímám jako jakési morální gesto: dokládá tím nejen to, že vzdor změnám doby trvá na svých názorech, ale hlásí se tím i ke svým případným (nevyhnutelným) dávným omylům. Dnes, kdy ne jeden trvale etablovaný dějepisec v bibliografii svých spisů decentně vynechává některé starší tituly, zasluhuje Karníkův postoj patřičné zaznamenání.

I v novém vydání své publikace Karník časově ohraničuje předmět zkoumání počátkem a koncem války, běžně známé jako „První světová“, pro niž však důsledně užívá označení „Velká...“. Sleduje, jak si tehdy, ve vyhocené a posléze krizové situaci, jednotlivé osobnosti, skupiny či strany představovaly budoucí uspořádání, případně konec státního útvaru s neuvěřitelně anomálním oficiálním názvem „Království a země na říšské radě zastoupené“, běžně nazývaného jako („staré“) Rakousko. Zabývá se pak především stanovisky, názory, koncepcemi, politikou socialistických stran – sociálnědemokratické strany československé a rakouskoněmecké i takzvaných centralistů, strany českých socialistů, částečně i anarchokomunistů. Náležitě (ve větší míře, než by odpovídalo atraktivnímu, nikoli však zcela výstižnému názvu práce) konfrontuje bloudění socialistů na rozcestí dějin s postoji a politikou občanských stran. Poměrně menší pozornost věnuje takzvanému zahraničnímu odboji.

1 Praha, nakl. Svoboda, 312 stran + obraz. příl.

Kárníkova orientace na socialistickou složku politického spektra byla a zůstala oprávněná. V době mezi oběma vydáními byly však některé skutečnosti pozapomenuty. Proto autor připomíná, že právě v letech Velké války socialistické hnutí dovršilo svůj emancipační proces tím, že vstoupilo i do „velké politiky“ a stalo se integrální součástí politického života. A to jako početně nejsilnější společenská síla, reprezentující v českých zemích plnou polovinu všech voličů. A také již jako subjekt všeobecně respektovaný. Svědčí o tom mimo jiné i velice prestižní pověření Českého svazu, aby veřejnou proklamaci Tříkrálové deklarace přečetl sociální demokrat Tusar. Ale hlavně je to zjevné v postojích T. G. Masaryka, který „sociální demokraty v odbojových orgánech preferoval“ (str. 142), a také ve všeobecném respektu občanských politiků vůči Šmeralovi, jehož akceptovali jako rovnocenného partnera a nespornou autoritu.

Ani v nejmenším však autor „socialistickou“ politiku neglorifikuje, ale ovšem ani nehanobí – jak bylo tu jedno, tu druhé v minulých osmdesáti letech pravidlem. Nejčastěji dává promluvit strohým a vždy až s minuciózní přesností uváděným dokumentům, výročkám, proklamacím – ponechávaje úsudek, hodnocení vlastní úvaze čtenářů. Možná, že je to reakce na někdejší zvyklosti či snaha o důsledné oproštění se od zásad či metod, jež mu byly vštěpovány v letech učňovských a ještě i tovaryšských: vždy vyvodit obecné závěry a poučení z dějin, přičemž se tehdy musela vyhledávat fakta, která pouze potvrzovala teze oficiální věrouky. Kárník se od zobecňujících soudů záměrně distancoval. Řečeno jeho vlastními slovy v Závěrku (nikoli Závěru!): Úmyslně jsem „málo zvedal hlavu, abych obhlédl širší obzory...“. V celé publikaci nenajdeme žádný souhrn, který by se student mohl naučit ke zkoušce anebo z něhož by laický čtenář získal snadno a rychle základní, tím ovšem i zjednodušenou představu o tom „nejdůležitějším“. Kárník zvolil jinou formu, možná prospěšnější: systém „rozptýlených závěrů“. Častěji, než je v publikacích tohoto typu obvyklé, podtrhuje (graficky odlišuje kurzivou) základní teze, dílčí sumarizaci, závěry či „závěrky“.

Při své práci byl zřejmě ovlivněn i metodou historika Kazbundy, jehož rukopis souběžně připravoval k publikaci.² Kazbunda je ovšem prototypem kabinetního pozitivisty. Do této kategorie Kárníkova práce přece jen nepatří. Svým založením, a proto i metodou je spíše detektivem než filozofem. Neznamená to však, že by se zcela odříkal vyslovit některé zdůvodněné hypotézy, či dokonce pomíjel „makrodějinné“ tendence. Například sebevražednou politiku rakouského Německví, která odvrátila od habsburského trůnu početnou, do té doby věrnou část české společnosti. Nepřehlídí ani proces přeměny větší části socialistického hnutí (politických stran) v konstruktivní, v nehanlivém slova smyslu „státotvorný“ politický subjekt. Rámec pouhého popisu překračují i pasáže věnované politice sovětské moci „od Velkého října až k malému Brestu“. Autor dokládá, jak hluboce mylná byla víra, že „Brest“ vyvolá internacionální socialistickou revoluci, a jak ve skutečnosti v řadách socialistických stran posílila nacionalistické tendence.

Recenzent sotva může poskytnout čtenáři vyčerpávající informaci, čím vším Kárníkova monografie rozšiřuje naše poznání. Může jen stručně (a s nebezpečím zjednodušení,

2 KAZBUNDA, Karel: *Otázka česko-německá v předvečer Velké války: Zrušení ústavnosti země České tzv. annenskými patenty*. K vydání připravil Zdeněk Kárník. Praha, Univerzita Karlova 1996. (Stručnou informaci viz *Dějiny a současnost*, č. 4 (1996), s. 58–59.)

jemuž se autor brání až úzkostlivě) parafrázovat charakteristiku protagonistů, jejichž jména jsou uvedena v názvu publikace.

Masaryk i Šmeral (stejně jako všichni jejich realističtí vrstevníci i předchůdci) byli a dlouho zůstávali „Rakušáky“ (Masaryk až do svých pětadesáti let). Vědouce, že – jak řekl Šmeral na jednom z předválečných sjezdů sociální demokracie – „není problémem od Rakouska odpadnout, problémem je, kam bychom padli...“. Masaryk se rozhodl vzít na svá bedra toto riziko už v prvních měsících války. Šmeral se toho bál do posledních válečných minut. Snad nejvýstižněji je to vyjádřeno v jeho vyznání (viz str. 145) na mezinárodním fóru socialistů ve Stockholmu v létě 1917. Oficiální stanovisko československé sociální demokracie tehdy už proklamovalo faktické rozbití monarchie a teprve následné opětovné spojení samostatných států ve federaci (fakticky konfederaci). Šmeral uznával, že to sice vyjadřuje představy devadesáti pěti procent „československého národa“, ale „já jsem jiného mínění... Vycházím z předpokladu, že se válka neskončí porážkou jedné z válčících stran ... že rakouská říše nepomine ... a že ve chvíli nebezpečí pro stát je třeba, aby se alespoň část českého národa a jeho zástupců hlásila k tomuto státu, aby se po skončené válce za osvědčené nepřátelství nemstil... Provádím politiku, která snad v československém národě není populární, jest však užitečná...“

Pro Kárníkův způsob výkladu je příznačné, že se i v těchto pasážích cílevědomě zdržuje jakéhokoli komentáře, aktualizace či „historických“ paralel, jakým by asi mnoho dějepvců neodolalo. Nepřipomene ani Švehlovu klasičky oportunistickou politiku „dvou železek v ohni“, z nichž jedno bylo velmi „rakušácké“. Vzdor tomu zůstává Švehla předmětem obdivu jako vzor obratného politika, kdežto Šmeral se pro svou jednoznačnou poctivost stal prototypem rakušáckého kolaboranta – a fakticky na určitou dobu vyvrhelem z národa, který své statečné vlastenectví prokázal bez rizika až v hodině dvanácté.

Třetího z protagonistů uvedených v titulu knihy, Habsburka, císaře Karla, charakterizuje autor v souladu s obecným povědomím jako člověka, který si byl vědom nezbytných změn ve státním a politickém uspořádání monarchie, nedokázal však překročit stín svého rodu, posléze se podvolil politice „německé páteře monarchie“, a tak ji pln dobrých úmyslů dovedl k hořkému konci.

Kárník dnes spíše už jen dokumentuje základní teze, které i jeho zásluhou naše dějepisectví v uplynulých desetiletích v podstatě akceptovalo. Dnešní čtenář možná ani nepochopí, proč se první vydání publikace ocitlo na indexu literatury v normalizačním režimu nežádoucí a proč bylo vyřazeno i z odborných knihoven. To ovšem v rámci této recenze nelze rozvádět. Jistě bylo jedním z mnoha důvodů i to, že už tehdy akcentoval „lidský faktor“, že nezařazoval aktéry dějin do předem daného schématu. Onu tehdy jen naznačenou koncepci dovádí Kárník v novém vydání do důsledků. A to včetně užitečných i problematických stránek této metody, kdy z temna zapomnění vystupují v životnějších a ostřejších obrysech lidé, kdežto obrys doby se poněkud rozplývá.

K přímo čítankově naučné stránce Kárníkovy metody patří analýza, interpretace jednotlivých postojů, názorů, proklamací. S hlubokou znalostí a zasvěceností uvažuje nejen nad tím, co bylo řečeno oficiálně a co „mezi řádky“, co se chtělo, smělo, mohlo říci, jaké bylo pozadí jednotlivých aktů, dokumentů, rezolucí, prohlášení... V těchto pasážích se představuje jako historik *par excellence*. Ocenil jsem také, že neváhá užívat jako *terminus technicus* pojmy (například imperialismus), které *ancien* režim degradoval na pouhou frázi a jichž se někteří současní naši dějepisci ostýchají použít v (mylné) obavě, že by nebyli

dost evropští či moderní... Zdeněk Kárník si nepochybně ze svých zahraničních studijních cest přinesl nejen mnoho excerpt z archivních fondů, ale i poznatek, že konjunkturální antisocialismus části historiků z postkomunistických zemí není tím, co by našim kolegům v zahraničí imponovalo.

Je pravděpodobné, že někteří jiní recenzenti své kladné ocenění vysloví jednoznačněji, jiní naopak budou přísnější. Asi sotva kdo však popře, že Kárníkova práce patří nejen k vrcholům jeho tvorby, ale zároveň i k nejkvalitnějším produktům naší současné historiografie.

Výber z nemeckej historiografie o fašizme

Veronika Slneková

NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Interpretácie fašizmu historiografiou SRN (1945–1990)*. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1995, 168 s.

Recenzovaná práca E. Nižňanského sa venuje problematike, ktorej kompletne spracovanie v slovenskej i českej historiografii doposiaľ absentuje, hoci v Čechách sa spomenutou tématickou intenzívnejšie zaoberali vo svojich prácach napríklad J. Kudrna, B. Loewenstein či J. Marek. Na Slovensku čiastočnými príspevkami k problematike boli niektoré štúdie, ktoré si však kládli za cieľ oboznámiť iba s niektorými jednotlivými autormi, či dokonca len jednotlivými prácami. Nakoniec je to celkom pochopiteľné vzhľadom na to, že slovenská historiografia sa výskumu všeobecných dejín 20. storočia až na malé výnimky venovala iba celkom výnimočne. Fenomén fašizmu predstavuje nepochybne nosnú tému všeobecných i nemeckých dejín, čoho dôkaz je aj objemná produkcia nemeckých historikov k tejto téme (autor uvádza napríklad 800 kníh, ktoré sú dostupné na nemeckom knižnom trhu). Preto je Nižňanského prácu treba chápať ako výber, ktorý zachytáva iba podstatné smery a tendencie o interpretácii fašizmu v bývalej SRN (práce z bývalej NDR nezahrnul – boli i so svojou marxistickou interpretáciou u nás dostupnejšie) po 2. svetovej vojne a ukazuje, ako sa nemecká historiografia počas 45 rokov vyrovnávala s problémom fašizmu. Táto historicko-metodologická rovina je nesporne zaujímavá a inšpiratívna pre slovenskú historickú obec, ktorá stojí pred vážnou úlohou nového koncepčného spracovania dejín po 2. svetovej vojne.

Monografiu autor rozčlenil na 8 kapitol, v ktorých využíva princíp chronologický (prvé 2 kapitoly) i tématický so zameraním na jednotlivé smery (3.–8. kapitola), pretože produkcia 60., 70. a 80. rokov je taká veľká, že chronologicky ju zachytiť by bolo prakticky nemožné.

Tesne po vojne (do roku 1950) sa nemecká historiografia pokúšala vyrovnáť so vzniknutou situáciou a reagovala predovšetkým na rozbitie národného štátu, porážku Nemecka, norimberský proces a Vansittartovu tézu o kolektívnej vine nemeckého národa. Vznikli tak diela príliš ovplyvnené dobou svojho vzniku, v ktorých absentovala analýza fenoménu fašizmu a prevládla skôr snaha o jeho zaradenie do kontextu nemeckých dejín

– to Nižňanský uvádza ako podstatný rys tohto obdobia. Zároveň treba mať na zreteli, že každý z historikov sa vyrovnával i sám so sebou, s vlastnou minulosťou, uvedomoval si aj vlastný podiel viny – v tomto smere bolo treba korigovať chápanie v minulosti príliš vyzdvihovaných fenoménov – národa, nacionalizmu, štátu i národného štátu, čo nepochybné prispelo k vypestovaniu nemeckého nacionalizmu. F. Meinecke podľa Nižňanského riešil túto situáciu svojim rozhodom s militarizmom (Meinecke kritizoval militarizmus nakoniec už po 1. svetovej vojne) a démonizáciou Hitlera (v tomto smere našiel svojich pokračovateľov – S. A. Kaehler, M. Freund, F. Glumm a iní), najvýznamnejší historik tohto obdobia G. Ritter zasa v hľadani dôkazov o diskontinuite fašistického režimu s predchádzajúcimi prusko-nemeckými dejinami i v odhalení „hodnotných hodnôt“ v nemeckých dejinách, L. Dehio otvoril naopak cestu hľadania kontinuity v nemeckých dejinách (tento trend sa postupne presadzoval).

Povojnovou situáciou príliš determinovaná nemecká historiografia nedokázala vecne a nezainteresovane analyzovať fašistický režim. Na takúto analýzu bol potrebný časový odstup. Táto možnosť sa objavila v 50. rokoch, keď do historiografie vstúpila nová generácia historikov (H. Buchheim, K. D. Bracher, M. Grebingová, M. Broszat a ďalší). Dôležitým problémom zostal naďalej problém kontinuity a diskontinuity nemeckých dejín. Hoci pretrvávala tendencia vidieť v nemeckých dejinách diskontinuitu, nástupom mladej generácie sa otvorila cesta ku koncepcii o ich kontinuite, prípadne zvláštnej ceste Nemecka. Mladá generácia nemeckých historikov, ktorá počas vojny v historickej vede ešte nepôsobila profesionálne a nemusela sa preto vyrovnávať sama so sebou a revidovať svoje predchádzajúce koncepcie, tak mala možnosť analyzovať režim alebo aspoň jeho jednotlivé stránky či problémy ako podklady pre nové syntézy na teoretickej úrovni ako v predchádzajúcom období a bez subjektívneho podfarbenia. Samozrejme, dôležitú úlohu tu zohrával aj ten fakt, že odstup od vojny sa zväčšoval a situácia sa ukludnila. Teóriu o kontinuite nemeckých dejín mali dokázať práce historikov, ktorí sa pokúsili analyzovať svetonázor nacistov (Grebingová, Buchheim, Broszat) – kontinuita mala byť dokázaná zatiaľ aspoň v podobnosti foriem myslenia.

Nižňanský ďalej skúma, aký vplyv malo rozdelenie Európy na bloky a ako v súvislosti s tým ovplyvnila nemeckú historiografiu teória totalitarizmu, ktorá sa šírila z USA. Hoci jej vplyv je badateľný, aspoň v pojmosloví, u všetkých autorov tohto obdobia, dominantné postavenie nezískala. Prevažila skôr snaha hľadať vlastné cesty a hlavne presadiť apolitický pohľad na jednotlivca (v kontraste s predchádzajúcim prepolitizovaným obdobím), vďaka čomu sa teória totalitarizmu nejavila ako úplne akceptovateľná. Výraznejšie sa uplatnila iba v prácach M. Buchheima, K. D. Brachera a F. Ernsta – v tomto smere je dôležitý najmä dynamizujúci model, ktorý vytvoril v 70. rokoch Bracher a ktorému Nižňanský venuje dostatočnú pozornosť. Teória totalitarizmu väčšmi, aj keď iba nepriamo, ovplyvnila nemeckých historikov v 60. a 70. rokoch, kedy sa historici prostredníctvom jej kritiky a pri využívaní nových postupov (štrukturalistických, funkcionalistických alebo analýz vychádzajúcich zo sociálnych dejín) dostávali k novým modelom a názorom, respektíve k hlbšiemu chápaniu rozporuplností fašistického režimu, čo statická teória totalitarizmu neumožňovala. To, že sa táto teória v 50. rokoch v nemeckom prostredí neuchytila, spôsobila aj existencia vlastných metodologických modelov (napríklad *Ideengeschichte*), ktoré nemeckých historikov ovplyvňovali intenzívnejšie.

K. D. Bracherovi venuje Nižňanský samostatnú kapitolu. Štyridsať rokov aktívnej práce v odbore moderných dejín, zahrnujúcich obrovské množstvo recenzií, štúdií i monografií, i mnohovrstevnatosť Bracherovho diela (vplyv klasickej školy – *Ideengeschichte*, teórie totalitarizmu i liberálnych politologických koncepcií) spôsobili, že Bracher sa jednoducho do tejto jednej kapitoly úplne nezmestil a nachádzame ho aj v kapitolách o historiografii v 50. rokoch a o teórii totalitarizmu. Brachera je možné považovať za najvýznamnejšieho predstaviteľa interpretácií fašizmu v Nemecku. Do historiografie vstupoval v 50. rokoch, a vďaka tomu, že jeho druhým odborom bola politológia, umožnilo mu to použiť jej pojmový aparát i metódy na historickú analýzu (ukázkovými v tomto smere sú Bracherove stupne uchopenia moci fašistami). Prispel tým k modernému skúmaniu politických systémov 20. storočia – v tom Nižňanský vidí podstatný význam Bracherovho účinkovania v nemeckej historiografii. Bracherovým dielom bola teória osobitnej nemeckej cesty, aj keď v jeho prípade ide skôr o špecifickú cestu nemeckého vedomia (na čo mala zrejme vplyv tradícia nemeckej *Ideengeschichte*), ktorú Bracher sledoval od 19. storočia.

Začiatkom 60. rokov vstupuje do nemeckej historiografie E. Nolte, ktorému autor venoval opäť celú kapitolu. Nolte sa objavuje v dobe, keď v Nemecku prepukla nová vlna záujmu o fašizmus (procesy s dozorcami v koncentračných táborech, záujem študentov o postoje ich vysokoškolských učiteľov v časoch nacistického režimu). Týkalo sa to najmä typológie fašizmu, budovania jednotnej teórie tohoto fenoménu, zaradenia fašizmu do širších európskych súvislostí alebo úvah o kríze liberálneho systému. Nolteho vystúpenie prinieslo mnohé nové zaujímavé podnety pre interpretáciu nemeckého fašizmu. Nolte odmietol metodologickú cestu hľadania pôvodu fašizmu len v nemeckom kontexte, teda teóriu osobitnej nemeckej cesty. Hoci odmietol aj statický a ahistorický model teórie totalitarizmu z 50. rokov, jeho účinkovanie napriek tomu Nižňanský považuje za ideovo dejinne chápaný totalitarizmus. Vo svojej syntéze *Der europäische Bürgerkrieg* sa však Nolte dopracoval k zjednodušenej historickej úvahe (princípu analógie: v každom jave fašistického Nemecka hľadal sovietsky vzor či antivzor), čo ho v podstate doviedlo k vedeckému krachu – tj. k prevzatíu politickej argumentácie nemeckého pravicového konzervatívneho nacionalizmu. Aby dokázal svoje konštrukcie, neváhal potom účelovo vyberať a využívať iba tie fakty, ktoré mu vyhovovali, respektíve zapadali do schémy.

Dejiny každodennosti sú náplňou ďalšej kapitoly monografie. V Nemecku tento smer našiel uplatnenie už koncom 60. rokov, ale hlavne neskôr na konci 70. a v 80. rokoch. Výskum dejín každodennosti nemôže podľa Nižňanského nahradiť výskum v oblasti politických a sociálnych dejín, môže ale odhaliť a sprístupniť mnohovrstevnatý obraz dejín určitého obdobia (zvlášť zaujímavý je potom pri skúmaní regionálnych a lokálnych problémov v období fašistického režimu). Dejiny každodennosti nedisponujú dnes žiadnou ucelenou teóriou a pri svojich analýzach musia ich predstavitelia nevyhnutne prihliadnuť na celkový charakter režimu, lebo izolované skúmanie jednotlivých (špecifických) stránok by mohlo viesť k deformovaným záverom, tj. mohli by dominovať pozitíva režimu. Do takéhoto začarovaného kruhu sa dostal aj M. Broszat. Vo svojom rozsiahlom projekte, ktorým chcel aj polemizovať s teóriou totalitarizmu, zdôraznil, že nacizmus mal okrem systémového aspektu aj všedný mikrohistorický rozmer. Jeho závery však do veľkej miery relativizovali chápanie fašistického režimu a dokonca mu umožnili nájsť v ňom niektoré pozitíva pre život drobného človeka (napríklad sociálne zákonodárstvo, poistenie a podobne).

Keď sa v 60. rokoch objavili v Nemecku nové interpretácie fašizmu a historici stále menej ochotne prijímali zjednodušené predstavy o fašizme (ovplyvnené napríklad teóriou totalitarizmu) a snažili sa popísať fašistický režim v jeho rozporuplnosti, profilovali sa koncom 60. rokov v nemeckej historiografii dve dodnes existujúce skupiny historikov, ktoré sa dopracovali k protichodným záverom – funkcionalisti a intencionalisti. Hoci medzi nimi niet sporu o celkovom charaktere nacizmu, odlišná je ich interpretácia, ako v ňom dochádzalo k rozhodnutiam. Intencionalisti odhalili priame spojenie medzi Hitlerovým svetonázorom a národosocialistickou vnútornou a zahraničnou politikou, tj. počiatočne pevne stanovené ciele (známe z Hitlerových prác) boli po prebratí moci presadené do praxe. Úlohu Hitlera – vodcu – považujú pritom za dominantnú. Kontinuitu medzi Hitlerovým svetonázorom a jeho politikou objavili napríklad K. Hildebrand, A. Hillgruber, E. Jäckel, K. D. Bracher, H. Krausnick a ďalší.

Funkcionalisti (nazývaní niekedy aj štrukturalisti) – M. Broszat a H. Mommsen – naopak nevidia bezprostredné spojenie medzi Hitlerovými dogmami a politickými rozhodnutiami tretej ríše, tj. politické rozhodnutia nevyšli z vopred pripraveného plánu, ale funkcionálne nadväzujú jedno na druhé. Moc vodcu – Hitlera – bola obmedzená prelínaním kompetencií a tlakom množstva navzájom si konkurujúcich inštitúcií. Fašistický systém bol v podstate chaotický a neexistoval žiadny centrálny plán, tvrdia intencionalisti. Spor Nižňanský dokumentuje na „konečnom riešení židovskej otázky“.

V spore medzi intencionalistami a funkcionalistami sa Nižňanský priklonil k intencionálnemu stanovisku – aj pri chápaní problému chaosu, čo bolo vlastné Hitlerovmu systému vlády, postavenie vodcu totiž znamenalo jeho monokratickú vládu, pod ktorou sa nachádza polykratičnosť navzájom si konkurujúcich inštitúcií.

V 80. rokoch (hlavne v rokoch 1986–1987) prebehol na stránkach novín (nie na stránkach odborných časopisov) spor nemeckých historikov. V skutočnosti v ňom išlo o to, či je možné nacizmus a jeho zločiny relativizovať. V tomto smere boli niektorí historici ochotní pre zdôvodnenie svojich téz využiť politickú argumentáciu namiesto historickej analýzy. E. Nolte, J. Fest, A. Hillgruber, K. Hildebrand využili interpretácie národných konzervatívnych politických kruhov namiesto toho, aby sa snažili o serióznu historickú analýzu – neprinášali nové dokumenty, iba nové konštrukcie, ktoré relativizovali nacistický režim. Nakoniec ani ich oponenti (H. V. Wehler, H. A. Winkler, E. Jäckel a ďalší) sa spočiatku nevyhli politickej argumentácii (liberálneho tábora), rovnako bez použitia historickej analýzy.

Hoci recenzovaná monografia predstavuje iba výber zo smerov a prác interpretujúcich fašizmus (absentujú napríklad ľavicoví autori, rôzne novšie psychoanalytické prístupy a podobne – na čo nakoniec upozorňuje aj autor), považujeme ju za cenný príspevok do diskusie o metodologických problémoch analýzy fašizmu a domnievame sa, že nie je poslednou prácou na túto tému z proveniencie historika E. Nižňanského.

(V knihe sa nachádza aj rozsiahle nemecké resumé a bibliografia 183 titulov.)

Edvard Beneš o jednání v Moskvě v prosinci 1943

Dokument

Helena Nováčková, Ivan Štoviček

Zájem o autentické dokumenty vztahující se k cestě Edvarda Beneše do Moskvy v prosinci 1943 je adekvátní významu, který tato jednání měla pro zahraničněpolitickou orientaci a celkový vývoj Československa po válce. Nejdůležitější politické rozhovory vedl Beneš v Moskvě ve dnech 11. až 22. prosince 1943 s Josifem Vissarioničem Stalinem a Vjačeslavem Michajlovičem Molotovem. Přesný počet všech moskevských rozhovorů není – nehledě na dochovaný harmonogram zpracovaný kanceláří prezidenta¹ – zcela jasný a v literatuře se stále diskutuje.²

Záznamy o rozhovorech z 12., 14., 16. prosince a nejnověji i z 18. prosince 1943 se dochovaly a byly již publikovány. Z dalších dokumentů vztahujících se bezprostředně k jednáním byla publikována 4 memoranda, která předala československá strana, a tiskem vyšel i československý návrh závěrečného protokolu.³ Beneš jednal v Moskvě také se sovětskými vojenskými činiteli⁴ a s představiteli moskevského vedení KSČ.⁵

- 1 V písemné pozůstalosti E. Beneše uložené v *Archivu Ústavu T. G. Masaryka* (dále jen *AÚTGM*, fond 40, kart. 12) je uložen dokument nazvaný *Cesta prezidenta republiky do Moskvy vykonaná ve dnech 22.11.1943 – 6.1.1944*.
- 2 Srv. BROD, Toman: *Československo a Sovětský svaz 1939–1945: Moskva – objetí a pouto*. Praha 1992, s. 199 n.
- 3 MASTNY, Vojtech: *The Beneš-Stalin-Molotov Conversations in December 1943: New Documents*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 20 (1972), č. 3, s. 367–402. Týž: *Benešovy rozhovory se Stalinem a Molotovem*. In: *Svědectví*, roč. 12, (1973), č. 47, s. 467–498. *Neznámé dokumenty z Benešovy cesty do Moskvy v roce 1943*, ed. František Janáček, Marie Michálková. In: *Historie a vojenství*, roč. 41 (1992), č. 5, s. 145–167. *Neznámé dokumenty z Benešovy cesty do Moskvy v roce 1943*, ed. Zdeněk Vališ. In: *Historie a vojenství*, roč. 42 (1993), č. 5, s. 163–168. *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945: Dokumenty*, ed. Jitka Vondrová. Praha 1994, dok. č. 130–131, s. 264–267. *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance 1939–1944*, ed. Ivan Štoviček, Jaroslav Valenta. Praha 1995, dok. č. 200–203, s. 366–375, Annex 1, s. 385.
- 4 Srv. publikovaný záznam o jednání dne 18. prosince 1943 – *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*. Díl 4/2. Praha 1984, dok. č. 6, s. 22–24.
- 5 Srv. *Cesta ke Květnu: Vznik lidové demokracie v Československu*. Díl I/1, ed. Miloš Klimeš, Petr Lesjuk, Irena Malá, Vilém Prečan. Praha 1965, dok. č. 1–2, s. 35–59.

Vláda a československá reprezentace v zahraničí dostávaly informace o průběhu jednání telegraficky. Při zpáteční cestě seznámil Beneš s výsledky jednání Winstona Churchilla v Marrákeši ve dnech 4.–5. ledna 1944, po návratu do Anglie dne 8. ledna Anthony Edena a 10. ledna Stanislawa Mikołajczyka.⁶ Dne 11. ledna podal rozsáhlý výklad na tajném zasedání vlády⁷ a 13. ledna informoval členy Státní rady.⁸ Československé zastupitelské úřady a vedení domácího odboje obdržely o výsledcích jednání depeše z 19. ledna 1944.⁹

Moskevská jednání popsali ve svých pamětech Edvard Beneš a Zdeněk Fierlinger a zachytili je ve svých pracích i další členové československé delegace Jaromír Smutný a Eduard Táborský.¹⁰

Zápis Benešova vystoupení na již zmíněném zasedání vlády dne 11. ledna 1944 je souhrnným výkladem o moskevských jednáních. I když se vědělo o Benešově vystoupení ve vládě,¹¹ samotný zápis nebyl dosud v odborné literatuře využit. Svou roli v tom zřejmě sehrála nepřístupnost Benešových fondů v nedávné minulosti, ale i překážky paleografického rázu.

O zasedání vlády se totiž dochovaly dva ne zcela shodné zápisy. Jeden z nich, rukopisný, psaný tužkou a velmi špatně čitelný, místy dokonce zcela nečitelný, je uložen ve fondu Předsednictvo ministerské rady ve *Státním ústředním archivu* v Praze.¹² Druhý zápis je uložen v Benešově archivu v *Ústavu T. G. Masaryka*¹³ a dochován jednak ve strojopisném konceptu, jednak v kopii konečného strojopisného vyhotovení. Ve strojopisném konceptu byly provedeny rukopisné zásahy. Podle rukopisu lze rozoznat dvě písařské ruky. Menší, většinou drobné pravopisné a stylistické opravy byly zaneseny neznámou rukou. Rozsáhlejší změny, a to i věcné, provedl osobně Beneš. Strojopisný koncept s rukopisnými úpravami je napsán na 58 stranách, konečná verze zápisu, již publikujeme, má 49 stran.

Tento text zachycuje Benešovo autentické hodnocení moskevských jednání, a to v podobě, jež nebyla určena pro veřejnost, ale výlučně jen pro členy kabinetu. Jednání vlády, jak vyplývá ze zápisu, bylo prohlášeno za tajné, a dokument sám nese toto označení. Pro historika jsou změny, které prezident do konceptu provedl, nesporně závažné.

Pro vydání byl dokument zpracován tak, aby při jeho studiu byla zřejmá geneze textu. Za základ zveřejnění byl vzat konečný text zápisu. Veškeré změny a doplňky provedené na konceptu jsou v textu označeny lomenými závorkami () a komentovány v textových poznámkách. Vzhledem k tomu, že většinu změn provedl Edvard Beneš, upozorňuje se

6 *Czechoslovak-Polish Negotiations...*, dok. č. 205–206, s. 376–379. Záznam o jednání s A. Edenem nebyl nalezen.

7 V literatuře se uvádí též datum 10. ledna. Srv. pozn. č. 14.

8 *AÚTGM Praha*, BA, f. 40, sv. VI/21/2. Originál. *SÚA Praha*, SR-L, 7. plenární schůze, 1. zasedání 4. období, kart. 52. Kopie.

9 *Slovenské národné povstanie: Dokumenty*, ed. Vilém Prečan. Bratislava 1965, dok. č. 38–39, s. 137–144. *Dokumenty a materiály...*, dok. č. 32, s. 56–58.

10 BENEŠ, Edvard: *Paměti: Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. 3. vydání. Praha 1948, s. 379–414. FIERLINGER, Zdeněk: *Ve službách ČSR: Paměti z druhého zahraničního odboje*. Díl 2. Praha 1948, s. 152–210. SMUTNÝ, Jaromír: *Edvard Beneš a čs. odboj za druhé světové války*. In: *Svědectví*, roč. 6 (1963), č. 21, s. 50–60. TÁBORSKÝ, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha 1993, s. 162–203.

11 Srv. FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky*, III: Beneš mezi Washingtonem a Moskvou: *Vzpomínky z londýnské vlády (od jara 1943 do jara 1944)*. Brno 1996, s. 79–84.

12 *SÚA Praha*, PMR-L, kart. 103.

13 *AÚTGM Praha*, f. 40, Pisemná pozůstalost E. Beneše, zasedání vlády, kart. 175.

v textových poznámkách na autorství jen v těch případech, kdy je provedla neznámá osoba. Pasáže, které byly Edvard Benešem vypuštěny, jsou citovány v textových poznámkách. Místo v textu, kde vypuštěná pasáž začínala, je označeno pouze exponentem.

Ediční doplňky jsou vyznačeny hranatými závorkami. V textu byly provedeny úpravy podle zásad soudobého pravopisu. Stylistické neobratnosti se ponechaly v původním znění. Běžné zkratky, kodifikované pravopisnými normami, byly ponechány, zkrácená slova byla rozepsána bez označení.

Z Á P I S^a

o mimořádné schůzi ministerské rady, konané za přítomnosti pana prezidenta republiky dne 11. ledna 1944 v 11 hod. dopoledne¹⁴ v místnostech kanceláře prezidenta republiky na 9, Grosvenor Place, S. W. 1.

P ř í t o m n i :

Prezident republiky dr. Edvard Beneš, předseda vlády Msgr. dr. Jan Šrámek,^b
 ministr sociální péče Ján Bečko,
 ministr financí dr. Ladislav Feierabend,
 ministr národní obrany div. gen. Sergej Ingr,
 ministr zemědělství Ján Lichner,
 ministr pro hospodářskou obnovu František Němec,
 státní ministr dr. Hubert Ripka,
 ministr vnitra dr. Juraj Slávik,
 ministr spravedlnosti dr. Jaroslav Stránský,
 státní ministr div. gen. R. Viest,
 za kancelář prezidenta republiky: dr. Prokop Drtina.

Pan prezident republiky: Zahajuji tuto mimořádnou schůzi a podávám hned zprávu o své cestě do Moskvy.

Msgr. dr. Šrámek (přerušuje): My jsme Vás všichni, pane prezidente, již jednou uvítali – někteří mohli dojet na letiště a někteří čekali zde – s velkou radostí a po tak velmi naléhavé cestě, která byla, přes to, že jste již vykonal tolik diplomatických cest, přece jen nejdůležitější a přímo historická. Všechno vyvrcholilo uzavřením smlouvy se Sovětským svazem.

¹⁴ Jedná se o 118. schůzi vlády. Zapisovatel předsednictva vlády datuje schůzi dnem 12. ledna (*SÚA Praha*, PMR-L, 118. schůze vlády, kart. 103). V seznamu schůzí ministerské rady, uloženém v pozůstalosti E. Beneše (*AÚTGM Praha*, f. 40 – Písemná pozůstalost E. Beneše, kart. 176), je tato schůze datována – tak jako dokument – 11. lednem. L. K. Feierabend uvádí v *Politických vzpomínkách III* na s. 79 jako datum schůze pondělí 10. ledna. Toto datum převzal T. Brod, *Československo a Sovětský svaz*, s. 222. Vzhledem k tomu, že 10. ledna E. Beneš jednal se S. Mikołajczykiem a o tomto rozhovoru již ve schůzi vlády, jež byla zahájena v 11 hod. dopoledne, referoval, nezdá se být toto datum pravděpodobné.

Pan prezident: Zprávu o své cestě bych rozdělil na tři části. Především všechny ty obtíže technické a politické, které se zájezdu stavěly v cestu. Myslím, že není třeba se již k tomu vracet, sami jste to v ministerské radě probírali.¹⁵ Chtěl bych jen říci, že jak se nakonec ukázalo, výsledek toho, že jsem mohl do Moskvy jeti až po moskevské a teheránské konferenci, byl de facto velmi dobrý. Sami Rusové konstatovali, že psychologicky lepšího momentu nebylo.

Znovu jsem v Moskvě děkoval Molotovovi za to, že – na moje velmi kategorické oznámení prostřednictvím našeho velvyslance, že bezpodmínečně žádám, aby Edenovi a Hulloví text smlouvy v Moskvě ukázal a na konferenci celou smlouvu předložil jako věc, na které jsme se dohodli – tak učinil.¹⁶ Molotov vykládal, jakým způsobem byla věc přijata: fakticky a psychologicky to dopadlo neobyčejně dobře, dozvuky vesměs příznivé. Zkrátka, jak jsme to předpokládali, jak jsme to navrhovali a na tom insistovali.

(Naše úsilí bylo, aby všechno bylo)^c bezpodmínečně uděláno v plné dohodě mezi třemi (velmocemi; na naši žádost)^d Rusové (pak)^e na tom insistovali a vynucovali si to a ukázalo se, že to byl správný psychologický a politický postup. Chci dodatečně říci, že v sobotu (po mém návratu)^f, když jsme byli s (ministrem)^e Ripkou u Edena,¹⁷ (Eden)^g sám prohlásil, že proti smlouvě nikdy nebyl, že (ji)^h pokládá za neobyčejně dobrou a významnou věc.ⁱ Kdo byl proti, (myslím,) byli vojáci a (někteří)^e diplomati^k (z)^f Foreign Office. K tomu Vám mohu říci, že když jsem při své poslední návštěvě v Maroku byl u Churchilla, tento prohlásil, že nikdy proti (smlouvě)^l nebyl, že ji pokládá za neobyčejně cennou, a naznačoval mi (ne)přímo^e, že to nebyl on, nýbrž jiní činitelé, kteří proti tomu byli.¹⁸ (Zdá se tudíž)^m, že to byli byrokraté z Foreign Office a tito chodili a hrozili (mně a Masarykovi)^e Churchillem. Nemám pochybnosti, že Churchill mluvil pravdu. Ale to je vše (už za námi)ⁿ.

Technické^o obtíže s cestou byly veliké, jak víte. Vy jste si mysleli, že jsem dávno na cestě, a já seděl (ještě)^e v Aston Abbotts celý týden. Bylo to velmi nepříjemné čekání; každý den odkládali cestu o 24 hodin. Pak jsem seděl v Bagdádu, v poušti, kde jsem byl plných 8 dní, a (to)^p v té době právě, kdy se konaly konference v Cairu a Teheránu. Tam jsme uvízli a nemohli dále, protože na neštěstí jsem si (musil vybrat)^q k cestě tu (počasím)^f nejhorší roční dobu. (Z Habanije (u Bagdádu))^e jsme byli denně s Moskvou v kontaktu a denně bylo hlášeno, že viditelnost (v Moskvě)^e není větší než 200 m. Podle toho, co jsem viděl, a (dle toho, co říkali často angličtí piloti,)^f musím doznat a docela objektivně konstatovat, že Angličané se báli do té míry precedentu Sikorského,¹⁹ že udělali ne na sto procent, ale na

15 Problémy vzniklé při přípravě smlouvy se SSSR byly projednávány na schůzích ministerské rady ve dnech 16.7. a 24.9. 1943.

16 Dne 22. října E. Beneš zaslal Z. Fierlingerovi depeši, ve které psal: „Neměl bych námitek, kdyby Molotov ukázal Edenovi text s tím, že jsme se na něm definitivně dohodli.“ *AMZV Praha*, TO číselná řada, T 1943, č. 2581/Mos. 236, kart. 33. A. Eden, který v Moskvě pobýval v souvislosti s konferencí ministrů zahraničních věcí konanou ve dnech 19.–30.10.1943, již 25. října informoval Z. Fierlingera o tom, že mu V. M. Molotov ukázal text smlouvy, a zároveň vyjádřil se smlouvou souhlas. Z. Fierlinger o tom depeši z téhož dne uvědomil prezidenta. Srv. FIERLINGER, Z.: *Ve službách ČSR*, s. 168–170.

17 E. Beneš informoval A. Edena o své cestě do Moskvy dne 8.1.1944 v Chichesteru. Viz pozn. 6.

18 E. Beneš jednal s W. Churchillem dne 4. a 5.1.1944 v Marrákeši. O jednání je dochován pouze stručný poznámkový zápis. Srv. *Czechoslovak-Polish Negotiations...*, dok. č. 205, s. 376 n. E. Beneš telegraficky informoval o jednání Z. Fierlingera. Viz *AMZV Praha*, TO číselná řada, T 1944, č. 70/Mos. 7, kart. 54; též *SÚA*, 1-9-21/1, s. 18–20.

19 Rozumí se smrt Władysława Sikorského, polského politika a státníka, v letech 1939–1943 předsedy

tisíc procent všechna možná opatření, (aby se nám nic nestalo.)^e Celá posádka byla bezvadná, měli zvlášť přesné instrukce a piloti byli do té míry (opatrní)^s, že Rusové, (kteří byli s námi, hubovali na to,)^t domnívajíce se, že sabotují. Avšak piloti byli – znovu konstatuji – naprosto bezvadní, měli zvláštní instrukce a zřejmě na ně působil (varovně)^u případ Sikorského. To vše způsobilo, že se (cesta prodloužila)^v. Mimo to vzali letouny, které na většině ruských letišť nemohly přistát, zvlášť těžké, čtyřmotorové. Postupovali však bezvadně.

Tím se také stalo, že jsme (například)^e dělali více než 12 hodinovou cestu nadarmo, z Bagdádu do (Stalingradu, kde cestou nám)^w přišla zpráva z Moskvy o špatném počasí; a tak jsme se musili znovu (zpět vrátit do Habanije)^e. Byli jsme v úplné poušti, (kde)^f nedaleko od (našeho letiště)^x po jeden a půl roku byla celá polská divize v hrozném prostředí.^y

Ponevadž přibyl z Moskvy (vyslanec)^e Fierlinger a (viceministr)^e Kornejčuk,²⁰ použil jsem toho a začal s ním projednávat, co všechno budeme v Moskvě dělat.

Žádal jsem ho, aby si to vše napsal a připravil, a vlastně těch 8 dní každý den jsem s ním několik hodin pracoval, abych ho připravil na všechno, co (budeme diskutovat)^z v Moskvě. (Tak se stalo, že Kornejčuk přišel)^{aa} do Moskvy (už)^e s celým mým plánem a s tím, co jsem chtěl Stalinovi a (Molotovovi)^e říci. (Velice nám to práci v Moskvě usnadnilo.)^e

Řekl jsem mu, (aby)^e, jak přijedeme, (mně dali jeden-)^{ab} dva dny klid, (a oni aby si všechno zatím prohodili)^{ac} mezi sebou, (dle jeho poznámek)^e: pak uděláme program a pak (teprve)^e budeme se Stalinem a Molotovem (společně)^e ty věci (znovu)^e probírat. Ukázalo se to neobyčejně dobrou metodou; oni si to v Narkomindělu^{ad} (nejdříve sami)^e prostudovali a pak jsme to projednávali (společně)^e bod za bodem. To jest tedy první část referátu (o tom)^e, jak se (cesta a naše práce v Moskvě připravovala)^{ae} a jak to (vše během cesty)^e vypadalo.

Nyní vnější ráz mého pobytu v Moskvě. Tedy příjezd, hovory, obědy, bankety atd.

Chtěl bych (předem říci, že jsem s cestou a jejími výsledky naprosto spokojen. Jak to bylo možno vidět v Moskvě samé a jak)^{af} diplomatický sbor (to)^e sám (charakterizoval)^e, bylo vidět, že vedení, vláda sovětská a prostě všichni, kdo v tom měli co činit, zdůrazňovali všemi prostředky (význam mé návštěvy)^f. Ukazovali, že tomu dávají vrcholně (významný)^e ráz politický, vnitropolitický i diplomatický. (Bezprostředně)^{ag} před tím (byly)^e dvě (mezinárodní)^e konference v Teheránu a Cairu.²¹ Vládní činitelé návštěvu moji v Moskvě, jako prezidenta Československé republiky, vyzdvihovali a dávali (návštěvě právě po těchto konferencích)^{ah} různými manifestacemi, speciálně propagandou v novinách, v rozhlasu

polské exilové vlády, při letecké havárii u pobřeží Gibraltaru dne 4.7.1943.

- 20 Kornejčuk, Alexander Jevdokimovič – sovětský spisovatel a diplomat, 1943–1944 náměstek lidového komisaře zahraničních věcí SSSR, 1944 lidový komisař zahraničních věcí Ukrajinské republiky. A. J. Kornejčuk se Z. Fierlingerem a dalšími přivítali prezidenta v Habaniji u Bagdádu, kde celý týden čekali na další spoj. Společně pak 3. prosince přiletěli do Teheránu. E. Beneš informoval o jednání s Kornejčukem telegraficky Londýn. Srv. *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4/1. Praha 1982, dok. č. 322, s. 453 n. O jednání viz BENEŠ, E.: *Paměti*, s. 392 n. a TÁBORSKÝ, E.: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, s. 173–176.
- 21 Rozumí se teheránská konference J. V. Stalina, F. D. Roosevelta a W. S. Churchilla, konaná ve dnech 28.11.–1.12.1943, a 1. káhirská konference F. D. Roosevelta, W. S. Churchilla a Čankajška z 22.–26.11.1943.

atd. (i před sovětskou veřejností)^e (zvláštní ohlas)^{ai}. Bylo vidět, že (tím vším)^e chtějí mezinárodně zdůraznit – a netajili se tím,^{aj} že jsme dělali politiku prosovětskou plných dvacet let, že jsme staří přátelé, že celou válku jsme svoji linii nezměnili, že nebylo mezi námi nejmenšího (rozporu)^e. To vše se zdůrazňovalo podle mého soudu naprosto upřímně.

Nechci se (při formálních věcech)^{ak} mnoho zdržovat, ale myslím, že je dobré to uvést (a si uvědomit. Snad i proto, že Sověty jsou zvlášť formalističtí)^{al} [!] a zdůrazňují formální věci daleko více, než (by se čekalo)^{am}. Protokol (mají)^f v Moskvě tak přesný, jak jsme v Praze nikdy neměli, a jak (ani zde v Londýně někdy na něm netrvají).^{an} V pravém slova smyslu: (objevuje se i v těchto věcech stará mocná)^{ao} ruská říše, zmodernizovaná, nově zreorganizovaná, zfederalizovaná, ale cítí se starou ruskou (velmocí; Sověty)^{ap} jsou na to hrdí [!], jsou si vědomi, že je to jejich (říše)^{aq}, plně to žijí a dávají (to)^e najevo.

Co se týče jednání, byl jsem v Moskvě samotné skoro celých 14 dní, měl jsem každý den nějaká oficiální jednání se všemi významnými činiteli, Kalininem, Stalinem, Molotovem, Vorošilovem, Kornejčukem, Majským, Litvinovem, (a pak zejména s vojáky. Vedle toho)^{ar} všude při každé příležitosti, na obědech, banketech, v divadle v přestávkách, všude se mluvilo politicky, při přípitcích, samé [roz.]hovory politické.

Hned první den jsem měl rozhovor s Kalininem.²² V 10.00 hod. dopoledne jsem do Moskvy přijel a ve dvě hodiny jsem měl (za doprovodu velvyslancova)^e první návštěvu u Kalinina. Tam nám^{as} Kalinin vykládal, jak nesprávně svět posuzuje jejich internacionalismus. Oni že jsou sovětská vlastenci^{at}. Sovětská říše se (identifikuje dnes s tím, co mezinárodně byla stará ruská říše, ovšem zcela změněná,^{au} a novou konstelací (se stala)^f mocí docela novou, novou hospodářsky a novou politicky. To dnes není (původní revoluční)^e komunistický^{av} stát^{ax}. (Zdá se, že revoluce je stabilizována.)^{ay} Oni dnes vystupují (mezinárodně)^e jako (každý jiný)^e stát, jako (spoluzodpovědná)^e velmoc za mír a válku, oni jsou si toho také vědomi, že jsou spolurozhodující velmoc, a všechna ta koncepte, (jako)^{az} by chtěli rozvrátit svět nebo přenést komunismus do jiných (států)^{ba}, tato věc zmizela. Jsou^{bb} sovětská patrioti, jedni z (rozhodujících)^e velmocí (světa)^e; mají na to právo, aby rozhodovali ve světě, a chtějí a budou rozhodovat. Ten dojem jsem měl od počátku, (stále a všude).^e

Ke^{bc} každému rozhovoru jsem vzal vyslance Smutného²³ a velvyslance Fierlingera, a z jejich strany také vždycky byl někdo přítomen, velvyslanec Lebeděv²⁴ a pravidelně také Kornejčuk, viceministr^{bd} a^{be} zástupce Molotovův. Kornejčuk (je Ukrajinec)^e, byl v Praze a jeho (divadelní)^e kusy se tam hrály a má k ČSR (velmi)^e kladný, (přátelský)^e poměr. Navzájem jsme se do té míry zapracovali, že jednání šlo absolutně hladce. Hlavní rozhovory politické byly se Stalinem a Molotovem. Účastnil se jich Kornejčuk^{bf}, a při některých (v divadle, na banketě)^{bg} také Vorošilov. Po oficiální návštěvě u Kalinina (hned prvního dne)^{bh} bylo večer u Kalinina dinner. Při něm již začala politická diskuse.²⁵ Po večeři byli jsme kolem stolu: Kalinin, Stalin, Molotov, Ždanov, Kornejčuk,

22 Rozumí se 11.12.1943.

23 Smutný, Jaromír – československý diplomat, 1939–1945 přednosta exilové kanceláře prezidenta republiky.

24 Lebeděv, Viktor Zacharovič – sovětský diplomat, od 18.1.1944 velvyslanec u československé vlády v Londýně.

25 E. Beneš se ve svém výkladu souhrnně zmiňuje o jednáních, která vedl ve dnech 11.–18.12.1943.

já a Fierlinger, a to již formálně jsme projednávali nejdůležitější politické věci: Německo, Maďarsko, transfer (obyvatelstva)^e, poměry poválečné. (Tato diskuse)^{bi} po večeři trvala asi hodinu. Pak jsme šli do druhé části Kremle, kde nám ukazovali filmy až do ranních hodin.

V diskusi po večeři de facto všechno oficiální zmizelo; byla^{bj} již naplno (přátelská)^f. Mluvil^{bk} se s naprostou otevřeností z obou stran hned tento první den. Příštího dne jsem měl první oficiální rozhovor s Molotovem, v němž bylo den na to pokračováno. Rozhovor trval vždy 2 a půl hodiny, probraly se všechny otázky. Večer byl banket a zase rozhovory. Příštího dne byli jsme společně^{bl} v divadle^{bm}; (účastnil se Kalinin, Stalin, Molotov, Vorošilov a Kornejčuk.)^e V přestávkách se jedlo, pilo a politicky diskutovalo. Zase to trvalo do ranních hodin. Den nato měl jsem speciální jednání jen se Stalinem a Molotovem, které bylo vrcholné a rozhodující a jež skončilo tak, že byly přineseny na stůl mapy a dělaly se hranice, (zejména pokud se týkalo Sovětů, Polska, nás, Německa a Maďarska.)^e

Při této schůzi jsme byli čtyři^{bn}: Stalin, Molotov, Fierlinger a já. Probrali jsme všechny otázky Německa a zde mně také Stalin definitivně řekl, jak si (poválečnou Evropu a politiku)^{bo} představuje. (Podotýkám, že oficiálních banketů v Kremle se účastnilo – zdá se, že poprvé – celé politbyro, tj. šéfové komunistické strany, pak předsedové sovětů za Moskvu, Leningrad, Kyjev atd.; to se prý nestalo, ani když tam byl Churchill²⁶ a když tam byli Američané, říkali v diplomatickém sboru. Mělo to snad znamenat, že jest s touto návštěvou solidární celý Sovětský svaz, celé státní zřízení, strana atd.)^{bp}

(Už na prvním banketě přišel na řadu Mnichov v diskusi mezi mnou a Stalinem. Hned jak bylo vysloveno slovo „Mnichov“, vše ztichlo a všichni poslouchali diskusi mezi mnou a Stalinem. Šel jsem do toho naplno: vyložil jsem, proč jsme nemohli jinak postupovat a proč jsem nemohl v roce 1938 připustit válku na jednu frontu jen proti nám a proti Sovětům. Tyto detaily však, prosím, pánové, zachovejte v důvěrnosti, aby se o tom nemluvalo.)^{bq} Mně jde o to, abyste vy měli přesný obraz, jak to bylo, ale nechci, aby se o tom vykládalo po Londýně a v emigraci.

Chci jen (zdůraznit)^{br}, že jsem měl hned (od počátku)^e dojem, že se mluvilo (vždy)^e na 100 procent otevřeně, (a že)^e se domnívám, že jsem doopravdy mohl proniknout do skutečného smýšlení vlády, Stalina, Molotova, Kornejčuka.^{bs} Zejména rozhovor se Stalinem byl zajímavý. Měl jsem se Stalinem schůzku (trvajíc přes čtyři)^{bt} hodiny^{bu}, a to sám jsem se musel zdvihnout a říci, že večer něco mám. Bylo to i pro naše lidi veliké překvapení, jak to sovětská vláda a všichni bežou z gruntu, otevřeně a naplno. (Myslím, že to dobře vyznačuje, jaká byla celá atmosféra jednání.)^{bv} Za nejcennější pokládám, že jsem mohl do detailů proniknout do jejich mínění a citění. Sám jsem mluvil zcela otevřeně, nic jsem netajil o (našich)^e vnitřních a zahraničních věcech. Při jedné příležitosti jsem řekl úmyslně ve veřejnosti (a před celým tiskem)^e – a všude to bylo otištěno – (že nejsem komunistou a většina u nás není komunistická)^e, že budeme mít svoje vlastní zřízení doma, že je to naší věcí (výlučně vnitřní)^e, že bude (to)^e u nás (organizováno daleko jinak)^{bw}, než (to)^e mají oni (atd.)^e Řekl jsem to naprosto (jasně)^{bx} a řekl jsem to též v rozhlase domů – a svůj

Z hlediska časové posloupnosti i počtu rozhovorů je záznam nejasný a nepřesný. Není zcela v souladu s datací dochovaných záznamů o rozhovorech a dalších dokumentů.

26 W. Churchill navštívil Moskvu ve dnech 12.–17.8.1942. Srv. CHURCHILL, Winston Spencer: *Druhá světová válka*, díl IV. Praha 1994, s. 476–502.

projev jsem jim dal den napřed (k cenzuře)^{by}. Nebylo (však)^e jediného náznaku, abych to řekl jinak. Kornejčuk mně vzkázal, že jim (svůj projev)^{bz} posílat nemusím; řekl jsem, že chci, aby to napřed věděli, (poněvadž tam mluvím také o nich.)^{ca} Odpověděli,^{cb} že je to naší věcí (a že nám důvěřují.)^e

K věci samotné: Ten den, kdy jsme byli (společně)^e v divadle (po celé)^e čtyři hodiny, probírali jsme téměř výlučně polskou otázku.²⁷ Stalin zejména měl spoustu dotazů o^{cc} poměrech (v Londýně)^e mezi polskou emigrací, co říkají Angličané, co Američané, a závěr čtyřhodinové diskuse byl ten, jak je dnes ve zdejších novinách (v sovětském prohlášení)^e publikován. (Jen jsme věci probírali daleko podrobněji.)^e Včera jsem měl (o tom)^e rozmluvu s Poláky, (s Mikołajczykem,²⁸)^e jak jsem (to)^e slíbil také Churchillovi (v Marrákeši)^e. Vložil jsem jim to přesně tak, jak mne Churchill žádal, a řekl jsem jim (přesně a podrobněji)^{cd} to, co dnes bylo publikováno v novinách; jen jsem jim to řekl trochu diplomatictější formou, (méně stroze a)^e do detailů, vše, co jsem v Moskvě slyšel, různé poznámky, dojmy atd.

Jak jsem již (v úvodu)^e řekl, udělal jsem si (pro sebe cestou)^e seznam otázek, které jsem probral (v Habaniji nejprve)^e s Kornejčukem; ten když přišel (do Moskvy)^e, vše jim tam dal (již písemně)^e, a tak de facto při první diskusi s Molotovem v Kremlu, kterému (vše)^{ce} Kornejčuk předložil, bylo již vše připraveno. Byli přítomni Kornejčuk, Smutný a Fierlinger.^{cf} (Nejdříve jsme probrali)^{cg} otázku Německa. Prosil bych vás, vážení pánové, tyto (zprávy)^{ch} jsou krajně důležité, aby to zůstalo v ministerské radě, aby se (např.)^{ci} neříkalo, že prezident (po návratu z Moskvy to a to)^e oznámil o Německu, (o Maďarsku atd.)^{cj} Musíme si to nechat u sebe, máme (se Sověty)^e plnou jednotu (a)^e máme věci (s nimi takřka)^e vyřízené a (je si třeba přát)^{ck}, aby to zůstalo mezi námi, aby se po Londýně a v našich kruzích nevykládalo, že Stalin řekl to a to, Molotov řekl to a to atd.

Mšgr. Šrámek: navrhuje prohlásit schůzi za tajnou, aby tak formálně měli ministři možnost odmítnout odpověď na jakýkoli dotaz.

Pan prezident: Jde mi o (to, aby se neříkalo, že to či ono řekl Beneš Stalinovi nebo Stalin Benešovi.)^{cl} Souvisí to především s jednáními teheránskými a moskevskými. Zdůraznil jsem, že mezi námi ohledně Německa, Maďarska a našich společných věcí musí být jednotu, protože jsme spojenci; od (podepsání smlouvy musíme trvat na tom, aby byla)^{cm} naprostá jednota politická, kterou budeme důsledně hájit my i Sověty.^{cn} Chtěl jsem, aby mezi námi a Sovětským svazem nezůstalo nedorozumění. V tom smyslu budu svoje zprávy formulovat konkrétně a jasně, aby to bylo nesporné a každému jasné:^{co}

To souvisí (především)^e s diskusemi, které byly v Moskvě a Teheránu. Mezi Anglií, Amerikou a Sovětským svazem je dnes již dohoda, (nikoli snad psaná, jasná)^{cp} dohoda, že rozdělí Německo a (že)^e to udělají (tak a tak)^e, nýbrž zatím diskutují, jak (Německo)^e zeslabit a znemožnit novou válku (vyvolanou znovu)^{cq} Německem^{cf}. V myšlenkách a diskusích dnes již jsou za jedno,^{cs} že nesmí vylučovat žádné prostředky^{ct} – (i eventuální

27 Zápis o jednání v divadle viz V. Mastný, *The Beneš-Stalin-Molotov Conversations in December 1943*, dok. č. 1, s. 479–482. Srv. též *Czechoslovak-Polish Negotiations...*, dok. č. 200, s. 366–370.

28 Mikołajczyk, Stanisław – polský politik, představitel Polské lidové strany, 1940–1941 člen Polské národní rady v Londýně, 1941–1943 ministr vnitra a náměstek předsedy exilové vlády, od 14.7.1943–1944 předseda exilové vlády. Záznam rozhovoru z 10.1.1944 viz *Czechoslovak-Polish Negotiations...*, dok. č. 206, s. 377–379.

rozdělení –,)^e které definitivně znemožní Německo jako velmoc, která by znovu mohla začít nějakou evropskou a světovou válku.^{cu} Německo jako novou ozbrojenou velmoc (nechtějí vůbec připustit.)^{cv} Je to dnešní jejich stanovisko. Z tohoto hlediska jsme diskutovali (i my v Moskvě)^e naše i polské věci s Německem, další vývoj u nás, a zejména co se týče komunismu nebo jiné revoluce v Německu. Sovětský svaz se žádné (takové politiky, která by mohla Německo dostat z totální porážky)^{cw}, neúčastní a po té stránce Sovětský svaz se domnívá, že na nejméně (tři)^e čtyři generace jest třeba bezpodmínečně dáti slovanským národům (možnost míru a rekonstrukce – v tom smyslu)^{cx} dělají slovanskou politiku. Když jsem byl poslední den před odjezdem oficiálně u Stalina²⁹ (bylo to večer a druhý den v 10.00 hod. dopoledne jsem odjížděl),^{cy} připsal jsem (na zdraví)^e Stalinovi (a přál zdaru v práci.)^e On mně odpověděl řečí, (kterou rezumuji takto)^e: Nutnost dohody mezi slovanskými národy. Řekl: „Já nejsem žádný panslavista, já jsem leninovec a tím zůstanu. Nebude (však klidu a míru),^{cz} jestliže se neudělají (nutná)^{da} opatření (proti Německu a pro spolupráci slovanských národů)^e; my musíme (německý imperialism)^{db} definitivně zlomit a nedá se to zlomit jiným způsobem, než jako je to v naší smlouvě. Jako se dohodneme my a Čechoslováci, (tak se musí s námi dohodnout i Poláci)^{dc} a všichni ostatní slovanští národové.^{dd} Jsou to věci, které (!) by snad mnozí lidé nevěřili, ale je to upřímně myšleno: (Sovětský svaz)^f nic nezmění na svém sociálním a hospodářském režimu, ale politicky tvoří (ze svých národů)^{de} slovanskou říši, která se chce s Čechoslováky a Poláky dohodnout a Drang nach Osten zničit, znemožnit. To jsou moje bezprostřední zkušenosti z rozhovoru.^{df} A já vědomě dělám tuto politiku.

Maďarsko: O Maďarsku mluví naplno – (nemají k nim a s nimi ani žádné ohledy, ani milosrdenství.)^{dg} Kdyby to šlo, tak udělají, aby zmizelo. Žádnou doktrínou komunistickou a jinou se nezastávají ve svých názorech na Maďarsko. V každém případě jsme se dohodli, že (v Maďarsku musí být revoluce a)^e republika musí být obnovena ve svých plných hranicích.^{dh} Vykládal jsem, co naši vojáci myslí, aby se (ve věcech teritoriálních)^e vzalo či nevzalo; pak při jednání^{di} si Stalin dal předložit mapy. Dohodli jsme se, že v každém případě trváme na obnově hranic předmnichovských a v daném momentě si řekneme, zda budeme chtít (nějaké)^e korekce hranic. To zůstává (tudíž)^e zatím otevřeno.

Zdůraznil jsem zejména – to v rozpravě o Německu – opravy (hranic)^e, jak je naši vojáci (požadují),^{dj} v Horním Slezsku a Kladsku, a pokud se týče (našich českých)^e výběžků, že necháváme řešení až podle okolností (v souvislosti s transferem obyvatelstva)^e, ale že trváme na principu, že předmnichovské hranice musí být obnoveny.

Současně jsem předložil otázku transferu Němců a Maďarů. Dal jsem o této věci zvláštní krátký mémoire – dám ho ministerskému předsednictvu. (Dle diskuse jsem pak rozuměl, že)^e ze strany sovětské vlády jest (s naším plánem)^e plný souhlas. (V žádném případě nebylo řečeno ani slova proti mému stanovisku.)^e

Dal jsem jim celkem čtyři memoranda.³⁰

29 Rozumí se zřejmě slavnostní večeře v Kremlu u příležitosti výměny ratifikačních listin ke smlouvě, jež se konala 22. prosince.

30 Texty dokumentů publikovali F. Janáček a M. Michálková v citovaném časopiseckém příspěvku *Neznámé dokumenty z Benešovy cesty...* dok. č. 2–5, s. 156–167. Text memoranda o vojenské spolupráci publikovali tito editoři v překladu podle ruské verze. Českou variantu textu zveřejnil Z. Vališ (viz pozn. 3), s. 164–168. E. Beneš předložil memorandum o vojenských otázkách 18.12.1943

(1) o hospodářské spolupráci, 2) o vojenské spolupráci, dále memorandum čís. 3) co musí být požadavkem Československa při sjednávání příměří a konečně 4) o transferu Němců a Maďarů.)^{dk}

Sověty naše požadavky, jak jsem je u Molotova přednesl, (v celku)^e přijímají; (aspoň jediného slova nenamítali. Říkají, že)^e chtějí silné Československo, (chtějí, aby byla přítom)^{dl} – jak je řečeno v naší smlouvě – (zachována)^{dm} naprostá samostatnost, nevměšování se do vnitřních věcí (atd.)^e Jinými slovy: program, se kterým jsem šel do Moskvy, byl v Moskvě (se)^{dn} souhlasem přijat.^{do}

Co se týče Podkarpatské Rusi, o tom jsme diskutovali hned s Kornejčukem (po cestě do Moskvy a řekli si,)^e že se dohodneme, aby ty nemožné poměry (národnostní)^e, které na Podkarpatské Rusi, v Haliči atd. byly, (přestaly)^{dp}. (Zdůraznilo se opět,)^e že jest samozřejmé, že to zůstane naším územím; oni jen budou chtít, aby to kulturně a (národnostně)^e na Podkarpatské Rusi bylo tak jako na druhé straně. Je to požadavek, (po mém soudu)^e, naprosto správný:^{dq} ukrajinsky, ne velkorusky, tak jak to mají na Ukrajině. (Hlavní pozice budou ukrajinské, vše velkoruské bude plnoprávná menšina.)^{dr} Naši (podkarpatští)^e vojáci v Rusku si automaticky říkají Ukrajinci; ale poněvadž jsme zatím žádného ústavního usnesení neučinili, řekl jsem Fierlingerovi prostě, aby se to trpělo, a doma se to pak schválí. Ale jak si to uvnitř uděláme, je naší věcí, (to si rozhodneme doma my; v Moskvě)^e jen nechtějí, abychom, jako (to dělají)^e Maďaři, švali jednu část (obyvatelstva)^e proti druhé nebo abychom dělali nějakou novou národnost, jako (to dělali)^e Poláci ve východní Haliči. (Je prostě faktem),^{ds} že (pro Moskvu)^e je 42 milionů Ukrajinců jeden národ.

Dlouhou diskusi měl jsem s Molotovem a pak i Stalinem o spolupráci vojenské, a sice o spolupráci vojenské tří kategorií. Především nyní hned (za války)^f. (Bylo neobyčejně šťastné,)^{dt} že právě přišli z fronty (do Moskvy a hlásili se u mne)^e důstojníci 1. slovenské brigády, která přešla na druhou stranu (k Sovětům).^e Bylo to připraveno částečně již odtud (z Londýna)^e a povedlo se to bezvadně^{du}. Celá brigáda měla asi 4000 lidí, z toho přešly skoro celé 3 tisíce (2200 máme zaregistrováno podle poslední depeše Fierlingerovy; část, zdá se, je ještě na Krymu).

Po dohodě s ministerstvem národní obrany přijel jsem s celým vypracovaným plánem³¹ tohoto ministerstva (o organizaci naší armády v Rusku).^e To překvapilo zejména naše komunistické poslance, poněvadž dostávali (z Londýna)^e zprávy, že v ministerstvu národní obrany jsou (samí)^e reakcionáři; my jsme (však)^e přišli s plánem (praktickým, účinným)^{dv} a radikálním, takže přesahoval některé věci, které (ani v Moskvě nečekali)^{dw}. Mnohé se tam (i proto)^e v nazírání (na londýnské ministerstvo a naši práci zde)^e změnilo a začali se tam dívat jinak (na celou naši orientaci).^e

Celý plán předvídá vytvoření vyššího velitelství dvou brigád, (z nichž)^e jedna by – až Rusové přijdou k hranici – mohla (sloužiti k připravení partyzánského hnutí doma. Byli by však shazováni)^{dx} nejen naši, nýbrž i ruští vojáci. Dohovořili jsme se, že (až)^e Rusové půjdou do Maďarska, naše hranice (s Maďarskem)^e obsadí ruské a československé vojsko společně. Všude (u nás pak)^e půjde československé a ruské vojsko společně, (naši vždy napřed. Stejně tomu bude na západě):^{dy} některé britské jednotky sestoupí s našimi vojáky

i J. V. Stalinovi. Memorandum o transferu Němců a Maďarů viz též J. Vondrová, *Češi a sudetoněmecká otázka...*, dok. č. 130, s. 264 n.

31 Rozumí se memorandum o vojenské spolupráci.

odsud. (Charakteristické je toto:)^e Ptali se mne přitom, jaké máme plány další, (neboť)^e „my přece u Vás nemůžeme zůstat, my se musíme vrátit zpátky, budeme mít spoustu práce a starostí zde“. Řekl jsem jim „tady je druhé memorandum, jak si představujeme okamžité vybudování naší armády a obsazení (území)^f naším vojskem“.

(V memorandu je řečeno, že)^{dz} si představujeme přípravu naší armády doma (v síle)^f osmi až deseti divizí hned (a že žádáme,)^f aby nám připravili (pro ni)^f výzbroj, letectvo a všechny materiál, pokud možno starý, německý, (z válečné kořisti)^{ea}. Krátce celou tuto věc jsme prodebatovali a na ní se dohodli.

Stalin mně řekl k bodu 1) souhlasím.

2) Pokud se (počátečního)^e vyzbrojení (našeho vojska)^e týče, (i v tom jsem žádal)^{eb} rozhodnutí. Nechal jsem tam generála Nižborského,³² aby to mohl všechno projednat; ten začal také hned jednat s podnáčelníkem^{ec} hlavního štábu.³³ To se již tedy projednává a připravuje, diskutuje a jsou vydány instrukce, aby zejména pro ten počet divizí byla první výzbroj připravena. (V tom mi hned Stalin sám dal také souhlas s memorandumem.)^e

Konečně (jsem mu dal)^e třetí memorandum o vojenské spolupráci po válce. Řekli jsme, (jak prodiskutováno v (našem)^e generálním štábu (v Londýně)^e), že jako jsme se opírali v minulosti o Francii, budeme nyní spolupracovat (vojensky hlavně)^e se Sověty: (budou dohodnuty)^e stáže, vojenské mise, výzbroj, letectvo atd., a zejména vytvořit (naše území)^f jako nejzákladnější^{ed} výspu (naší vojenské dohody)^e, která bude mít rychle mobilizovatelnou armádu. Bylo zásadně přijato, již se to studuje a na tom pracuje.

Probírali jsme dále spolupráci po stránce hospodářské. Memorandum o tom rovněž bylo vypracováno, připravuje se. Návrhy jsou jen heslovité: jakým způsobem spolupráce je možná, výměna zboží, naše spolupráce na rekonstrukci Ruska, účast našeho průmyslu, jakým způsobem budou dávat suroviny atd., a bylo určeno, že již Fierlinger a ministr pro obchod budou tyto věci připravovat. Prakticky to znamená, že hospodářská spolupráce bude značně rozšířena – ale, jak jsem výslovně konstatoval ve svém projevu, neznamená to, že opustíme svoje hospodářské pozice na západě, nýbrž pro budoucnost (počítáme na)^f daleko větší hospodářskou spolupráci se Sověty, kam se bude moci náš průmysl otočit a odkud budeme čerpat suroviny.

(Mluvili jsme také o komunikacích.)^{ee} Připravíme linii Užhorod – Lvov – Kyjev – Moskva, budou linky letecké a bude spojení po vodě. Tak jak situace vypadá, dostanou Sověty ústí Dunaje a tam budeme mít po Dunaji spojení. To jsou (zatím jen)^e plány, které se budou později diskutovat.

Hned od počátku (jednání)^e naprosto kategoricky (sovětští zástupci)^e konstatovali, že budeme sousedy; pro ně je to rozhodnuto. Oficiální články v novinách psaly o sousedství československo-sovětském (hned po podepsání smlouvy.)^e

32 Gen. Nižborský, vlastním jménem Hasal, Antonín – československý generál a politik, 1940–1944 přednosta Vojenské kanceláře prezidenta republiky, 1944–1945 velitel osvobozeného území.

33 E. Beneš jednal o budování československých vojenských jednotek 18. prosince – ještě před závěrečným jednáním s J. V. Stalinem – se zplnomocněncem Rady lidových komisařů pro organizování československých vojenských jednotek na území SSSR, komisařem státní bezpečnosti gen. G. S. Žukovem. Zápis o jednání viz *VHA Praha*, 37-306-5, s. 31–34. Zápis částečně publikován in: *Dokumenty a materiály...*, díl 4/2, dok. č. 6, s. 22–24. Další jednání československých a sovětských vojenských činitelů probíhala od 26.12.1943 do 5.1.1944. Srv. *tamtéž*, pozn. č. 3 k dok. č. 6 a pozn. č. 4 k dok. č. 14. Dokumenty jsou uloženy ve *VHA Praha* ve fondu Československá vojenská mise v SSSR (ČSVM SSSR) a fondech 22-17-10, 22-6-107, 37-306-5.

Pak jsem dal zvláštní zápis o tom, co bych žádal, aby v každém případě jako princip bylo dáno do příměří^{ef}.

Chtěl bych říci krátce, v jakém duchu jsem to řekl:

1) V podmínkách příměří bude stanoveno, že musí býti vyklizené celé československé předmnichovské území a předáno k obsazení československé vládě.

2) Osвобоzené území převezme hned za osvobodující armádou československá vláda – pro ČSR není a nebude Amgotu.³⁴ K bodu 2 chci říci: Já jsem pokládal za nutné toto (i)^e v Moskvě říci.

3) Přijímá se zásada transferu německého a maďarského obyvatelstva z ČSR a Československo se mezinárodně uznává za národní stát československý, tj. stát Čechů a Slováků, k němuž je připojena Zakarpatská Ukrajina se zvláštním autonomním režimem.

4) Plán transferu v zásadách i podrobnostech bude předložen československou vládou, která navrhne zároveň konečná řešení o eventuální výměně teritoria s Německem a Maďarskem a o větší národní homogenosti státu. Pro zbývající část německého a maďarského minoritního obyvatelstva podrobuje se Československo onomu minoritnímu režimu, který bude na mírové konferenci pro minority v evropských státech stanoven.

(Pověděl jsem všechno to také)^{eg} proto, že to chci dáti Angličanům s tím, že toto jsem předal v Moskvě.

5) ČSR se chce účastnit obsazení Německa a Maďarska vedle velmocí, bude-li jejich déletrvající obsazení vojenské rozhodnuto a menší státy k obsazení přibrány.

6) Československá vláda předloží podrobný plán o potrestání válečných viníků a quislingů, pokud se to týká ČSR. Také se zvláštním ohledem na Sovětský svaz.^{eh}

(Měl jsem)^{ei} také se Stalinem diskusi o Slovácích.³⁵ Slováci si to (dost)^{ej} – zásluhou té přešlé divize (v Rusku)^e – napravili. Příznivé pozice tam však stále (ještě)^e nemají, neboť (vypověděli válku)^e. Já jsem se snažil (Sověťům)^{ek} to vše vyložit (a Slováky omluvit. Moskva sice nejde)^{el} tak daleko, aby je odlučovala od nás, ale Stalin byl na Slováky velmi přísný. Dívají se na to tak, že jim vypověděli válku, mluví o nich stejně jako o Chorvatech, Bulharech, atd. (Pro ně jest dnešní režim fašismus a nacismus a dle toho o Slovensku dnes mluví.)^{em}

Molotovův závěr byl: dejte to do pořádku, aby se již takové věci nemohly opakovat. Mnoho o tom nevědí, tak jako všude jinde. Vědí jen geograficky, kde je Slovensko, kolik je Slováků; ale o tom, jaký je vztah mezi námi, (přesně)^e nevědí^{en}. Ale fakt, že Slováci jim vypověděli válku a že ta (Tisova)^e banda to má v rukou, na ně působí. Uvedl jsem to na pravou míru, že je to nepatrná minorita a že tyto věci (dáme)^{eo} do pořádku. Závěr z toho byl: „Na to my budeme dávat pozor, aby se tyto věci neopakovaly“^{ep}; předpokládají, že^{eq} všichni, kdo zavinili válku, (budou)^e potrestáni a že si to (pak)^e slovenský lid dá plně do pořádku. Konkrétně jinak nebylo řečeno nic.

Pak jsme diskutovali otázku poměru k ostatním státům. Po této stránce jest si třeba uvědomit, že mezi Anglií, Amerikou a Ruskem je plná dohoda. Dnes je nemožno, po mém soudu, tuto dohodu již rozbít a také do toho nevstoupí nic, co by jakékoliv (větší a opravdu

34 AMGOT – Allied Military Government of Occupied Territories.

35 Srv. záznam o jednání E. Beneše se Stalinem dne 18.12.1943 publikovaný F. Janáčkem a M. Michálkovou, Neznámé dokumenty z Benešovy cesty..., s. 149–156.

nebezpečné^e rozbroje (pro spojeneckou jednotu)^e mezi Anglií, Ruskem a Amerikou způsobilo. Dohoda ve skutečnosti se dokončila plně v Teheránu. V Teheránu byly diskuse konány tak, že každý večer byly večere, jichž se zúčastnilo 9 lidí, tři z každého státu. Probraly se všechny jednotlivé politické i vojenské otázky a všechny (byly v hlavních rysech vyřešeny a)^{er} lidé, kteří to povedou, stanoveni.^{es} Sám Stalin mi říkal, že se vrátil z Teheránu po strážce vojenské plně a definitivně spokojen. Na ruské frontě ofenziva nepřestane. Tato bude následována jinými ofenzivami a druhá fronta vpadne až do ofenzivy celkové. Měl jsem příležitost mluvit s maršálem (Vasilevským)^f, šefem generálního štábu a Stalinem. Vykládali mi, jak připravují (dnešní zimní)^{et} ofenzivu. Bylo (pro mne)^e zajímavé vidět ty rozdíly (mezi vojáky první a vojáky druhé světové války)^e. Ti noví Rusové jsou docela jiní lidé.^{eu}

Uvedu Vám toto pro zajímavost: odjížděl jsem z Baku ruským (letounem)^{ev}. V 10.00 hodin (ráno)^e se u mne (na letišti)^e hlásil velitel letadla, mladý ruský důstojník. Hlásí: „Pane prezidente, počasí není zrovna nejlepší, ale jestli rozhodnete, že jedeme, hlásím, že za 2.15 hod. sestupujeme v Teheránu. Řekl jsem, ano, jedeme. Vše bylo připraveno, ve dvou minutách byli jsme ve vzduchu. Když jsme sestupovali v Teheránu, přišel se hlásit: „Pane prezidente, jak jsem řekl, jsme tu za 2 hod. 15 minut.“ Byli jsme opravdu na sekundu, jak řekl, na místě a bylo vidět, že mně to přišel také jaksi s tím sebevědomím hlásit. Takových případů jsem viděl mnoho, zvláště v továrnách, je vidět, jak reagují vědomě proti starému zvyku. To neznamená, že všechno je změněno, ale ten duch revoluce (mnoho a mnoho v Rusku změnil)^{ew}.

Chtěl bych k tomu říci, že oni současně jsou nesmírně hrdí, zejména vojáci, a to zejména ti mladí, že vyhráli nad Hitlerem v této válce. Jsou si vědomi, že to u Stalingradu vyhráli a že mají vítězství v kapse. Jdou naplno a žádná diskuse o tom, (že by se to mohlo snad nevyhrát, tam vůbec ani není možná)^{ex}. Churchill (například mi)^e projevil pochybnosti; (řekl mi)^e, že to i ono by se mohlo (ještě)^f stát. To v Rusku je nyní přesvědčení, že to vyhráli a vyhraji, žádné (jiné)^e diskuse se nevedou.^{ey} Takto se na to v Rusku všichni dívají, (snad také proto, že)^e každý v nějaké formě pracuje pro válku. Hned druhý den mě vzali na výstavu válečných trofejí. Skvělá věc, je tam vše, co sebrali u Němců, všechny válečné obory zastoupeny, a tedy pro důstojníky a vojáky nesmírně poučné. Přitom mě zajímalo pozorovat důstojníky, kteří dávali výklad. Za celé dvě hodiny nebylo jediného slova chvástání se; vykládali (mi)^e, že (např.)^e „toto mají Němci lepší než my, toto máme my lepší než oni, toto jsme od nich přijali, zdokonalili“ – jedním slovem věcně, vojensky, objektivně. Jsou (v této výstavě)^{ez} také naše tanky a děla ze Škodovky, (která dnes bojují proti Sovětům)^e. Přejde tam na tisíce lidí, vojáků i civilistů.

Od roku 1935, kdy jsem tam poprvé byl,³⁶ (je tudíž všude)^e ohromná změna; politicky se jinak cítí, myslí a vidí. Bylo (to)^e pro mě hlubokým zadostiučiněním, že to, co jsem stále (od počátku války)^e o Sovětském svazu zdůrazňoval, nač jsem s naprostou nepochybností (věřil)^{fa}, se do takové míry osvědčilo. Je fakt, že existuje nová ruská říše, vědomá úlohy, kterou hraje, (a)^e hrdá na to. Kornejčuk mně udělal celý výklad, jak se dívají na úkol

36 E. Beneš navštívil Sovětský svaz jako ministr zahraničních věcí ve dnech 7.–16.6.1935. Oficiálním cílem jeho cesty bylo podepsání ratifikačního protokolu ke smlouvě o vzájemné pomoci mezi ČSR a SSSR uzavřené 16.5.1935 v Praze. Jednal s J. V. Stalinem, V. M. Molotovem, M. M. Litvinovem, K. J. Vorošilovem a dalšími.

Sovětského svazu: Jsme úplně rovni Anglosasům – říkají – ať se také oni učí rusky, my jsme se dosud učili také anglicky. Naznačují, že jsou si vědomi, že jsou jedna šestina světa, silnější než druzí, že hrají a budou hrát roli a mít zodpovědnost za příští mír, že tuto zodpovědnost na sebe vezmou a mír budou dělat a hájit. Na jedné straně jsou si vědomi vyhrané a provedené revoluce, na druhé straně jsou si vědomi (nové)^e úlohy (svého)^e světového státu. Politicky je to velmi důležitá věc. Neočekával jsem, že v takové míře se moje (dřívější)^e optimistické názory (o Rusku)^e ukáží pravdivými.

Pokud se týče otázek ostatních, konstatovali jsme především, že jsme zajedno v politice vůči Rakousku: Rakousko bude neodvislé. Teprve později, až bude Německo poraženo a otázka německá vyřešena, až bude jasně vidět, jaké budou režimy v jednotlivých státech středoevropských, postaví se otázka reorganizace střední Evropy. Dříve o nějaké konfederaci uvažovat nelze.

Co se týče Rumunska – já jsem to ve své řeči v Moskvě uvedl – tam jsem se jich zastal, tím jsem jim alespoň oplatil to, že oni se přece – to si musíme říci – v těch nejtěžších dobách k nám chovali velmi slušně. (Rusové)^{fb} budou respektovat neodvislé Rumunsko, stejně jako Finsko atd. (Že by Sovětský svaz měl nějaké jiné úmysly, tj. obsazení a připojení Rumunska – jak to říkají Poláci, to jest po mém soudu nesmysl. Rusové)^{fc} jsou si vědomi toho, že to pro ně není vhodné, že mají jiné úkoly, a bude-li nějaké obsazení, dohodli se na konferenci v (Teheránu)^e, že všechno obsazení satelitů bude děláno v dohodě všech tří. To znamená, že Finsko nebudou obsazovat jen Rusové a Rumunsko, Maďarsko, Bulharsko zase jen Britové; (Rusové rovněž)^{fd} nejsou proti tomu, aby se toho Angličané účastnili; ale nepřipustí, aby oni byli vynecháni.

V^{fe} Teheránu Rusové formulovali (také)^e svoje stanovisko k Japonsku. A definitivně se dohodli Rusové a Američané o Číně. (Tím)^{ff} jest nyní (velmi zesíleno právě)^{fg} přátelství rusko-americké, protože jest dohoda o Číně. O tom se (patrně)^e nebude psát, ale spor mezi Ruskem a Amerikou nebude, právě pro tuto dohodu. Stalin mluvil o Japonsku (stejně přísně)^{fh} jako o Německu.

Bylo (dohodnuto)^{fi} také v nějaké formě, že Rusko dělá jako Spojené státy plnou velmocenskou politiku a má o linii této politiky s Anglií a Amerikou plnou dohodu. Nějaký (větší)^e spor, po těchto dvou konferencích, (tudíž)^e nečekám.^{fi} To neznámá, že se v Americe (už)^e nebude útočit na Rusko, tam je to nedisciplinované – ale mezi vládami je to jasné. (To platí také o Rusku vzhledem k Americe.)^e

Rumunsko: Položil jsem otázku Rumunska, požádán byv o to před odjezdem Maniem.³⁷ Dohodli jsme se, že Rusko a Československo bude stát za Rumunskem, aby mu byla navracena Transylvánie. Jsem oprávněn říci to Maniovi. Jsem rád, že mi to konkrétně slíbili, již proto, jak se k nám Rumuni slušně chovali za Mnichova.

Jugoslávie: V té věci jsem řekl již několik slov panu ministerskému předsedovi. (Jsme společně pro obnovení Jugoslávie.)^e Situace je zlá. Vůči vládě Purićově³⁸ krajní zdrženlivost; nezakročují (však)^e nikterak ve věci krále, také ne proti (němu)^e, ale říkají, že si to Jihoslované musí vyřídit doma. Stejně tak ve věci Řecka.

37 Maniu, Iuliu – rumunský politik, 1937–1947 předseda Národní caranistické strany, 1944 předseda vlády.

38 Purić, Božidar – jugoslávský diplomat, 1935–1940 vyslanec v Paříži, 10.8.1943–25.5.1944 předseda 4. exilové vlády Království Jugoslávie.

Na cestě do SSSR navštívil mne (v Káhiře)^e Purić a žádal, abych se přimluvil, aby Sovětský svaz udělal s nimi také smlouvu (jako s námi)^e. Slíbil jsem to, učinil jsem tak, ale Stalin a Molotov se (k tomu)^e jen (u)smáli^e. Asi 3–4 dni na to mně říkal Molotov, že dostal telegram od (svého)^e velvyslance (Novikova³⁹)^e z Káhiry, že mu Purić udělal návrh na uzavření smlouvy. (Molotov dal odpověď, aby)^{fk} mu velvyslanec hned sdělil, že musejí počkat, až si dají svoje věci do pořádku. Naznačil, že kdyby to měli jako Čechoslováci, byla by situace jiná. Sověty předpokládají, že budou s Jihoslovany v dobré slovanské spolupráci po válce, ale Jihoslované si musí napřed dát svoje (vnitřní)^e věci do pořádku. Současně (však Purićovi)^e oznámili, že posílají vojenskou misi k Titovi.

Projednával jsem s příslušnými vojenskými kruhy v Káhiře, že pošleme k Titovi misi také. Máme zprávy, že je v Jugoslávii na 2200 našich vojáků – partyzánů.⁴⁰ Dal jsem příslušné instrukce, v jaké formě se to má (v Jugoslávii)^e udělat: aby vystupovali jako naše jednotka, a to jako třetí naše jednotka v rámci spojeneckých vojsk. (Nemohu zatím slíbit, kdy a jak instrukce ty budou moci být předány.)^e Vcelku, pokud v Jugoslávii nebudou jasny vnitřní poměry, stanovisko (Sovětů bude)^e zdrženlivé. Československo a Sovětský svaz se dohodly, že jejich společná politika vůči Jugoslávii bude tato: Jugoslávie nebude rozdělena, musí být znovu spojena a vnitřní věci si rozhodnou oni sami; učiníme vše, abychom zabránili jakýmkoli pokusům o rozdělení Jugoslávie na Srbsko, Chorvatsko aj. Vcelku jsem se dohodli. Na to ostatní musíme čekat, jak si to dále oni udělají.

(Ohledně Francouzů: měl)^{fl} jsem to dost obtížné, (protože se vědělo)^f, že jedu do Alžíru. (V Moskvě jsou na Francii dosti přísní.)^{fm} Zdá se jim, že (vichysmu)^e je příliš mnoho. Dále, že ta rezistence by mohla být daleko větší a že toho zaneřádění té Francie z roku 1938 zůstalo příliš mnoho.

Druhá věc: (Stalin mi řekl otevřeně, že)^{fn} se domnívá, že rekonstrukce Francie bude těžší, nežli se domnívám já. Oni soudí, že (Francouzi)^f nedělají dosti, že vichysmu je příliš mnoho a že (obdobně)^{fo} rekonstrukce bude delší. (Myslí 30–40 let, já tvrdil, že do 15 let se Francie zdvihne.)^e

Stalin a Molotov mne žádali – mně tato funkce nebyla nijak (příjemná)^{fp}, ale udělal jsem to, vyhověl jsem jim –, abych řekl de Gaullovi toto: aby Francie nemyslela, že (může diplomaticky hrát mezi Ruskem a Anglií. Svaz má svou pevnou linii a)^{fq} Francie musí svůj (vnitřní)^e rekreační proces prožít, a to se nedá diplomatickým způsobem vykličkovat (nějakou diplomatickou hrou s Ruskem)^e proti Rooseveltovi nebo Churchillovi. (Rusové)^{ft} uznávají, že Amerika Francii ublížila, ale Francie nesmí dělat žádnou diplomatickou (hru; musí si být vědoma)^{fs}, že dohoda (z Teheránu)^e jest úplná a upřímná a že Rusové ji neohroží. (Francouzi nesmí se domnívat)^{ft}, že (Rusové)^{fu} budou podporovat Francii proti této dohodě, která má pro ně tak ohromný význam, (budou loajální i k Anglii i k Americe, a ovšem i k Francii.)^{fv}

(Rusové)^{fw} se domnívají, že je nutno hlásat (boj proti)^e Drang nach (Osten; je to)^{fx} jeden z artiklů sovětské politiky; a proto šli s námi (v otázce smlouvy a)^e i proti Anglii a Americe věc prosadili. Ale kvůli francouzským koloniím – s Francií proti Anglii nepůjdou^{fy}.

39 Novikov, Nikolaj Vasiljevič – sovětský diplomat.

40 Rozumí se 1. československá brigáda Jana Žižky z Trocnova, která vznikla v říjnu 1942 jako součást jugoslávské národněosvobozenecké armády.

⟨Dle toho, co jsem viděl, soudím tudíž, že⟩^e Sověty na diplomatické kumšty ⟨ostatních mnoho⟩^{fz} nedají a neohrozí ničím svoji ⟨dnešní⟩^e dohodu s Anglií a Amerikou.

Konečně *Polsko*: Jak jsem řekl, měl jsem s nimi diskusi o polské otázce celý ⟨jeden⟩^e večer.⁴¹ Vypytávali se mne na jednotlivosti ⟨o Polácích v Londýně⟩^e; mnoho věcí neznali. Podal jsem jim velký objektivní výklad a – jak mne Poláci žádali –, pokusil jsem se to uhlazovat, aby po mém referátě to nebylo mezi Poláky a Rusy horší, a výslovně jsem řekl, že jsem ⟨žádal, aby se vložila ona⟩^{ga} klauzule ⟨do naší smlouvy⟩^e o možnosti přístupu Poláků ke smlouvě, protože to považují za správné a protože se domnívám, že dohoda mezi námi, Poláky a Sověty musí být. Kategoricky prohlásili na to, že ⟨přístup Poláků ke smlouvě⟩^{gb} chtějí a doopravdy budou o to usilovat. Po dlouhé diskusi jsme došli k syntéze poměru mezi Sověty, Poláky a námi shrnuté v 6 bodech, které jsem včera Mikołajczykovi řekl:

1) Sovětská vláda neodmítá navázat diplomatické styky a neodmítá jako nepřipustnou polskou vládu londýnskou, ale musí být ⟨pozměněna⟩^{gc}, protože jsou tam lidé výslovně antisovětské (nejvíce jsou proti Sosnkowskému).⁴²

2) Sovětská vláda pokládá východní hranici polskou za vyřízenou.

3) ⟨Je však⟩^{gd} ochotna dohodnout se s Poláky, Českoslováky, Anglií a Amerikou o východní hranici Německa, přičemž bude dána náležitá kompenzace Polákům ⟨na útraty Německa⟩^e, přičemž Sověty^{ge} nevylučují žádnou linii, i kdyby to byla linie Odry.

4) Pokud se týče východní hranice Polska, sovětská vláda je ochotna k určitým korekturám, vrácení Polákům Lomži, Białystoku a menšího území kolem Przemysłu a město Przemysłu. ⟨Znamená to přijetí Curzonovy linie Moskvou.⟩^{gf}

5) Dohodli jsme se se Stalinem (byl přítom též Molotov a Fierlinger), že připojení se Polska k naší smlouvě jest trvalá naše politika; ⟨ať je to kterákoliv vláda⟩^{gg}, která přistoupí k této smlouvě – ⟨zavazuje to⟩^e k definitivnímu zaražení Drang nach Osten. Sověty jsou ochotny tuto politiku dělat, to znamená, že Sovětský svaz, když se dohodne s Poláky, garantuje jejich hranice.

6) Stalin řekl, abych řekl Polákům, že žádná revoluce ⟨v Německu nebude Ruskem proti Polákům⟩^{gh} podporována, že oni nic takového dělat nebudou, že ohledně Německa budou postupovat tak, jak se dohodli v Teheránu.

7) Konečně poslední bod: Stalin se vyjádřil velmi důrazně o neinteresu ⟨Moskvy o věci⟩^e uvnitř Polska. Já mu řekl: Ten den, než jsem odejel, byl u mne Mikołajczyk a dal mi výklad a žádal, abych to v Sovětském svazu řekl. Já udělal zápis⁴³ a dal ho Sovětům. Řekl jsem jim, čeho se Poláci bojí: že ⟨prý⟩^{gi} Rusové chtějí vtrhnout ⟨do Polska⟩^e a udělat tam novou vládu, ⟨Polsko sovětizovat⟩^e atd.^{gj} ⟨Nyní při rozhovoru jsme⟩^e celý ten zápis diskutovali. Stalin ⟨to formuloval takto⟩^{gk}: „Vy nás znáte, ale já Vám to přece povím. Myslíte si, že jsme tak hloupí a že ⟨se chceme míchat⟩^{gl} do polských věcí?⟨^{gm} „Oni si myslí, že my budeme spravovat jejich vnitřní věci! Takový nesmysl! Teď jsme měli moskevskou konferenci, měli

41 Rozumí se rozhovor ve Velkém divadle 12. prosince. Srv. pozn. č. 27.

42 Sosnkowski, Kazimierz – polský generál a politik, od října 1939 člen polské emigrační vlády v Paříži a v Londýně. 22.7.1941 rezignoval na protest proti podpisu polsko-sovětské smlouvy. Od 8.7.1943–1945 vrchní velitel polských branných sil a dezignovaný nástupce prezidenta.

43 Rozumí se rozhovor E. Beneše se S. Mikołajczykem dne 13.11.1943. Srv. *Czechoslovak-Polish Negotiations...*, dok. č. 199, s. 362–365.

jsme teheránskou konferenci, chceme připravovat pro několik generací mír; co pak my máme čas se starat o takové věci?“

Nemám žádné pochybnosti, že (vojenské a jiné)^e události v Rusku (samy)^e budou působit, že v Polsku dojde vnitřně k radikálním změnám; ale že by Sověty chtěly Polsko sovětizovat, v to nevěřím. Rusko je docela jiné, nežli je Poláci a západ vidí. Těch 7 bodů ohledně Polska podávám Vám tak, jak jsem je dal také Edenovi;⁴⁴ a (ostatně)^e v tom smyslu jsou také uvedeny v dnešní (moskevské)^e deklaraci, (odpovídající Polákům na jejich nótu předanou Edenovi.)^e

V rozmluvě s Mikołajczykem, (v níž jsem mu sdělil vše o této diskusi v Moskvě),^e tento mi říkal^{gn}, že (sice u nich)^e vývoj je veliký, že uznávají, že jsem to (já v Moskvě)^e dělal správně, ale nemyslí, že (ve vládě)^e tu hraniční otázku (se Svazem)^e vyřeší, že (jeho)^e vláda je schopna, aby to usnesla.⁴⁵

(Přesvědčil jsem Stalina, že nesmějí (alespoň)^e část londýnské vlády zavrhnout; a když jsem mu vykládal, kdo je Mikołajczyk (a chválil ho jako demokrata)^e, dopadlo to tak, že nakonec Stalin (žertem)^e pil na zdraví Mikołajczykovo.)

Projednávali jsme to všestranně, v každém směru, ale obávám se, že Poláci to nesvedou.

Když jsem byl v Alžíru, pozval mne Churchill. Zdržel jsem se u něho dva dny. První den chtěl znát moje dojmy z Ruska a hned skočil na to, že s těmi Poláky (to musíme tak provést)^{go}, aby byli přinuceni s Rusy se dohodnout. Řekl jsem mu, co z Moskvy přináším. (Souhlasil s tím, co já sám o Polsku a Rusku říkal.)^e Rozhovor s Churchillem trval prvního dne (od oběda)^e až do půl šesté hod. Na pořadu bylo Německo, (Sověty a Polsko)^e a naše věci. Udělal jsem záznam o tom, o čem jsem s Churchillem jednal.⁴⁶

(Prohlásil mi)^{gp}, že on byl pro (naši)^e smlouvu (se Sověty)^e a že vše je v pořádku a že jsme to dělali dobře.

(Dále)^e řekl, že (musím)^{gq} udělat všechno, abych do (naší)^e smlouvy Poláky dostal. „To je Váš úkol,“ pravil. Odpověděl jsem hned, že my musíme být opatrní po tom, co jsme s Poláky měli. Udělal jsem službu Mikołajczykovi, vše mu vyřídím, ale do jejich vnitřních věcí se míchat nebudu, rozhodnout se musí sami. A tlačit na ně musíte Vy, řekl jsem Churchillovi. Churchill telegrafoval Edenovi, že musí hned se mnou mluvit, a proto jsme byli, Ripka a já, (hned)^e v sobotu (po mém příjezdu z Moskvy)^e na obědě s Edenem.

Zdá se, že zítra, pozítří, nebo v nejbližších dnech Mikołajczyk bude mluvit s Churchillem. Jeho cesta do Ameriky byla odložena, až já přijedu, (až s ním bude mluvit Churchill. Možno však, že)^{gf} se situace (následkem dnešního prohlášení ruského zhorší)^{gs}.

Churchillovi^{gf} jsem řekl všechno, co jsme (v Moskvě)^e projednali o transferu a o předmnichovských hranicích. On dal plný souhlas (i s transferem)^e, i že musíme dostat (své hranice)^{gu} zpět^{gv}.

Přinesl jsem mu velmi lichotivý pozdrav od Stalina. Churchill (byl)^{gw} na to neobyčejně citlivý. Stalin mně mluvil o Churchillovi neobyčejně dobře, Churchill rovněž tak o Stalinovi. Stalin, když jsem odcházel z Kremle, ještě přes stůl na mne volal: „Pocelujte ode mne Churchilla.“^{gx} Jest zajímavé, že tyto osobní vztahy, (které se na konferenci v Tehe-

44 Srv. pozn. č. 17.

45 Srv. pozn. č. 28.

46 Srv. pozn. č. 18.

ránu^e vyvinuly, hrají na všech stranách ⟨velikou⟩^e roli. Stalin mluvil o Churchillovi velmi vřele; o Rooseveltovi mluvil jako o velmi rozumném a ⟨obratném⟩^e člověku.⁸⁷

Churchill mi tedy potvrdil předmnichovskou hranici a ⟨naše⟩^e Němce pryč, pokud možno všechny. ⟨Nebudeme o tom nic nyní⟩⁸⁸ říkat, ale jest třeba, aby vláda to věděla. ⟨Vždyť je možno, že se⟩^e mnoho a mnoho může ještě obrátit k horšímu, ale konstatuji, kde jsme nyní. Mezi jiným mně řekl ⟨např. Churchill i⟩^e o Polácích: „Nikdy nezapomenu Polákům, co ⟨Vám⟩^{ha} udělali,“ a pokračoval: „Vy to děláte moc dobře, Vy a královna Wilhelmina⁴⁷ to máte dobré.“ Mluvil v superlativech.

Pak mně vykládal celou věc, jak to má s jihoslovanským králem a Titou [!], a dal mně přečíst řadu telegramů, které mu poslal Eden o Polácích, Jihoslovanech a Titovi. Pak četl dopis, který poslal Titovi. V delegaci, po které dopis poslal, je jeho syn. Je fakt, že se zastává krále ⟨Petra a⟩^e chce, aby se Tito s králem dohodli; ale jestliže Purićova vláda a jeho lidé si nebudou vědomi, že Tito má celé desetitisíce – mnozí říkají na 150 000 – vojáků, král to prohraje; je ve velmi nebezpečné pozici. O Mihajlovićovi⁴⁸ se u Angličanů mluví jako o Nedićovi.

de Gaulle: Mezi Churchillem a de Gaullem ⟨to bylo až dosud⟩^{hb} pořád všelijaké. Před odjezdem k Churchillovi mne de Gaulle navštívil⁴⁹ a ptal se, má-li navštívit Churchilla. Radil jsem mu, aby tak učinil^{hc}; pak jsem mu dělal ⟨celou⟩^e přednášku o tom, kdo Churchill je, že ⟨je nutno, aby se dohodli a spolupracovali⟩^{hd}. (Členové komitétu mně přišli ⟨za to⟩^e poděkovat.)

V Alžíru se věci konsolidují. ⟨V Národním Výboru se to⟩^e začíná dělat demokraticky, nikoliv jak se to dělalo zde v Londýně, vyvíjí se to dobře. Fakt je, že proti Giraudovi to de Gaulle vyhrál; on i všichni ostatní jsou si toho vědomi a pokládají ⟨de Gaulla⟩^{he} za šéfa státu, nikoliv vlády. V komitétu ⟨samém to však⟩^e při jednání vypadá tak, že ze tří otázek dvě prohraje.

Snažil jsem se působit ⟨také⟩^e na Churchilla, jak jen možno, ⟨aby se na de Gaulla také díval smířlivěji⟩^{hf}. Ale fakt je, že v posledních dnech poprvé Amerika a Anglie daly závazek Francii, že se francouzská armáda zúčastní invaze jako celek a Francie v plné rovnosti s ostatními spojenci. ⟨Je to⟩^e první veliký a politicky rozhodující krok. Je to značné zlepšení.^{hg}

Konečně ještě jednu věc z mých jednání v Rusku. Nebylo to nikdy řečeno jako výtka, ale přece jen několikrát v rozhovoru se Stalinem bylo mi řečeno, že se musíme připravovat^{hh} na to, že i v naší zemi bude válka, že musíme tam dělat partyzánskou válku, jak to dělají v Polsku a všude jinde. Domnívají se, že tyto věci si máme dohodnout, oni s partyzánskou válkou u nás počítají. Nepodal to jako z vlastní iniciativy, nýbrž při diskusi o vojenském memorandu žádal, abychom si to připravili, že tu partyzánskou válku u nás musíme dělat.

47 Wilhelmina – holandská královna, 1940–1945 po okupaci Holandska v emigraci ve Velké Británii, kde stála v čele hnutí odporu.

48 Generál Dragoljub Mihailović, od r. 1942 ministr války jugoslávské exilové vlády, odmítl účast v jednotné odbojové frontě a spojil se se srbskou vládou generála Milana Nediće.

49 E. Beneš jednal s Ch. de Gaullem ve dnech 2. a 3.1.1944 při zastávce v Alžíru.

(Ještě několik slov o diskusi)^{hi}, kterou jsem měl s našimi poslanci⁵⁰ – komunisty^{hj}. Naše emigrace civilní a vojenská v Rusku (vypadá dobře)^e. Vcelku jsem tím byl potěšen; jest tam situace dobrá a lepší nežli v Londýně; (je jich tam málo)^{hk} a všichni musí nějak pracovat, (není tam jiných směrů, nehádají se atd.)^{hl}

Spory jsou tam (ovšem)^e jako všude mezi (politickým zastoupením a naší vojenskou misí)^{hm}, musel jsem to dávat dohromady, ale bylo to lepší, nežli se to na dálku jeví. Fierlinger tam měl (po jistou dobu)^e dosti těžkou pozici, (zejména po dobu pobytu v Kujbyševě. Rozšiřuje se tam také zejména celá řada nemožných výkladů a klepů o Londýně, o úmyslech vlády a podobné věci. V mnohých věcech jsem uvedl vše na správnou míru, zejména v rozhovorech s našimi komunisty. Ti tam pracují dobře pro republiku, měl jsem s nimi vcelku velmi dobré rozhovory.)^{hn} Já jsem tam žádné věci (o poměrech v emigraci a doma)^e netajil, ani dobré, ani špatné; (zatím)^{ho} Vám řeknu (jen)^e závěr: pozval jsem je, aby vstoupili do vlády, která zůstane až do pádu Německa. Oni sice (nejdříve)^e nezamítli, ale nakonec žádali, abych neinsistoval, (dávající řadu důvodů: zejména)^{hp} [že vláda není složena]^{hq} (na podkladě stran a)^{hr} já (že)^e na tom trvám, aby z partají byla složena vláda až doma.^{hs} Pro ně by to bylo těžké. Dali by přednost tomu, že by vstoupili do vlády (až)^e ve chvíli (příměří)^{ht}.

Za druhé říkají: My jsme neměli vůbec vlivu na sestavení této vlády, a to znamená, že bychom musili přijmout všechno (to, co dosud dnešní vláda dělala a dělá);^e a to nám dělá obtíže, (musili bychom začítí řadu věcí odmítat atd.)^e My Vám (však)^e obtíže dělat nechceme a následkem toho (dáme přednost)^{hu} vstoupení do vlády při pádu Německa. Já jsem jim (nato)^e řekl: „Já vás loajálně zvu, (abyste se účastnili vlády hned, ale nemůžete-li to učiniti, dobře. Přijímám váš postup. Netajím vám, že v některých věcech mně to usnadní v Londýně situaci. Pro věc samu bych dal přednost vaší účasti okamžité. Ale zařídím se dle toho. Od nynější nestranické struktury vlády však ustoupit nemohu.“^e

Žádal jsem (pak)^{hv}, aby zůstala mezi námi kolaborace, načež mi dali prohlášení, že stojí bez jakékoli rezervy za prezidentem. Mají svoje stanovisko k jednotlivým ministerstvům atd., ale je válka, stojí za vládou londýnskou, respektují a uznávají ji (jako vládu legální)^e. Takový stav byl, je a zůstává, i když (komunisté)^f do vlády nevstoupí.

Mohu (znovu)^e potvrdit, že vztah k vládě mají kladný i přes jejich kritické stanovisko; já jsem jim různé věci, (o nichž slyšeli nemožné výklady),^e vysvětlil a^{hw} obhájil přesto, že v některých věcech jsme zůstali každý na svém. Diskuse byla loajální, věcná, srdečná, k žádnému rozporu nedošlo, opakovali, že loajálně stojí za prezidentem, a (vysvětlili mi pak dlouze celý svůj program)^{hx}, jak si představují věci ve chvíli, kdy padne Německo, a jaký je jejich názor na to, jak bychom měli postupovat (při převratu a pak v nové republice)^e. Řekl jsem jim, že (vše, co jsem slyšel),^e vám řeknu, že nic nebudu (nikomu)^e zakrývat. (V řadě věcí jsem s nimi souhlasil, v řadě věcí jsem zůstal na svém. Žádné konkrétní závazky ani z jedné, ani z druhé strany učiněny nebyly. Co mi řekli a co sem do Londýna svým lidem poslali, je jejich program a názor.)^e Podotýkám, že všechny ty řeči o Nejedlém a našich poslancích, jako by stáli (a pracovali)^e proti (Londýnu a vládě)^e,

50 E. Beneš se za své návštěvy v Moskvě sešel s představiteli moskevského vedení KSČ K. Gottwaldem, J. Švermou, R. Slánským, V. Kopeckým ad. Předmětem jednání byly otázky národní osvobozenéckého boje v ČSR a poválečného uspořádání republiky. Srv. *Cesta ke Květnu*, díl 1/1, dok. č. 1–2, s. 35–59.

nejsou^{hz} pravdivé. Nejedlý (postupuje)^{ia} neobyčejně loajálně, má (v Moskvě)^e velkou (vědeckou)^e pozici, nedělá politiku, (pokud jsem viděl, k politickému vedení partaje není přibírán)^{ib}; sám jsem insistoval, aby k oficiálním věcem Nejedlý přibírán byl a všeho se zúčastnil. Také jsem se s Nejedlým několikrát sešel a všechno s ním projednal; (také ostatní poslanci hájící názory své pracují loajálně [pro]^{ic} republiku. V diskusi jsme si říkali vše jasně do očí.)^{id} Tak např. dostali jsme se do rozporu o věcech slovenských, o tom^{ie}, co napsal Kopecký (do novin)^e. Řekl jsem, že o tom se (nyní nemáme)^{if} hádat, o těchto věcech se rozhodne doma; (já o tom, zdali Slováci jsou národ),^{ig} nebudu dělat žádné dekrety^{ih}. Odmítl jsem (jejich názory ve věcech slovenských, vyložil jsem jim svou tezi o toleranci obou názorů a)^e dohodli jsme se, (že každý zůstane)ⁱⁱ na starém (svém názoru, aniž by to mělo býtí překážkou spolupráce)^e.

V druhé věci, v které jsme se neshodli, jest, že mají krajně odmítavé stanovisko (k postupu vlády za mnichovské krize)^{ij}. Říkají, že jsme měli jít do války (za všech okolností.)^e

Já jsem jim své stanovisko řekl (jasně a nekompromisně)^e. Závěr byl, že oni stojí (prý dnes ve válce)^e za mnou (a že vědí, že já kompromis s Hitlerem nedělal)^e; řekli mi také, že oni byli (prý)^e jediní, kteří přišli (po mé demisi v říjnu 1938)^e s návrhem k ostatním politickým stranám^{ik}, aby mne národ znovu volil. Uznávají (prý dnešní)^e moji politiku, ale musí být bezpodmínečně proti Mnichovu; (měli prý jsme)^{il} jít do války a (všechny důsledky)^{im} na sebe vzít. (Podotýkám, že)ⁱⁿ jsem to (sám také)^e diskutoval se Stalinem: řekl jsem mu, že by byla tenkrát celá Evropa na nás šla, (že by byla válka jen na jednu frontu, a kdybychom ji byli prohráli, kde bychom dnes byli? Řekl jsem totéž našim. Odpověď byla těžká – jen tvrdili, že by ji Rusko nebylo prohrálo. V tom se ovšem neshodneme, a tak každý setrval na svém.)^{io}

(Nakonec jsme se dohodli, že otázka Mnichova není překážkou k loajální spolupráci mezi námi. Na druhé straně oni přijímají plně a důsledně mé stanovisko o vytvoření tří stran v republice; chtějí jednu socialistickou stranu, dále centr, a třetí strana že by byla konzervativní; hledají pro to jiná jména.

To jest tedy to podstatné, co jsem vám chtěl dnes z rozhovorů těch říci. Budu o všem znovu mluvit ještě podrobněji.)^{ip}

Z á v ě r

Vrátil jsem se (z cesty do Sovětského svazu)^e s naprostým uspokojením. Domnívám se, že to byla poslední diplomatická cesta, kterou bylo třeba udělat; naše spojenectví je pevné a definitivní a (soudím)^{iq}, že po této cestě nejen doma, nejen zde u nás, ale i u našich spojenců se (snad)^e rozumí (už)^e samo sebou, že naše věci jsou (mezinárodně)^e v podstatě dokončeny.

Msgr. Šrámek: upozorňuje, že debata bude ve čtvrtek, na méně oficiální schůzi, což bude ještě včas všem oznámeno, a pak bude možno různé věci doplnit. Pokračuje:

„Myslím proto, že je naší povinností, abychom panu prezidentovi v této formální schůzi vzdali naše opravdové^{ir} oddané díky. Pan prezident je znám jako optimista povýtce, my

všichni nebýváme takovými optimisty, ale v této věci myslím, že jsme hodně blízci jeho velkému optimismu. Věci, které pan prezident projednal, týkaly se životních zájmů našeho národa, a snad na celé tři generace, tj. na sto let, znamená to pro nás neobyčejně mnoho.

Pan prezident zkusil velmi mnoho – moc nám o tom nepověděl, ale byly to i politické nesnáze, které zdržovaly cestu. Myslím, že jsme povinováni panu prezidentovi velkou vděčností. I za náš národ vzdáváme panu prezidentovi projev díky a úcty, srdečně a upřímně.

Znovu tedy naše upřímné díky a projev radosti nad tím, že se pan prezident vrátil mezi nás tak čilý a skvělý.“

Pan prezident republiky končí schůzi v 1.50 hod. odpoledne (s tím, že pokračování bude v pátek ve 3.15 hod.).⁵¹

^a V konceptu dokument označen jako tajný.

^b V konceptu byli přítomní uvedeni v pořadí: H. Ripka, F. Němec, J. Bečko, S. Ingr, R. Viest, J. Slávik, J. Lichner, J. Stránský, L. Feierabend.

^c V konceptu: „A že musí to být.“ Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^d V konceptu: „a proto“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^e Text v závorce v konceptu doplnil rukopisně E. Beneš.

^f Text v závorce v konceptu doplněn neznámým rukopisem.

^g V konceptu: „že on“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^h V konceptu: „to“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

ⁱ Z konceptu vypuštěno: „že jaksi“. Původní souvětí rozděleno na dvě věty.

^j V konceptu: „že to“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^k V konceptu po čárce „tedy“.

^l V konceptu: „ni“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^m V konceptu: „Fakt je ten“.

ⁿ V konceptu: „ex post“.

^o V konceptu: „Ty technické“.

^p V konceptu: „tedy“.

^q V konceptu: „vybral“.

^r V konceptu: „mluvil jsem často s anglickými piloty“.

^s V konceptu: „bezvadní“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^t V konceptu: „hubovali“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^u V konceptu: „terorem“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^v V konceptu: „to prodloužilo“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^w V konceptu: „Astrachanu, když“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.

^x V konceptu: „nás“.

^y V konceptu následovalo: „V každém případě, když jsme tam byli již 8 dní a když jsem řekl anglickému šéfovi kempu, že je již toho moc, že bychom se měli s Rusy dohodnout o jiné cestě, pravil mi: Co chcete, to, kde jsme teď, je nejlepší koncentrační tábor na světě. Bylo tam asi 10 tisíc lidí, docela orientální prostředí, se všemi průvodními zjevy, všechny možné pronárody; evropská část byla oddělena, bezvadná, ale veselé to nebylo.“

51 Na 119. schůzi vlády, která se konala 14.1.1944 bez účasti prezidenta Beneše, k širší diskusi o moskevských jednáních nedošlo. Viz zápis, *SÚA Praha*, PMR-L, kart.103.

- z V konceptu: „bude“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.
- aa V konceptu: „On přicházel“.
- ab V konceptu: „dejte mi“.
- ac V konceptu: „vy si to zatím prohovoříte“.
- ad Rozumí se lidový komisariát zahraničních věcí.
- ae V konceptu: „to připravovalo“.
- af V konceptu: „Vám říci, abyste měli správnou představu o tom, že na mnoho a mnoho procent jsem s tím vším mohl být spokojen. Jak to charakterizovali Sověti a“.
- ag V konceptu: „Jak víte, byly“.
- ah V konceptu původně jen: „tomu“.
- ai V konceptu: „daleko větší důraz nežli oběma konferencím. Oficiální bankety s Kalininem, Molotovem, Stalinem, to vše měli přesně připraveno“.
- aj Z konceptu vypuštěno: „že chtěli dát výraz tomu“.
- ak V konceptu: „na formálních stránkách“.
- al V konceptu: „právě proto, že Sověty jsou čím dále tím formalističtější“.
- am V konceptu: „prestižní, když již se cítí velmocí rovnou Anglii a Americe“.
- an V konceptu: „z důvodů tradičních dělají, a nepovolili ani v nejmenším. Tu a tam se jim něco stane, objeví se z druhé strany praví Rusové, ale hned zas do toho skočí, a musím říci, provádějí to důsledně a dovedou to velmi dobře“.
- ao V konceptu: „je to stará“.
- ap V konceptu: „velmocí, císařstvím“.
- aq V konceptu: „císařství“.
- ar V konceptu: „Děkanosovem v zahraničním úřadě. Mají šest viceministrů, kteří mají rozdělenou práci atd. S těmi všemi oficiálními osobnostmi bylo každý den jednání, a naplno. Přítom“.
- as V konceptu: „mně“.
- at Z konceptu vypuštěno: „patrioti, znamenalo to staroruští vlastenci. Tam není rozdíl, že jsou Ukrajinci, Bělorusové atd., atd., oni jsou všichni sovětsí patrioti“.
- au V konceptu původně jen: „se identifikovala se starou ruskou říší“.
- av Z konceptu vypuštěno: „prvotní“.
- ax Z konceptu vypuštěno: „to vyprchalo na 100 % a více“.
- ay V konceptu: „Je to stabilizováno“.
- az V konceptu: „že“.
- ba V konceptu: „národů“.
- bb V konceptu předcházelo: „Oni“.
- bc V konceptu předcházelo: „Tedy já to soustavně dělal takto:“.
- bd V konceptu: „první viceministr“.
- be Z konceptu vypuštěno: „zároveň“.
- bĕ Z konceptu vypuštěno: „někdy Majskij“.
- bg V konceptu: „(v divadlech a banketech)“.
- bh V konceptu: „ve 2 hod. odpoledne“.
- bi V konceptu: „Schůze“.
- bj V konceptu: „diskuse byla“.
- bk V konceptu předcházelo: „A musím říci, že v té chvíli se definitivně rozvázaly jazyky.“
- bl V konceptu: „spolu“.
- bm Z konceptu vypuštěno: „které trvalo 4 hodiny“.
- bn V konceptu: „Byli jsme přítom čtyři“.
- bo V konceptu původně jen: „všechno“.

- bp V konceptu: „Podotýkám, že všech oficiálních příležitostí se účastnilo poprvé – to dosud ještě nikdy nebylo – celé politbyro, pak šéfové, předsedové sovětů za Moskvu, Leningrad atd., zkrátka celé byro, to tam sami říkali, že se nestalo, ani když tam byl Churchill a když tam byli Američané. Fakt jest ten, že při třech oficiálních banketech u Kalinina, Molotova a u Stalina bylo zase celé politické byro a vždy byla diskuse a mělo to znamenat, že jest tomu přítomen celý Sovětský svaz, čili celé státní zřízení.“
- bq V konceptu: „Na prvním banketě jsme vystupovali my a první, co přišlo na řadu, byl Mnichov. To je zajímavé. Já jsem seděl takhle uprostřed, proti mně seděl Stalin, řekl jsem mu, že s tím nesouhlasím, a hned, jak jsem to řekl a vůbec vyslovil slovo Mnichov, bylo nás tam asi čtyřicet, vše ztichlo tak, že by špendlík nepropadl, a poslouchali diskusi mezi mnou a Stalinem. Šel jsem do toho naplno. Tyto detaily však prosím, pánové, zachovejte, aby se o tom nemluvalo.“
- br V konceptu: „řící“.
- bs Z konceptu vypuštěno: „že vím, co si myslí, také podle toho, co a jak mi říkali“.
- bt V konceptu: „po pět“.
- bu Z konceptu vypuštěno: „téhož dne večer měl jsem schůzku s našimi komunisty po večeři. V pět hodin jsem odjel ke Stalinovi a ještě v devět hodin večer jsem tam byl.“
- bv V konceptu: „Je to jen vnější, ale dobře to vyznačuje, jak ho sovětské činitelé brali opravdově.“
- bw V konceptu: „u nás daleko více svobody“.
- bx V konceptu: „formálně“.
- by V konceptu: „k přečtení a“.
- bz V konceptu: „to“.
- ca V konceptu: „že je tím angažují“.
- cb Z konceptu vypuštěno: „že jim do toho nic není“.
- cc Z konceptu vypuštěno: „zdejších“.
- cd V konceptu: „do detailu“.
- ce V konceptu: „je“.
- cf Z konceptu vypuštěno: „To byly dvě diskuse s Molotovem a s těmi ostatními.“
- cg V konceptu: „Tož jsem nejdříve s nimi probral“.
- ch V konceptu: „výtahy“.
- ci V konceptu: „nikde“.
- cj V konceptu: „o jiných“.
- ck V konceptu: „já si přeji“.
- cl V konceptu: „toto: často to, co se řekne, je jen hloupost, ale to, co řekl Beneš Stalinovi a Stalin Benešovi, se vědět nemá“.
- cm V konceptu: „té chvíle všichni prohlašovali, že to bude“. První dvě slova nové stylizace rukopisně provedena neznámou osobou, další E. Benešem.
- cn Z konceptu vypuštěno: „s tím že se musí naprosto počítat“.
- co Z konceptu vypuštěno: „Německo“.
- cp V konceptu: „ne snad“.
- cq V konceptu: „vedenou“. První slovo rukopisně doplněno neznámou osobou.
- cr Z konceptu vypuštěno: „není ještě rezoluce“.
- cs Z konceptu vypuštěno: „Anglie, Rusko a Amerika jsou dnes mínění“.
- ct Zdůraznil E. Beneš.
- cu Z konceptu vypuštěno: „Já dávám tuto formuli: oni“.
- cv V konceptu: „nepřipusti“. Dále vypuštěno: „Prosím, oni tuto formuli nevykládají, buďte si toho vědomi“.
- cw V konceptu původně jen: „historie“.
- cx V konceptu původně jen: „ať oni“.

- cy Z konceptu vypuštěno: „Bylo to při přípitcích“.
- cz V konceptu: „to dobré“.
- da V konceptu: „žádná“.
- db V konceptu: „to“.
- dc V konceptu: „a Poláci, tak se musí dohodnouti“.
- dd Z konceptu vypuštěno: „Toto Vám zase zde důvěrně říkám“.
- de V konceptu: „z ohromné většiny“.
- df Z konceptu vypuštěno: „Tomu by Angličané nerozuměli, ale je fakt, že k tomu po této válce to půjde [!]“.
- dg V konceptu: „vidíte dnešní deklaraci k Polsku“.
- dh Z konceptu vypuštěno: „Pak jsme to diskutovali veřejně“.
- di Z konceptu vypuštěno: „ve schůzi“.
- dj V konceptu: „zdůrazňovali“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.
- dk V konceptu: „také o hospodářské a vojenské spolupráci, dále co se domnívám, že musí býti výhledem Československa ve věci příměří, a konečně o transferu.“
- dl V konceptu: „zejména že musí býti spolupráce vojenská“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.
- dm V konceptu: „jinak“. E. Benešem opraveno na „má být zachována“, přepsáno pouze „zachována“.
- dn V konceptu: „s plným“.
- do Z konceptu vypuštěno: „To jest také, co se týče Maďarska i Německa. Dlouhé diskuse jsme měli o Polácích. Já se o tom zmíním nakonec jako o zvláštní věci.“
- dp V konceptu: „to že musí přestat“.
- dq Z konceptu vypuštěno: „čili“.
- dr V konceptu: „Budou mít školy, jaké budou chtít“.
- ds V konceptu: „aby bylo jasno“.
- dt V konceptu: „To se stalo neobyčejně šťastně, protože“.
- du Z konceptu vypuštěno: „Důstojníci věděli, že jsem v Moskvě, a chtěli převést celou brigádu právě v té době. Bylo to neobyčejně výhodné“.
- dv V konceptu: „neobyčejně ostrým“.
- dw V konceptu: „oni v Moskvě připravili“.
- dx V konceptu: „sestoupit domů a připravit partyzánské hnutí. Budou shozeni“.
- dy V konceptu: „zejména Maďarsko a pak na Německo a pak“.
- dz V konceptu: „Za druhé jak“.
- ea V konceptu: „vše to, co sebrali“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.
- eb V konceptu: „to jsem mu dal také k“.
- ec V konceptu: „náčelníkem“.
- ed V konceptu: „nejzákladnější“. E. Beneš opravil na „nejzápadnější“, přepsáno „nejzákladnější“.
- ee V konceptu: „Další memorandum, které jsme projednávali, týkalo se komunikací“.
- ef Z konceptu vypuštěno: „To je spíše jako ad memorandum“.
- eg V konceptu: „Já jsem to udal“.
- eh Z konceptu vypuštěno: „To jsem jaksí jako princip celého režimu a celého charakteru státu dal. To bude připojeno k ostatním třem memorandumům. Vedle toho jest tam podrobnější memorandum ohledně transferu, to si potom pročtete.“
- ei V konceptu: „Já jsem měl“.
- ej V konceptu: „hodně“.
- ek V konceptu: „jim“.
- el V konceptu: „uváděl jsem ten režim atd., oni sice nejdou“.
- em V konceptu: „Vysvětlil jsem jim, jak to bylo, ale pro ně jest to fašismus a nacismus.“
- en Z konceptu vypuštěno: „nic, netřeba mít iluzi“.

- eo V konceptu: „uvedeme“.
- ep Z konceptu vypuštěno: „(formuluji to trochu silněji) a že“.
- eq Z konceptu vypuštěno: „tyto věci budou na Slovensku vyšetřeny a“.
- er V konceptu: „detaily byly vyřešeny a“.
- es Z konceptu vypuštěno: „Tyto věci jsou dnes v plné harmonii a plné spokojenosti navzájem rozhodnuty. Nebudu říkat nic, ale bude to brzy a bude to veliké. Zdůrazňuji, že sám“.
- et V konceptu: „tuto“.
- eu Z konceptu vypuštěno: „Jinak ta starší generace, to jsou přesně staří lidé, staří Rusové, když potom ve dvě hodiny ráno mluví, tak se spadne do toho starého, ale jakmile jsou jako vojáci, to jest vidět v nich přesného, nového mladého člověka ruského“.
- ev V konceptu: „avionem“.
- ew V konceptu: „vyhynul“.
- ex V konceptu: „to tam není“.
- ey Z konceptu vypuštěno: „Je to psychologické, že“.
- ez V konceptu: „tam“.
- fa V konceptu: „vsadil“.
- fb V konceptu: „oni“. Rukopisná oprava provedena neznámou osobou.
- fc V konceptu: „že by ze strany Sovětského svazu bylo – jak to říkají Poláci – že budou dělat něco více, to jest absolutní nesmysl. Oni“. Úprava provedena neznámou rukou až na vsuvku „tj. obsazení a připojení Rumunska“, provedenou E. Benešem.
- fd V konceptu: „oni“. První slovo opraveno neznámou rukou, druhé doplněno E. Benešem.
- fe V konceptu předcházelo: „Mezi námi: také“.
- ff V konceptu: „To“.
- fg V konceptu: „definitivní“.
- fh V konceptu: „zároveň tak“. První slovo opraveno neznámou rukou, druhé doplněno E. Benešem.
- fi V konceptu: „dáno“.
- fj Z konceptu vypuštěno: „že vznikne“.
- fk V konceptu: „a že“.
- fl V konceptu: „Dále co se týče Francouzů: ale, prosím, pánové, to také podržte u sebe“.
- fm V konceptu: „Oni jsou na ně dost přísní“.
- fn V konceptu: „To mi řekl otevřeně, že Stalin“.
- fo V konceptu: „to“. Opraveno neznámou rukou na „období“; v čistopisu přepsáno „obdobně“.
- fp V konceptu: „příznivá“.
- fq V konceptu: „bude hrát o Rusko s Anglií. Oni že mají svou linii, že“.
- fr V konceptu: „Oni“.
- fs V konceptu: „hru proti Rusku; oni musí vědět“.
- ft V konceptu: „aby se snad nedomnívali“.
- fu V konceptu: „oni“.
- fv V konceptu: „protože jest to pro ně koncepce politická“.
- fw V konceptu: „Oni“.
- fx V konceptu: „Osten jako“.
- fy Z konceptu vypuštěno: „Zrovna tak odmítli Jihoslovany (Molotov zejména se smál Puričovi, protože Tito telegrafoval Stalinovi)“.
- fz V konceptu: „nic“.
- ga V konceptu: „užil oné“.
- gb V konceptu: „smlouvu“.
- gc V konceptu: „vyměněno“.
- gd V konceptu: „Sovětská vláda je“.

- g^e Z konceptu vypuštěno: „jak se domnívám“.
- g^f Věta doplněna rukou E. Beneše. Z konceptu dále vypuštěno: „Já jsem to přijímal jako stanovisko Sovětského svazu. Oni jsou ochotni se dohodnouti, neudělají nic bez Anglie, prakticky to znamená, že stejně jako se dohodli s námi, že se dohodnou s Poláky.“
- g^g V konceptu: „a že ať je s vládou kteroukoli“.
- g^h V konceptu: „s Německem proti Polákům nebude“.
- gⁱ V konceptu: „tam“.
- g^j Z konceptu vypuštěno: „Ten zápis jsem udělal a Molotovovi dal“.
- g^k V konceptu: „se přitom na mne obrátil a povídá“.
- g^l V konceptu: „chceme jít do Polska? A míchat se“.
- g^m Z konceptu vypuštěno: „Já jsem mu odpověděl: ‘Já vím, že ne, proto jsem do Moskvy jel já a ne Mikołajczyk.’ Stalin dále:“.
- gⁿ Z konceptu vypuštěno: „že je vše v pořádku“.
- g^o V konceptu: „jim musíme bezpodmínečně pomoci“.
- g^p V konceptu: „Především mně prohlásil“.
- g^q V konceptu: „musíme“.
- g^r V konceptu pouze: „jestli se“.
- g^s V konceptu: „prohlášení[m] s Ruskem nezhorší“.
- g^t V konceptu předcházela věta: „Pak jsme probírali otázky evropských hranic“.
- g^u V konceptu: „to“.
- g^v Z konceptu vypuštěno: „Já jsem mu řekl: to a to jsme v Moskvě dohodli, a on mi s tím dal souhlas“.
- g^w V konceptu: „jest“.
- g^x Z konceptu vypuštěno: „A já jsem to Churchillovi také tak vyřídil“.
- g^y Z konceptu vypuštěno: „Tedy až do konce války tyto vztahy budou hrát velikou roli“.
- g^z V konceptu: „To jsou věci všechny, o kterých se nebude nikde“.
- h^a V konceptu: „mně“.
- h^b V konceptu: „je to“.
- h^c Z konceptu vypuštěno: „ale on tam nešel“.
- h^d V konceptu: „takto to nemůže dělat“.
- h^e V konceptu: „ho“.
- h^f V konceptu: „myslím však, že je to z obou stran nedobré“.
- h^g Následující odstavec v konceptu uvozen: „ČSR“.
- h^h V konceptu: „připravit“. Přepsáno – bez předchozí opravy – „připravovat“.
- hⁱ V konceptu: „Pak ještě jedna otázka diskuse“.
- h^j Z konceptu vypuštěno: „kterou dám naší ministerské radě k rozhodnutí při nejbližší schůzi, budeme mít ještě pokračování a mezi jiným bych Vám tam dal výklad o tom, jak vypadá“.
- h^k V konceptu: „protože jich tam je málo“.
- h^l V konceptu: „naše [!] lidi tam musí pracovat v továrnách atd.“.
- h^m V konceptu: „politickou částí a vojenskou částí“.
- hⁿ V konceptu: „Zejména proto, že o Londýně se tam mnoho vykládá, celá řada nemožných výkladů a klepů se tam vykládá, jeden to vykládá druhému, jako věci ohledně londýnské vlády, a situace zde byla často v mnohých věcech uváděna na nesprávnou míru“.
- h^o V konceptu: „a jen“.
- h^p V konceptu jen: „říkali“.
- h^q Doplněno z konceptu.
- h^r V konceptu: „z partají, ale“.
- h^s Z konceptu vypuštěno: „Oni říkají, že“.

- ht V konceptu: „armistice“.
- hu V konceptu: „dali bychom“.
- hv V konceptu: „jen“.
- hw Z konceptu vypuštěno: „naprosto“.
- hx V konceptu: „a dali mi návrh“.
- hy Z konceptu vypuštěno: „to všechno“.
- hz Z konceptu vypuštěno: „vůbec“.
- ia V konceptu: „se chová“.
- ib V konceptu: „nemá politické vedení partaje, není k ničemu přibírán“.
- ic Doplněno dle konceptu.
- id V konceptu: „všechno je rozumné, slušné, v loajálním pořádku“.
- ie Z konceptu vypuštěno: „prohlášení“.
- if V konceptu: „nesmíme“.
- ig V konceptu: „to já nerozhodnu“.
- ih Z konceptu vypuštěno: „že Slováci jsou národ“.
- ii V konceptu: „že zůstaneme“.
- ij V konceptu: „resp. hájí stanovisko protimnichovské“.
- ik Z konceptu vypuštěno: „po mé abdikaci“.
- il Z konceptu vypuštěno: „Celá otázka jest, zda jsme měli“.
- im V konceptu: „všechno“.
- in V konceptu: „Já“.
- io V konceptu jen: „Řekl jsem to také jim tady, mlčeli“.
- ip V konceptu původní pasáž zněla: „Chci jen říci, že v této věci jsme se dohodli, že otázka Mnichova není žádným rozporem mezi námi a že na druhé straně oni přijímají plně a důsledně mé stanovisko, že má být vytvořena jedna socialistická strana, centr, co jest kolega Šrámek, a třetí strana, že by byla konzervativní, tak že si to oni představují. To jest tedy podstatné, co jsem mohl říci, že oni do vlády půjdou ve chvíli pádu Německa, až se vytvoří definitivní vláda také z lidí doma, pak že oni do toho půjdou“.
- iq V konceptu: „domnívám se“.
- ir V konceptu: „opravdu“. Upraveno až v čistopisu.

Poslední léta komunistického režimu v Československu ve zprávách velvyslance NDR v Praze (1987–1989)

Oldřich Tůma

Zentrales Parteiarchiv někdejší SED, který je nyní součástí *Archivu stran a masových organizací NDR* v Berlíně,¹ skrývá celou řadu dokumentů zajímavých i pro československé dějiny. Platí to pro různá období a bezpochyby zvláště pro léta 1987–1989, kdy KSČ i SED podobným způsobem, to jest opatrně a s nedůvěrou, reagovaly na nástup reformního kursu v SSSR. Mezi nejzajímavější dokumenty tohoto druhu patří zprávy o vývoji v Československu, jež zasilal vedoucím funkcionářům SED velvyslanec NDR v Praze Helmut Ziebart.

Tyto zprávy ovšem netvoří jednotný soubor ani ucelenou řadu. Jsou uloženy na různých místech, většinou ve fondech jednotlivých funkcionářů politbyra ÚV SED (*Büro Axen*, *Büro Krenz*, *Büro Mittag*), jimž byly adresovány. Někdy je ovšem situace složitější a dokument (nebo jeho kopie) zůstal ve fondu jiném, a ve fondu funkcionáře, jemuž byl původně určen, není. Zachovala se (či – přesněji řečeno – v archivních jednotkách, jež jsou v inventářích charakterizovány jako materiály se vztahem k ČSSR či KSČ, jsem našel) pouze část Ziebartových depeší. Je totiž zřejmé, že za období 34 měsíců od konce ledna 1987, kdy byly na plenárním zasedání ÚV KSSS otevřeně a uceleně formulovány zásadní rysy *perestrojky*, do zhroucení komunistických režimů v Československu i východním Německu v listopadu a prosinci 1989 jich musel velvyslanec připravit a odeslat mnohem více než několik desítek, na něž jsem narazil. Původní existence dalších, neobjevených depeší je v několika případech potvrzena i výslovným odkazem (srv. např. dok. č. 2 a 5).

Publikované překlady jsou ovšem jen výběrem z nalezených Ziebartových depeší. Větší část z nich totiž sestává ze zcela rutinních zpráv o státnických či stranických návštěvách v Československu, o personálních změnách ve vedoucích funkcích KSČ či státní adminis-

1 Podrobnější údaje o *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* (dále SAPMO), viz TŮMA, Oldřich: „Žijeme ve velmi složité době“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 2-3 (1995), s. 361–373, zvl. s. 361 n.

trativy, z krátkých životopisných údajů o nově zvolených či jmenovaných funkcionářích a podobně. Víceméně pouze opakují standardní oficiální informace, o něž se také zřejmě opírají, a není důvod je publikovat. Mnohem zajímavější jsou ty depeše, kde velvyslanec přistupuje k podrobnější analýze situace, založené většinou na informacích, jež mu poskytl někdo z vysoce postavených funkcionářů KSČ.

Takovéto „analytické“ depeše jsou pak v předkládaném výběru doplněny několika zprávami, jež jsou zajímavé jiným způsobem – například důvěrnými informacemi o návštěvě kancléře Helmuta Kohla v Praze, obrázkem reakce vedení KSČ na solidární stanovisko SED k hodnocení událostí roku 1968, údaje o připravované návštěvě Egona Krenze.

Formálně jsou Ziebartovy zprávy buď dopisy (dok. č. 1, 3–5, 7, 8, 10, 11), či telegramy (dok. č. 2, 6, 9 a 12–16). Dopisy jsou vždy adresovány jednomu určitému příjemci a jsou také koncipovány jako osobní sdělení. Telegramy jsou stylizovány neosobně, je na nich ovšem uvedeno jméno funkcionáře, kterému jsou určeny (případně více jmen, jakýsi minirozdělovník). Příjemci Ziebartových zpráv byli:

Erich Honecker, do 18. října 1989 generální tajemník ÚV SED a předseda Státní rady NDR (dok. č. 1, 3–5, 9, 11).

Günter Sieber, tajemník a vedoucí oddělení mezinárodních vztahů ÚV SED (dok. č. 2).

Hermann Axen, člen politbyra a tajemník ÚV SED pro mezinárodní záležitosti (dok. č. 7, 8, 13, 14).

Günter Mittag, člen politbyra a tajemník pro hospodářství ÚV SED (dok. č. 12).

Egon Krenz, od 18. října 1989 generální tajemník ÚV SED a od 24. října 1989 předseda Státní rady NDR, předtím člen politbyra a tajemník ÚV SED pro otázky bezpečnosti, mládeže a sportu (dok. č. 15, 16).

Dokument č. 6 se dochoval v opisu a příjemce není uveden, u dokumentu č. 10 nelze příjemce stanovit, neboť chybí (nejméně) úvodní strana, na níž byl adresát uveden.

Na některých dokumentech byla mimo hlavního adresáta uvedena i další jména, s případnou poznámkou, komu je třeba doručit kopie. Vedle již uvedených Krenze (dok. č. 2, 9), Siebera (dok. č. 8, 11, 13) a Axena (dok. č. 9, 11), to jsou: první náměstek ministra zahraničních věcí Herbert Krolikowski (dok. č. 2), ministr zahraničí Oskar Fischer (dok. č. 8, 11), předseda rady ministrů (do listopadu 1989) Willi Stoph (dok. č. 9), náměstek ministra zahraničí a zástupce vedoucího oddělení mezinárodních vztahů ÚV SED Harry Ott (dok. č. 11, 13), pracovník ministerstva zahraničí Hermann Schwiesau (dok. č. 13), člen politbyra a předseda ideologické komise ÚV SED Kurt Hager (dok. č. 14), člen politbyra a tajemník pro agitaci a propagandu ÚV SED Joachim Herrmann (dok. č. 14) a konečně nový (od 17. listopadu 1989) předseda rady ministrů Hans Modrow (dok. č. 16).

Rozdělování kopií zřejmě nebylo striktně omezeno pouze na jmenované osoby. Například dokument č. 1, jehož originál byl adresován pouze Honeckerovi, se dochoval mezi materiály kanceláře Egona Krenze, a to spolu s průvodním dopisem určeným Günteru Sieberovi. Ziebart v něm Sieberovi sděluje, že mu zasílá kopii dopisu, který poslal Honeckerovi, a upozorňuje, že Vasil Biľak, na jehož informacích je zpráva založena, prosí, aby jeho vývoody byly považovány za velmi důvěrné.²

2 SAPMO – BArch, ZPA, DY 30/IV 2/2.039/285 (Büro Krenz), s. 30.

Dokumenty se dochovaly v originále či v kopii originálu, výjimečně (dok. č. 6) v opisu. Dopisy jsou vždy na úředním papíře ambasády se znakem NDR a hlavičkou mimořádného zplnomocněného velvyslance NDR v ČSSR. Na dokumentech jsou často různé kancelářské poznámky (stupeň utajení, registrační číslo a podobně) či rukopisné poznámky příjemců (podtrhávání, parafy). Tyto druhotné úpravy stejně jako standardní části dokumentů (datace, intitulace, podpis) nejsou v publikovaných překladech reprodukovány. V textu jsou ponechány původní zkratky (ostatně snadno rozluštitelné). U dvou dokumentů jsou vypuštěny části textu. Jde o případy, kdy se v delších pasážích objevily méně zajímavé informace o ekonomických aspektech jednání Helmuta Kohla v Praze (dok. č. 6) nebo pouhý výčet obecně známých personálních změn provedených na zasedání ÚV KSČ 24. listopadu 1989 (dok. č. 16). Neúplný je také dokument č. 10, který se už v archivu zachoval pouze jako torzo.

Dokumenty jsou vybaveny věcným komentářem, který přináší nezbytné vysvětlivky ke zmíněným osobám a událostem či uvádí na pravou míru některé nesprávné či nepřesné údaje. Především však odkazuje na další relevantní prameny k informacím, jež Ziebart podával, zvláště na materiály uložené v *Archivu ÚV KSČ ve Státním ústředním archivu* v Praze. V případech, kdy jsou údaje z takových materiálů v rozporu s velvyslancovými zprávami, komentář na tuto skutečnost upozorňuje. Pokud je vhodné či nutné komentovat Ziebartovy údaje odkazem na materiály (projevy, rezoluce, zprávy a podobně) uveřejněné v soudobém tisku, jsou zásadně uváděny pouze tiskové orgány KSČ a SED, tedy *Rudé Právo* a *Neues Deutschland*. To samozřejmě neznamená, že tytéž texty není možné nalézt i v dalších soudobých médiích.

Dokumenty jsou uloženy v těchto jednotlivých fondech *SAPMO – BArch, ZPA*³:

DY 3/IV 2/2.039/285 (*Büro Krenz*) – dok. č. 1 (s. 31–35), 2 (s. 36–38), 8 (s. 60–61), 9 (s. 72), 12 (s. 76–77), 15 (s. 87–89) a 16 (s. 90–93).

Vorl. SED 41799 (*Büro Mittag*) – dok. č. 3 a 13.

DY 30/IV 2/2.035/054 (*Büro Axen*) – dok. č. 4 (s. 41–43), 5 (s. 51–53), 6 (s. 150–152), 7 (s. 107–110), 8 (s. 116–117), 10 (s. 138–140), 11 (s. 180–183) a 14 (s. 243–244).

Ziebartovy depeše jsou zajímavé z řady důvodů. Jednak doplňují, eventuálně do jisté míry nahrazují – pokud jsou z různých příčin historickému bádání zatím nedostupné – prameny, jež jsou pro zkoumané téma (a tím jsou v souvislosti s Ziebartovými depešemi především poměry, názory a události uvnitř vedení KSČ) primární, tedy dokumenty z vedoucích orgánů KSČ. Záznamy z jednání předsednictva ÚV KSČ často sestávají pouze ze strohého seznamu projednávaných bodů, stejně strohého usnesení a případně z podkladových materiálů. Záznamy z diskuse v předsednictvu – a to ještě velmi stručné, heslovité – byly v tomto pozdním období pořizovány (nebo se zachovaly) jen nepravidelně. Například z několika debat věnovaných v roce 1987 otázkám personálních změn, jež nakonec vyústily v nahrazení Husáka Jakešem ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ, se dochovaly pouze stručné záznamy diskuse na zasedání předsednictva ÚV 4. února a 9. prosince.⁴ Tyto záznamy v zásadě potvrzují Ziebartovy informace. Rozhodující zřejmě

3 V *SAPMO* existují vedle archivně zpracovaných fondů s novými inventárními čísly a průběžně číslovanými stránkami ještě i nezpracované fondy s prozatímně původním značením (vorl. SED ...).

4 *SÚA, A ÚV KSČ, P 26/87/bod 1 a P 52/87/bod 1.*

byla debata o této otázce na zasedání 19. listopadu, po níž se Husák rozhodl respektovat názor většiny a (i když nerad) odstoupit. O této debatě ovšem není v dokumentech z příslušného zasedání ani zmínka (snad proto, že patrně proběhla mimo stanovený program).⁵ Ziebartova informace o této debatě je proto velmi zajímavá, i když ji mylně datuje (dok. č. 5). Ziebartovy depeše z roku 1987 rozhodně jsou – vedle zmíněných dokumentů z *Archivu ÚV KSČ* a některých publikovaných pamětí protagonistů tehdejších událostí⁶ – pro poznání personálních změn ve vedení KSČ velmi zajímavým a důležitým pramenem.

Výměna na místě generálního tajemníka ÚV KSČ ovšem není jediným tématem, pro něž je možno takové hodnocení zpráv velvyslance NDR v Praze užít. Platí to například i o odchodu Lubomíra Štrougala z vysokých stranických a státních funkcí a o rozsáhlých změnách v nejvyšších státních orgánech na podzim 1988 (dok. č. 9 a 10), o vývoji domácí situace i o taktice, kterou chtělo vedení KSČ v boji s opozicí uplatnit na podzim 1989 (zvl. dok. č. 14, 15 a 16), o úporné snaze československého vedení zabránit jakémukoli přehodnocení událostí roku 1968 (zvl. dok. č. 8, 11, 12, 13). Dokumenty 12 a 13 názorně ilustrují takřka hysterickou atmosféru, která ve vedení KSČ ohledně roku 1968 v této době panovala: obsahově vcelku běžný a nijak významný článek publikovaný v *Neues Deutschland* vyvolal zcela nepřiměřenou reakci a záplavu vděčnosti za „velmi cennou internacionalistickou pomoc“. A především se jako červená nit táhne Ziebartovými zprávami znepokojení nad reformním vývojem v Sovětském svazu a později i nad změnami v Polsku a Maďarsku.

Ziebartovy údaje nelze samozřejmě přejímat jako zcela věrohodné bez dalšího zkoumání. Mezi událostí, o níž informuje, a verzí, kterou podává, leží totiž zpravidla dvě úrovně možných interpretací – interpretace velvyslancova zdroje a samozřejmě i jeho vlastní. Ziebartovy údaje také obsahují poměrně často různé věcné chyby. Mýlí se v datech událostí, často například navzájem zaměňují jednotlivá zasedání předsednictva ÚV KSČ, špatně uvádějí pořadová čísla plenárních zasedání ÚV KSČ a podobně.

Často je ovšem zajímavější než samotný fakt, o němž velvyslancova zpráva referuje, právě interpretace, která jej provází. Mnohé Ziebartovy zprávy bezprostředně odrážejí názory a hodnocení těch, s nimiž hovořil. Ziebart většinou své zdroje jmenuje – byli jimi například Vasil Biľak (dok. č. 1 a 7), Miloš Jakeš (dok. č. 3), Jozef Lenárt (dok. č. 12, 13 a 15) a Jan Fojtík (dok. č. 14, i když v tomto případě rozhovor nevedl sám Ziebart), kteří v době, k níž dotyčné dokumenty patří, zastávali funkce členů předsednictva a tajemníků ÚV KSČ, a vedoucí oddělení pro mezinárodní politiku ÚV KSČ Michal Štefaňák (dok. č. 11 a 16). Všichni vesměs patřili ke konzervativně orientované skupině ve vedení KSČ, bytostně spjaté s další, pokud možno neměnnou existencí normalizačního režimu, a tomu také jejich názory odpovídají. V podobných intencích se nesou i analýzy ve zprávách, kde velvyslanec svůj zdroj – z nevysvětlených, a tedy ne zcela pochopitelných důvodů – nechce jmenovat (dok. č. 4: „jeden tajemník ÚV“, či dok. č. 5: „jeden vedoucí československý soudruh“) anebo jej vůbec neuvádí. Ziebartovy výklady tedy reprezentují názorovou linii,

5 SÚA, A ÚV KSČ, P 50/87.

6 Především memoáry starého (i když v Husákově případě jde vlastně o převyprávěné a historikem interpretované paměti) i nového generálního tajemníka – PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava 1991, zvl. s. 145 n., a JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha 1996, zvl. s. 68 nn.

zjednodušeně řečeno, „tvrdého jádra“ normalizačního vedení KSČ. Příznačné pro tento myšlenkový svět jsou nejen Ziebartem reprodukováné názory a otevřená hodnocení, ale také předpovědi – či spíše přání – budoucího vývoje. Takové předpovědi, ať jimi byl například politický vzestup Gorbačovova konzervativního protivníka Ligačova, se kterým počítal Vasil Biľak (dok. č. 7), či změny v politice vedení MSDS, ve které doufal Jan Fojtík (dok. č. 14), se ovšem většinou nespĺnily. Dokumenty č. 9 a 10 zase dokládají, že původně se na podzim 1988 počítalo s mnohem rozsáhlejší rekonstrukcí federální vlády, než jaká pak byla skutečně provedena. Zcela do kategorie *wishful thinking* pak patří prognózy budoucího domácího vývoje na podzim 1989. Velmi názorné je tento jev ilustrován krátkou pasáží Ziebartova druhého telegramu z 27. listopadu 1989,⁷ který nebyl do publikovaného výběru zařazen. Tento telegram vlastně jen doplňuje dokument č. 16 a podrobněji informuje o personálních změnách, svolání mimořádného sjezdu KSČ atd. Těsně před závěrem pak Ziebart připojil dvě věty, které jsou charakteristickým spojením očekávání (které asi sdílel i sám velvyslanec) možného příznivého obratu ve vývoji a informací o neúprosné realitě, která toto přání odkazuje do říše neskutečna: „Kádrové změny provedené v noci mohou zmírnit tlak, jemuž je vedení strany vystaveno. Dvouhodinová generální stávka ohlášená na dnešek bude ve velké míře uskutečněna.“

Ziebartovy depeše uvádějí také četné podrobnosti a detaily, které v oficiálních dokumentech nenajdeme. Ziebart například cituje některé výroky, které se zcela vymykají vysoce formalizovanému a ritualizovanému jazyku oficiálních projevů a dokumentů a pomáhají dotvořit mnohem plastičtější představu o reálné podobě předních funkcionářů režimu. Jako příklad možno uvést třeba Biľakův údiv, proč KSSS „pere špinavé prádlo na Rudém náměstí“ (dok. č. 1), či Štrougalův výrok, že „není kouzelník ani národní umělec“, aby mohl podat Husákem požadované vysvětlení ke koncepčním otázkám zamýšlené přestavby hospodářského mechanismu (dok. č. 5). Do této kategorie patří bezpochyby také způsob, jímž velvyslanec pro svého stranického a státního šéfa blíže charakterizuje osobnost herce Miloše Kopeckého, o jehož projevu na sjezdu Svazu dramatických umělců referuje: „šéflékař z Nemocnice na kraji města“ (dok. č. 3). I Erich Honecker byl zřejmě příznivcem televizních seriálů.

Dalším zajímavým aspektem Ziebartových zpráv je způsob, jakými interpretuje – v zásadě způsobem velice podobným politologické analýze západní kremlologie (anebo prostému čtení mezi řádky, běžnému v domácí veřejnosti) – některé veřejné výroky a prohlášení. Takto například referuje o Husákově výkladu o budoucích nutných personálních změnách na 5. plénu ÚV KSČ v březnu 1987 či o výzvě k rezignaci funkcionářů kulturních (nebo i jiných) organizací, kterou obsahoval výše zmíněný Kopeckého projev (dok. č. 3).

Velvyslancovy depeše jsou zajímavým svědectvím dramatického a stále se zrychlujícího vývoje také tím, jak se v nich s postupujícím časem stále více mluví o věcech, které se už vůbec nestaly anebo proběhly úplně jinak. Toto kouzlo nechtěného je velmi silně přítomno třeba v dokumentu č. 15. Připravovaná návštěva nového generálního tajemníka ÚV SED Egona Krenze v Československu, na niž se „s. Jakeš a soudruzi z vedení“ těšili a z níž měli radost, se už neuskutečnila. Také „zintenzivnění spolupráce při výrobě osobních vozů“, o němž chtěl s Krenzem jednat Jozef Lenárt, se nakonec mezi Československem a Němec-

7 SAPMO-BArch, ZPA, DY/IV 2/2.039/285 (Büro Krenz), s. 90–93.

kem uskutečnilo způsobem, jaký si asi Lenárt dovedl před 17. listopadem jen stěží představit.

Neuvěřitelnou akceleraci vývoje nakonec dokumentují i další osudy příjemců Ziebartových zpráv. Mnozí z nich, s Erichem Honeckerem v čele, opustili své funkce již 18. října 1989, většina dalších ještě před koncem roku. Nejdéle, to jest do jarních parlamentních voleb, zůstali ve státních funkcích poslední komunistický premiér NDR Hans Modrow a ministr zahraničí Oskar Fischer. Nejen to, mnozí se později, většinou už ve sjednoceném Německu, ocitli i před soudem. Günter Mittag, obviněný ze zpronevěry veřejných prostředků a korupce, byl vzat do vazby dokonce už v prosinci 1989.

Helmut Ziebart (nar. 1929) byl zkušeným kariérovým diplomatem. Vystudoval právo a politické vědy, od roku 1956 působil v diplomatických službách NDR, na velvyslanectvích v různých zemích, většinou ve východní Evropě, či na ministerstvu zahraničí. Velvyslanec v ČSSR se stal 7. ledna 1981. Vybudoval si zde poměrně rozsáhlé, i když dosti jednostranně orientované styky. Jeho zprávy přinášejí jistě deformovaný, ale přesto poměrně zasvěcený pohled na vývoj situace v Československu. Adresáti, jimž byly velvyslanecovy depeše zaslány, je většinou pečlivě studovali (svědčí o tom časté poznámky příjemců, jimiž jsou dokumenty opatřeny). Nakolik jim však byli schopni správně porozumět, je velice sporné. Jinak by totiž nemohl Egon Krenz v oběžníku z 21. listopadu 1989,⁸ který měl první krajské a okresní tajemníky SED správně orientovat v nejnovějším vývoji situace v Československu, tvrdit, že situace v Československu je zásadně jiná než v NDR před rezignací Honeckera, že KSČ prováděla od prosince 1987 důsledně a ve spolupráci se společností přestavbový kurs a že probíhající demonstrace žádají především rychlejší a důslednější uskutečňování tohoto kursu. Z toho Krenz soudil, že se otevírá značný prostor, jehož může v bojích tak zkušená strana, jakou KSČ je, využít. Těžko bylo možné dospět k mylnějšímu odhadu a hodnocení situace.

Seznam zkratek

A	Archiv
ADN	Agentur Deutsche Nachrichten
BArch	Bundesarchiv
BLR	Bulharská lidová republika
ČSAV	Československá akademie věd
ČSR	Česká socialistická republika
ČSSR	Československá socialistická republika
EHS	Evropské hospodářské společenství
FS	Federální shromáždění
KBSE	Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě
KSČ	Komunistická strana Československa
KSS	Komunistická strana Slovenska
KSSS	Komunistická strana Sovětského svazu
MLR	Maďarská lidová republika

8 SAPMO–BArch, ZPA, DY/IV 2/2.039/314 (Büro Krenz), s. 70–72.

MNO	Ministerstvo národní obrany
MSDS	Maďarská socialistická dělnická strana
ND	Neues Deutschland
NDR	Německá demokratická republika
P	Předsednictvo
PLR	Polská lidová republika
PPV	Politický poradní výbor Varšavské smlouvy
RP	Rudé právo
RVHP	Rada vzájemné hospodářské pomoci
S	Sekretariát
SAPMO	Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SL	Sněmovna lidu
SN	Sněmovna národů
SSR	Slovenská socialistická republika
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
SÚA	Státní ústřední archiv
ÚRO	Ústřední rada odborů
ÚV	Ústřední výbor
ZO	Základní organizace
ZPA	Zentrales Parteiarchiv

Dokumenty

1

13. února 1987, Praha. – *Dopis Erichu Honeckerovi o rozhovoru s Vasilem Bilakem a o jeho názorech na reakci vedení KSČ na vyhlášení programu přestavby na předcházejícím plénu ÚV KSSS.*

12. února jsem navštívil soudruha Vasila Bilaka a informoval ho o Tvém projevu před 1. krajskými tajemníky.¹ Zvláště podrobně jsem se dotkl hodnocení a vytyčení směrů v zahraniční, hospodářské a sociální politice, v rozvoji socialistické demokracie, v politicko-ideologické práci i ve spolupráci s SSSR. Závěrem jsem vyzvedl Tvé myšlenky, že jde o to, aby „každá země podle svých konkrétních podmínek aktivně a tvůrčím způsobem přispěla k realizaci společně vypracovaných základních pozic“ a aby „zabezpečení dynamického hospodářského a sociálního rozvoje na základě nejmodernějších vymožeností vědeckotechnického pokroku mělo co největší politický, ekonomický a strategický dosah pro další pokrok a posílení působnosti socialismu“.

S odvoláním na jeho projev na ideologické komisi ÚV KSČ dne 10.2.87, v němž se mj. vyslovil pro to, aby se zkušenosti bratrských stran nepřejímaly „ani konjunkturálně, ani oportunisticky“, nýbrž s ohledem na národní podmínky, zkušenosti a tradice,² jsem poprosil soudruha Bilaka o informaci, jaké závěry byly přijaty a jaké směry vytyčeny pro vyhodnocení lednového pléna ÚV KSSS³ v ČSSR.

Soudruh Biřak zahájil svůj výklad konstatováním, že jeden z podstatných rozdílů v hodnocení lednového pléna KSSS mezi NDR a ČSSR spočívá v tom, že Ty spolu s politbyrem ÚV SED máte jednotné pojetí a koncepci hodnocení tohoto pléna, což prý ve vedení KSČ bohužel neplatí. Svůj projev na zasedání ideologické komise ÚV KSČ, uvedl s. Biřak, přednesl např. bez projednání s předsednictvem a s generálním tajemníkem ÚV KSČ. Soudruh Gustáv Husák mu den po poradě řekl, že s jeho závěry souhlasí. Někteří členové předsednictva na to mají však jiný názor. Projevilo se to na poradě předsednictva 5.2.,⁴ na níž soudruh Gustáv Husák členy vedení vyzval, aby si pro příští zasedání předsednictva 18. 2. rozvážili, jaké závěry pro práci KSČ je třeba z lednového pléna KSSS vyvodit. Ačkoli na poradě 5.2. nebyla diskuse k tomuto bodu na programu, navrhl soudruh Kapek (1. tajemník pražského městského výboru strany) po právě zmíněné výzvě generálního tajemníka, aby předsednictvo ÚV KSČ přijalo a zveřejnilo usnesení, v němž se dá najevo, že se lednovým plénem zabývalo a jeho hodnocení a směrnice jednomyslně podporuje. Tento návrh pak vyvolal delší debatu, v níž se převážná většina předsednictva vyslovila proti Kapkovu návrhu. Soudruh Biřak při této diskusi poukázal na to, že pokud by stranické vedení KSČ takovýto návrh akceptovalo, jednalo by horlivěji a přičinlivěji než předsednictva ústředních výborů jednotlivých svazových republik SSSR. Soudruh Husák návrh soudruha Kapka zamítl a uložil členům předsednictva, aby 18.2. předložili svá stanoviska k hodnocení lednového pléna.⁵

Vasil Biřak ve svém dalším výkladu dal jasně na srozuměnou, že odmítá velmi paušální kritiku poměrů v Sovětském svazu až po dubnové plénum,⁶ která zazněla na lednovém plénu, neboť tak se nejenom oprávněně kritizují skutečné projevy stagnace ve vedení a ve vývoji sovětské společnosti, nýbrž se diskreditují i její vymoženosti. Sdělil mi, že svůj nesouhlas s takovým postupem dal jasně najevo jak soudruhu Ligačovovi, tak i při svých posledních pražských rozhovorech se soudruhem Ševardnadzem a Sokolovem, a položil jim otázku, proč strana tak zocelená, jako je KSSS, „pere špinavé prádlo na Rudém náměstí“.⁷ Přivádí tím do obtíží i soudruhy z jiných komunistických stran, kteří KSSS v každé situaci obhajovali.

Pro hodnocení lednového pléna na předsednictvu 18. února chce soudruh Biřak předložit návrh v následujícím duchu:

1. Materiály lednového pléna vyžadují další pečlivé analýzy ještě dřív, než bude rozhodnuto, které podněty soudruha Gorbačova by bylo možno upotřebit pro činnost KSČ.
2. O možné použitelnosti určitých návrhů lednového pléna ÚV KSSS v ČSSR by se mělo diskutovat teprve tehdy, až bude zřejmé, zda a jak se osvědčují v praxi Sovětského svazu.

Leccos z toho, co soudruh Gorbačov navrhuje pro přestavbu, se podle s. Biřaka v ČSSR už po léta praktikuje, některé podněty nelze využít, např. předpokládané volby hospodářských a stranických funkcionářů.

V ČSSR jde především o to, říká s. Biřak, aktivizovat práci k prosazení již dříve přijatých usnesení. To platí např. pro teoretický výzkum, pro činnost Národní fronty, spolupráci KSČ se spřátelenými stranami, redukci ústředně stanovovaných závazných ukazatelů plánu a výraznější zaměření výroby na uspokojování potřeb obyvatelstva. Musí se zvýšit iniciativa pracujících a jejich vědomí toho, že jsou socialistickými vlastníky. V sociální oblasti je nezbytná silnější materiální podpora mladých manželství.

Zvláštní pozornost, řekl s. Biřak, musí KSČ věnovat rychlejšímu rozvoji a využití vědy a techniky. Předsednictvo se usneslo, že na příštím plénu (koncem března) bude provedena kontrola příslušných usnesení 8. zasedání ÚV KSČ z června 1983 (plénium o vědě).

Soudruh Biřak dále sdělil, že v následujících týdnech bude třeba učinit i některá kádrová rozhodnutí. Členové předsednictva Josef Korčák (předseda vlády ČSR) a Karel Hoffmann soudruha Husáka poprosili, aby je zprostil jejich nyníjších funkcí. Soudruh Korčák chce na radu lékařů odejít do důchodu. Kdo převezme jeho funkci, není ještě rozhodnuto.⁸ Soudruh Hoffmann má být po nadcházejím odborovém sjezdu (duben 1987) pověřen funkcí tajemníka Ústředního výboru pro oblast společenských organizací a nyníjší tajemník v této funkci, soudruh Poledník, má být zvolen předsedou ROH.⁹

Závěrem mi soudruh Biřak sdělil, že pro oficiální návštěvu soudruha Michaila Gorbačova byl dohodnut termín 6.–8. dubna.¹⁰

¹ Porada 1. tajemníků krajských výborů SED se konala 6.2.1987. Honeckerův projev otisklo *ND* 7./8.2.1987 (s. 3–11).

² Výňatky z Biřakova projevu otisklo *RP* 11.2.1987 (s. 1). Inkriminovaná pasáž zní: „V uplatňování zkušeností bratrských stran musíme postupovat ne konjunkturně, ne oportunisticky, ale zásadově, s respektováním podmínek, v nichž pracujeme a žijeme, našich vlastních zkušeností a demokratických tradic. Nikdy nesmíme ani zapomenout na zkušenosti, které jsme získali v boji s nepřáteli socialismu, zejména koncem šedesátých let. Jsou zobecněny v Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ.“

³ Míneho plénum ÚV KSSS, jež se konalo 27. a 28. ledna 1987 a rozhodlo o svolání mimořádné všesvazové konference KSSS. Gorbačov zde vystoupil s ostře formulovanou kritikou některých rysů politiky KSSS, zvláště v předcházejícím dvacetiletí, a s programem přestavby, demokratické a kádrových změn. Jeho úvodní a závěrečnou řeč otisklo *RP* 28.1. (s. 3–6) a 30.1.1987 (s. 6) i jiné deníky a měla velký ohlas.

⁴ Jednání předsednictva ÚV KSČ se konalo 4.2.1987. Srv. *SÚA, A ÚV KSČ*, P 26/87, zvl. záznam diskuse k bodu 1 (Využití podnětů lednového zasedání ÚV KSSS při rozpracování závěrů XVII. sjezdu KSČ). Oficiální komuniké (*RP* 5.2.1987, s. 1) se o této otázce ani o diskusi vůbec nezmiňuje.

⁵ Usnesení k bodu 1 (srv. předchozí pozn.) skutečně přípravu stanovisek členům předsednictva ukládalo, na pořadu následujícího zasedání se ovšem tato otázka již neobjevila (*SÚA, A ÚV KSČ*, P 27/87).

⁶ Míneho první zasedání ÚV KSSS, jemuž předsedal po svém zvolení generálním tajemníkem Gorbačov. Konalo se 23. dubna 1985.

⁷ Ministr zahraničí SSSR Eduard Ševardnadze navštívil Československo 4. a 5. února, ministr obrany maršál Sergej Sokolov 9. až 13. února 1987. Oba se setkali i s Biřakem. Které konkrétní jednání s tajemníkem a členem politbyra ÚV KSSS Jegorem Ligačovem zde Biřak míní, není jasné.

⁸ Josefa Korčáka skutečně uvolnilo nejbližší zasedání ÚV KSČ 19. března 1987 z funkce člena předsednictva. 20. března rezignoval na funkci předsedy vlády ČSR a místopředsedy vlády ČSSR. V obou funkcích ho nahradil Ladislav Adamec.

⁹ Karel Hoffmann zůstal členem předsednictva, 19. března byl navíc zvolen i tajemníkem ÚV KSČ. Téhož dne byl vystřídán ve funkci předsedy ÚRO, ovšem Miroslavem Zavadilem.

¹⁰ Gorbačovova návštěva se pak konala později, 9. až 11. dubna.

2

4. března 1987, Praha. – Zpráva o rozdílném hodnocení sovětského programu přestavby jednotlivými členy vedení KSČ.

V projevech Lubomíra Štrougala na aktivu stranických a hospodářských funkcionářů města Prahy dvě 2.3.,¹ s. Biřaka na stranickém aktivu MNO² a s. Fojtíka při shromáždění ke 40. výročí varnsdorfského povstání 3.3.³ vyšly veřejně najevo rozdílné postoje jednotlivých členů stranického vedení k významu lednového zasedání ÚV KSSS a zhodnocení jeho linie pro ČSSR.

Projev s. Štrougala (výťah přinesla ADN) představuje dosud nejdalekosáhlejší uznání obecné platnosti lednového pléna a nezbytnosti převzetí jeho doporučení v ČSSR. Št. vítá „aktivizaci politického myšlení“ v ČSSR vyvolanou lednovým plénem, jež „svou obrovskou přitažlivostí vyúsťuje v nový růst autority KSSS“ i „v obdiv a vysoké uznání této straně, této zemi a jejímu vedení“.

Předseda vlády polemizuje s těmi, kdo v lednovém plénu vidí jen jakýsi podnět, a konstatuje, že „je návodem k jednání, směrem a metodami dalšího postupu“. Vyzývá k tomu, aby se k lednovému plénu „zaujalo jasné a otevřené stanovisko“, a konstatuje, že „vývoj v SSSR je svým obsahem univerzální a obecně platný, přináší do společné pokladnice mnoho nových zkušeností, které mají co nejširší platnost“.

Je nápadné, že s. Štrougal, jenž byl pověřen stranickým vedením, aby na zmíněném aktivu objasnil harmonogram realizace zásad zdokonalení plánování a řízení, k tomu poskytl pouze všeobecné směrnice. Dále pak jeho silně zdůrazňované veřejné přihlášení k převzetí sovětských zkušeností je v protikladu k jeho výroky v interních rozhovorech se zahraničními hosty, v nichž se vyslovoval pro vytvoření „vlastní čs. linie a vlastního profilu ČSSR ve světě“ (viz dův. 57/87⁴). Projev je dle mého náz. v dalších částech koncipován jako nepřímá, částečně i přímá polemika⁵ s projevem s. Biřaka na ideologické komisi⁶ a s jeho interview v Rudém právu⁷.

S. Biřak ve svém projevu (následující den na min. obrany) vychází ze základní myšlenky, že socialismus vyprodukoval obrovské materiální síly, „které je nyní třeba usměrnit pro pokrok a mír“. To pro ČSSR znamená důsledné plnění sociálně-ekonom. linie XVII. sjezdu strany. Při vypracování závěrů k realizaci této linie je nutno zohledňovat i sovětské zkušenosti. Velmi důrazně pak pozornost obrátil k plnění úkolů národohospodářského plánu a vyslovil se pro to, aby přípravy 70. výročí VŘSR se na základě rozsáhlé mobilizace pracujících nesly v duchu „kvalitního plnění úkolů na všech úsecích“.

S. Fojtík zdůrazňuje, že program XVII. sjezdu strany odpovídá požadavkům doby. Nadto požaduje, aby se k problémům přistupovalo směleji a ještě více v tvůrčím duchu, a konstatuje, že rozhodujícím momentem dynamického rozvoje socialismu je další upevňování jeho materiálního a duchovního potenciálu, nezvratnost jeho vývoje a růst jeho autority.

Je nápadné, že vedoucí tajemník pražského městského výboru strany s. Kapek iniciuje řadu shromáždění, na nichž se vedoucí soudruzi KSČ vyslovují k významu lednového pléna KSSS. Jsou to: pozvání sovětského velvyslance k přednášce o celém plénu na rozšířeném zasedání sekretariátu, setkání se s. Štrougalem, přednáška s. Zajkova před 700 stranickými a hospodářskými funkcionáři v Paláci kultury⁸ a návrh na manifestaci ve velkém sále Paláce kultury, na níž má během oficiální návštěvy ČSSR promluvit s. Gorba-

čov⁹. Informanti v dipl. sboru poukazují na to, že neexistence gen. taj. stanovené linie, jak má Komunistická strana Československa hodnotit lednové plénum, usnadnila možnost vystoupit na veřejnosti s různými akcenty a s různým hodnocením tohoto pléna.

¹ Podstatnou část projevu otisklo *RP* 3.3.1987 (s. 3). Níže uvedené pasáže jsou přímými citáty.

² Přednesen 3. března, výtah otištěn v *RP* 4.3.1987 (s. 1). Níže uvedené pasáže jsou přímými citáty.

³ Výtah z projevu přineslo *RP* 4.3.1987 (s. 2). Jednalo se o výročí varnsdorfské stávky v roce 1947.

⁴ Tato zpráva nebyla nalezena.

⁵ Ziebart naráží především na tu pasáž, v níž se Štrougal staví proti pokusům „zužovat význam nových zkušeností KSSS a nových myšlenek, které charakterizují její nynější politiku, pouze na samotný Sovětský svaz. (...) Je zajímavé, že tyto názory najednou šíří lidé, kteří dříve jakoukoli národní specifiku uznávali jen tehdy, pokud byla chápána v hlubokém stínu obecně platných, zákonitých principů a tendencí. Jestliže tehdy absolutizovali tyto obecné zákonitosti, nyní jsou v pokušení absolutizovat pro změnu zase naše specifika.“

⁶ Srv. dok. 1, pozn. 2.

⁷ *RP* 20.2.1987 (s. 1).

⁸ Člen politbyra a tajemník ÚV KSSS Lev Zajkov pobýval v Československu 2.–5. března. V Paláci kultury přednášel 4. března (projev v *RP* 5.3.1987, s. 2).

⁹ Konalo se 10. dubna, Gorbačovův projev v *RP* 11.4.1987 (s. 3–4).

3

22. května 1987, Praha. – *Dopis Erichu Honeckerovi o rozdílném hodnocení programu přestavby jednotlivými členy vedení KSČ a o situaci v Československu na jaře 1987.*

Na základě rozhovoru se soudruhem Milošem Jakešem, na základě příležitostných rozhovorů se členy ústředního výboru a s vedoucími funkcionáři stranického a státního aparátu bych Tě chtěl informovat o tom, že přetrvávají rozdílná pojetí vedoucích soudruhů k jednotlivým otázkám přestavby hospodářského mechanismu, vývoje socialistické demokracie a obsazení vedoucích funkcí, která se projevila po lednovém plénu ÚV KSSS.

Nejdůležitějším předmětem diskusí v současné době je vypracování komplexu opatření k urychlení sociálně-ekonomického rozvoje a přestavby hospodářského mechanismu, za jehož předlohu převzal zodpovědnost soudruh Lubomír Štrougal, a „návrh zákona o státním podniku“, jež vypracovala komise pod vedením soudruha Jakeše.

Zmíněný návrh se bude projednávat 25. května v hospodářské komisi ústředního výboru. Současné znění tohoto dokumentu předpokládá, že podniky od r. 1991 na základě ekonomického účetnictví obdrží rozsáhlé pravomoci ve výrobě, investiční politice, při spolupráci s ostatními podniky a v odbytu zboží. Vedení podniků má být i v budoucnosti založeno na principu individuálního vedení a individuální zodpovědnosti. Většina členů předsednictva, konstatoval s. Jakeš, se vyslovuje pro to, aby byla zavedena organizační forma podnikových kolektivů, jejichž nejvyšším orgánem má být podnikové shromáždění. Počítá se s tím, že celopodnikové shromáždění bude na návrh stranického vedení volit podnikové rady. Členy podnikových rad (9–12 osob) má být ředitel, tajemník strany, předseda ZO ROH a předseda Svazu mládeže. Tento orgán se má zabývat sestavováním

a plněním plánu, otázkami investic a kvality, strukturální politikou, čerpáním jednotlivých fondů, zužitkováním zisku, kvalifikací dělníků a j. otázkami. Podnikové ředitele by podle tohoto návrhu volilo celopodnikové shromáždění, jejich zástupci a mistři by po předcházející konzultaci s podnikovou radou byli jmenováni. Výsledek volby ředitelů bude ještě vyžadovat potvrzení příslušných ministrů a ředitele důležitých velkých podniků musí schválit vláda. Odbory se mají v rámci podnikového kolektivu zabývat otázkami sociální politiky a socialistickým soutěžením.

Z osobních rozhovorů se zástupci hospodářských orgánů, okresů a podniků je nám známo, že mnoho soudruhů se k tvorbě podnikových kolektivů staví skepticky, k volbě podnikových ředitelů odmítavě. Od zodpovědných soudruhů ze stranického aparátu jsme se dozvěděli, že soudruh Husák a další soudruzi ze stranického vedení vzali velmi pozorně na vědomí Tvé argumenty, které jsi předestřel soudruhu Chňoupkovi¹ ve věci dosazování, resp. volby ředitelů a k otázkám hospodářské politiky NDR. Totéž platí o Tvém projevu před krajskými tajemníky,² který jsem v češtině zaslal všem členům předsednictva i vedoucím stranickým a státním funkcionářům, jakož i o interview soudruha Kurta Hagera ve Sternu.³

Soudruh Gustáv Husák se k jednotlivým otázkám návrhu zákona o státním podniku dosud nevysovil. Na posledních zasedáních předsednictva, především na poradě předsednictva 22.4.,⁴ velmi důrazně nabádal členy stranického vedení, aby se důkladněji zabývali plněním plánu a rychlejším tempem vývoje národního hospodářství, neboť současné tempo není zárukou toho, že pětiletý plán bude splněn. Plán průmyslové výroby byl v 1. čtvrtletí celkově splněn, 42 % podniků však plánovaných cílů hrubé výroby zcela nedosáhlo. Zvýšení národního důchodu v prvních čtyřech měsících tohoto roku činilo 2,9 % místo plánovaných 3,5 %. Generální tajemník vyzval zodpovědné soudruhy ve vládě, aby k neplnění plánů do konce května zaujali jednoznačné stanovisko a učinili taková opatření, která do 30.6. zaručí, že zpoždění bude dohnáno.

Po březnovém plénu ÚV KSČ⁵ a po návštěvě soudruha Gorbáčova v ČSSR zesílila interní diskuse o kádrových otázkách. Bezprostředním podnětem byl diskusní příspěvek soudruha Antonína Kapka (člen předsednictva a 1. tajemník pražského městského výboru strany) a tajemníka ÚV soudr. Josefa Havlína na poradě stranické skupiny Svazu dramatických umělců. Ve svém diskusním příspěvku na březnovém zasedání ÚV se soudruh Kapek, odchylně od rukopisného textu svého projevu, vyslovil v tom smyslu, že na příští konferenci delegátů by svou funkci „chtěl dát k dispozici některému z mladších soudruhů“. Dále doporučoval, aby se „na mladší soudruhy ve stranickém vedení“, jako např. na soudruha Štrougala, Hamana, Poledníka (tajemníci ÚV) a soudr. Vajnara (ministr vnitra a státní bezpečnosti), jakož i na soudruhy odpovídajícího věku ze Slovenska, přenášelo více zodpovědnosti.⁶ Toto doporučení vyvolalo mezi účastníky pléna podiv i úžas.

S. Husák k tomu v závěrečné řeči na zmíněném zasedání konstatoval, že okamžik, kdy bude možno uskutečnit změnu v určitých funkcích, určí on sám.⁷

Požadavek na kádrové změny byl sice převážně nepřímý, ale i přímo vznesen rovněž na posledních zasedáních Svazu spisovatelů a Svazu dramatických umělců.⁸ Tak např. na schůzi stranické skupiny před zahájením sjezdu dramatických umělců 11 ze 13 soudruhů silně kritizovalo práci vedoucího oddělení kultury ÚV, soudruha Mirko Müllera. Jeden soudruh na této schůzi stranické skupiny položil tajemníkově sekretariátu ÚV soudruhu Havlínovi otázku, kdy bude soudruh Müller ve své funkci nahrazen. S. Havlín na to tazateli

odpověděl, že on (Havlín) generálnímu tajemníkovi už před 3 měsíci předložil návrh, aby byl soudruh Müller nahrazen někým jiným.⁹ O této neobvyklé reakci členové vedení KSČ a zodpovědní soudruzi z aparátu ÚV sice bouřlivě diskutují, ale tak zcela ji neodmítají. Něco podobného lze říci i o požadavku známého herce Kopeckého (šéflékař z filmu „Nemocnice na kraji města“) na zmíněném sjezdu, aby se provedly „změny v jistých funkcích Svazu a jiných institucí“ raději hned se ctí než později s nectí.¹⁰

Soudruh Jakeš, který mě o odpovědi s. Havlína informoval, naznačil, že tento jeho výrok nevzbudí tak velký údiv, jestliže se vezme v úvahu to, že např. soudruh Lubomír Štrougal ve svém projevu 2. března před zástupci pražské stranické organizace v Lucerně,¹¹ kde měl vysvětlovat 37 tezí k přestavbě hospodářského mechanismu, se ve skutečnosti vyslovil pro plné převzetí směrnic lednového pléna ÚV KSSS, a to v době, kdy ani předsednictvo k němu ještě nezaujalo jednotné stanovisko, ani se v této souvislosti ještě veřejně nevyslovil generální tajemník a „nedostalo se mu té kritiky, jakou by si zasluhoval“.

Záměr, který řečník nedlouho před návštěvou soudruha Gorbačova v ČSSR sledoval, host však prý „neohonoroval“.

Jako obecná základní tendence kádrové politiky KSČ, o níž se má jednat na plénu v 2. pololetí, se stále zřetelněji projevuje úsilí plynule omlazovat vedoucí orgány. Tato linie je už zřetelně patrná v krajích a okresech i ve vládách ČSR, SSR a celé ČSSR.

Celkově všichni členové čs. vedení hodnotí politickou situaci a náladu jako stabilní. Lidé jsou údajně kritičtější a otevřenější než dřív a vyvíjejí větší politickou aktivitu. Pod povrchem však prý existuje dílčí nespokojenost, která ovšem neuniká pozornosti, a silný tlak na rychlé překonání stávajících slabín v řízení. Stranické vedení dává stranickým orgánům pokyny v tom smyslu, aby nečekaly na hotové recepty na přestavbu hospodářského mechanismu, nýbrž aby využily zvýšené politické aktivity obyvatelstva k rychlejšímu dosažení znatelného pokroku při uskutečňování závěrů XVII. sjezdu KSČ.

¹ Ministr zahraničí Bohuslav Chňoupek se s Honeckerem setkal 14. dubna 1987 v Berlíně.

² Srv. dok. 1, pozn. 1.

³ Hager poskytl západoněmeckému časopisu *Der Stern* rozhovor v březnu, vyšel 9.4.1987. Dne 10.4.1987 jej přetisklo *ND* (s. 3).

⁴ Srv. *SÚA, A ÚV KSČ*, P 34/87.

⁵ Konalo se 18. a 19. března.

⁶ Jde o volnou, dosti nepřesnou parafrázi některých částí Kapkova projevu, v zásadě je však vystižen jeho smysl. *RP* otisklo Kapkův projev 24.3.1987 (s. 3), část – takřka polovinu – věnovanou kádrovým otázkám a poměrům ve vedení strany ovšem vypustilo. Úplné znění projevu viz *SÚA, A ÚV KSČ*, Plénum ÚV KSČ 18.–19.3., a.j. 199, 7/14, též interní tisk Zápis 5. zasedání ÚV KSČ... 18. a 19. března 1987, s. 57–59.

⁷ Závěrečný Husákův projev (*SÚA, A ÚV KSČ*, Zápis 5. zasedání ÚV KSČ, s. 75–77) uvedený výrok neobsahuje. Husák mluvil mnohem méně konkrétně (s. 76): „Samozřejmě, musíme připravovat nové, mladší síly. Ale třeba řešit věci postupně, racionálně, aby tu byla kontinuita, aby bylo vedení schopné, energické a odpovědné. Proces tu je a v tom smyslu musíme dále pracovat, i krátkodobě, i dlouhodobě.“

⁸ IV. sjezd Svazu českých spisovatelů se konal v Dobrušce 3. a 4. března 1987, IV. sjezd Svazu českých dramatických umělců v Praze 4. a 5. května 1987.

⁹ Tuto epizodu popisuje v podstatě shodně i Müllerův nástupce ve funkci J. Čejka ve svých memoárech (*Aparát: Soumrak polobohů*. Praha 1991, s. 92). Müller ovšem zůstal ve funkci až do začátku roku 1989.

- ¹⁰ Projev Miloše Kopeckého otisklo, ovšem s podstatnými mezerami a také bez zmiňované pasáže, *RP* 7.5.1987 (s. 5), v úplnosti pak exilové *Listy*, roč. 17, č. 4 (1987), s. 5–8. Nejde o citát, Kopecký pronesl svou výzvu méně adresně: „Vy, kulturní protagonisté včerejška“, a pokračoval: „Odejděte včas, to jest hned, může Vám být ještě poděkováno. Neučiníte-li tak sami, z vlastní jasnozřivosti, odejdete sice o něco později, ale odejdete, nepochybuje o tom, stejně, jenže ne už důstojně, nýbrž jako komické figury.“ (*Listy*, s. 6.)
- ¹¹ Srv. dok. 2, pozn. 1.

4

5. října 1987, Praha. – *Dopis Erichu Honeckerovi s informacemi o připravovaných změnách ve vedení KSČ.*

Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa přijalo 1. října usnesení,¹ že 6. zasedání ústředního výboru se uskuteční začátkem prosince.

Na plénu se mají projednávat otázky

- další přestavby hospodářského mechanismu (zhodnocení diskuse o návrhu zákona o státním podniku a roli ústředních hospodářských orgánů),
- národohospodářského plánu na r. 1988,
- socialistické demokracie (zdokonalení práce stávajících orgánů) a
- základní otázky kádrové práce strany.

Hlavní referát bude mít soudruh Gustáv Husák.

Jeden tajemník ústředního výboru mi během našeho rozhovoru sdělil, že s. Gustáv Husák má v úmyslu využít přijetí dokumentu o zásadách kádrové práce KSČ k tomu, aby předsednictvo rozšířil o mladší soudruhy. Kromě toho hodlá navrhnout, aby funkce generálního tajemníka strany a prezidenta napříště zastávali dva členové vedení. Soudruh Gustáv Husák se cítí zavázán předložit tuto otázku právě nyní, neboť v březnu na předsednictvu prohlásil, že na podzim vysloví svůj názor k doporučení Antonína Kapka (1. tajemník pražského městského výboru strany), aby se na mladší soudruhy přenášelo více zodpovědnosti.

Soudruh Husák o tom informoval i soudruha Gorbačova během jeho pobytu začátkem dubna v Praze a naznačil mu, že zamýšlí předat funkci generálního tajemníka jinému členu stranického vedení.

Všeobecně se předpokládá, že nástupcem ve funkci generálního tajemníka bude soudruh Miloš Jakeš. Někteří soudruzi v předsednictvu by dávali přednost tomu, aby tuto funkci převzal soudruh Štrougal.

Soudruh Gustáv Husák preferuje s. Jakeše. Upozorňuje však na to, že pro něho nebude zpočátku snadné prosadit se proti soudruhu Štrougalovi a některým členům vlády.

Co se eventuální kandidatury s. Štrougala týče, je s. Husák toho názoru, že by neobdržel potřebnou podporu všech členů stranického vedení. To, že už nyní by funkci generálního tajemníka převzal některý z mladších tajemníků, resp. ministrů, které jako kandidáty na odpovědné funkce jmenoval na březnovém plénu s. Kapek (Haman – tajemník pro průmysl, Pitra – tajemník pro zemědělství, Vajnar – ministr státní bezpečnosti a vnitra),

považuje člen stranického vedení, jenž mě informoval o myšlenkách nastíněných v tomto dopise, v současné době za pochybené.

Nejlepším řešením by podle jeho názoru bylo, kdyby zároveň s volbou nového generálního tajemníka byl soudruh Gustáv Husák zvolen předsedou Komunistické strany Československa, aby v základních otázkách mohl mít z titulu této funkce i nadále stabilizující vliv na kolektiv stranického vedení.

Vzhledem k popsané situaci se někteří členové vedení (Štrougal, Havlín, Haman, Beňo) pokoušejí soudruha Husáka přesvědčit, aby otázku nového generálního tajemníka ještě nepředkládal.

Soudruh Husák sám se v té věci ještě definitivně nerozhodl.

Ve vedení se všeobecně soudí, že se rozhodne do začátku listopadu, dříve než nastoupí cestu do Moskvy k oslavám 70. výročí Velké říjnové socialistické revoluce.

¹ Jednání předsednictva ÚV se konalo 30. září. Srv. *SÚA, A ÚV KSČ*, P 45/87, bod 2.

5

9. prosince 1987, Praha. – *Dopis Erichu Honeckerovi s informacemi o připravovaných změnách ve vedení KSČ.*

1. prosince jsem Tě informoval¹ o některých otázkách, které v současné době, v době příprav 6. pléna ÚV KSČ,² hrají v předsednictvu důležitou roli.

Dnes, 9. prosince, se koná další zasedání předsednictva k těmto tématům. Má se na něm hovořit především o 3. verzi referátu soudruha Gustáva Husáka na plénu a o kádrových otázkách.³

Jak jsem se dnes v důvěrném osobním rozhovoru dozvěděl od jednoho vedoucího čl. soudruha, zmíněná verze referátu ani tentokrát neobsahuje jasnou koncepci řešení důležitých otázek zamýšlené přestavby hospodářského mechanismu. S. Štrougal, od něhož si s. Husák vyžádal vyjasnění jednotlivých otevřených otázek, se v nejužším kruhu vyjádřil, že není kouzelník ani národní umělec, a tudíž ani schopen toto přání splnit.

Členové ústředního výboru neočekávají od projevu žádné podstatné obsahové směrnice. Většina soudruhů v předsednictvu a na ústředním výboru nicméně předpokládá, že to bude poslední projev soudruha Gustáva Husáka jakožto generálního tajemníka ÚV KSČ. Na konci zasedání předsednictva dne 4.12.⁴ s. Karel Hoffmann ve skupině 10 členů předsednictva soudruha Husákovi navrhl, že 6. plénu předloží návrh, aby ho z funkce generálního tajemníka uvolnilo a touto funkcí pověřilo soudruha Miloše Jakeše. Tento návrh podpořili soudruzi Adamec, Biřák, Indra, Jakeš, Kempný a Lenárt. Výhrady vznesli pouze soudruzi Štrougal a Kapek. S. Colotka se po počátečním váhání přiklonil na stranu prvně jmenovaných soudruhů. Soudruh Husák dal nad tímto požadavkem převážné většiny členů předsednictva (7:3, resp. později 8:2) najevo veliké rozčarování a prohlásil, že vzhledem k této situaci v předsednictvu dá funkci generálního tajemníka na dalším plénu k dispozici. Zmíněná skupina členů stranického vedení se dohodla na tom, že tato otázka se na dnešním zasedání předsednictva bude oficiálně projednávat. S. Husák byl požádán, aby předložil příslušný návrh.

Termín 6. pléna byl stanoven na 16. a 17. prosince.⁵

Soudruzi, kteří jsou s touto situací dobře obeznámeni, vesměs předpokládají, že bude-li s. Jakeš navržen s. Husákem jako kandidát na funkci generálního tajemníka, bude převážnou většinou pléna ÚV zvolen. Jestliže to s. Husák neučiní, mohlo by na plénu dojít k dotazům jednotlivých členů ÚV a k delším diskusím o této otázce.

Jakmile budu mít k dispozici důvěrné informace o výsledcích dnešního zasedání předsednictva, budu Tě o něm neprodleně informovat.

¹ Zpráva z 1. prosince nebyla nalezena.

² Správně 7. plénum.

³ Na začátku jednání požádal Husák o uvolnění z funkce generálního tajemníka. *SrV. SÚA, A ÚV KSČ, P 52/87, bod 1.*

⁴ V archivních materiálech z tohoto jednání předsednictva (*SÚA, A ÚV KSČ, P 51/87*) není o diskusi o této otázce ani zmínka. Ze záznamu diskuse k bodu 1 z 9. prosince (*srV. pozn. 2*) vyplývá, že zásadní debata o změně na místě generálního tajemníka začala na jednání předsednictva 19. listopadu.

⁵ 7. plénum (*srV. pozn. 1*) se konalo 17. a 18. prosince 1987.

6

29. ledna 1988, Praha. – Zpráva o návštěvě Helmuta Kohla v Československu.

Kohl označil za hlavní cíl své návštěvy¹ zahájení nové kapitoly vztahů, s realismem a dobrou vůlí. Prohlásil, že provozovat evropskou politiku bez ČSSR nelze. Ve východní politice spolkové vlády má podle něho spolupráce s ČSSR po SSSR prioritu. Prohlásil, že za velmoc se SRN nepovažuje, ale realizovat bez ní nelze nic, obzvláště v Evropě. Setkání se Ševardnadzem opravňuje prý k závěru, že SSSR se vrací k Leninově poučce o tom, „že bez Němců nejde nic, že všechny cesty do Evropy vedou přes Berlín, přes celý Berlín“. Nabídl rozšíření spolupráce ve všech oblastech podle příkladu NDR a zvláště MLR. Vyjádřil očekávání, že ČSSR prokáže dobrou vůli při řešení humanitárních otázek včetně občanů německé národnosti, zlepšení pohraničního režimu, navrhl rozšíření partnerských kontaktů mezi městy, výměnu delegací mládeže, neformálních vztahů mezi obyvatelstvem. Zvláštní pozornost věnoval úpravě vztahů s katolickou církví, které prý poškozují pověst ČSSR v Evropě. (O otázce podrobně hovořil soudruh Štrougal při rozhovoru mezi čtyřma očima.) Prohlásil, že SRN je ochotna rozvíjet moderní formy spolupráce včetně společných podniků, radikálního rozšíření dohod o spolupráci a u zařízení na ochranu životního prostředí.

Řekl, že SRN se zasazuje o nové formy spolupráce mezi EHS a RVHP jak na multilaterální, tak na bilaterální úrovni. Doporučil rychlejší operativní postup ČSSR. Vyslovil se v té souvislosti, že NDR už z toho má zvláštní výhody. „Honecker toho jako gentleman využívá a mlčí.“

Podrobně a několikrát se Kohl zabýval nutností jednoty německého národa v budoucnosti. Rozdělení Německa je podle něho důsledkem zločinecké Hitlerovy politiky. Existuje jeden německý národ, to prý řekl Gorbačov Straussovi.² Všichni vědí, že hranice lze měnit

jen za vzájemného souhlasu. To však není aktuální. S NDR je nutno dobře vycházet. Nikdo prý od sousedů nic nechce a neočekává od nich žádnou pomoc. Žádá se pouze, aby si uvědomili, že Němci jsou jeden národ.³ Podtrhl odhodlání dodržovat uzavřené smlouvy s „východními státy“, na nichž se staví. Poznamenal: „Prosím jen o to, aby se nezapomínalo, že když chceme rozvíjet vztahy, patří k tomu i Berlín.“

[...] ⁴

¹ Spolkový kancléř Helmut Kohl pobýval na oficiální návštěvě Československa 26. až 28. ledna 1988.

² Franz Josef Strauss, ministerský předseda Bavorska a předseda CSU.

³ V poněkud nesrozumitelné parafrázi Kohlova výroku zní pasáž v originále takto: Man müsse gut mit DDR auskommen. Von Nachbarn wolle man nichts und erwarte keine Hilfe, man wolle nur, daß sie sich bewußt, daß Deutsche ein Volk.

⁴ Vynecháno asi 1 a 1/2 stránky informací o jednotlivých podrobnostech, zvláště hospodářských ujednání.

7

1. června 1988, Praha. – *Dopis Hermannu Axenovi o rozhovoru s Vasilem Biľakem a o jeho informaci o stanovisku vedení KSČ k sovětským návrhům na vídeňské následné schůzce KBSE a o jeho názorech na vývoj v SSSR.*

Soudruh Vasil Biľak mě 31. května informoval o tom, že čs. vedení nepovažuje za přijatelné sovětské návrhy na řešení humanitárních, a zejména náboženských otázek, jež mají být předloženy na konferenci ve Vídni.¹

Po prvním prozkoumání zmíněných návrhů obdržel s. Chňoupek pokyn, aby ministru zahraničních věcí SSSR sdělil, že podle názoru s. Biľaka předsednictvo ÚV KSČ nedá k těmto návrhům souhlas.²

S. Ševardnadze vyslovil nad tímto postojem znepokojení. Ve své odpovědi položil otázku, „zda jsou soudruhům zřejmé následky a zda chtějí nechat jednání ve Vídni ztroskotat“.

Na dotaz s. Chňoupka, jaká je reakce ostatních bratrských zemí k návrhům, poznamenal s. Ševardnadze, že reakce států Varšavské smlouvy detailně nesleduje. Pokud je mu známo, zcela ji odmítne Rumunsko. Řadu námitek avizovala NDR. PLR, MLR a BLR prý s návrhy souhlasí.

S. Ševardnadze s. Chňoupkovi doporučil, aby rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ v této otázce zatím neinicioval a aby počkal na návrat s. Jakeše z cesty po Dálném východě.³ Konstatoval dále, že by zřejmě bylo lepší o návrzích ještě jednou jednat během moskevského setkání k vyhodnocení Reaganovy návštěvy⁴ nebo rovněž na zasedání PPV ve Varšavě.⁵ Vedoucí čs. delegace ve Vídni obdržel pokyn, aby v případě, že sovětské návrhy budou oficiálně předány, vedoucímu sovětské delegace sdělil, že se k nim nemůže vyjádřit, neboť předsednictvo ÚV KSČ o nich ještě nejednalo a on se nadto domnívá, že návrhy se v nejbližší době budou společně zabývat státy Varšavské smlouvy.

Na můj dotaz, jaká je reakce ČSSR na teze k nadcházející stranické konferenci KSSS,⁶ konstatoval s. Biřak, že teze byly v plném znění uveřejněny v Rudém právu,⁷ aby každý občan ČSSR měl možnost si je přečíst a aby „nenastala sháňka po sovětských novinách“.

Sekretariát ÚV KSČ vydal v souvislosti s uveřejněním tezí pokyn, aby se k nim neorganizoval žádný průzkum veřejného mínění a aby se nepublikovaly žádné čtenářské ohlasy či jiné reakce.⁸

Co se týče konference samé, má za to, že jejím hlavním cílem je na základě jakési inventury toho, čeho se dosud dosáhlo, obdržet „svého druhu garantované pověření k pokračování perestrojky“. Podle názoru soudruha Biřaka existuje „spousta chaosu v hlavách, a to i v hlavách vedoucích soudruhů“. Hovoří se prý mnoho o deformacích socialismu, o různých chybách minulosti a rovněž o „nebezpečí zleva“. O „nebezpečí zprava a chybách zprava“ prý dosud nečetl ani neslyšel nic. Některé spory i jevy nasvědčují tomu, že jde o „boj generací“. Někdy prý vzniká dojem, že perestrojka má být uskutečněna především s podporou inteligence. Je třeba podle něho vyčkat, co konkrétního konference přinese při rozpracování různých tezí. Prý je na čase stanovit ne už všeobecně, nýbrž detailně, jakou roli v dalším rozvoji má hrát KSSS, jakou stát a jeho orgány a jakou společenskou sílu.

S. Biřak na závěr sdělil, že má k dispozici informace, podle nichž předsedou prezidia Nejvyššího sovětu má být v dohledné době zvolen s. Ligačov.⁹

Rozhovor se konal na popud s. Biřaka. Vzhledem k tomu, že ho po návratu z Berlína s. Klein¹⁰ informoval o tom, že i u nás panují pochybnosti o některých sovětských návrzích, chtěl mě interně seznámit se svými názory na tuto problematiku. Poděkoval jsem s. Biřakovi za informaci a sdělil jsem mu, že ji předám Tobě. Sám jsem pak rozhovoru využil k tomu, abych na základě nejnovějších usnesení o dalším rozvoji turismu, o přípravě ekonomického výboru a o návrhu německo-československé aktivity mládeže s. Biřaka informoval o cílevědomém postupu stranického a státního vedení NDR k postupné realizaci dohod, k nimž dospěli soudruzi Erich Honecker a Miloš Jakeš dne 10. března 1988.¹¹

S. Biřak na to odpověděl, že vzhledem k vývoji v jednotlivých socialistických zemích považuje NDR vedle SSSR za nejsolidnějšího partnera pro plodnou spolupráci s ČSSR.

¹ Míněno jednání následné schůzky představitelů účastnických států KBSE, které probíhalo ve Vídni od 4. listopadu 1986 do 19. ledna 1989. Většina pro vedení KSČ a některých dalších komunistických stran těžko přijatelných ustanovení se nakonec součástí Závěrečného dokumentu, podepsaného 15. ledna 1989, stala. Srv. *Závěrečný dokument vídeňské následné schůzky KBSE*, Praha 1989, zvl. s. 25–35 (Spolupráce v humanitářích a dalších oblastech).

² Předsednictvo ÚV KSČ projednávalo sovětské návrhy na řešení humanitářských otázek 10. června 1988 (*SÚA, A ÚV KSČ*, P 73/88/22. bod jednání).

³ Jakeš navštívil ve dnech 23. až 30. května Čínu, severní Koreu a Mongolsko.

⁴ Ronald Reagan navštívil SSSR ve dnech 29. května až 2. června 1988. O následné informativní schůzce představitelů zemí sovětského bloku v Moskvě se uvažovalo. Jednalo o ní předsednictvo ÚV na schůzi 20. května (*SÚA, A ÚV KSČ*, P 71/88/bod 18), nakonec se však nekonala.

⁵ Zasedání PPV zemí Varšavské smlouvy se konalo 15. a 16. července, závěrečné komuniké obsahuje jen velmi všeobecné formulace o jednání vídeňské následné schůzky (zvl. bod 12, *RP* 18.7.1988, s. 1–2).

⁶ 19. všesvazová konference KSSS se konala v Moskvě 28. června až 1. července 1988.

- ⁷ RP 27.5.1988 (s. 6–7).
- ⁸ V archivních dokumentech z jednání sekretariátu ÚV KSČ v předcházejících týdnech (SÚA, A ÚV KSČ, S 53–59/88) není o takovém rozhodnutí žádná zmínka.
- ⁹ Nestalo se, naopak Jegor Ligačov byl na zasedání ÚV KSSS 30. září 1988 sesazen z funkce ideologického tajemníka a přešel na méně významnou funkci tajemníka pro zemědělství. Předsedou prezidia Nejvyššího sovětu se pak stal 1. října 1988 Gorbačov.
- ¹⁰ Radoslav Klein byl do 13. května 1988 zástupcem vedoucího oddělení mezinárodní politiky ÚV KSČ, poté se stal velvyslancem ČSSR u mezinárodních organizací sídlících ve Vídni a vedoucím československé delegace na vídeňských jednáních o snížení ozbrojených sil a výzbroje ve střední Evropě.
- ¹¹ Komuniké z berlínského jednání Honecker – Jakeš a uzavřené dohody viz RP 11.3.1988 (s. 1, 7).

8

4. července 1988, Praha. – *Dopis Hermannu Axenovi o připravované cestě Alexandra Dubčeka do Itálie a o obavách vedení KSČ ze sovětského přehodnocení událostí roku 1968.*

Minulý týden se mi donesla zpráva, že Alexander Dubček zamýšlí odjet do Itálie, aby převzal čestný doktorát, který mu nabídla univerzita v Bologni. Napsal dopis s. Jakešovi, v němž prosí, aby ho přijal k rozhovoru některý ze členů předsednictva ÚV KSČ.¹ Předsednictvo v tomto směru nedospělo ještě k rozhodnutí. Pokud jsem se důvěrně dozvěděl, existuje úmysl jeho žádosti vyhovět. Pravděpodobně ho k rozhovoru v Bratislavě přijme první tajemník ÚV KSS s. Janák nebo předseda vlády SSR s. Colotka.

Ohledně zamýšlené cesty do Itálie se s. Biřák interně vyslovil v tom smyslu, že vzhledem k tendencím vyvolaným perestrojkou nezbude nic jiného, než Dubčekovi nezbytné výjezdní vízum udělit.²

V rámci přípravy na 20. výročí srpnových událostí v r. 1968 pobýval zástupce ved. odd. agitace ÚV v polovině června v Moskvě,³ aby dal příslušným sovětským soudruhům najevo, že ČSSR svůj známý postoj k událostem nezměnila a že to dá najevo i v příslušných komentářích. Sovětsští partneři odpověděli, že ani v sovětském vedení nedochází k přehodnocování srpnových událostí. Nelze prý však vyloučit, že někteří jednotliví vědci, budou-li dotázáni, přijdou s odlišnými koncepcemi. ČSSR to v takových případech nemá chápat jako oficiální stanovisko. Československá strana sovětským soudruhům odpověděla, že v takových případech je však třeba počítat i s odpovídající reakcí z ČSSR. Čs. soudruzi byli s. Fojtíkem pověřeni, aby toto stanovisko vyložili se vší otevřeností.

Ze sovětské strany odpověď na toto prohlášení nenásledovala.

¹ Dubčekův dopis Jakešovi z 1. června 1988 byl na pořadu jednání (resp. byl předložen mezi materiály k informaci) předsednictva ÚV KSČ 10. června. Dopis ovšem není výslovnou žádostí o rozmluvu, jde spíše o stížnost na neustálé šikanování ze strany Stb a o Dubčekovu reflexi současného politického vývoje (SÚA, A ÚV KSČ, P 73/88/K informaci, bod 22).

² Dubčekova návštěva Itálie se uskutečnila v druhé polovině listopadu. Ve svých pamětech zmiňuje Dubček pouze dopis, který adresoval ministru vnitra Vajnarovi a v němž žádal o záruku, že mu bude umožněn návrat do Československa (*Naděje umírá poslední*: Vlastní životopis Alexandra Dubčeka. Vyd. J. Hochman. Praha 1993, s. 270).

³ Vedoucím oddělení agitace a propagandy ÚV KSČ byl v té době Jaroslav Jeník.

9

4. října 1988, Praha. – Zpráva o připravovaných personálních změnách ve federální vládě.

S. Lubomír Štrougal v dopise ze 4.10. požádal s. Miloše Jakeše, aby ho zprostil funkce předsedy vlády ČSSR.

Žádosti předcházela rozhovor generálního tajemníka ÚV KSČ s předsedou vlády, v němž s. Jakeš vyzval s. Štrougala k tomu, aby zmíněný krok učinil nyní. Posledním popudem k tomuto požadavku byla ostrá kritika práce vlády na konferenci odborů ČSSR 24.9.88.¹

Ačkoli byl přítomen generální tajemník, s. Štrougal se této konferenci nezúčastnil, místo toho na ni vzhledem k očekávané kritice vyslal svého 1. místopředsedu s. Rohlíčka.

Předsednictvo ÚV KSČ navrhne 9. plénu,² které se má konat 10. a 11. října, aby novým předsedou vlády ČSSR jmenovalo s. Ladislava Adamce (člen předsednictva ÚV KSČ a předseda vlády ČR). S. Adamec má příslib s. Jakeše, že v nové vládě dojde k velmi pronikavým personálním změnám. Ze současných místopředsedů vlády a ministrů zůstanou podle nynějších představ s. Adamce ve funkcích pouze ministr zahraničí s. Chňoupek, ministr obrany s. Václavík a ministr financí s. Žák.³

Předsednictvo 9. plénu navrhne, aby v ČR zřídilo výbor pro stranickou práci. Bude se skládat asi z 50 členů. Předsedou výboru má být zvolen nynější vedoucí oddělení stranických orgánů s. Karel Urbánek. Jedním ze dvou tajemníků výboru bude dosavadní 1. tajemník KV západních Čech (Plzeň) s. Mevald.⁴

Utvořením výboru se má vyhovět naléhání mnoha funkcionářů v ČR, aby byl vytvořen vedoucí stranický orgán srovnatelný s ÚV KS Slovenska. Jako s novým předsedou vlády ČR se počítá s dosavadním kandidátem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ s. Františkem Pitrou.⁵

¹ Všeodborová konference se konala v Praze 24. a 25. září. *RP* otisklo přehled diskuse 26.9.1987 (s. 1–2).

² Ve skutečnosti 10. plénum.

³ Nová Adamcova vláda byla jmenována 12. října. Z předchozí vlády v ní ovšem zůstali nikoli tři, ale (včetně Adamce) deset ministrů, i když někteří v jiných funkcích. Naopak ministrem zahraničí nezůstal Bohuslav Chňoupek (nahradil ho Jaromír Johanes) a ministrem financí Jaromír Žák (nahradil ho Jan Stejskal, Žák ovšem zůstal členem vlády jako ministr pověřený řízením Federálního cenového úřadu).

⁴ 10. plénum (srv. pozn. 2) skutečně zřídilo Výbor pro řízení stranické práce v ČR v čele s Karlem Urbánkem. Tajemníky se stali Josef Mevald a Marie Hutterová.

⁵ František Pitra byl 12. října jmenován předsedou vlády ČR a místopředsedou federální vlády.

10

Po 12. říjnu 1988, Praha. – Zpráva o výsledcích 10. pléna ÚV KSČ.

První úvahy o některých důsledcích 10. pléna ÚV KSČ¹

10. zasedání ÚV KSČ dle mého mínění podstatně přispělo k pokračování procesu postupného objasňování důležitých otázek dalšího sociálně-ekonomického rozvoje ČSSR,

a to především úvodním referátem generálního tajemníka a známými kádrovými rozhodnutími.² Jeho význam vidím především v tom, že vyzvedlo nezbytnost pokračovat v kursu urychlené intenzifikace sociálně-ekonomického rozvoje stejně naléhavě jako potřebu brát ohled na národní zvláštnosti a potřeby při reformování struktur hospodářského vedení a hospodářského mechanismu. Již známá personální rozhodnutí mají pomoci zabezpečit kurs urychlené intenzifikace a proměny struktury ekonomického vedení národního hospodářství.

Pro cílevědomé pokračování v takové politice, jež se výrazněji orientuje na objektivní požadavky vědeckotechnické revoluce a bere ohled na potřeby vlastního vývoje, má nahrazení s. Štrougala principiální význam. Lubomír Štrougal až do konce zastával názor, že v ČSSR nejde jen o to přebudovat řízení národního hospodářství, nýbrž i společenský systém. Tento názor vyjadřoval i před zahraničními osobnostmi, např. při rozhovoru se s. Mikulíčem v polovině června v Bělehradě.³ Domníval se, že s. Gorbačov a jiní soudruzi ze sovětského vedení ho v tom podpoří. Jako výraz tohoto předpokladu se v interních kruzích hodnotí i jeho poznámka „Zvítězili jsme“ adresovaná pracovníkům sekretariátu předsedy vlády po rozhovorech se s. Ryzkovem 8. června v Praze.⁴ Za další příznak jeho nesmírného sebepřeceňování se považuje jeho arogantní chování k vedoucím soudruhům ústředního výboru, parlamentu a odborů. Takovýto postoj demonstroval i ve dnech, kdy byl uvolňován z funkce. Tak např. svou žádost o uvolnění adresoval „předsednictvu ÚV KSČ, k rukám s. Jakeše“.⁵ Za vrchol takového jednání považovali členové ÚV jeho absenci na 10. plénu. Byli informováni o tom, že s. Štrougal se s. Jakešovi neomluvil, jen jeho sekretariátu prostřednictvím své sekretářky vzkázal, že je nachlazen.

Směrnice a kádrové změny 10. pléna dle mého názoru dále posílí tendenci opatrného zvažování reformních kroků. Při jejich postupném prosazování zůstává i nadále mnohých otázek otevřených.

Referát s. Fojtíka o ideologické práci⁶ bude mít stěžejní přímý mobilizující účinek na pracující při realizaci hospodářských reformů, protože obsahuje jen málo použitelných direktiv vztahujících se k dané problematice.

S. Jakeš vyzval k tomu, aby se „přidalo do kroku“ v důsledném uplatňování leninských metod a leninského stylu stranické práce, aby se překonalo sebeuspokojení, pasivity a stagnace. V kritické bilanci toho, čeho bylo dosaženo od 9. pléna, se vyslovuje pro další zvyšování kvalifikace ve stranické práci, rychlejší plnění úkolů a odstraňování nedostatků. To je pro zvýšení autority strany stejně důležité jako „rychlejší postup v uplatňování správné dělby práce, vymezení povinností a odpovědnosti v rámci politického systému, především mezi stranou, státními, hospodářskými a společenskými orgány“.

Předsednictvo a sekretariát strany pracují na tom, aby „jasně a precizně stanovily funkce, kompetence, stupeň samostatnosti, ale i zodpovědnosti na všech úrovních a ve všech strukturách“.⁷

Poté co noví členové vlády složili slib do rukou prezidenta, s. Adamec ve svém výkladu na prvním zasedání vlády velmi důrazně vyzvedl její povinnost intenzivněji se zabývat plněním 8. a přípravou 9. pětiletého plánu, více se zaměřit na vědeckotechnický rozvoj a na vypracování sociálního programu. Musí věnovat náležitou pozornost prosazování pořádku a disciplíny, získávat si důvěru a důsledně pokračovat v kursu přestavby hospodářského mechanismu. Jak konstatoval při jednom interním rozhovoru, jde při tom vlastně o dosažení vyšší efektivity. Pro pojem přestavba hospodářského mechanismu se podle jeho názoru soudruzi rozhodli, protože jinde se mluví o perestrojce.

Pro další profilování politiky KSČ, orientující se podle vlastních potřeb, je významný ten fakt, že byl předsunut termín konání XVIII. sjezdu strany, protože tím se upouští od minulé praxe, kdy se domácí sjezd konal až po sjezdu KSSS.⁸ Toto rozhodnutí nevyvolalo žádné reakce sovětského velvyslanectví, z nichž by bylo patrné nějaké politování.

Závěrem bych chtěl informovat ještě o tom, že na 10. plénu, které přijalo všechna usnesení jednohlasně, doporučila většina řečníků předsednictvu, aby upustilo od záměru povolávat do nově zvolených komisí ÚV pro práci v jednotlivých oblastech i bezpartijní a členy spřátelených stran. Předsednictvo svůj návrh usnesení pozměnilo v tom smyslu, že bezpartijní a členové jiných stran mohou být zváni ke spolupráci při projednávání jednotlivých otázek.⁹

Další plénem ÚV KSČ se připravuje na konec listopadu/začátek prosince.¹⁰ Bude jednat o přípravách a konání XVIII. sjezdu strany, o hlavních výsledcích, resp. směrech ekonomického rozvoje let 1988/89 a některých strukturálních změnách aparátu ÚV KSČ.

¹ 10. plénem se konalo 10. a 11. října. Srv. SÚA, A ÚV KSČ, Plénem ÚV KSČ 10.–11. 10. 1988, a.j. 204, též tisk Zápis 10. zasedání ÚV KSČ 10. a 11. října 1988.

² Především uvolnění Lubomíra Štrougala a Petera Colotky z předsednictva ÚV KSČ a jejich odvolání z funkce předsedy federální vlády, resp. předsedy vlády SSR a místopředsedy federální vlády.

³ Štrougal navštívil Jugoslávii ve dnech 16. až 18. června 1988.

⁴ Předseda rady ministrů SSSR Nikolaj Ryžkov byl v Československu nikoli v červnu, ale 4. až 9. července 1988. Během těchto dní se sešel se Štrougalem několikrát.

⁵ Štrougal skutečně adresoval svou rezignaci tímto způsobem a byl citován jak v RP (12.10.1988, s. 2), tak Jakešem v jeho úvodním projevu na plénu (Zápis 10. zasedání, s. 11). Naproti tomu Colotka se podobného *faux pas* nedopustil a nadepsal svou žádost o uvolnění řádně: „Vážený soudruhu generální tajemníku“ (tamtéž). Někteří diskutující skutečně Štrougala kritizovali, např. Lumír Hanák: „O to menší kulturnost nalézám v podivném způsobu, jakým nám oznamuje soudruh Štrougal své loučení se svými funkcemi“ (Zápis 10. zasedání, s. 90).

⁶ Zápis 10. zasedání, s. 14–37, také RP 12.10.1987 (s. 3–6).

⁷ Takřka přesně citáty z Jakešova projevu (Zápis 10. zasedání, s. 6, také RP 11.10.1988, s. 1, 2).

⁸ XVIII. sjezd, který se měl podle obvyklého pětiletého cyklu konat na jaře 1991, byl svolán na jaro 1990.

⁹ Srv. Zásady pro činnost stálých komisí ÚV KSČ, I/4 (Zápis 10. zasedání, s. 121).

¹⁰ 11., slavnostní zasedání ÚV se konalo 27. října, řádné 12. plénem 15. a 16. prosince 1988.

11

24. dubna 1989, Praha. – Dopis Erichu Honeckerovi s informací o výsledcích nedávné Jakešovy návštěvy v SSSR.

Soudruh Adamec Tě během svého pobytu v NDR dne 17.4.¹ informoval, že hlavní posláním soudruha Miloše Jakeše na jeho cestě do Moskvy² spočívalo v tom, aby dosáhl závazného vyjádření soudruha Gorbačova k oficiálnímu stanovisku vedení SSSR k událostem r. 68 v ČSSR a k pokračování spolupráce se SSSR ve vojenské oblasti.

Po rozhovoru s vedoucím mezinárodního oddělení ÚV KSČ, jenž generálního tajemníka na jeho cestě do Moskvy doprovázel,³ bych k nejdůležitějším výsledkům rozhovorů generálních tajemníků KSSS a KSČ týkajícím se této problematiky chtěl sdělit následující:

Soudruh Gorbačov na výklad o postoji československého vedení k událostem r. 68 a na důraznou připomínku soudruha Jakeše, že čs. vedení tomuto postoji a poučení z něho vyplývajícimu zůstává věrno, odpověděl, že prezidium KSSS zmíněné události a z nich vyvozené závěry přehodnocovat nehodlá.

Oba generální tajemníci se shodli na tom, že ve výkladu událostí r. 68 je pro příště třeba brát více v úvahu roli lednového (1968) pléna KSČ, které přineslo principiálně správnou směrnici pro řešení naléhavých společenských problémů v ČSSR, tak např. pro překonání nedostatků v práci stranických, státních a hospodářských orgánů, zvýšení ekonomické výkonnosti a společenské angažovanosti občanů. Požadovalo prohloubit jednotu strany a lidu, upevnit její vedoucí roli, posílit její svazek s družstevníky a inteligencí i řešit problémy ve vztazích mezi oběma národy.

Lednové plénum nového generálního tajemníka pověřilo, aby vypracoval náležitě koncepte a akční programy stranického vedení. Alexander Dubček k uskutečňování tohoto kursu bohužel nepřistoupil a místo toho připustil, aby lednové plénum zneužily opoziční síly pro antisocialistické cíle. Podlehl jejich tlaku, a tím vážně ohrozil socialistické vymoznosti země.

Dále má být při hodnocení tehdejšího vývoje výrazněji poukazováno na to, že na požádání zahájené pomocné vojenské akce pěti států Varšavské smlouvy neměly za cíl odstranit nové čs. vedení. Jejich hlavní smysl spočíval především v tom, aby se zabránilo kontrarevolucionářům převzít do svých rukou vládu ve státě. Pomocné akce poskytovaly záruku, že střetnutí mezi socialistickými a antisocialistickými silami se mohlo nadále odvíjet cestou *politickou*.

Jako výsledek komplikovaných střetů a vyjasňování stanovisek bylo na plénu v dubnu 1969 konečně možno nastoupit kurs překonávání krize a konsolidace socialistické výstavby. To byla třetí rozhodující událost „národního vyjasňování stanovisek“.

Celkově má být na základě výkladu hlavního smyslu rozhodujících událostí krizového období (lednové plénum 68, pomocné vojenské akce s cílem zabránit kontrarevolucionářům převzít moc a dubnové plénum) ještě detailněji prezentováno úsilí KSČ o politické překonání krize a následující konsolidaci socialismu.

Výměna názorů na spolupráci SSSR – ČSSR ve vojenskotechnické oblasti v nové situaci vedla k příslibu soudruha Gorbačova, že kooperace při výrobě tanků a letadel v ČSSR nebyla s okamžitou platností zcela zastavena, nýbrž redukována tak, aby se finanční ztráty pro ČSSR (70 mld. Kčs za pět let) zmenšily.

Během této fáze podstatně omezené kooperace by se měla zároveň uvádět v život opatření k převedení dotčených čs. závodů na civilní výrobu. Mají se při tom hledat možnosti čs.-sovětské spolupráce a specializace až po eventuální vytváření společných civilních závodů. Soudruh Jakeš informoval soudruha Gorbačova o tom, že čs. vedení v této otázce předložilo příslušné návrhy i stranickému vedení a vládě NDR. První obecné úvahy čs. soudruhů směřují k tomu, aby se příslušné závody přeorientovaly na výrobu zemědělské techniky, strojů na výstavbu silnic, lékařské techniky a optiky.

Soudruh Gorbačov vyslovil souhlas s tím, aby ČSSR část vojenské techniky, uvolněné redukčními opatřeními socialistických zemí, jako tanky, letadla, ale i jednotlivé součásti

a výrobní skupiny, dodávala do Íránu, Čínské lidové republiky a Jemenské arabské republiky.

Ve svých výkladech o přestavbě čs. hospodářského mechanismu se soudruh Jakeš podrobně věnoval nezbytnosti brát ohled na národní zvláštnosti, jako např. úroveň ekonomického vývoje a hospodářskou strukturu příslušné země. KSČ bude podle jeho slov pokračovat v programu přestavby, jejímž hlavním cílem je zvýšit výkonnost socialismu a jeho atraktivitu. Bude přitom studovat zkušenosti SSSR, který cestu přestavby nastoupil jako první. Soudruh Jakeš dal najevo, že koncepce, podle níž hlavním smyslem přestavby je „další vývoj demokracie“, odmítá. Čs. vedení vidí nejdůležitější smysl zahájených reforem v tom, aby se lépe uplatnily přednosti socialismu.

¹ Adamec navštívil NDR 17. a 18. dubna, 17. byl přijat Honeckerem.

² Jakeš navštívil Moskvu 17. a 18. dubna, Gorbačov jej přijal 18.

³ Vedoucím oddělení mezinárodní politiky ÚV KSČ byl Michal Štefaňák, který Jakeše doprovázel, ačkoli to oficiální zpráva o Jakešově cestě do SSSR otiskla v *RP* 18.4. (s. 1) a 19.4. (s. 1, 7) neuváděla. Výsledky Jakešovy cesty projednávalo předsednictvo ÚV 21. dubna (*SÚA, A ÚV KSČ, P 113/89/bod 1*), příloha je zpráva o rozhovoru Jakeš – Gorbačov.

12

18. srpna 1989, Praha. – Zpráva o rozhovoru s Jozefem Lenártem a jeho informacích o přípravách vedení KSČ na nadcházející výročí 21. srpna.

Soudruh Jozef Lenárt mě 18.8. v 15.30 informoval o tom, že předsednictvo ÚV KSČ se na dnešním zasedání ještě jednou zabývalo přípravou opatření k 21. výročí srpnových událostí r. 1968.¹ Vyslovilo souhlas s textem stanoviska Federálního shromáždění z 18.8. k prohlášení Senátu a Sejmu² (doslovné znění předáno prostřednictvím korespondentů ADN a jako zvláštní tiskový telegram velvyslanectví v 15.00 hodin na zamíni).

Stranické vedení KSČ tato prohlášení posuzuje jako hrubé vměšování do vnitřních záležitostí ČSSR a kategoricky je odmítá. Hodnocení, která jsou v nich obsažena, zásadně odmítá jako stanoviska „polských antisocialistických sil“, které se nekompetentním způsobem vyjadřují k událostem r. 68.

Ke stanovisku vedení MSDS bude v informaci o dnešním zasedání předsednictva ÚV KSČ, která bude večer zveřejněna prostřednictvím elektronických médií a 19.8. v novinách, obsaženo konstatování, že KSČ si vyprošuje vměšování do vnitřních záležitostí ze strany vedení MSDS. Prohlášení MSDS je v rozporu se zásadami o spolupráci mezi stranami. Hodnocení v něm obsažená jsou vytržena z historické souvislosti. Jsou v naprostém protikladu k hodnocení srpnových událostí 14. sjezdem KSČ a následujícími stranickými sjezdy. Prohlášení MSDS je podporou těch sil, které chtějí brzdit politiku 7. pléna ÚV KSČ. Prohlášení MSDS je v protikladu k zásadám a tradicím osvědčené spolupráce s KSČ a ČSSR, které mají zájem nadále udržovat vztahy přátelské spolupráce.³

Soudruh Lenárt mě poprosil, abych stranickému vedení NDR předal srdečné poděkování předsednictva ÚV KSČ za článek v *Neues Deutschland* z 18.8.⁴ Byl ohodnocen jako velmi

cenná internacionalistická pomoc SED Komunistické straně Československa. Rudé právo a další média budou jeho obsah reprodukovat.⁵

Postoj opozičních skupin k jejich vystoupení 21.8. není jednotný. Vedoucí zástupci Charty se zdržují na svých chalupách mimo Prahu. Havel⁶ a Tomášek⁷ se vyslovili pro to, aby 21. výročí srpnových událostí 68. r. proběhlo v tichosti (tiché demonstrace menších skupin v centru Prahy). Jiní se přimlouvají za veřejné demonstrace s protestními manifestacemi.⁸ Stranické organizace a bezpečnostní orgány v Praze, Brně, Bratislavě a jiných městech jsou připraveny na obě varianty. Mají směrnicí, aby postupovaly operativně s ohledem na projevy opozičních skupin.

Poděkoval jsem soudruhu Lenártovi za informaci a slíbil jsem, že ji okamžitě předám vedení SED.

Poznámka:

Po skončení oficiálního rozhovoru jsem byl informován o tom, že poslední zasedání politbyra ÚV MSDS probíhalo ve velmi napjaté atmosféře a že bylo vyjádřeno silné znepokojení nad hospodářskou situací MLR. Někteří členové maďarského stranického vedení prý poukazovali na to, že MLR se v příštím roce ocitne v platební neschopnosti a že je třeba počítat s hospodářským zhroutilím. Prohlášení k srpnovým událostem r. 68 v ČSSR prý vzniklo pod silným tlakem „reformistů“. Zvlášť negativní roli při tom sehráli soudruzi Szürös a Horn.⁹ Oba příkře odmítli o víkendů tlučené stanovisko ÚV KSČ k tehdy již ohlášenému prohlášení politbyra jako „výraz starého uvažování stalinistů v ČSSR, kteří nejsou schopni chápat progresivní změny odehrávající se v Maďarsku“.

V závěru dovolené soudruha Jakeše v SSSR ho s. Gorbačov během jejich rozhovoru ujistil o tom, že KSSS neprovede korektury hodnocení pomocných akcí v roce 68.¹⁰ Má to být řečeno na jedné tiskové konferenci začátkem příštího týdne v Moskvě.¹¹

¹ Předsednictvo ÚV se vnitřními i mezinárodními aspekty blížícího se výročí 21. srpna zabývalo na svém zasedání 18. srpna (srv. *SÚA, A ÚV KSČ*, P 126/89, body 3 a 4).

² 17. srpna obě komory parlamentu PLR odsoudily polskou účast na intervenci Varšavského paktu 21. srpna 1968 a omluvily se za ni (stanovisko otištěno v *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989: Sborník dokumentů*. Vyd. R. Hlušíčková, B. Císařovská. Praha 1994, s. 169–170). Společné prohlášení předsednictev Sněmovny lidu a Sněmovny národů FS toto polské stanovisko velmi ostře odmítlo (otištěno v *RP* 19.8.1989, s. 1).

³ 15. srpna vydal politický výkonný výbor MSDS odmítavé stanovisko k maďarské účasti na srpnové intervenci (jeho obsah uveřejnilo *RP* 17.8.1989, s. 7). Předsednictvo ÚV KSČ se polským i maďarským stanoviskem zabývalo v bodě 4 svého jednání 18. srpna (srv. pozn. 1). Veřejně považovalo za vhodné se vyjádřit pouze ke stanovisku partnerské strany – MSDS. Ve zprávě ze zasedání tak učinilo, ovšem mnohem opatrněji než předsednictvo FS k prohlášení polskému: „stanovisko nedoceňuje vnitřní i zahraničněpolitické souvislosti vývoje v roce 1968 a objektivně napomáhá silám, které vystupují proti socialismu v ČSSR a procesům přestavby“ (*RP* 19.8.1989, s.1).

⁴ *Unsere Verbundeheit mit der ČSSR und der 21. August 1968* (šifra W.M.), *ND* 18.8.1989 (s. 2).

⁵ Obsáhlý výtah otisklo *RP* 19.8.1989 (s. 7).

⁶ Vyjádření Václava Havla v tomto duchu vysílala 15. srpna Svobodná Evropa (otištěno v *Hnutí za občanskou svobodu*, s. 168–169).

⁷ Pražský arcibiskup František kardinál Tomášek se obrátil otevřeným listem ze 4. srpna na vládní činitele i občany Československa. Adresoval ho vládě ČSSR, ÚV KSČ a sdělovacím prostředkům.

- Varoval v něm před násilím, vyzval odpovědné činitele k zahájení otevřeného dialogu s občany, kteří se „ucházejí – nejnověji petici Několik vět – o svůj díl demokratické odpovědnosti za stát a veřejný pořádek“, a nabídl zprostředkování katolické církve. Jeho výzva k pokojnému a nenásilnému řešení mířila spíše na vedení státu než na opozici a oficiální média o ní neinformovala.
- 8 Do jisté míry opačné stanovisko, než s jakým vystoupil Václav Havel, přineslo společné prohlášení Hnutí za občanskou svobodu a Demokratické iniciativy datované 17. srpna (otištěno v *Hnutí za občanskou svobodu*, s. 165–166).
- 9 Přední politici reformního křídla MSDS: Mátyás Szűrös, člen ÚV MSDS a předseda parlamentu; Gyula Horn, člen ÚV MSDS a ministr zahraničí.
- 10 Jakeš pobýval na Krymu v srpnu, do Prahy se vrátil 15. Ve svých memoárech uvádí pouze krátký telefonický rozhovor s Gorbačovem, o sovětském stanovisku k roku 1968 se nezmiňuje (JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha 1996, s. 97).
- 11 Tisková konference se konala 21. srpna a RP o ní informovalo 22.8.1989 (s. 7). Mluvčí ministerstva zahraničí SSSR prohlásil že „události ... roku 1968 nelze správně pochopit mimo politický a mezinárodní kontext té doby“ a že „analýza vnitřních aspektů těchto událostí je záležitostí ČSSR“.

13

21. srpna 1989, Praha – Zpráva o ohlasu článku *Neues Deutschland* věnovaného událostem roku 1968 v Československu.

K ohlasu na úvodník ND 18.8. k 21. výročí srpnových událostí 1968 v ČSSR:¹

1. Stranické vedení KSČ projednávalo 18.8. úvodník ND na zasedání předsednictva.² S. Lenárt v rozhovoru se mnou zhodnotil postoj NDR jako cennou internacionalistickou pomoc bratrské českoslov. straně. Poprosil mě, abych stranickému a státnímu vedení NDR tlumočil *oficiální poděkování vedení KSČ*.

Svůj osobní dík za solidární postoje v článku projevené nadto v rozhovorech, resp. telefonicky tlumočili s. Urbánek, předs. výboru pro stranickou práci v ČSR, soudruzi ministři Čalfa, Ondřich (Výbor lidové kontroly), Šebek (Cenový úřad), s. Klícha, šéf Hlavní politické správy ČSLA, s. Šádek, úřadující předseda Svazu protifašist. bojovníků, s. Běžel, místopředseda čs. odborů a předseda Národního výboru v Ústí nad Labem. Všichni jmenovaní čs. soudruzi vyzdvihovali skutečnost, že obsah článku v ND byl přijat s velkým zájmem a v současné situaci je hodnocen jako příspěvek k prohloubení bratrského svazku.

2. Úvodník ND měl mimořádný ohlas v čs. masových médiích. Obsáhlé pasáže byly citovány ve zpravodajské relaci čs. televize už 18.8.

19.8. přinesly nejdůležitější deníky, mezi nimi Rudé právo,³ Pravda (ústřední orgán KS Slovenska, Bratislava), jakož i deník čs. lidové armády (21.8.), takřka doslovné znění úvodníku ND. Delší výtahy přinesly rovněž noviny spřátelených čs. stran a okresní orgány KSČ.

Široká publicita zdůrazňuje vysokou politickou hodnotu, jakou Komunistická strana Československa a jiné společenské síly v ČSSR připisují postoji NDR v současné diskusi o hodnocení srpnových událostí 1968.

¹ Srv. dok. 12, pozn. 4.

² Překlad článku z *ND* byl skutečně mezi podklady jednání předsednictva ÚV KSČ 18. srpna odpoledne (srv. dok. 12, pozn. 1 a 4).

³ Srv. dok. 12, pozn. 5.

14

15. září 1989, Praha. – Zpráva o názorech Jana Fojtíka na aktuální politickou situaci.

S. Fojtík dal ve svém pohovoru se s. Günterem Pötschkem¹ dne 14. 9. najevo své uspokojení z intenzivní výměny názorů mezi SED a KSČ a vyslovil se pro její další pokračování.

Jan Fojtík charakterizoval kampaň proti NDR vedenou jistými politiky a kruhy NSR jako široce založenou a dobře připravenou sabotáž v souvislosti se 40. výročím NDR. Vedení KSČ ji hodnotí jako součást zesíleného generálního útoku proti socialistickým zemím, který je nyní diferencovaně, s využitím situace v SSSR, PLR a MLR, veden se znásobeným úsilím.

Tento postup protivníka musí být pečlivě analyzován a z něho vyvozena řada závěrů. S. Fojtík vyslovil politování nad tím, že v současnosti se těmto koordinovaným útokům bohužel nedostává principiální odpovědi všech socialistických zemí, nýbrž že každá strana proti nim vystupuje víceméně osamoceně. KSČ prý bude SED v jejím postupu proti pokusům o vměšování NSR i nadále podporovat.

S. Pötschke poděkoval za cennou podporu NDR, kterou jí poskytují čs. média, v první řadě za komentář ČTK.²

Poslední plénum MSDS zhodnotil s. Fojtík tak, že jeho jednání znovu ozřejmilo nebezpečí rozštěpení MSDS.³ Podle prvních vyhodnocení došlo prý k podpoře linie generálního tajemníka s. Grosze s. Nyersem. Németh naproti tomu zastává stanoviska, která ukazují, že „chce ještě překonat Pozsgaye“.⁴

Vývoj v Maďarsku a Polsku oslabuje mnohostrannou spolupráci v rámci Varšavské smlouvy a RVHP. S dovoláváním se suverenity se tam prý dějí pokusy vyvázat se z mnohostranných závazků, místo aby uvažovali, jak lze v nových podmínkách utvářet spolupráci se socialistickými zeměmi.

O tom by se mělo hovořit i na poradě ideologických tajemníků v Berlíně.⁵ KSČ chce přispět k tomu, jak řekl, aby tato myšlenka byla při nadcházejících poradách tajemníků pro ideologii, zahraniční politiku a hospodářství výrazněji propracována, a připravit tak obsahovou základnu pro setkání generálních tajemníků.

KSČ se orientuje na plnění přijatých národohospodářských úkolů a na přípravu 18. sjezdu strany. Základní organizace zvláště zdůrazňují nezbytnost důsledně pokračovat v principiální politice KSČ. Situace v kruzích inteligence a mezi mládeží je odlišná. Zde částečně došlo k podpoře požadavků opozičních sil po „větší míře demokracie etc.“. Dějí se tak pokusy ustavit v současné době společný výbor „Občanské hnutí za svobodu“. Je přitom zajímavé, že zástupci opozičních skupin, i Dubček, mají obavy z toho, že čas pracuje proti nim. Proto se pokoušejí současnou situaci v Maďarsku a Polsku využít k zesíleným anti-socialistickým akcím.

Tyto procesy přizívají situace v Sovětském svazu. Výrok Jelcina, že SSSR hrozí občanská válka a že počítá s 20 mil. mrtvých, ukazuje, s jakou bezskrupulózností se jistí lidé pokoušejí sledovat své cíle.⁶

Jestliže už je řeč o renesanci socialismu, řekl, pak je přece nezbytné napřít všechno úsilí k tomu, aby se spolupráce pozvedla na vyšší úroveň, a ne usilovat o demontáž socialismu. Důležitý úkol ideologické práce spatřuje KSČ v tom, aby se lidem důrazněji zpřístupňovaly hodnoty socialismu. S. Fojtík zdůraznil, že se těší na to, až bude příští týden spolu se s. Hagerem jednat o tom, jak dál v ideologické práci.⁷

¹ Günter Pötschke, kandidát ÚV SED a ředitel východoněmecké tiskové agentury ADN.

² Komentář ČTK z 12. září se týkal především emigrační vlny občanů NDR, kteří se v té době uchýlili mj. na pražskou ambasádu NSR. Otištěn v *RP* 13.9.1989 (s. 1).

³ Plénium ÚV MSDS se konalo 1. září, 2. září pak proběhlo separátní jednání obou soupeřících skupin: ortodoxní (Společnost Ference Münnicha) a reformní (Reformní kroužky). Již o pět týdnů později, 7. října, delegáti mimořádného 14. sjezdu stranu rozpustili.

⁴ Zmínění politici tvořili čtyřčlenné předsednictvo – v červnu nově vytvořený nejvyšší orgán MSDS. Zatímco Károly Grosz patřil k centristické či spíše ortodoxní části vedení MSDS, předsednictvo ovládala reformní trojice – Rezső Nyers, Miklós Németh (zároveň předseda vlády) a Imre Pozsgay.

⁵ Porada tajemníků pro ideologickou práci se konala v Berlíně 21. a 22. září.

⁶ Týká se patrně Jelcinovy návštěvy USA, která proběhla v první polovině září. Boris Jelcin, který v té době již stál mimo vedení KSSS a byl pouhým poslancem, pronesl v USA mnoho kontroverzních výroků.

⁷ S Kurtem Hagerem, předsedou ideologické komise ÚV SED, jednal Fojtík 21. září v Berlíně.

15

17. listopadu 1989, Praha. – Telegram Egonu Krenzovi o přípravě jeho návštěvy Československa a o názorech vedení KSČ na aktuální politickou situaci v NDR.

Ke Tvé nadcházející návštěvě v Praze¹ bych Ti chtěl sdělit následující informace:

1. Program tohoto pobytu zůstal v té podobě, v jaké Ti byl sdělen na 17. 11. Na letišti Tě přivítají soudruzi Jakeš, Husák, Lenárt, Štěpán a Fojtík. Tvůj rozhovor se s. Jakešem se bude konat v budově ústředního výboru, oběd, následující návštěva u prezidenta a na to navazující závěrečný rozhovor se s. Jakešem budou na Hradě. Ještě se uvažuje o tom, zda by se krátké setkání generálních tajemníků se zástupci masmédií NDR a ČSSR bezprostředně poté nemělo rovněž konat na Hradě, a nikoli na letišti.

2. S. Jakeš Tě poprosí, abys Váš rozhovor započal aktuální informací o situaci v NDR. Pohovoří pak o některých otázkách politiky KSČ v souvislosti s přestavbou. Pokud jsem vyrozuměl z rozhovorů se ss. Lenártem, Štěpánem (který Tě srdečně pozdravuje a přeje Ti všechno nejlepší) a se soudruhy z mezinárodního oddělení, pohovoří s. Jakeš o dalším rozvoji bilaterální spolupráce v obecné rovině. Pozornost se přitom soustředí na přání, aby si generální tajemníci i soudruzi ze stranického vedení obou zemí pravidelně vyměňovali názory na aktuální otázky vnitřní politiky NDR a ČSSR a na otázky mezinárodního vývoje.

Vedoucí soudruzi ČSSR předpokládají, že NDR vzdor problémům v našem národním hospodářství dostojí dohodnutým závazkům v hospodářské spolupráci.

Doufají, že vlivem hospodářské reformy se některé otázky přímých vztahů budou moci vyvíjet příznivěji. S. Lenárt v rozhovoru se mnou nadhodil otázku, zda by nebylo užitečné uvažovat o zintenzivnění spolupráce při výrobě osobních vozů, aby bylo možno společně rychleji řešit příslušné potřeby NDR a ČSSR.

3. Současný vývoj v NDR sledují s. Jakeš a ostatní soudruzi ze stranického vedení, jakož i funkcionáři stranického a státního aparátu, ale i rozsáhlé skupiny obyvatelstva ČSSR, velmi pozorně.

Jsou překvapeni tempem a rozsahem vývoje a změn za poslední měsíce a ve stále větší míře jim dělá starosti to, jaké následky budou mít u nás probíhající procesy pro ČSSR. Média velmi podrobně reprodukovala Tvé projevy na 10. plénu,² v Lidové komoře³ a v televizi.⁴ Směrnice akčního programu, 10. pléna⁵ a vládního prohlášení ze 17.11.⁶ jsou přijímány vesměs souhlasně.

Jeden z prvních závěrů pro praxi v ČSSR spočívá v tom, že postoj vůči demonstračním studentské mládeže, které lze očekávat tento víkend i později, bude podobný jako u nás.

Jako výsledek vyhodnocení našeho postupu v těchto otázkách obdržely bezpečnostní složky pokyn, aby napříště neužívaly vodní děla a obušky. Tato směrnice není podporována všemi funkcionáři v okresech, protože panují obavy, že zástupci Charty 77 a dalších opozičních skupin tak budou povzbuzeni k akcím proti KSČ. Kurs SED k obnově socialismu v NDR nastoupený na 9. plénu⁷ je vesměs vítán. Kromě principiálních důsledků si zde od této politiky k posílení socialismu slibují i lepší atmosféru ve spolupráci mezi SED a KSČ i mezi NDR a ČSSR. K tomu, jak mi vyložili vedoucí soudruzi, prý náleží i to, že se skončuje „s minulou politikou stálého poručíkování a povýšeneckého mentorování“. Mnozí soudruzi v ČSSR jsou znepokojeni tím, že nové vedení NDR je nuceno mnoho důležitých otázek své politiky řešit ve velmi krátké době a pod „tlakem zevnitř a zvenčí“.

Starosti jim dělá především to, jaké politické a ekonomické důsledky bude mít cestování do Spolkové republiky, očekávané změny prezentace marxismu-leninismu na školách a na školách vysokých, a souhlas se všeobecnými tajnými volbami. Existují obavy z toho, že při takových volbách nezíská SED žádoucí většinu ani na komunální, ani na centrální úrovni.

S. Jakeš a soudruzi z vedení mají radost z toho, že svou návštěvu konáš už nyní a dáváš tak najevo, jaký význam SED přisuzuje spolupráci s ČSSR.

¹ Krenzova návštěva, plánovaná na 21. listopad, se již neuskutečnila.

² Projev z 8. listopadu otisklo *ND* 9.11.1989 (s. 3–6), *RP* uveřejnilo výtah tentýž den (s. 7).

³ Projev v parlamentu 24. října, kdy byl Egon Krenz zvolen předsedou Státní rady NDR, otisklo *ND* 25.10.1989 (s. 1–2), v *RP* tentýž den výtah (s. 1, 7).

⁴ Televizní a rozhlasový projev k občanům NDR 3. listopadu otisklo *ND* 4./5.11.1989 (s. 1), výtah v *RP* 4.11.1989 (s. 1).

⁵ 10. plénum ÚV SED zasedalo 8. až 10. listopadu 1989.

⁶ 17. listopadu 1989 se ujala úřadu nová vláda NDR v čele s Hansem Modrowem.

⁷ 9. plénum SED zasedalo 17. a 18. října 1989, z funkce generálního tajemníka odstoupil Erich Honecker a na jeho místo byl zvolen Egon Krenz.

16

27. listopadu, Praha. – Zpráva o představách vedení KSČ o možnostech řešení probíhající politické krize.

Na základě informace vedoucího oddělení pro mezinárodní politiku ÚV KSČ s. M. Štefaňáka o mimořádných zasedáních pléna z 24./25 a 26./27.11.,¹ jakož i poté následujícího rozhovoru s jiným členem ÚV, bych vám chtěl předat následující informace o jednotlivých otázkách zmíněných zasedání:

1. Volba předsednictva a sekretariátu ÚV

[...]²

2. Volba nového prezidenta

Vedení strany se přiklání k názoru, že v souvislosti s bývalými tradicemi v ČSSR má být tato funkce vykonávána osobností, která nenáleží žádné straně. Počítá se s tím, že obě současná velká opoziční uskupení (Občanské fórum a klub Obroda) na ni budou nominovat Václava Havla, resp. Alexandra Dubčeka. Za takové konstelace se členové ÚV ve své většině vysloví pro volbu Alexandra Dubčeka. Dá se očekávat, že KS Slovenska ho vbrzku politicky rehabilituje, aniž ho však znovu přijme do strany.

3. Předseda vlády ČSSR

S. Adamec požádal předsednictvo poprvé v červnu tohoto roku a podruhé v říjnu, aby ho po kritice jeho činnosti jakožto předsedy vlády, kterou provedl s. Zavadil a rovněž s. Jakeš, této funkce zprostilo. Předsednictvo jeho žádosti v obou případech nevyhovělo.³ S. Adamec byl na včerejším zasedání požádán, aby opět převzal funkci ministerského předsedy ve vládě, kterou bude nutno nově zvolit. Odmítl to. Jako o možném kandidátovi na nového šéfa vlády se hovoří o Josefu Komárkovi (ředitel výzkumného ekonomického ústavu AV).⁴ K. je autorem dvou koncepcí rozvoje národního hospodářství ČSSR v 90. letech, které předsednictvo ÚV KSČ v létě a brzy na podzim projednávalo a odmítlo.⁵ Vyslovoval se tam pro socialistické tržní hospodářství a důslednou proměnu struktury čs. národního hospodářství. (Snížení produkce oceli z 12 na 7 mil. t, produkce obilí z 12 na 8 mil. t, zastavení těžby černého uhlí.)

4. Koncepční a kádrová příprava mimořádného sjezdu strany

Na zasedání krajského aktivu hlavního města 28.12. mají být jako návrh akčního programu, jež by měl mimořádný sjezd potvrdit, zveřejněny jeho teze. V protikladu k mnoha návrhům přijalo včerejší plénum usnesení, že delegáty mimořádného sjezdu budou volit konference okresních delegátů, a nikoli základní organizace.

5. Politika dialogu

Včerejší zasedání ÚV potvrdilo návrh soudruha Urbánka, aby se se zástupci Občanského fóra (OF) a klubu Obroda vedly separátní rozhovory.⁶ Dialog se zástupci OF má být nadále veden na úrovni Národní fronty, bude spadat do kompetence předsedy vlády a účastní se ho význační zástupci ostatních stran. Dialog s klubem Obroda (bývalí členové KSČ, kteří byli po r. 68 vyloučeni ze strany) povedou členové stranického vedení. Začal už o víkend. Hovořili spolu tajemník ÚV s. Zajíc, na druhé straně Císař a Mencl.⁷ (Mencl byl do 68. šéfem vojenské akademie.) Rozhovory budou tento týden pokračovat. V centru zájmu je výměna názorů na politický systém, novou ústavu, budoucí volby, tiskový zákon, zákon o spolcích a zákon shromažďovací, a rovněž hodnocení událostí 1968. C. a M. projeví ochotu spolupracovat s KSČ na „socialistické platformě“. Počítá se s tím, že zanedlouho se do ČSSR vrátí Mlynář, aby se účastnil dialogu.

Situace v ČSSR a v KSČ byla na obou plenárních zasedáních hodnocena jako velmi obtížná a rozporuplná. Je prý podobná situaci v NDR. Postup a požadavky opozičních seskupení rovněž velmi silně připomínají analogickou situaci u nás. Včerejší plenární zasedání se po dlouhé a kontroverzní diskusi vyslovilo pro to, aby nová politická situace byla řešena politickými prostředky, přitom však bylo mnoho diskutérů, kteří se vyslovovali pro „administrativní řešení“. Pocházejí především ze slovenského prostoru, ze severní Moravy a ze severních Čech. Plénium vzalo s ulehčením na vědomí, že televizní vystoupení soudruha Urbánka z 25.11.⁸ bylo „jako krédo“ budoucí politiky KSČ dobře přijato. Všichni členové ÚV a vedoucí soudruzi z ministerstev byli pověřeni, aby okamžitě vyjeli do krajských a okresních stranických organizací, aby tam pomáhali tuto linii prosazovat.

Úkol KSČ spočívá v tom, aby studenti, kteří se po dnešní generální stávce vysloví pro ukončení stávky, stále více oddělovala od OF, aby tak omezila masový charakter demonstrací. Ústřední orgán OF se vyslovil pro to, aby stávková pohotovost zůstala zachována. Jeho ideje popularizuje především centrální čs. televize, v níž bylo založeno podnikové OF, které převzalo celé vysílání zcela do své režie. S. Adamec byl jménem předsednictva požádán, aby na základě zákona o státním podniku situaci v televizi změnil. (Jmenování nového ředitele a dalších členů vedení, prosazení materiálních a finančních opatření etc.) Ve stranickém vedení se počítá s tím, že relativně klidná situace v krajích a okresech, po celém zemědělském venkově, bude postupně umírňovat emocemi nabitou situaci v Praze a Bratislavě.

¹ Protokol z obou zasedání ÚV KSČ vyšel knižně: *Poslední hurá*: Stenografický záznam z mimořádných zasedání ÚV KSČ 24. a 26. listopadu 1989. Praha 1992.

² Vynechána 1 strana standardní informace o průběhu zasedání a nejdůležitějších personálních změnách.

³ Adamec připomněl obě žádosti o uvolnění z funkce předsedy federální vlády na zasedání ÚV KSČ 24. listopadu (*Poslední hurá*, s. 22). 26. června v tomto smyslu informoval Jakeše, 27. října přednesl takový návrh na schůzi předsednictva. V materiálech z dotyčného jednání předsednictva ÚV (*SÚA, A ÚV KSČ*, P 133/89) ovšem žádná zmínka o Adamcově návrhu rezignace není.

⁴ Míňen Valtr Komárek, ředitel Prognostického ústavu ČSAV.

⁵ V archívních dokumentech z jednání předsednictva ÚV KSČ z léta a podzimu 1989 (*SÚA, A ÚV KSČ*, P 119–138/89) není o projednávání koncepce Komárkova týmu žádná zmínka.

⁶ Poněkud nepřesná informace. Urbánek v zahajovacím projevu jednání ÚV KSČ 26. listopadu jen informoval o tom, že jednání s Obrodou a Občanským fórem byla zahájena, a vyslovil se pro jejich pokračování (*Poslední hurá*, s. 157). Usnesení ze zasedání 26. listopadu pak pouze stručně konstatuje, že ÚV KSČ „bere na vědomí informaci o dialogu se zástupci Obrody a Občanského fóra s tím, že v něm bude pokračováno“ (*tamtéž*, s. 226).

⁷ 26. listopadu proběhlo jednání, které za KSČ vedl tajemník ÚV Miroslav Zajíc a vedoucí oddělení společenských organizací ÚV Jan Bouchal, za Obrodu místopředsedové výkonného výboru Vojtěch Mencl a Josef Domaňský a člen výkonného výboru Čestmír Císař. Zajíc informoval o jednání tentýž den ÚV (*Poslední hurá*, s. 172–173). Srv. také KOKOŠKA, Stanislav – KOKOŠKOVÁ, Zdeňka: *Obroda: Klub za socialistickou přestavbu. Dokumenty*. Praha 1996, dok. č. 84, s. 172–173. Poněkud ožehavou skutečnost, proč Obroda přistoupila na separátní rozhovory s KSČ, vysvětloval v interview pro *Zemědělské noviny* (2.12.1989) Čestmír Císař (srv. *Obroda*, dok. č. 90, s. 179–181).

⁸ Otisklo RP 27.11.1989 (s. 2).

Bibliografie

Bibliografický přehled zachycuje zahraniční knihy, sborníky a články z odborných časopisů za období 1994–1996. Soupis má výběrový charakter. Počítačová databáze knih a článků je přístupná ve studovně Ústavu pro soudobé dějiny.

Zpracovali Věra Břeňová, Slavěna Rohlíková a Oldřich Tůma.

Schéma:

I. Historiografie

- I.A Obecné problémy historiografie
- I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce
- I.C Bibliografie
- I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky

II. Společenské vědy, publicistika, právo

- II.A Ekonomie
- II.B Filozofie, politologie, publicistika
- II.C Sociologie, demografie
- II.D Právo

III. Prameny

- III.A Projevy, stati
- III.B Dokumenty, fotografie
- III.C Memoáry, deníky, svědectví
- III.D Rozhovory
- III.E Dopisy

IV. Chronologická část

- IV.A 1918–1939
- IV.B 1939–1945
- IV.C 1945–1948
- IV.D 1948–1967
- IV.E 1968–1969
- IV.F 1970–1989
- IV.G 1990–1996
- IV.H Více období
(mimo tituly uvedené pod V.A – G)

V. Tematická část

- V.A Střední a východní Evropa
- V.B Československé a české vztahy se zahraničím
(mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy
- V.D Česko/československo-německé vztahy
- V.E Židé v Československu
- V.F Osobnosti, biografie
- V.G Kultura, umění, literatura

I. Historiografie

IA Obecné problémy historiografie

- IGNATOW, Assen 1
Das russische geschichtsphilosophische Denken : Grundmotive und aktuelle Resonanz / Assen Ignatow. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1996. - 40 s. - (Berichte des BIOst ; 5/1996)
- LEMON, M. C. 2
The discipline of history and the history of thought / M. C. Lemon. - London : Routledge, 1995. - 288 s.
- MANNOVÁ, Elena - DANIEL, David Paul 3
A Guide to Historiography in Slovakia / Zost. Elena Mannová, David Paul Daniel. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1995. - 209 s.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard 4
Interpretácie fašizmu historiografiou SRN : 1945-1990 / Eduard Nižňanský. - Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1995. - 178 s. - (Monografie a štúdie)
- PETER, Matthias - SCHRÖDER, Hans-Jürgen 5
Einführung in das Studium der Zeitgeschichte / Matthias Peter, Hans-Jürgen Schröder. - Paderborn : F. Schöningh, 1994. - 343 s.
- RIOUX, Jean-Pierre 6
Pour une histoire de l'Europe sans adjectif / Jean-Pierre Rioux. - In: Vingtième Siècle. - 50, (1996), s. 101-110.
- ROTHERMUND, Dietmar 7
Geschichte als Prozess und Aussage : Eine Einführung in Theorien des historischen Wandels und der Geschichtsschreibung / Dietmar Rothermund. - München : Oldenbourg, 1994. - 240 s.
- TABU 8
Tabu und Geschichte : Zur Kultur des kollektiven Erinnerns / Hrsg. von Peter Bettelheim, Robert Streibel. - Wien : Picus, 1994.
- VÁŠÍČEK, Zdeněk 9
L'archéologie, l'histoire, le passé : Chapitres sur la présentation, l'épistémologie et l'ontologie du temps perdu / Zdeněk Vašíček. - Sceaux : Kronos B.Y. Ed., 1994. - 274 s.

Viz též: 21

I.B Archivy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce

- ITH 10
Die ITH [Internationale Tagung der Historiker] und ihre „Linz Konferenzen“ = The ITH and its „Linz Conferences“. - Wien : ITH, 1994. - 76 s. : fotogr.
- LAVICA 11
Lavica - hodnoty, prax, perspektívy : Zborník vystúpení zo seminára. - Bratislava : Nadácia L. Novomeského, 1995. - 74 s.
- PARLAMENTNÁ 12
Parlamentná demokracia a formovanie občianskej spoločnosti. - Prešov : Katedra sociálno-politologických vied FF UPJŠ, 1995. - 280 s.
- ROUSSELLIER, Nicolas 13
Le Congrès international des sciences historiques de Montréal entre académisme et ouverture / Nicolas Roussellier. - In: Vingtième Siècle. - 49, (1996), s. 143-145.
- SLOVAKIA 14
Slovakia plus : Zborník príspevkov z 2. zasadnutia Stálej konferencie slovenskej inteligencie / Zost. Ladislav Lysák, Dušan Hudec ... [aj.]. - Bratislava : Stála konferencia Slovakia plus, 1994. - 235 s. : fotogr.
- SLOVAKIA 15
Slovakia plus : Zborník príspevkov z 3. zasadnutia Stálej konferencie slovenskej inteligencie / Zost. Mojmir Benža, Ján Kačala, Ladislav Lysák. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie, 1995. - 220 s. : fotogr.
- SUPPAN, Arnold 16
Tätigkeitsbericht des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts (OSI) 1995 / Arnold Suppan. - In: Österreichische Osthefte. - 37, 4 (1995), s. 879-938.
- ŠENTALINSKIJ, Vitalij 17
The KGB'S Literary Archive / Vitalij Šentalinskij. - London : The Harvill Press, 1995. - x, 322 s.

I.C Bibliografie

- SEDLIAKOVÁ, Alžbeta 18
Historiografia na Slovensku : 1990-1994 : Výberová bibliografia / Zost. Alžbeta Sedliaková. - Bratislava : Historický ústav SAV, 1995. - 188 s.

I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky

- ARMS, Thomas S. 19
Encyclopedia of the Cold War / Thomas S. Arms. - B.m. : Fact on File, 1994. - 750 s.
- CRAIG, Gordon A. - 20
LOEWENHEIM, Francis L.
The Diplomats : 1939-1979 / Ed. by Gordon A. Craig, Francis L. Loewenheim. - Princeton : Princeton University, 1994. - xvi, 747 s.
- GESCHICHTE 21
Geschichte lesen : Ein historisches Brevier / Hrsg. von Margit Ketterle ; Vorw. von Wolfram Göbel ; Nachw. von Heinz Friedrich. - Berlin : Deutscher Taschenbuch, 1994. - 390 s.
- THE WORLD 22
The World Almanac and Book of Facts : 1995 / Ed. by Robert Famighetti. - Mahwah : World Almanac Books, 1995. - 975 s.

II. Společenské vědy, publicistika, právo*II.A Ekonomie*

- FRYDMAN, R. - 23
RAPACZYNSKI, A.
Privatization in Eastern Europe: Is the State Withering Away? / R. Frydman, A. Rapaczynski. - Budapest : Central European University Press, 1994. - xv, 221 s.

II.B Filozofie, politologie, publicistika

- BADER, Veit-Michael 24
Rassismus, Ethnizität, Bürgerschaft : Soziologische und philosophische Überlegungen / Veit-Michael Bader. - Münster : Westfälisches Dampfboot, 1995. - 181 s.
- BÉDARIDA, François 25
Phénomène national et état-nation d'hier à aujourd'hui / François Bédarida. - In: Vingtième Siècle. - 50, (1996), s. 4-12.
- BEETHAM, David 26
Defining and Measuring Democracy / Ed. David Beetham. - London : SAGE, 1994. - 240 s.

- BILLIG, Michael 27
Banal Nationalism / Michael Billig. - London : SAGE, 1996. - 208 s.

- FURET, François 28
Das Ende der Illusion : Der Kommunismus im 20. Jahrhundert / François Furet. - München : Piper, 1996. - 724 s.

- GLAESSNER, Gerd-Joachim 29
Kommunismus - Totalitarismus - Demokratie : Studien zu einer säkularen Auseinandersetzung / Gerd-Joachim Glaessner. - Frankfurt/Main : Lang, 1995. - 279 s. - (Berliner Schriften zur Demokratieforschung ; Bd. 1)

- HAHN, Eva 30
Die „tschechische Frage“ von Masaryk bis Havel / Eva Hahn. - In: Transit. - 10, (1995), s. 162-173.

- MANENT, Pierre 31
An intellectual history of liberalism / Pierre Manent. - Princeton : Princeton University Press, 1994. - xviii, 128 s.

- PERIWAL, Sukumar 32
Notions of Nationalism / Ed. by Sukumar Perival. - Budapest : Central European University Press, 1995. - x, 247 s.

- PETER, Rolf 33
Innerparteiliche Säuberungen im kommunistischen Herrschaftssystem : Ein internationales Forschungsprojekt / Rolf Peter. - In: Deutschland Archiv. - 29, 3 (1996), s. 467-468.

- ROUSSELLIER, Nicolas 34
Déconstruire l'état-nation : Travaux et discussions / Nicolas Roussellier. - In: Vingtième Siècle. - 50, (1996), s. 13-22.

- SCHULZE, Hagen 35
Staat und Nation in der europäischen Geschichte / Hagen Schulze. - B.m. : C. H. Beck, 1994. - 400 s.

- SOZIALISMUS 36
Sozialismus : Ende oder Aufbruch?. - Graz : Stocker, 1994. - 148 s.

- Viz též: 1, 11, 12, 14, 40, 41, 65, 73, 75, 77, 79, 81, 94, 101, 103

II.C Sociologie, demografie

- ROŠKO, Róbert 37
Smer moderné občianstvo / Róbert Roško. - Bratislava : Sociologický ústav SAV, 1995. - 108 s.

ZWISCHEN KONFRONTATION 38
 Zwischen Konfrontation und Kompromiss : Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa als historisches Problem der 30er-40er Jahre. - München : Oldenbourg, 1995.

Viz též: 24, 88, 106, 107

II.D Právo

DRGONEC, Ján 39
 Tlačové právo na Slovensku / Ján Drgonec. - Bratislava : Archa, 1995. - 191 s.

III. Prameny

III.A Projevy, stati

HAVEL, Václav 40
 Democracy's forgotten dimension / Václav Havel. - In: Journal of Democracy. - 6, 2 (1995), s. 3-10.

HAVEL, Václav 41
 Intellektuelle in die Politik! / Václav Havel. - In: Transit. - 10, (1995), s. 156-161.

III.B Dokumenty, fotografie

ARCHIV 42
 Archiv novejšej istorii Rossii. Tom 2, Osobaja papka V. M. Molotova : Iz materialov Sekretariata NKVD-MBD SSSR 1944-1956 : Katalog dokumentov / Sost. E. D. Grin'ko, L. C. Kudrjavceva, O. V. Edel'man. - Moskva : Blagovest, 1994. - 219 s. - (Serija Katalogi)

DOKUMENTY 43
 Dokumenty vnešnej politiki : 1940 god. - Moskva : Meždunarodnyje otnošenija, 1995.

PROCACCI, Giuliano 44
 The Cominform : Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949 / Ed. Giuliano Procacci. - Milano : Feltrinelli, 1994. - xxviii, 1054 s.

ŠŤOVIČEK, Ivan - 45
 VALENTA, Jaroslav
 Czechoslovak-Polish negotiations of the establishment of confederation and alliance, 1939-1944 : Czechoslovak diplomatic documents / Ed. Ivan Štoviček, Jaroslav Valenta. - Prague : Karolinum, 1995. - 449 s.

WERTH, Nicolas - 46
 MOULLEC, Gael
 Rapports secrets soviétiques 1921-1991 : La société russe dans les documents confidentiels / Nicolas Werth, Gael Moulec. - Paris : Gallimard, 1994. - 699 s.

III.C Memoáry, deníky, svedectví

BOMBÍKOVÁ, Petra - 47
 ANTALOVÁ, Ingrid
 Ešte s vami pobudnúť : Spomínanie na Dominika Tataru / Zost. Petra Bombíková, Ingrid Antalová. - Bratislava : PT, 1994. - 141 s. : fotogr.

BOWER, Tom 48
 The Perfect English Spy : Sir Dick White and the Secret War 1935-90 / Tom Bower. - London : Heinemann, 1995. - xiv, 426 s. : fotogr.

GAŠPARÍKOVÁ-HORÁKOVÁ, Anna 49
 U Masarykovcov : Spomienky osobnej archivárky T. G. Masaryka / Anna Gašparíková-Horáková. - Bratislava : Academic electronic press, 1995. - 303 s. : fotogr.

PAVLO, Ľudovít 50
 Na vlnách času / Ľudovít Pavlo. - Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1995. - 158 s., 4 s. obr. príl.

SOMMER-LEFKOVITS, Elisabeth 51
 Aj vy ste v tomto pekle? : Spomienky na zlovestné časy 1944-1945 / Elisabeth Sommer-Lefkovits. - Košice : Domino Press, 1995. - 103 s. : fotogr.

SPITZER, Martin 52
 Kde ostalo srdce / Martin Spitzer. - Bratislava : Slovenské národné múzeum, 1995. - 211 s.

SZABÓ, Rafael 53
 Oklamaná mladosť : Svedectvo doby : Osudy spišských Nemcov za druhej svetovej vojny / Rafael Szabó. - Košice : Dolinár, 1995. - 174 s.

TATARKA, Dominik 54
 Hovory o kultúre a občovaní / Dominik Tataraka ; Predslov Václav Černý ; Editor Ján Mlynárik. - Praha : Ipeľ, 1995. - 169 s. - (Knižnica Vydavateľstva Ipeľ ; Zv. 1)

URBAN, Milo 55
 Sloboda nie je špás : Spomienky dôchodcu. [4. díl pamětí]. / Milo Urban. - Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1995. - 149 s. - (Vybrané spisy Mila Urbana ; Zv. 8)

Viz též: 8

IV. Chronologická část

IV.A 1918–1939

DEÁK, Ladislav 56
Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918-1920 / Zost. Ladislav Deák. - Martin : Matica slovenská, 1995. - 181 s.

HALLON, Eudovít 57
Industrializácia Slovenska : 1918-1938 : Rozvoj alebo úpadok? / Eudovít Hallon. - Bratislava : Veda, 1995. - 211 s.

RUSSKAJA 58
Russkaja, ukrajinskaja i beloruskaja emigracija v Čechoslovakii meždu dvumja mirovymi vojnami : Rezul'taty i perspektivy issledovanij : Fondy Slavjanskoj biblioteki i pražskich archivov : Sbornik dokladov. T. 1-2. - Praha : Slovanská knihovna, 1996. - 989 s.

RUSSKLJE 59
Russkije v Prague : 1918-1928 / Red. S. P. Postnikov. - Praha : Národní knihovna, 1995. - 343 s.

Viz též: 49, 93

IV.B 1939–1945

FREMAL, Karol 60
Zborník k 50. výročiu Slovenského národného povstania / red. Karol Fremal. - Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 1994. - 111 s.

Viz též: 43, 51, 93, 102

IV.C 1945–1948

ADIBEKOV, Grant Mkrtyčevič 61
Kominform i poslevojnennaja Jevropa 1947-1956 / Grant Mkrtyčevič Adibekov. - Moskva : Rossijska Molodaja, 1994. - 233 s.

MICHÁLEK, Slavomír 62
Nádeje a vytriezvenia : Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945-1951 / Slavomír Michálek. - Bratislava : Veda, 1995. - 186 s. - (Dejiny a fakty)

Viz též: 42, 44, 74, 85

IV.D 1948–1967

OD DIKTATÚRY 63
Od diktatúry k diktatúre : Slovensko v rokoch 1945-1953 / Editor Michal Barnovský. - Bratislava : Veda, 1995. - 196 s.

PEŠEK, Jan 64
Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948-1953 / Jan Pešek. - Bratislava : Veda, 1996. - 167 s. - (Dejiny a fakty)

Viz též: 42, 50, 61, 62

IV.E 1968–1969

Viz: 54

IV.F 1970–1989

Viz: 112

IV.G 1990–1996

GARTON ASH, Timothy 65
Prag : Intellektuelle und Politiker / Timothy Garton Ash. - In: Transit. - 10, (1995), s. 136-155.

RUPNIK, Jacques 66
The post-totalitarian blues / Jacques Rupnik. - In: Journal of Democracy. - 6, 2 (1995), s. 61-73.

SZABÓ, Máté 67
Politischer Protest und Mobilisierung von Bürgern im Spiegel der Presse in der Slowakei, Slowenien und Ungarn 1993 / Máté Szabó. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1996. - 32 s. - (Berichte des BIOst ; 24/1996)

Viz též: 18, 22, 71, 72, 80, 83, 94, 98, 99, 104, 105, 108, 109, 110, 114, 120

IV.H Více období

(mimo tituly uvedené pod V.A – G)

LEAVER, Richard 68
Post Cold War Order / Richard Leaver. - B.m. : Paul & Company, 1994. - 192 s.

ORIGINS 69
Origins of the Cold War : An International History / Ed. by Melvin P. Leffler. - London : Routledge, 1994. - xiii, 322 s.

- SCHNEIDER, Eleonora 70
Politische Eliten in der Ex-Tschechoslowakei.
Teil 2. / Eleonora Schneider. - Köln : Bundesin-
stitut für ostwissenschaftliche und internationa-
le Studien, 1996. - 39 s. - (Berichte des BIOst ;
19/1996)
- Viz též: 4, 20, 46, 48, 97, 111
- V. Tematická část**
- V.A Střední a východní Evropa*
- ALEXANDROVA, Olga 71
Russland und sein „nahes Ausland“: Intergra-
tionsvorstellungen und Ansätze der russi-
schen Integrationspolitik / Olga
Alexandrova. - Köln : Bundesinstitut für ost-
wiss. und internat. Studien, 1995. - 34 s. -
(Berichte des BIOst ; 20/1995)
- AZZI, Giuseppe Ciavarini 72
Survey of Current Political Science Research on
European Integration Worldwide : 1991-
1994 / Ed. Giuseppe Ciavarini Azzi. - Berlin :
Research Committee on European Unificati-
on, 1994. - x, 309 s.
- COLOMER, Josep M. 73
Strategies and outcomes in eastern Europe /
Josep M. Colomer. - In: Journal of Democra-
cy. - 6, 2 (1995), 74-85.
- DUNBABIN, John 74
International Relations since 1945 : A Histo-
ry in Two Volumes / John Dunbabin. - Lon-
don : Longman, 1995. - xx, 513 s.
- FOWKES, Ben 75
The Rise and Fall of Communism in Eastern
Europe / Ben Fowkes. - Houndsmills : Mac-
millan, 1995.
- GEGENWART 76
Gegenwart in Vergangenheit : Beiträge zu
Kultur und Geschichte der Neueren un Neue-
sten Zeit : Festgabe für Friedrich Prinz zu
seinem 65. Geburtstag / Hrsg. von Georg
Jenal. - München : Oldenbourg, 1994. -
470 s.
- HAUNER, Milan 77
Deutschland und Mitteleuropa : Lage und
Wesen / Milan Hauner. - In: Ethnos-Nation.
- 3, 1 (1995), s. 5-16.
- HAYWARD, Jack Ernest - 78
PAGE, Edward
Governing the new Europe / Jack Ernest
Hayward, Edward Page. - Durham : Duke
University Press, 1995. - vi, 417 s.
- HEUBERGER, Valeria 79
Brennpunkt Osteuropa : Minderheiten im
Kreuzfeuer des Nationalismus / Hrsg. v. Va-
leria Heuberger. - Wien : Verl. für Geschichte
und Politik, 1996. - 320 s.
- HÖHMANN, Hans-Hermann 80
Ökonomie, Gesellschaft, Politik: Interdepen-
denzen und Konflikte in der Transition Ost-
europas / Hans-Hermann Höhmann. - Köln :
Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und
internationale Studien, 1995. - 28 s. - (Be-
richte des BIOst ; 38/1995)
- INDELICATO, Alberto 81
Ein verschwendetes Jahrhundert? / Alberto
Indelicato. - In: Europäische Rundschau. - 24,
2 (1996), s. 131-141.
- JUDT, Tony 82
Europa am Ende des Jahrhunderts / Tony
Judt ; Aus dem Engl. v. Bodo Schulze. - In:
Transit. - 10, (1995), s. 5-28.
- KEEN, Mike Forrest - 83
MUCHA, Janusz
Eastern Europe in transformation : the im-
pact on sociology / Mike Forrest Keen, Janusz
Mucha. - Westport : Greenwood Press, 1994.
- xii, 208 s.
- LENDVAI, Paul 84
Zwischen Hoffnung und Ernüchterung : Ref-
lexionen zum Wandel in Osteuropa / Paul
Lendvai. - Wien : Jugen & Volk, 1994. - 428 s.
- LEWIS, Paul G. 85
Central Europe Since 1945 / Paul G. Lewis. -
London ; New York : Longman, 1994. - xv,
352 s.
- LUKACS, John 86
Die Geschichte geht weiter : Das Ende des
zwanzigsten Jahrhunderts und die Wieder-
kehr des Nationalismus / John Lukacs. -
München : P. List, 1994. - 347 s.
- MALCOLM, Neil 87
Russia and Europe : An End to Confrontati-
on? / Ed. Neil Malcolm. - New York : St
Martin's Press, 1994.

- MATYNIA, Elżbieta 88
Grappling with Democracy : Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995) / Edit. by Elżbieta Matynia. - Prague : Sociologické nakladatelství, 1996. - 298 s.
- OPLATKA, Andreas 89
Vermittler gesucht : Ostmitteleuropas regelungsbedürftige Minderheitenfrage / Andreas Oplatka. - In: Europäische Rundschau. - 24, 1 (1996), s. 59-66.
- OSTEUROPA 90
Osteuropa zwischen Nationalstaat und Integration / Hrsg. Georg Brunner. - Berlin : Berlin Verlag, 1995. - 322 s.
- PLASCHKA, Richard 91
Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts / Richard Plaschka ...[aj.]. - Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1996. - 550 s.
- PRADETTO, August 92
Konfrontation durch Integration? : Die Neuordnung Europas nach dem Heissen und dem Kalten Krieg / August Pradetto. - In: Europäische Rundschau. - 24, 1 (1996), s. 99-108.
- RAACK, Richard C. 93
Stalin's Drive to the West, 1938-1945 : The Origins of the Cold War / Richard C. Raack. - Stanford : Stanford University Press, 1995. - viii, 265 s.
- ROSENBERG, Tina 94
The haunted land : facing Europe's ghosts after communism / Tina Rosenberg. - New York : Random House, 1995. - xxiv, 437 s.
- SZAYNA, Thomas 95
Ethnic Conflict in Central Europe and the Balkans : A framework and U. S. policy options / Thomas Szayna. - Santa Monica : RAND, 1994. - xvii, 64 s.
- VON PRAG 96
Von Prag nach Sarajewo : Vertreibung und Wiedergutmachung / Hrsg. von Roland Schnürch, Harald Thomas. - Graz : Stocker, 1996. - 160 s.
- WEINER, Robert 97
Change in Eastern Europe / Robert Weiner. - Westport : Praeger, 1994. - viii, 183 s.
- WNUK-LIPIŃSKI, Edmund 98
After Communism : a multidisciplinary approach to radical social change / Ed. by Edmund Wnuk-Lipiński. - Warsaw : Institute of Political Studies PAS, 1995. - 212 s.
- Viz též: 6, 23, 33, 44, 66, 68, 69, 115, 121
- V.B Československé a české vztahy se zahraničím
(mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- Viz: 45, 62
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy
- AKTUÁLNE 99
Aktuálne problémy Slovenska - december 1994 : Správa zo sociologického výskumu. - Bratislava : Focus, 1994. - 142, 35 s.
- BRUNNER, Georg 100
Die Lage der Ungarn in der Slowakei / Georg Brunner. - In: Europäische Rundschau. - 24, 1 (1996), s. 47-58.
- DARMO, Jozef 101
Zvliekanie hadej kože alebo Slovensko od totality k demokracii : masmédiá, politika, spoločnosť / Jozef Darmo. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia Plus, 1994. - 154 s.
- DOBRIKOVÁ, Mária - GAJDOŠ, Milan 102
Banská Bystrica medená a povstalecká / Mária Dobriková, Milan Gajdoš. - Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 1994. - 104 s. : fotogr.
- HANDŽÁRIK, Július 103
Optikou komentátora : Prierez publikačnej činnosti za roky 1990-1994 / Július Handžárik. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia Plus, 1994. - 117 s.
- KAČALA, Ján 104
Návrat ku koreňom : Komentáre, úvahy, príhovory z rokov 1990-1994 / Ján Kačala. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia Plus, 1994. - 115 s.
- MARKO, Augustín - MARTINICKÝ, Pavol 105
Slovensko-maďarské vzťahy - história a súčasnosť vo faktoch / Augustín Marko, Pavol Martinický. - Bratislava : Signum, 1995. - 83 s.
- RADIČOVÁ, Iveta 106
Malé dejiny česko-slovenských vzťahov. 1-5: 1, Prvá Československá republika ; 2, Druhá svetová vojna, Slovenský štát, Protektorát Čechy a Morava ; 3, Rok 1968 a obdobie normalizácie ; 4, Rok 1942 a roky päťdesiate ; 5, November 1989 a súčasnosť / Iveta Radičová ...[aj.]. - Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 1994-1995. - 119 s. ; 151 s. ; 226 s. ; 172 s. ; 171 s.

- RÓMOVIA 107
Rómovia na Slovensku a v Európe. - Bratislava : Artifex, 1994. - 71 s.
- SLOVENSKÁ 108
Slovenská republika v procese demokratických premien a integrácie Európy : Zborník príspevkov / Zost. Rastislav Tóth. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia plus, 1995. - 74 s.
- SLOVENSKO 109
Slovensko : Voľby 1994 : Príčiny - dôsledky - perspektívy / Editori Soňa Szomolányi, Grigorij Mesežnikov. - Bratislava : Slovenské združenie pre politické vedy, 1994. - 228 s.
- ŠVIDROŇ, Ján 110
Hľadme do budúcnosti : Zamyslenia z rokov 1992-1994 nad otázkami právneho vývoja Slovenskej republiky / Ján Švidroň. - Bratislava : Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia Plus, 1994. - 83 s.
- V BRATSKEJ 111
V bratskej dôvere : Dvadsaťpäť rokov vzájomnosti českej a slovenskej kultúry v Prahe v rokoch 1969-1993 / Zodp. red. M. Kopecký. - Praha : Klub slovenskej kultúry, 1994. - 115 s. : fotogr.
- Viz tiež: 3, 4, 11, 15, 37, 39, 47, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 63, 64, 67
- V.D Česko/československo-německé vztahy
- ABRAMS, Bradley F. 112
Die Vertreibung der Sudetendeutschen und die tschechoslowakische Opposition in den 70er Jahren / Bradley F. Abrams. - In: Transit. - 10, (1995), s. 174-193.
- DEMETZ, Peter 113
Vertriebene und Emigranten : Glosse zu Bradley F. Abrams / Peter Demetz. - In: Transit. - 10, (1995), s. 194-199.
- Viz tiež: 76
- V.E Židé v Československu
- AVINERI, Shlomo 114
Rückkehr in die eigene Geschichte : Ost- und mitteleuropäische Elemente in Israels Kultur und Politik / Shlomo Avineri. - In: Europäische Rundschau. - 24, 1 (1996), s. 125-131.
- FRANEK, Jaroslav 115
Židovská identita včera, dnes a zajtra / Jaroslav Franek ...[aj.]. ; Zost. Peter Salner. - Bratislava : Zing Print, 1995. - 79 s.
- JIRÁSKOVÁ, Marie 116
Kurzer Bericht über drei Entscheidungen : Die Gestapo-Akte Milena Jesenská / Marie Jirásková. - Frankfurt/Main : Neue Kritik, 1996. - 125 s. : fotogr.
- Viz tiež: 51, 52, 118
- V.F Osobnosti, biografie
- BAUER, Stefan 117
Ein böhmischer Jude im Exil : Der Schriftsteller Ernst Sommer (1888-1955) / Stefan Bauer. - München : Oldenbourg, 1995. - 466 s. : fotogr. - (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum ; Bd. 79)
- SLOVO 118
Slovo o Ladislavovi Novomeskom : Seminár pri príležitosti 90. výročia narodenia : Bratislava 12. decembra 1994. - Bratislava : Nadácia L. Novomeského, 1994. - 95 s.
- V.G Kultura, umění, literatura
- KAPLAN, Frank L. 119
Changes in the Czechoslovak and Czech mass media since 1989 : An U.S. perspective / Frank L. Kaplan. - In: East European Quarterly. - 30, 1 (1996), s. 115-129.
- RICHTER, L. - 120
OLSCHOWSKI, H.
Im Dissent zur Macht : Samizdat und Exilliteratur der Länder Ostmittel- und Südosteuropas / Hrsg. v. L. Richter, H. Olschowski. - Berlin : Akademie Verlag, 1995. - 269 s.
- Viz tiež: 47, 55

Jmenný rejstřík

- ABRAMS, Bradley F. 112
 ADIBEKOV, Grant Mkrtyčevič 61
 ALEXANDROVA, Olga 71
 ANTALOVÁ, Ingrid 47
 ARMS, Thomas S. 19
 AVINERI, Shlomo 114
 AZZI, Giuseppe Ciavarini 72
 BADER, Veit-Michael 24
 BARNOVSKÝ, Michal 63
 BAUER, Stefan 117
 BÉDARIDA, François 25
 BEETHAM, David 26
 BENŽA, Mojmír 15
 BETTELHEIM, Peter 8
 BILLIG, Michael 27
 BOMBÍKOVÁ, Petra 47
 BOWER, Tom 48
 BRUNNER, Georg 90, 100
 COLOMER, Josep M. 73
 CRAIG, Gordon A. 20
 ČERNÝ, Václav 54
 DANIEL, David Paul 3
 DARMO, Jozef 101
 DEÁK, Ladislav 56
 DEMETZ, Peter 113
 DOBRÍKOVÁ, Mária 102
 DRGONEC, Ján 39
 DUNBABIN, John 74
 EDEL'MAN, O. V. 42
 FAMIGHETTI, Robert 22
 FOWKES, Ben 75
 FRANEK, Jaroslav 115
 FREMAL, Karol 60
 FRIEDRICH, Heinz 21
 FRYDMAN, R. 23
 FURET, François 28
 GAJDOŠ, Milan 102
 GARTON ASH, Timothy 65
 GAŠPARÍKOVÁ-HORÁKOVÁ, Anna 49
 GLAESSNER, Gerd-Joachim 29
 GÖBEL, Wolfram 21
 GRIN'KO, E. D. 42
 HAHN, Eva 30
 HALLON, Ľudovít 57
 HANDŽARIK, Július 103
 HAUNER, Milan 77
 HAVEL, Václav 30, 40, 41
 HAYWARD, Jack Ernest 78
 HEUBERGER, Valeria 79
 HÖHMANN, Hans-Hermann 80
 HUDEC, Dušan 14
 IGNATOW, Assen 1
 INDELICATO, Alberto 81
 JENAL, Georg 76
 JESENSKÁ, Milena 116
 JIRÁSKOVÁ, Marie 116
 JUDT, Tony 82
 KAČALA, Ján 15, 104
 KAPLAN, Frank L. 119
 KEEN, Mike Forrest 83
 KETTERLE, Margit 21
 KOPECKÝ, M. 111
 KUDRJAVCEVA, L. C. 42
 LEAVER, Richard 68
 LEFFLER, Melvin P. 69
 LEMON, M. C. 2
 LENDVAI, Paul 84
 LEWIS, Paul G. 85
 LOEWENHEIM, Francis L. 20
 LUKACS, John 86
 LYSÁK, Ladislav 14, 15
 MALCOLM, Neil 87
 MANENT, Pierre 31
 MANNOVÁ, Elena 3
 MARKO, Augustín 105
 MARTINICKÝ, Pavol 105
 MASARYK, Tomáš Garrigue 30, 49
 MATYNIA, Elżbieta 88
 MESEŽNIKOV, Grigorij 109
 MICHÁLEK, Slavomír 62
 MLYNÁRIK, Ján 54
 MOULLEC, Gael 46
 MUCHA, Janusz 83
 NIŽŇANSKÝ, Eduard 4
 NOVOMESKÝ, Ladislav 118
 OLSCHOWSKI, H. 120
 OPLATKA, Andreas 89
 PAGE, Edward 78
 PAVLO, Ľudovít 50
 PERIWAL, Sukumar 32
 PEŠEK, Jan 64
 PETER, Matthias 5
 PETER, Rolf 33
 PLASCHKA, Richard 91
 POSTNIKOV, S. P. 59
 PRADETTO, August 92
 PROCACCI, Giuliano 44
 RAACK, Richard C. 93
 RADÍČOVÁ, Iveta 106
 RAPACZYŃSKI, A. 23
 RICHTER, L. 120
 RIOUX, Jean-Pierre 6
 ROSENBERG, Tina 94
 ROŠKO, Róbert 37
 ROTHERMUND, Dietmar 7
 ROUSSELLIER, Nicolas 13, 34
 RUPNIK, Jacques 66

- SALNER, Peter 116
 SEDLIAKOVÁ, Alžbeta 18
 SCHNEIDER, Eleonora 70
 SCHNÜRCH, Roland 96
 SCHRÖDER, Hans-Jürgen 5
 SCHULZE, Hagen 35
 SOMMER, Ernst 118
 SOMMER-LEFKOVITS, Elisabeth 51
 SPITZER, Martin 52
 STREIBEL, Robert 8
 SUPPAN, Arnold 16
 SZABÓ, Máté 67
 SZABÓ, Rafael 53
 SZAYNA, Thomas 95
 SZOMOLÁNYI, Soňa 109
 ŠENTALINSKI, Vitalij 17
 ŠTŮVÍČEK, Ivan 45
 ŠVIDROŇ, Ján 110
 TATARKA, Dominik 47, 54
 THOMAS, Harald 96
 TÓTH, Rastislav 108
 URBAN, Milo 55
 VALENTA, Jaroslav 45
 VAŠÍČEK, Zdeněk 9
 WEINER, Robert 97
 WERTH, Nicolas 46
 WHITE, Dick Goldsmith 48
 WNUK-LIPIŃSKI, Edmund 98

Názvový rejstřík

- After Communism 98
 Aj vy ste v tomto pekle? 51
 Aktuálne problémy Slovenska... 99
 L'archéologie, l'histoire, le passé 9
 Archiv novejšej istorii Rossii 42
 Banal Nationalism 27
 Banská Bystrica medená a povstalecká 102
 Ein böhmischer Jude im Exil 117
 Brennpunkt Osteuropa 79
 Central Europe Since 1945 85
 The Cominform 44
 Le Congrès international... 13
 Czechoslovak-Polish negotiations... 45
 Déconstruire l'état-nation 34
 Defining and Measuring Democracy 26
 Democracy's forgotten dimension 40
 Deutschland und Mitteleuropa 77
 The Diplomats 20
 The discipline of history... 2
 Dokumenty vnešnej politiky 43
 Eastern Europe in transformation 83
 Einführung in das Studium... 5
 Encyclopedia of the Cold War 19
 Das Ende der Illusion 28
 Ešte s vami pobudnúť 47
 Ethnic Conflict in Central... 95
 Europa am Ende des Jahrhunderts 82
 Gegenwart in Vergangenheit 76
 Geschichte als Prozess und Aussage 7
 Die Geschichte geht weiter 86
 Geschichte lesen 21
 Governing the new Europe 78
 Grappling with Democracy 88
 A Guide to Historiography... 3
 The haunted land 94
 Historiografia na Slovensku 18
 Hľadme do budúcnosti 110
 Hovory o kultúre a obcovaní 54
 Change in Eastern Europe 97
 Changes in the Czechoslovak... 119
 Im Dissent zur Macht 120
 Industrializácia Slovenska 57
 Innerparteiliche Säuberungen... 33
 An intellectual history... 31
 Intellektuelle in die Politik! 41
 International Relations since 1945 74
 Interpretácie fašizmu... 4
 Die ITH [Internationale Tagung... 10
 Kde ostalo srdce 52
 The KGB'S Literary Archive 17
 Kominform i poslevojenaja... 61
 Kommunismus - Totalitarismus... 29
 Konfrontation durch Integration? 92
 Kurzer Bericht über drei... 116
 Die Lage der Ungarn in der Slowakei 100
 Lavica - hodnoty, prax, perspektívy 11
 Malé dejiny česko-slovenských... 106
 Mitteleuropa-Konzeptionen... 91
 Na vlnách času 50
 Nádeje a vytriezvenia 62
 Návrat ku koreňom 104
 Notions of Nationalism 32
 Od diktatúry k diktatúre 63
 Oklamaná mladosť 53
 Ökonomie, Gesellschaft, Politik 80
 Optikou komentátora 103
 Origins of the Cold War 69
 Osteuropa zwischen Nationalstaat... 90
 Parlamentná demokracia... 12
 The Perfect English Spy 48

- Phénomene national... 25
 Politische Eliten... 70
 Politischer Protest... 67
 Post Cold War Order 68
 The post-totalitarian blues 66
 Pour une histoire de l'Europe... 6
 Prag 65
 Privatization in Eastern Europe 23
 Rapports secrets soviétiques... 46
 Rassismus, Ethnizität, Bürgerschaft 24
 The Rise and Fall of Communism... 75
 Rómovia na Slovensku a v Európe 107
 Rückkehr in die eigene Geschichte 114
 Russia and Europe 87
 Das russische... 1
 Russkaja, ukrainskaja... 58
 Russkije v Prage 59
 Russland und sein „nahes... 71
 Sloboda nie je špás 25
 Slovakia plus 14, 15
 Slovenská republika v procese... 108
 Slovensko : Voľby 1994 109
 Slovensko a Maďarsko v rokoch... 56
 Slovensko-maďarské vzťahy... 105
 Slovo o Ladislavovi Novomeskom 118
 Smer moderné občianstvo 37
 Sozialismus 36
 Staat und Nation... 35
 Stalin's Drive to the West... 93
 Strategies and outcomes... 73
 Survey of Current Political... 72
 Štátna bezpečnosť na Slovensku... 64
 Tabu und Geschichte 8
 Tätigkeitsbericht des... 16
 Tlačové právo na Slovensku 39
 Die „tschechische Frage“... 30
 U Masarykovcov 49
 V bratskej dôvere 111
 Vermittler gesucht 89
 Ein verschwendetes Jahrhundert? 81
 Die Vertreibung der... 112
 Vertriebene und Emigranten 113
 Von Prag nach Sarajewo 96
 The World Almanac and Book of Facts 22
 Zborník k 50. výročiu... 60
 Zvliekanie hadej kože alebo... 101
 Zwischen Hoffnung und Ernüchterung 84
 Zwischen Konfrontation und... 38
 Židovská identita včera, dnes... 115

Soupis excerptovaných časopisů

- Cahiers de l'IHTP - 30, 31 (1995)
 Deutschland Archiv - 28 (1995), 29 (1996)
 Diplomatic History - 18 (1994), 19 (1995)
 East European Quarterly - 30 (1996)

- Ethnos-Nation - 3 (1995)
 Europäische Rundschau - 24 (1996)
 Journal of Democracy - 6 (1995)
 Journal of Modern History - 67 (1995)
 Österreichische Osthefte - 37 (1995)
 Transit - 10 (1995)
 Vingtième Siècle - 49, 50 (1996)

Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění

Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století

Vydala Společná česko-německá komise historiků*

Úvod

Společné prohlášení ministrů zahraničních věcí České a Slovenské Federativní Republiky a Spolkové republiky Německo z roku 1990 obsahuje dohodu, že bude založena „Společná komise historiků“. Jejím úkolem má být „zkoumání a hodnocení společné historie národů obou zemí, především v tomto století“, a to „v širokém historickém kontextu“. Mají být „zahrnuty i pozitivní stránky vzájemného soužití, ale i tragické zkušenosti národů obou zemí v souvislosti se začátkem, průběhem a s výsledky druhé světové války“. Závěrem se praví, že je žádoucí, aby veřejnost v Československu a ve Spolkové republice Německo byla o postupu prací informována. Po rozdělení České a Slovenské Republiky vznikla komise česko-německá a slovensko-německá, které však zpravidla zasedají společně. Němečtí historici jsou členy obou těchto komisí.

Komise pracují bez jakýchkoli předem stanovených politických směrnic. Jsou nezávislými vědeckými grémii, která zkoumají a interpretují německo-české a německo-slovenské vztahy od 19. století se zvláštním zřetelem k jejich historickému zatížení a s cílem přispět k porozumění mezi oběma národy. Jsou přesvědčeny, že k tomu lze dospět pouze se znalostmi autentické historie a jedině tehdy, bude-li objasněn její osudový vývoj a docílí-li se otevřeného přístupu k ní. Toto pojetí považují za impuls pro současné i budoucí bádání.

* S laskavým souhlasem Společné komise publikují *Soudobé dějiny* úplný text brožury vydané v září 1996 v malém nákladu mnichovským nakladatelstvím Oldenbourg. Všechna následující vydání *Náčrtu* jsou či budou jednojazyčná (péčí Ústavu mezinárodních vztahů v Praze resp. Ministerstva zahraničních věcí České republiky vyšlo nebo se připravuje vydání české, německé a anglické). Proto chceme poskytnout odborné veřejnosti pro studijní účely paralelní, dvojijazyčný text v té podobě, v níž vyšlo původní znění připravené Společnou česko-německou komisí historiků. Jedinou změnou je zařazení obsahu za text; v původní brožuře je umístěn v obou jazykových zněních, tištěných rovněž zrcadlově, na začátek, před Úvod (Einleitung). V tiráži brožury se uvádí, že české znění pořídil Petr Dvořáček, z čehož vyplývá, že Komise vypracovala text německy. *Redakce.*

Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung

Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert

Herausgegeben von der Gemeinsamen
deutsch-tschechischen Historikerkommission

Einleitung

In einer gemeinsamen Erklärung der Außenminister der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechischen und Slowakischen Föderativen Republik von 1990 ist die Gründung einer „Gemeinsamen Historikerkommission“ vereinbart worden. Ihre Aufgabe soll es sein, „die gemeinsame Geschichte der Völker beider Länder, vor allem in diesem Jahrhundert, gemeinsam zu erforschen und zu bewerten“. Dies soll „in breitem historischem Kontext“ geschehen, „einschließlich der positiven Seiten des gegenseitigen Zusammenlebens, aber auch der tragischen Erfahrungen der Völker beider Länder im Zusammenhang mit dem Beginn, dem Verlauf und den Ergebnissen des Zweiten Weltkrieges“. Abschließend heißt es, es sei wünschenswert, daß die Öffentlichkeit in der Tschechoslowakei und in der Bundesrepublik Deutschland über den Fortgang der Arbeit der Kommission unterrichtet wird. Nach der Trennung der Tschechischen und der Slowakischen Republik entstand eine deutsch-tschechische und eine deutsch-slowakische Historikerkommission, die jedoch in der Regel gemeinsam tagen. Die deutschen Mitglieder gehören beiden Kommissionen an.

Die Kommissionen arbeiten ohne politische Vorgaben. Sie sind unabhängige wissenschaftliche Gremien, die das deutsch-tschechische und das deutsch-slowakische Verhältnis seit dem 19. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung seiner historischen Belastungen und mit der Absicht untersuchen und interpretieren, einen Beitrag zur Verständigung zwischen den beiden Völkern zu leisten. Sie sind überzeugt, daß eine solche nur in Kenntnis der tatsächlichen Geschichte und nur dann möglich ist, wenn der verhängnisvolle Verlauf dieser Geschichte erklärt und ein aufrichtiger Umgang mit ihr erreicht wird. Diese Auffassung betrachten sie als Impuls für die gegenwärtige und künftige Forschung.

Die Kommissionen haben bisher drei Sammelbände veröffentlicht. Der erste mit dem Titel „Ungleiche Nachbarn“ enthält die Beiträge zu einem Symposium, das sich mit der nationalen Emanzipation bei Deutschen, Tschechen und Slowaken in dem Jahrhundert

Komise vydaly dosud tři sborníky. První z nich, „Němci, Češi, Slováci. Souběžné a rozdílné tendence jejich společenského vývoje 1815–1918“, obsahuje příspěvky symposia, které se zabývalo národní emancipací Němců, Čechů a Slováků ve století od roku 1815 do roku 1914. V druhém svazku – byl pojmenován „Ztroskotání spolužití“ – jsou shromážděny příspěvky konference, která se věnovala poměru Čechů, Němců a Slováků v období 1918 až 1939. Příspěvky třetího svazku, „Cesta do katastrofy“, vycházejí z referátů na konferenci o německo-československých vztazích v letech 1938 až 1947. Čtvrtý svazek, který se zabývá dobou mezi lety 1948 a 1989, se připravuje k tisku.

Po této první chronologické „probírce“, při níž pochopitelně nemohly být detailně brány v úvahu všechny podstatné problémy, komise počaly věnovat pozornost určitým ústředním problémům – nejprve první světové válce a jejím důsledkům. Ještě v tomto roce se bude konat konference k tématu nazvanému „Židovská emancipace, antisemitismus a pronásledování Židů v Německu, Rakousko-Uhersku, v českých zemích a na Slovensku“. Dále se plánuje konference na téma „Odsuny a vysídlování ve středovýchodní Evropě v letech 1938–1947“. Připravují se další konference, mj. na téma „Sociální a politická realita v Protektorátu Čechy a Morava“ a „Říšská župa Sudety 1938–1945“.

Ze zmíněných témat vyplývá, že komise se snaží podat německé, české a slovenské dějiny v jejich vlastním vývoji i ve vzájemných průnicích, jakož i v širších historických souvislostech, při čemž předem nevypouštějí žádný problém: rozdílná hodnocení toho, co se událo, se vzájemně neharmonizují, nýbrž pojmenovávají a pak zůstávají předmětem dalšího výzkumu. Skutečnost, že většinou bylo možno dosáhnout značné shody, není teprve výsledkem práce těchto komisí, nýbrž německého, českého a slovenského bádání, zvláště v posledních desíletích.

Do jak velké míry historická zátěž znesnadňuje politické dorozumění mezi Českou republikou a Spolkovou republikou Německo i v současnosti, dokazují obtíže při formulaci deklarace vlád obou států, která má doplnit Smlouvu mezi Českou a Slovenskou Federativní Republikou a Spolkovou republikou Německo o dobrém sousedství a přátelské spolupráci z roku 1992. Vzhledem k tomu se česko-německá komise na svém zasedání 3. a 4. května 1996 v Karlíku u Prahy usnesla, že výsledky svých diskusí v krátkém tezevitém nástinu shrne a vydá jako svého druhu zatímni bilanci své činnosti. Na jejím vypracování se podílel i předseda slovenské komise dr. Dušan Kováč.

Komise se soustředila především na témata, která se jí jevila jako politicky relevantní, převážně tedy na dějiny politické a socioekonomické. Další, pro vzájemné vztahy neméně závažné oblasti, jako např. kulturní historii či historii všedního dne, komise podrobněji projedná v budoucnosti.

von 1815 bis 1914 beschäftigte. Im zweiten Band – er trägt den Titel „Das Scheitern der Verständigung“ – sind Beiträge zu einer Tagung versammelt, die dem Verhältnis von Tschechen, Deutschen und Slowaken in der Periode 1918 bis 1939 gewidmet war. Die Beiträge zum dritten Band „Der Weg in die Katastrophe“ beruhen auf Referaten zu einer Konferenz über die deutsch-tschechoslowakischen Beziehungen in den Jahren 1938 bis 1947. Band 4, der sich mit der Zeit von 1948 bis 1989 befaßt, wird demnächst in Druck gehen.

Nach diesem ersten chronologischen Durchgang, bei dem selbstverständlich nicht alle wesentlichen Probleme ausführlich berücksichtigt werden konnten, haben sich die Kommissionen bestimmten zentralen Problemen zugewandt – zunächst dem Ersten Weltkrieg und seinen Folgen. Noch in diesem Jahr wird eine Tagung zum Thema „Judenemanzipation, Antisemitismus und Judenverfolgung in Deutschland, Österreich-Ungarn, den böhmischen Ländern und der Slowakei“ stattfinden. Weiterhin ist eine Konferenz zum Thema „Vertreibungen und Aussiedlungen in Ostmitteleuropa 1938–1947“ geplant. Vorgesehen sind weitere Tagungen, u. a. zu den Themen „Soziale und politische Wirklichkeit im Protektorat Böhmen und Mähren“ und „Der Reichsgau Sudetenland 1938–1945“.

Die genannten Themen lassen erkennen, daß die Kommissionen die deutsche, tschechische und slowakische Geschichte in ihrer jeweils eigenen Entwicklung und in ihren Verflechtungen, überdies in größeren historischen Zusammenhängen zu zeigen bemüht sind. Sie klammern keine Probleme aus: Voneinander abweichende Bewertungen des Geschehenen werden nicht harmonisiert, sondern benannt und bleiben Gegenstand weiterer Forschung. Daß jedoch immer wieder weitgehende Übereinstimmung erreicht werden konnte, ist nicht erst das Ergebnis der Arbeit der Kommissionen, sondern der deutschen, tschechischen und slowakischen Forschung, zumal in den letzten Jahrzehnten. Wie sehr die historischen Belastungen die politische Verständigung zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechischen Republik auch in der Gegenwart noch erschweren, beweisen die Schwierigkeiten bei der Abfassung einer Deklaration der Regierungen beider Staaten, die den Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechischen und Slowakischen Föderativen Republik über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Beziehungen von 1992 ergänzen soll. Angesichts dieser Situation hat die deutsch-tschechische Kommission in einer Sitzung am 3./4. Mai 1996 in Karlík bei Prag beschlossen, die Ergebnisse ihrer Diskussionen in einer kurzen, thesenartigen Darlegung zusammenzufassen und als eine Art Zwischenbilanz zu veröffentlichen. An ihrer Erarbeitung hat auch der Vorsitzende der slowakischen Kommission, Dr. Dušan Kováč, teilgenommen.

Die Kommission konzentrierte sich vor allem auf Themen, die ihr als politisch relevant erschienen, vorwiegend also auf die politische und sozioökonomische Geschichte. Andere für die gegenseitigen Beziehungen nicht minder wichtigen Bereiche wie z. B. Kulturgeschichte oder Alltagsgeschichte wird die Kommission in Zukunft ausführlicher behandeln.

Karlík/München, Mai–August 1996

1. Ztroskotání politiky vzájemného vyrovnání

Když František Palacký odmítl v dubnu 1848 účast na volbách do německého Národního shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem, obyvateľstvo států Německého spolku si uvědomilo, že český národ pro sebe v rámci habsburské monarchie požaduje svébytnou politickou existenci, ačkoli jeho konstituování jako moderního národa je teprve v počátcích. Zatímco kroměřížská říšská ústava z roku 1849 byla založena na spolupráci německých a českých liberálů, v šedesátých letech se na široké základně zformovalo národní hnutí, které se stavělo proti byrokracii orientované na Vídeň a determinované ponejvíce německým prostředím. Národněpolitická strategie Čechů vycházela z přesvědčení, že habsburská monarchie je pro malé národy mezi Ruskem a Německem vhodnou formou jejich existence – ovšem za předpokladu, že ve vnitřních záležitostech habsburské monarchie musí dojít k důkladné federalistické přestavbě. Poté co ztroskotala revoluce 1848/49, byla první příležitost k reformě habsburského mnohonárodnostního státu promeškána. Radikální české síly, které usilovaly o samostatný český stát, však zůstávaly v menšině.

S rakousko-uherským vyrovnáním z roku 1867, které Uhrám zajistilo dalekosáhlou autonomii, a se založením Německého císařství v roce 1870/71 vstoupilo soužití Čechů a Němců v českých zemích do nové fáze. Zatímco se německé měšťanské strany zasazovaly o stabilizaci a prioritu německého elementu, české národní hnutí usilovalo o principiální zrovnoprávnění Čechů s Němci při obsazování veřejných úřadů, o urychlené zdokonalení českého vzdělávacího systému a vzhledem k jasné německé převaze v průmyslu a hospodářství i o rovnost Čechů i Němců ve finanční a daňové politice. Vídeňská vláda se k vzájemným nárokům národností stavěla jako k určité záruce politické loajality, uspokojovala je jen částečně, a tím mezi národnostmi rozdmýchávala vzájemné spory; neprojevovala ani ochotu k zásadním reformám a prokazovala rovněž čím dál menší schopnost dospět k pokojnému vyrovnání mezi národy a upravit v konstitučně demokratickém duchu ústavu Předlitavska, tj. západní poloviny Rakousko-Uherska. Po období pasivní rezistence se vedoucí čeští politici náhle přiklonili k tzv. „pozitivní politice“: v naději na národní vyrovnání s Němci začali participovat na vídeňské vládě, resp. na orgánech ústřední moci. Tato pozitivní politika, kterou brzdil rostoucí vliv Německa, Uher a odpor předlitavských, zvláště českých Němců, ztrácela v české veřejnosti postupně podporu, a sice tou měrou, jakou v monarchii stagnoval demokratizační proces a monarchie se stále více ocitala ve sféře vlivu Německého císařství. Opětovné nezdary vyrovnávacích jednání a zvláště „Badeniho krize“ roku 1897, pramenící z protestů německých stran, vyvolávaly rostoucí parlamentní obstrukce, prostředek, kterého stídavě užívali čeští i němečtí poslanci a který výtržnostmi nebo bojkotem ochromoval říšskou radu i český zemský sněm.

Rakouská říšská a státní krize způsobila, že monarchie do první světové války vstupovala bez fungujících parlamentních institucí. Během neustálých snah o národní vyrovnání se sice stanoviska obou stran, zvláště na Moravě, sblížila, k vyrovnání však před vypuknutím války už nedošlo – proto, že požadavek obnovy historického státního práva českých zemí odporoval německému programu rozdělení Čech na národnostní kraje. Soužití Čechů

1. Die gescheiterte Ausgleichspolitik

Als František Palacký die Teilnahme an den Wahlen zur deutschen Nationalversammlung in Frankfurt am Main im April 1848 ablehnte, kam der Bevölkerung im Deutschen Bund zu Bewußtsein, daß das tschechische Volk innerhalb der Habsburgermonarchie eine eigenständige politische Existenz beanspruchte, wenngleich seine moderne Nationsbildung noch in den Anfängen stand. Während die Krensiere Reichsverfassung 1849 auf einer Zusammenarbeit von deutschen und tschechischen Liberalen beruhte, kam es in den sechziger Jahren zur Herausbildung einer Nationalbewegung auf breiter Basis, die sich gegen die nach Wien orientierte, meist deutsch bestimmte Bürokratie stellte. Die nationalpolitische Strategie der Tschechen war auf der Überzeugung aufgebaut, daß die Habsburgermonarchie für die kleinen Völker zwischen Rußland und Deutschland die gegebene Form ihrer Existenz sei – unter der Bedingung jedoch, daß es in den inneren Angelegenheiten der Habsburgermonarchie zu einem gründlichen föderalistischen Umbau kommen müsse. Mit dem Scheitern der Revolution von 1848/49 war jedoch diese erste Gelegenheit zur Reform des habsburgischen Vielvölkerstaates versäumt. Die radikalen tschechischen Kräfte, die einen selbständigen Staat erstrebten, blieben allerdings immer nur eine Minderheit.

Mit dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867, der Ungarn weitreichende Autonomie sicherte, und der Gründung des Deutschen Reiches von 1870/71 trat das Zusammenleben von Tschechen und Deutschen in den böhmischen Ländern in eine neue Phase. Während die bürgerlichen deutschen Parteien für die Stabilisierung und den Vorrang des deutschen Elements eintraten, strebte die tschechische Nationalbewegung die prinzipielle Gleichstellung der Tschechen mit den Deutschen bei der Vergabe öffentlicher Ämter, den beschleunigten Ausbau des tschechischen Bildungswesens und eine finanz- und steuerpolitische Gleichbehandlung angesichts des klaren deutschen Übergewichtes in Industrie und Wirtschaft an. Die Wiener Regierung, die wechselseitige Ansprüche der Nationalitäten als Unterpfand für politisches Wohlverhalten nur teilweise befriedigte und damit die Nationalitäten gegeneinander ausspielte, fand sich zu durchgreifenden Reformen nicht bereit und erwies sich als immer weniger imstande, einen friedlichen Ausgleich zwischen den Völkern zusammen mit einem konstitutionell-demokratischen Ausbau der Verfassung Zisleithaniens, d. h. der westlichen Reichshälfte Österreich-Ungarns, herbeizuführen. Nach einer Periode passiver Resistenz schwenkten führende tschechische Politiker auf eine sog. „positive Politik“ ein: In der Hoffnung auf einen nationalen Ausgleich mit den Deutschen beteiligten sie sich an der Wiener Regierung bzw. den Organen der Zentralmacht. Diese positive Politik, die durch den wachsenden Einfluß Deutschlands und Ungarns sowie durch den Widerstand der zisleithanischen, insbesondere der böhmischen Deutschen gebremst wurde, verlor in der tschechischen Öffentlichkeit schrittweise an Zustimmung, und zwar in dem Maße, in dem der Demokratisierungsprozeß in der Monarchie stagnierte und die Monarchie zunehmend in den Einflußbereich des Deutschen Reiches geriet. Das wiederholte Scheitern der Ausgleichsverhandlungen und besonders die von dem Protest der deutschen Parteien ausgehende „Badeni-Krise“ von 1897 hatten ein Ansteigen der parlamentarischen Obstruktion zur Folge, die, abwechselnd von tschechischen und deutschen Parlamentariern getragen, den Reichsrat und den böhmischen Landtag durch Störung oder Boykottierung lahmlegte.

Die österreichische Reichs- und Staatskrise bewirkte, daß die Monarchie in den Ersten Weltkrieg ohne funktionierende parlamentarische Institutionen eintrat. Der immer wieder angestrebte nationale Ausgleich, bei dem sich zwar die Einstellungen beider Seiten, insbesondere in Mähren, angenähert haben, kam aber – weil die Forderung, das histori-

a Němců v českých zemích, trvajících několik století, bylo v tomto období velmi těžce narušeno výbuchy bojovného nacionalismu.

2. První světová válka a založení ČSR

V podmínkách první světové války se vyostřil nacionalismus německých stran, které se stavěly za užší spojení mezi Rakouskem a Německým císařstvím. Když pominuly české naděje na demokratickou přestavbu monarchie, již by se vyřešila i národnostní otázka, rozhodlo se radikální křídlo českého a slovenského národního hnutí pod vedením Tomáše G. Masaryka, Milana R. Štefánika a Edvarda Beneše zasazovat se o státní nezávislost obou národů a dosáhnout pro to podpory mocností Dohody.

Vzdor všeobecně rozšířené skepsi mezi Čechy stálo v okamžiku vypuknutí první světové války veškeré obyvatelstvo českých zemí ještě loajálně na straně monarchie. Po těžkých ztrátách v karpatských bitvách a v důsledku rostoucí zásobovací krize však ochota Čechů bojovat rychle ochabovala. Suspendování parlamentu, zostřená cenzura, odsouzení českých politiků a bezkonceptní působení ústřední vlády přispěly k polarizaci v zemi, ještě přirostované tvrdým postupem státní moci proti stávkám a demonstracím.

Smrtí císaře Františka Josefa I. v listopadu 1916 navíc odešla z veřejného života osobnost, která byla důležitým pojítkem mezi národy a posilovala jejich loajalitu vůči monarchii. Ochota Čechů setrvat v monarchii bez zásadní přestavby monarchického habsburského státu v posledním roce války už prakticky neexistovala.

Tento pronikavý obrat nálady byl zároveň důsledkem aktivit československé zahraniční akce, která dokázala v dohodovém táboře vzbudit přesvědčení o nutnosti zásadní přestavby a demokratizace ve střední Evropě. České historické státní právo, přetvořené do podoby programu samostatné republiky, jejíž součástí měli na základě etnické příbuznosti být i Slováci, pozvolna nabývalo v české veřejnosti vrchu. Ochota vytvořit československou legii, propuknutí ruské revoluce, vstup USA do světové války, návrhy amerického prezidenta Wilsona na nové politické uspořádání s ohledem na právo na sebeurčení národů, jakož i dohody, které dojednal Masaryk s reprezentanty Slováků a Rusínů v USA, vytvořily předpoklady pro přijetí Československého národního výboru do tábora spojenců a pro akceptování požadavku národního státu.

Porážka centrálních mocností, neuspokojivé nabídky císaře Karla I. na přestavbu státu, nezbytnost zachovat klid a pořádek a také úsilí české společnosti o státní samostatnost, to všechno spolurozhodovalo při spontánním vyhlášení Československé republiky (ČSR) 28. října 1918. Němečtí obyvatelé okrajových oblastí Čech a Moravy, v nichž tvořili většinu, se v rozčarování ze zániku monarchie a z obav před následky pronikavých politických a sociálních proměn rozhodli s odvoláním na právo na sebeurčení národů, které navrhoval Wilson a které zprvu proklamovala mladá sovětská moc, připojit se k nově založené republice Německé Rakousko a s ní pak koneckonců k Německé říši; české nabídky k účasti ve vládě odmítli. Potlačení německých demonstrací 4. března 1919,

sche Staatsrecht der böhmischen Länder zu erneuern, dem deutschen Programm der Aufteilung Böhmens in nationale Kreise gegenüberstand, – vor dem Ausbruch des Krieges nicht mehr zustande.

Das mehrhundertjährige Zusammenleben von Tschechen und Deutschen in den böhmischen Ländern wurde in dieser Zeit durch Ausbrüche kämpferischen Nationalismus aufs schwerste beeinträchtigt.

2. Der Erste Weltkrieg und die Staatsgründung der ČSR

Unter den Bedingungen des Ersten Weltkrieges verschärfte sich der Nationalismus der deutschen Parteien, die den engeren Zusammenschluß Österreichs mit dem Deutschen Reich befürworteten. Als die tschechischen Hoffnungen auf einen die Nationalitätenfrage lösenden demokratischen Umbau der Monarchie schwanden, entschloß sich der radikale Flügel der tschechischen und slowakischen Nationalbewegung unter Tomáš G. Masaryk, Milan R. Štefánik und Edvard Beneš dazu, für die staatliche Unabhängigkeit der beiden Nationen einzutreten und die Unterstützung der Ententemächte dafür zu gewinnen.

Trotz verbreiteter Skepsis bei den Tschechen stand die gesamte Bevölkerung der böhmischen Länder beim Ausbruch des Ersten Weltkrieges noch loyal zur Monarchie. Nach den schweren Verlusten in den Karpatenschlachten und infolge der wachsenden Versorgungskrise nahm die Kriegsbereitschaft bei den Tschechen allerdings rasch ab. Die Suspendierung des Parlaments, die verschärfte Zensur, die Verurteilung tschechischer Politiker und das konzeptionslose Agieren der Zentralregierung trugen zu einer Polarisierung im Lande bei, die sich durch hartes Vorgehen der Staatsmacht gegen Streiks und Demonstrationen zunehmend verschärfte.

Mit dem Tod Kaiser Franz Josephs I. im November 1916 trat zudem diejenige Persönlichkeit aus dem öffentlichen Leben ab, die eine wichtige Klammer zwischen den Nationen gebildet und deren Loyalität gegenüber der Monarchie gefördert hatte. Die Bereitschaft unter den Tschechen, ohne einen grundlegenden Staatsumbau in der Habsburgermonarchie zu verbleiben, war im letzten Kriegsjahr praktisch nicht mehr vorhanden.

Dieser Stimmungsumschwung war auch eine Folge der Aktivitäten der tschechoslowakischen Auslandsaktion, die im Lager der Entente das Bewußtsein der Notwendigkeit einer grundlegenden Umgestaltung und Demokratisierung in Mitteleuropa zu wecken wußte. Das historische böhmische Staatsrecht, umgeformt in das Programm einer selbständigen Republik, deren Bestandteil aufgrund ethnischer Verwandtschaft auch die Slowaken sein sollten, gewann allmählich in der tschechischen Öffentlichkeit Oberhand. Die Bereitschaft zur Aufstellung einer tschechoslowakischen Legion, der Ausbruch der russischen Revolution, der Eintritt der USA in den Ersten Weltkrieg, die Vorschläge des amerikanischen Präsidenten Wilson zur politischen Neuordnung unter Berücksichtigung des Selbstbestimmungsrechts der Völker sowie die von Masaryk getroffenen Vereinbarungen mit den Repräsentanten der Slowaken und Ruthenen in den USA schufen die Voraussetzungen für die Aufnahme des Tschechoslowakischen Nationalausschusses in das Lager der Alliierten und für die Übernahme der Nationalstaatsforderungen.

Die Niederlage der Mittelmächte, die unbefriedigenden Angebote Kaiser Karls I. zum Staatsumbau, die Notwendigkeit, Ruhe und Ordnung aufrechtzuerhalten, wie auch das Streben der tschechischen Gesellschaft nach Eigenstaatlichkeit waren mit ausschlaggebend für die spontan erfolgte Ausrufung der Tschechoslowakischen Republik (ČSR) am 28. Oktober 1918. In ihrer Enttäuschung über den Zusammenbruch und aus Furcht vor den Folgen einschneidender politischer und sozialer Veränderungen wurde in den mehrheitlich von Deutschen bewohnten Randgebieten der böhmischen Länder unter Berufung

v některých městech krvavé, postavilo další politické bariéry. Prosazení československé koncepce národního státu v historických hranicích českých zemí na pařížské mírové konferenci vyvolalo mezi Němci v českých zemích silné zklamání. Zkušenosti z válečného období a německé požadavky na připojení k Německému Rakousku zároveň na české straně prohloubily silnou nedůvěru.

Do revolučního Národního shromáždění ČSR, které 29. února 1920 přijalo parlamentně demokratickou ústavu, i když přizpůsobenou potřebám „československého“ státního národa, nebyli povoláni zástupci Němců, v neposlední řadě pro svůj odmítavý postoj vůči nově založenému státu. Přes jednotlivé nepokoje se Československé republiky ve srovnání s jejími sousedy rychle podařilo konsolidovat se jako právní a sociální stát a stabilizovat svoje národní hospodářství.

3. Národnostní politika v politickém systému první Československé republiky

Ačkoli nový „československý“ státní národ tvořil pouze dvě třetiny obyvatelstva, byla v ústavě i Němcům, kteří představovali téměř jednu čtvrtinu občanů státu, s odvoláním na Masarykův výrok, že jsou „německy mluvícími Čechoslováky“, přiznána sice práva individuální, ale jen málo menšinových práv kolektivních. Rovněž Maďaři, Rusíni, Poláci a Židé neobdrželi žádná zvláštní skupinová práva, ale stejně jako Němci měli v parlamentním systému možnost své zájmy nerušeně hájit prostřednictvím svých stran.

ČSR podepsala smlouvu o ochraně menšin garantovanou Společností národů a zakotvila ji v ústavě. Přesto byla její poměrně široká ustanovení politikou malicherných šikan ze strany českých úřadů nezřídka znehodnocována. Dokonce i jazykové zákonodárství, v zásadě korektní, se v praxi často obcházel. To vyvolávalo u Němců roztrpčenost, zvláště vzhledem k tomu, že případy znevýhodňování Ne-Čechů ve veřejném životě byly vnímány a zevšeobecňovány jako politická tendence. Obavy ze ztráty vlivu a vážnosti se skrývaly i za protesty proti pozemkové reformě prováděné údajně na účet Němců a katolické církve. Stejně tak jako mezi Slováky narážela i u německé menšiny na rozsáhlý odpor náboženská politika, zaměřená na omezování vlivu církve.

V důsledku redukce předdimenzované veřejné správy klesl německý podíl mezi státními zaměstnanci pod proporcionální podíl na počtu obyvatelstva. Převážná většina Němců měla nicméně i nadále možnost používat svou mateřštinu jako úřední jazyk. K záměrné sociální nebo hospodářské diskriminaci nedocházelo. Právě německá menšina mohla za první republiky s dost velkorysou státní podporou udržovat svůj dobře vyvinutý školský a vzdělávací systém, kulturní zařízení a široké spektrum tisku, i když stížnosti na různé překážky nikdy neutichly.

Přestože ve srovnání s ostatními „následnickými státy“ habsburské monarchie byla národnostní politika prováděna do značné míry korektně, nepodařilo se pražským vládám v relativně krátkém čase vyřešit rozpor mezi pojetím národního a národnostního státu a dosáhnout, aby se všechny menšiny bezvýhradně přihlásily ke státu a nabyly důvěry

auf das von Wilson vorgeschlagene und von der jungen Sowjetmacht zunächst proklamierte Selbstbestimmungsrecht der Völker der Anschluß an die neugegründete Republik Deutsch-Österreich und damit letztlich an das Deutsche Reich beschlossen; tschechische Angebote zur Regierungsbeteiligung wurden abgelehnt. Die in einigen Städten blutige Niederwerfung deutscher Demonstrationen am 4. März 1919 errichtete weitere politische Barrieren. Die Durchsetzung der tschechoslowakischen Nationalstaatskonzeption in den historischen Grenzen der böhmischen Länder auf der Pariser Friedenskonferenz rief beträchtliche Enttäuschung unter den Deutschen der böhmischen Länder hervor. Zugleich wuchs aufgrund der Erfahrungen aus der Kriegszeit und des deutschen Verlangens nach einem Anschluß an Deutsch-Österreich auf tschechischer Seite starkes Mißtrauen.

Nicht zuletzt aufgrund ihrer ablehnenden Haltung dem neugegründeten Staat gegenüber wurden keine Vertreter der Deutschen in die Revolutionäre Nationalversammlung der ČSR berufen, die am 29. Februar 1920 eine parlamentarisch-demokratische, wenngleich vornehmlich auf das „tschechoslowakische“ Staatsvolk zugeschnittene Verfassung verabschiedete. Der ČSR gelang es trotz gelegentlicher Unruhen im Vergleich zu ihren Nachbarn rasch, sich als Rechts- und Sozialstaat zu konsolidieren und ihre Volkswirtschaft zu stabilisieren.

3. Die Nationalitätenpolitik im politischen System der Ersten Tschechoslowakischen Republik

Obleich die neue „tschechoslowakische“ Staatsnation nur zwei Drittel der Bevölkerung ausmachte, waren in der Verfassung selbst den fast ein Viertel der Staatsbürger stellenden Deutschen unter Berufung auf Masaryks Aussage, daß sie „deutsch sprechende Tschechoslowaken“ seien, zwar individuelle, aber nur wenige kollektive Minderheitenrechte eingeräumt worden. Auch Magyaren, Ruthenen, Polen und Juden erhielten keine gesonderten Gruppenrechte, sie konnten ihre Interessen allerdings ebenso wie die Deutschen durch ihre Parteien im parlamentarischen System ungehindert wahrnehmen.

Die ČSR hatte den vom Völkerbund garantierten Minderheitenschutzvertrag unterzeichnet und in der Verfassung verankert. Deren vergleichsweise weitgehende Bestimmungen wurden jedoch durch eine kleinliche Nadelstichpolitik seitens tschechoslowakischer Behörden nicht selten entwertet. Selbst die im Prinzip korrekte Sprachengesetzgebung wurde in der Anwendung häufig unterlaufen. Das rief bei den Deutschen Erbitterung hervor, zumal Fälle von Benachteiligung der Nicht-Tschechen im öffentlichen Leben als politische Tendenz wahrgenommen und verallgemeinert wurden. Die Ängste vor einem Verlust an Einfluß und Ansehen standen auch hinter den Protesten gegen die angeblich auf Kosten der Deutschen und der katholischen Kirche durchgeführte Bodenreform, wie auch die laizistische Religionspolitik auf weitverbreitete Ablehnung sowohl unter Slowaken als auch bei der deutschen Minderheit stieß.

Infolge des Abbaus der überdimensionierten öffentlichen Verwaltung sank der deutsche Anteil bei den Staatsbediensteten unter den Bevölkerungsproporz. Gleichwohl hatte die überwiegende Mehrheit der Deutschen auch weiterhin die Möglichkeit, ihre Muttersprache als Amtssprache zu benutzen. Eine gezielte soziale oder wirtschaftliche Diskriminierung fand nicht statt. Gerade die deutsche Minderheit konnte ihr gut entwickeltes Schul- und Bildungssystem, die kulturellen Einrichtungen und ein breites Pressespektrum in der Ersten Republik mit relativ großzügiger staatlicher Förderung aufrechterhalten, wenn auch Klagen über Behinderungen nie verstummten.

Obschon im Vergleich zu den anderen „Nachfolgestaaten“ der Habsburgermonarchie die Nationalitätenpolitik der ČSR weitgehend korrekt gehandhabt wurde, gelang es den

v jeho politické instituce. Pokojné a na dohodě založené urovnání sporných národnostních otázek mohlo mít reálnou naději na úspěch, kdyby sousední státy, zvláště Německá říše, které měly zájem na oslabení ČSR, nezesilovaly ve třicátých letech intervenční tlak a neudělaly z národnostních menšin nástroj své politiky.

4. „Negativismus“ a „aktivismus“ německých stran v ČSR

Dvě z německých stran zformovaných už před válkou, Německá národně socialistická strana dělnická (DNSAP) a Německá národní strana (DNP), ve své antiparlamentární a autoritářské orientaci vsadily po založení ČSR na příkrý konfrontační kurs; zřejmě v důsledku své neústupnosti se jim při prvních parlamentních volbách roku 1920 podařilo získat hlasy více než jedné třetiny německých voličů. Německá sociálně demokratická strana dělnická (DSAP), oslabená odštěpením svého levého křídla a zprvu ještě v opozici vůči státu, Německá křesťanskosociální strana lidová (DCVP) a Svaz německých zemědělců (BdL) však v zájmu zlepšení politické, sociální a hospodářské situace svého voličstva brzy projevíly ochotu ke konstruktivní spolupráci v poslanecké sněmovně a v senátu a nenásledovaly „negativistické“, nesmiřitelnosti a provokacemi doprovázené aktivity pravicových radikálů, udržujících kontakty s nacionalistickými organizacemi v zahraničí.

Výsledek voleb roku 1925, při nichž se podíl hlasů německých pravicových stran zredukoval na polovinu, korektní zahraničněpolitické vztahy mezi ČSR a Výmarskou republikou a připravenost převzít vládní spoluzodpovědnost – to všechno došlo v říjnu 1926 uznání: ministerský předseda Švehla pojal do koaliční měšťanské vlády křesťanské sociály a BdL a poskytl Němcům dvě ministerská křesla. Pro nadměrný pragmatismus na obou stranách nebyly vyčerpány všechny možnosti zvládnout národnostní otázku. Ochota německých „aktivistických“ stran podílet se bez výhrad jako „rovný s rovným“ na moci sloužila vládě též jako vítaný prostředek, jak navenek zvyšovat prestiž státu a odvracet pozornost od nevládnutých otázek domácích. Bylo to tím zjevnější, čím méně se dařilo dosáhnout spektakulárních úspěchů ve zlepšování právního postavení menšin. Podíl německých stran na vládě se v roce 1929 ještě zvýšil příchodem sociálně demokrátů, jež volila třetina Němců; vládní spoluúčast těchto stran, včetně stran slovenských, a to i těch, jež preferovaly slovenskou svébytnost, byla přítom v tehdejší střední a východní Evropě jevem ojedinělým. Úsilí vstřícného českého politického křídla soustředěného kolem Masaryka, které bylo nakloněno zejména dohodě s německou menšinou, brzdil odpor českých nacionalistických sil, reprezentovaných především národně demokratickou stranou. Úsilí masarykovského křídla nalezlo svůj výraz v představě o Němcích jako druhém státním národě v republice.

Přestože do kabinetu v prosinci 1929 vstoupila DSAP s početným členstvem, nedalo se zabránit ničujícím následkům světové hospodářské krize a zvyšující se politické radikalizaci v oblasti Sudet. Sudetoněmecká vlastenecká fronta (SHF)/Sudetoněmecká strana (SdP) se při květnových volbách v roce 1935 díky nejvyššímu počtu odevzdaných

Prager Regierungen in der vergleichsweise kurzen Frist nicht, den Widerspruch zwischen der Konzeption eines National- und eines Nationalitätenstaates aufzulösen und ein uneingeschränktes Bekenntnis aller Minderheiten zum Staat und Vertrauen in seine politischen Institutionen herzustellen. Dabei hätte eine friedliche und einvernehmliche Beilegung der nationalen Streitpunkte realistische Chancen besessen, wenn nicht in den 1930er Jahren die an einer Schwächung der ČSR interessierten Nachbarstaaten, insbesondere das Deutsche Reich, verstärkten Interventionsdruck ausgeübt und die nationalen Minderheiten in der ČSR instrumentalisiert hätten.

4. „Negativismus“ und „Aktivismus“ der deutschen Parteien in der ČSR

Von den bereits vor dem Ersten Weltkrieg ausgeformten deutschen Parteien setzten die Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (DNSAP) und die Deutsche Nationalpartei (DNP) in ihrer antiparlamentarischen und autoritären Ausrichtung nach der Gründung der ČSR auf einen schroffen Konfrontationskurs und konnten, möglicherweise infolge ihrer unnachgiebigen Haltung bei den ersten Parlamentswahlen 1920, über ein Drittel der deutschen Wähler an sich binden. Die Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei (DSAP), durch die Abspaltung ihres linken Flügels geschwächt, die am Anfang ebenfalls in Opposition dem Staat gegenüber stand, die Deutsche Christlichsoziale Volkspartei (DCVP) und der Bund der Landwirte (BdL) fanden sich im Interesse der Verbesserung der politischen, sozialen und wirtschaftlichen Belange ihrer Wählerschaft bald zu einer konstruktiven Mitarbeit in Abgeordnetenhaus und Senat bereit und folgten nicht den „negativistischen“, von Unversöhnlichkeit und Provokationen begleiteten Initiativen der mit nationalistischen Organisationen im Ausland in Verbindung stehenden Rechtsradikalen.

Der Ausgang der Wahlen 1925, bei denen sich der Stimmenanteil der deutschen Rechtsparteien um die Hälfte reduzierte, die korrekten außenpolitischen Beziehungen zwischen der ČSR und der Weimarer Republik und die Bereitschaft, Mitverantwortung zu übernehmen, wurden im Oktober 1926 von Ministerpräsident Švebla mit der Aufnahme der Christlichsozialen und des BdL in eine bürgerliche Koalitionsregierung sowie mit zwei Ministerposten honoriert. Infolge eines übermäßigen Pragmatismus auf beiden Seiten wurden Möglichkeiten zur Bewältigung der Nationalitätenfrage nicht ausgeschöpft. Die Bereitschaft der „aktivistischen“ deutschen Parteien, ohne Vorbehalte als „Gleiche unter Gleichen“ in der Regierung mitzuwirken, diente der Regierung auch als willkommenes Mittel, das Ansehen des Staates nach außen zu heben und von den unbewältigten Fragen im Innern abzulenken. Dies wurde um so offensichtlicher, als spektakuläre Erfolge bei der Verbesserung der Rechtsstellung der Minderheiten ausblieben. Dabei stellte die Regierungsbeteiligung der deutschen Parteien, 1929 noch verstärkt durch die von einem Drittel der Deutschen gewählten Sozialdemokraten, neben der Regierungsbeteiligung auch der slowakischen Parteien, selbst solcher, die sich für slowakische Selbständigkeit einsetzten, im damaligen Mittel- und Osteuropa eine einzigartige Erscheinung dar. Der Widerstand der tschechischen nationalistischen Kräfte gegen diese Entwicklung, vor allem repräsentiert durch die nationaldemokratische Partei, bremste die Bestrebungen eines verständigungsbereiten Flügels der tschechischen Politik um Masaryk insbesondere zugunsten der deutschen Minderheit. Diese Bestrebungen fanden ihren Ausdruck in der Vorstellung von den Deutschen als zweites Staatsvolk der Republik.

Trotz des Eintritts der mitgliederstarken DSAP im Dezember 1929 in das Kabinett konnten die verheerenden Folgen der Weltwirtschaftskrise und die zunehmende politische Radikalisierung im Sudetengebiet nicht verhindert werden. Aufgeschreckt durch die

hlasů a dvěma třetinám německých mandátů stala nejsilnější německou stranou. Ve vládě i nadále zastoupené „aktivistické“ strany, zděšeny těmito úspěchy, snažily se nalézt nové možnosti vyrovnání mezi Čechy a Němci. Iniciativa „aktivistů“ z jara 1937, směřující ke zlepšení životních a pracovních podmínek Němců a jejich postavení, nemohla zabránit přílivu do SdP, kterou stále účinněji podporovala Německá říše. S výjimkou německých sociálních demokratů (DSAP), komunistů, jednoho křídla rolnické strany (BdL) a několika odhodlaných demokratů se všechny ostatní německé strany a organizace po „anšlusu“ Rakouska v březnu 1938 podřídily Sudetoněmecké straně. Antifašistické „aktivisté“ po mnichovské dohodě pak za svou loajalitu k ČSR zaplatili pronásledováním a emigrací.

5. Výmarská republika a Československo

Když u Čechů postupně vyprchalo prvotní nadšení z vítězství a u Rakušanů zklamání z rozpadu podunajské monarchie, začaly v poměru obou států převažovat v zásadě pozitivní rysy. Většího významu nabyly však vztahy s Německou říší. Ve své obtížné politické situaci se německé vlády snažily poměr k novému sousedu normalizovat. Oficiální německá zahraniční politika, na rozdíl od postoje nacionalistických kruhů, doporučovala sudetoněmeckým stranám, aby se s existencí Československé republiky vyrovnaly. Pražské politické elity, především v okolí Masarykově a Benešově, velmi brzy pochopily význam dobrých – především hospodářských – vztahů s Německou říší. Přestože ČSR udržovala dobré vztahy s Francií, československá zahraniční politika brzy opustila tvrdý protiněmecký kurs. Praha podpořila mj. přijetí Německa do Společnosti národů, v jejíž radě přenechal Beneš své místo Stresemannovi.

Vztahy obou států byly korektní, i když stále křehké. Vzhledem k dynamickému hospodářskému rozvoji v Německu, které zvláště na východoevropských trzích ve stále větší míře vytěsňovalo československý export, narůstaly v Československu obavy, které ještě posilovala skutečnost, že nikdy nedošlo k „východnímu Locarnu“. Německý návrh z roku 1928 na zřízení středoevropské celní unie Beneš v obavách z německé hegemonie odmítl. Dával naproti tomu přednost dohodě menších středoevropských států, které pak měly s Německem intenzivněji spolupracovat. Vzájemná distance mezi oběma státy se ještě prohloubila německými snahami z roku 1931 o německo-rakouskou celní unii, kterou Praha z obav před „obklíčením“ pomáhala podlomit.

Z hlediska obou zemí závisel stav vzájemných vztahů do značné míry na hospodářském vývoji. V ohledu politickém hrálo v obou státech pozitivní roli demokratické parlamentní zřízení. V době světové hospodářské krize, během níž byl systém výmarské demokracie stále více zpochybňován, prohlubovala se v československé politice nedůvěra. Osudový zvrat pozitivního vývoje sousedských vztahů obou států přišel však teprve s rokem 1933. Nacistická vláda od samého počátku uplatňovala vůči Československu bezohlednou hegemonistickou politiku, která zatěžovala i vnitřní situaci ČSR.

Erfolge der Sudetendeutschen Heimatfront/Sudetendeutschen Partei (SdP), die bei den Mai-Wahlen 1935 zur stimmenstärksten deutschen Partei aufstieg und zwei Drittel der deutschen Mandate errang, suchten die weiterhin in der Regierung vertretenen „aktivistischen“ Parteien nach neuen Möglichkeiten eines Ausgleichs zwischen Tschechen und Deutschen. Eine auf eine Verbesserung der Lebens- und Arbeitsbedingungen abzielende und die Besserstellung der Deutschen anstrebende Initiative der „Aktivisten“ im Frühjahr 1937 konnte den Zulauf zu der vom Deutschen Reich immer massiver unterstützten SdP nicht aufhalten, der sich nach dem „Anschluß“ Österreichs im März 1938 mit Ausnahme der DSAP, der Kommunisten, eines Flügels des BdL und einiger entschiedener Demokraten die anderen deutschen Parteien und Organisationen unterordneten. Die antifaschistischen „Aktivisten“ mußten ihre Loyalität zur ČSR nach dem Münchener Abkommen mit Verfolgung und Emigration bezahlen.

5. Die Weimarer Republik und die Tschechoslowakei

Nachdem bei den Tschechen die ursprüngliche Euphorie des Sieges und bei den Österreichern die Frustration des Zerfalls der Donaumonarchie schrittweise verblaßt waren, entwickelte sich das Verhältnis beider Staaten im wesentlichen positiv. Größere Bedeutung gewannen nun aber die Beziehungen zum Deutschen Reich. Die deutschen Regierungen waren in ihrer schwierigen politischen Lage bemüht, das Verhältnis zum neuen Nachbarn möglichst zu normalisieren. Im Gegensatz zur Einstellung nationalistischer Kreise empfahl die offizielle deutsche Außenpolitik den sudetendeutschen Parteien, sich mit der Existenz der Tschechoslowakischen Republik zu arrangieren. Die politischen Eliten Prags, besonders um Masaryk und Beneš, haben sehr bald die Bedeutung guter – vor allem wirtschaftlicher – Beziehungen zum Deutschen Reich begriffen. Trotz der guten Beziehungen der ČSR zu Frankreich gab die tschechoslowakische Außenpolitik den schroff antideutschen Kurs bald auf. Prag unterstützte u. a. die Aufnahme Deutschlands in den Völkerbund, in dessen Rat Beneš Stresemann seinen Posten überließ.

Die Beziehungen der beiden Staaten waren korrekt, jedoch stets fragil. Angesichts der deutschen wirtschaftlichen Dynamik, die den tschechoslowakischen Export besonders auf den osteuropäischen Märkten zunehmend verdrängte, wuchsen in der Tschechoslowakei die Besorgnisse, die durch das Nichtzustandekommen eines „Ost-Locarno“ verstärkt wurden. Den deutschen Vorschlag einer mitteleuropäischen Zollunion von 1928 hat Beneš aus Furcht vor einer deutschen Hegemonie abgelehnt. Im Gegensatz dazu hat er einem Übereinkommen der kleineren zentraluropäischen Staaten den Vorrang gegeben, die dann mit Deutschland eine engere Zusammenarbeit betreiben sollten. Die Distanz zwischen beiden Staaten hat sich durch die deutschen Bemühungen um eine deutsch-österreichische Zollunion von 1931 vertieft, die Prag in der Furcht vor „Einkreisung“ unterminieren half.

Der Zustand der beiderseitigen Beziehungen hing für beide Länder in beträchtlichem Maß von der wirtschaftlichen Entwicklung ab. In politischer Hinsicht spielte die demokratisch-parlamentarische Verfassung beider Staaten eine positive Rolle. In der Zeit der Weltwirtschaftskrise, in der das System der Weimarer Demokratie zunehmend in Frage gestellt wurde, vermehrte sich das Mißtrauen in der tschechoslowakischen Politik. Die verhängnisvolle Wendung in der positiven Entwicklung der Nachbarschaft beider Staaten setzte jedoch erst mit dem Jahr 1933 ein. Die nationalsozialistische Regierung betrieb von Anfang an der Tschechoslowakei gegenüber rücksichtslos eine Hegemonialpolitik, die auch die innere Lage der ČSR belastete.

6. Světová hospodářská krize a její politické důsledky

Světová hospodářská krize postihla ČSR jako celek, nejhůře však hustě osídlená německá okrajová území českých zemí. Tam byla převážná část strukturálně slabého lehkého a spotřebního průmyslu, který za hospodářské krize přišel až o dvě třetiny svých odbytišť. Byla-li v roce 1928 zaměstnanost na československém pracovním trhu přibližně vyrovnaná, v letech 1932 až 1938 dosáhla nezaměstnanost mezi německým obyvatelstvem míry daleko vyšší než v sousedním Německu a v poměru k českému obyvatelstvu byla zhruba třikrát vyšší. Už míra nezaměstnanosti v Říši počátkem třicátých let byla krizovým symptomem. Její téměř dvakrát větší rozsah mezi Němci v Čechách, na Moravě a ve Slezsku vedl k akutnímu strádání z hladu; přežít bylo možno snad pouze díky rozšířenému jevu takzvaných průmyslových vesnic s doplňkovým zásobováním dělnických domácností z přidruženého chalupnického hospodářství.

Skutečností, že oblasti německého osídlení byly hospodářskou krizí postiženy nepoměrně silněji, využila nacionálně orientovaná politická propaganda v zemi, aby československou vládu obvinila z jednostranné hospodářské politiky. Od roku 1931 se začalo hovořit o oblastech ve stavu nouze a byly požadovány státní zakázky; podpora v nezaměstnanosti byla naprosto nedostačující. „Plány na překonání krize“ přitom ztroskotávaly nejen na finančních možnostech, ale i na byrokratické strnulosti. Dobové výtky nacionální jednostrannosti se sice v mnohotvárné politice profesních svazů a zájmových uskupení oněch let nedaly mimo jakoukoli pochybnost prokázat, ale ani vyvrátit.

Celý tento vývoj byl vzhledem k hospodářskému vzestupu v sousedním Německu od Hitlerova příchodu k moci v roce 1933 ještě silněji pocitován jako záměrné národnostní, znevýhodňování.

7. Důsledky převzetí moci Hitlerem pro Československo a vztah Německé říše k Československu

Hitlerovy volební úspěchy od roku 1930, jeho požadavek revize versailleského smluvního systému a jeho antisemitská propaganda našly odezvu i u Němců v ČSR. Znovuobsazení demilitarizovaného Porýní a zavedení všeobecné branné povinnosti v Německu zhusta pocítovali jako obnovu spravedlivých poměrů. Zájem o německý nacismus tak vzrůstal i mezi Němci v Čechách a na Moravě. Zatímco se nouzový stav do roku 1938 zejména v německých oblastech v Československu zlepšil jen nepatrně, vnímali právě zdejší Němci jako mimořádný úspěch odstranění nezaměstnanosti, jehož Hitler v Německu docílil skrytým zbrojením.

Příchod tří až pěti tisíc odpůrců nacistického režimu do Československa a záhy po nich i lidí pronásledovaných na základě německých takzvaných rasových zákonů setkal se za těchto okolností mezi německým obyvatelstvem s pramalou pozorností, v tisku Henleinovy Sudetoněmecké strany dokonce s odmítavým postojem. Pomoci se snažila pouze Německá sociálně demokratická strana a komunisté. Čeští demokraté se k uprchlíkům stavěli pozitivněji, ale i zde těžiště ochoty pomoci leželo na levém křídle stranického spektra. Němečtí emigranti Prahu na krátkou dobu proměnili v protinacistické opoziční centrum, které pomocí rozhlasu a brožur působilo i směrem do Německa.

6. Die Weltwirtschaftskrise und ihre politischen Auswirkungen

Die Weltwirtschaftskrise traf die ČSR im ganzen, die dichtbesiedelten deutschen Randgebiete Böhmens und Mährens aber am schwersten. Dort war der überwiegende Teil der strukturschwachen Leicht- und Konsumgüterindustrie angesiedelt, die unter der Weltwirtschaftskrise bis zu zwei Dritteln ihrer Absatzmöglichkeiten verlor. Bei annähernd ausgeglichener Beschäftigungslage auf dem tschechoslowakischen Arbeitsmarkt im Jahr 1928 erreichte die Arbeitslosigkeit zwischen 1932 und 1938 einen weitaus höheren Anteil unter der deutschen Bevölkerung als im benachbarten Deutschland und einen annähernd dreimal so hohen wie unter der tschechischen Bevölkerung der ČSR. Bereits die Höhe der Arbeitslosigkeit im Reich in den frühen dreißiger Jahren war ein Krisensymptom. Das ungefähr doppelt so hohe Ausmaß bei den Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien führte zu Hungerkrisen und ließ sich wohl überhaupt nur ertragen aufgrund der verbreiteten Siedlungsstruktur in sogenannten Industriedörfern mit kleinbäuerlicher Nebenerwerbsversorgung der Arbeiterhaushalte.

Die Tatsache der ungleich stärkeren Betroffenheit der deutschen Siedelgebiete von der Weltwirtschaftskrise wurde von der nationalpolitisch orientierten Meinungsbildung im Lande benutzt, um die tschechoslowakische Regierung einer einseitigen Wirtschaftspolitik zu beschuldigen. Bei einer völlig ungenügenden Arbeitslosenunterstützung sprach man seit 1931 von Notstandsgebieten und forderte Staatsaufträge. „Antikrisenpläne“ scheiterten nicht nur an den finanziellen Möglichkeiten, sondern auch an der Unbeweglichkeit der Bürokratie. Zeitgenössische Vorwürfe der nationalen Einseitigkeit ließen sich in der vielfältigen Verbands- und Interessenpolitik jener Jahre zwar nicht zweifelsfrei belegen, aber auch nicht entkräften.

Angesichts des Wirtschaftsaufschwunges im benachbarten Deutschland seit Hitlers Regierungsantritt 1933 wurde diese Entwicklung noch stärker als beabsichtigte nationale Benachteiligung empfunden.

7. Die Folgen der Machtergreifung Hitlers für die Tschechoslowakei und deren Beziehungen zum Deutschen Reich

Hitlers Wahlerfolge seit 1930, seine Revisionsforderung an das Versailler Vertragswerk und seine antisemitische Propaganda fanden auch bei den Deutschen in der ČSR Widerhall. Die Wiederbesetzung des entmilitarisierten Rheinlands und die Einführung der allgemeinen Wehrpflicht in Deutschland wurden vielfach als Wiederherstellung gerechter Verhältnisse empfunden. Damit wuchs auch unter den Deutschen in Böhmen und Mähren das Interesse am deutschen Nationalsozialismus. Vornehmlich aber erschien ihnen die Beseitigung der Arbeitslosigkeit in Deutschland durch Hitlers getarnte Aufrüstungspolitik als eine besondere Leistung, während die Notstandsverhältnisse gerade in den deutschen Siedlungsgebieten der Tschechoslowakei bis 1938 nur wenig Besserung erfahren hatten.

Unter diesen Umständen fand auch die Flucht von 3 000 – 5 000 Gegnern des nationalsozialistischen Regimes und bald auch von Verfolgten aufgrund der sogenannten deutschen Rassengesetze in die Tschechoslowakei seit 1933 unter der deutschen Bevölkerung wenig Beachtung, in der Presse von Henleins Sudetendeutscher Partei sogar Ablehnung. Nur die Deutsche Sozialdemokratische Partei und die Kommunisten suchten zu helfen. Tschechische Demokraten verhielten sich aufgeschlossener, aber auch hier lag das Gewicht der Hilfsbereitschaft im linken Flügel des Parteienspektrums. Deutsche Emigranten machten Prag für kurze Zeit zu einem antinationalsozialistischen Oppositionszentrum, das über Rundfunk und Broschüren auch nach Deutschland wirkte.

Vystoupení Německa ze Společnosti národů roku 1933 celé mezinárodní veřejnosti předvedlo, jak nevypočitatelná je Hitlerova politika. Přetrvávající účinky celosvětové hospodářské krize zároveň bránily garančním mocnostem versailleského mírového uspořádání, aby aktivně reagovaly. Když pak v roce 1935 ztroskotalo mezinárodní úsilí o Východní pakt, který by zahrnoval i Německo, československá vláda ještě posílila své vazby s Francií a v témže roce uzavřela obranný a spojenecký pakt se Sovětským svazem. Otevřený zásah Německa a Itálie do španělské občanské války, poté co západní velmoci výslovně vyhlásily neutralitu, přispěl k politické polarizaci i v Československu. Zákony na ochranu republiky proti podvratné činnosti „pátých kolon“ byly mezi německým obyvatelstvem zhusta chápány nacionálně, jako zákony „nepřátelské Němcům“.

Německé strany se na vládě podílely od roku 1926. Německá křesťanskosociální strana lidová, Svaz německých zemědělců a Německá sociálně demokratická strana dělnická se od té doby až do března 1938 pokoušely společně, popř. střídavě svou podporou vlády v parlamentu a dvěma až třemi ministry v kabinetu aktivně se podílet na politickém životě Československé republiky. Otázka, do jaké míry se jejich úsilí setkávalo s náležitou vstřícností, do jaké míry se „aktivisté“ nechali ovlivnit úspěchy Sudetoněmecké strany a jak dalece pak propadli vlivu říšskoněmecké propagandy, vyžaduje další zkoumání.

8. Německá menšina a proměny její orientace

Ve volbách v roce 1925 dosáhly takzvané „aktivistické“ strany dvou třetin všech německých hlasů v Československu. Když však v neztenčené míře nezaměstnanost trvala a dezorientovala lidi, počalo se vzháhat sjednocovací nacionální hnutí nazvané „Sudetendeutsche Heimatfront“ (SHF: Sudetoněmecká vlastenecká fronta) pod vedením Konrada Henleina; hnutí, přejmenované na „Sudetoněmeckou stranu“, se pak v parlamentních volbách v květnu 1935 podařilo získat 64 % všech německých hlasů. Toto hnutí, zprvu ještě vnitřně nevyhraněné, mělo od samého počátku antiparlamentární ráz a bylo poplatné německému hegemonistickému myšlení. Jako politická strana s největším počtem hlasů ve státě se hnutí jak ve svých záměrech, tak ve svém politickém jazyce a struktuře začalo od roku 1935 pozvolna přichylovat k linii sudetoněmecké nacionálně socialistické DNSAP, zakázané v roce 1933; nakonec se od podzimu 1937 SdP stala filiální stranou Hitlerovou, podobně jako nacisté v Rakousku. Bez její existence a aktivní pomoci by Hitler, který už v létě 1938 usiloval o rozpoutání války, nemohl vyvinout onen mezinárodní tlak, jenž v důsledku anglické, francouzské a rovněž italské ochoty k jednání vyústil v září 1938 v mnichovskou dohodu.

9. Mnichovská dohoda a rozbití ČSR

Po „anšlusu“ rakouské republiky k Německé říši v březnu 1938, ke kterému došlo, aniž tomu západní mocnosti nějakou intervencí bránily, usilovala nacistická zahraniční politika o zničení Československé republiky jako suverénního státu. Sudetoněmecké strany Konrada Henleina, která pro tuto chvíli zastupovala většinu Němců v Československu, použil Hitler k tomu, aby strunu národnostních sporů přepjal až k prasknutí a vytvořil tak vhodnou příležitost pro německou diplomatickou a vojenskou intervenci.

Deutschlands Austritt aus dem Völkerbund 1933 ließ Hitlers Politik vor internationalem Forum als unberechenbar erscheinen. Gleichzeitig behinderten die Fortwirkungen der weltweiten Wirtschaftskrise die Reaktionen der Garantiemächte der Friedensordnung von Versailles. Nach dem Scheitern internationaler Bemühungen um einen Ostpakt unter Einschluß Deutschlands 1935 verstärkte die tschechoslowakische Regierung deshalb ihre Bindungen an Frankreich und schloß 1935 einen Verteidigungs- und Beistandspakt mit der Sowjetunion. Der unverhohlene Eingriff Deutschlands und Italiens in den spanischen Bürgerkrieg bei ausdrücklich erklärter Neutralität der westlichen Großmächte verschärfte die politischen Polarisierungen auch in der Tschechoslowakei. Staatsschutzgesetze gegen eine Unterminierung durch „fünfte Kolonnen“ wurden in der deutschen Bevölkerung vielfach national und als „deutschfeindlich“ gedeutet.

Seit 1926 beteiligten sich deutsche Parteien an der Regierung. Miteinander bzw. abwechselnd suchten die Deutsche Christlichsoziale Volkspartei, der Bund der Landwirte und die Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei von da an bis zum März 1938, durch ihre Unterstützung der Regierung im Parlament und zwei bis drei Minister im Kabinett aktiv im politischen Leben der tschechoslowakischen Republik mitzuwirken. Die Frage, wieweit ihr Einsatz auf ein entsprechendes Entgegenkommen traf, wie weit sich die „Aktivisten“ durch Erfolge der SdP beeindrucken ließen und bald auch der reichsdeutschen Propaganda anheimfielen, bedarf weiterer Untersuchung.

8. Die deutsche Minderheit und die Wandlungen ihrer Orientierung

Miteinander erreichten die sogenannten drei „aktivistischen“ Parteien in den Wahlen von 1925 zwei Drittel aller deutschen Stimmen in der Tschechoslowakei. Als aber die Arbeitslosigkeit unvermindert anhielt und die Menschen desorientierte, griff eine nationale Sammlungsbewegung mit dem Namen „Sudetendeutsche Heimatfront“ unter der Führung von Konrad Henlein um sich und konnte als „Sudetendeutsche Partei“ bei den Parlamentswahlen im Mai 1935 64% der deutschen Stimmen auf sich vereinigen. Diese zunächst noch ungeformte Bewegung war von vornherein antiparlamentarisch und dem deutschen Hegemonialdenken verbunden. Als stimmenstärkste politische Partei im Staat schwenkte sie seit 1935 allmählich in ihrer Zielsetzung wie in ihrer politischen Sprache und Struktur auf die Linie der 1933 verbotenen sudetendeutschen DNSAP ein und wurde schließlich seit Herbst 1937 zu Hitlers Filialpartei, ähnlich wie die Nationalsozialisten in Österreich. Ohne ihre Existenz und aktive Hilfe hätte Hitler, der schon im Sommer 1938 einen Krieg anstrebte, nicht den internationalen Druck ausüben können, der durch die Verhandlungsbereitschaft Englands, Frankreichs und auch Italiens im September 1938 im Münchener Abkommen mündete.

9. Das Münchener Abkommen und die Zerschlagung der ČSR

Nach dem ohne Behinderung durch eine Intervention der Westmächte im März 1938 vollzogenen Anschluß der Republik Österreich an das Deutsche Reich zielte die nationalsozialistische Außenpolitik darauf ab, die Tschechoslowakische Republik als souveränen Staat zu zerstören. Hitler bediente sich der Sudetendeutschen Partei Konrad Henleins, die zu diesem Zeitpunkt die Mehrheit der Deutschen in der Tschechoslowakei vertrat, um die nationalen Spannungen bis zum Siedepunkt zu schüren und einen Anlaß für eine deutsche diplomatische und militärische Intervention zu schaffen.

Henlein, který se svou stranou zpočátku usiloval o autonomistické řešení, působil nejpozději od roku 1937 jako Hitlerův aktivní pomocník. Německý diktátor byl nejpozději od 30. května 1938 rozhodnut ČSR rozbít vojensky a nespokojit se s pouhým odstoupením sudetoněmeckých oblastí, k němuž ČSR pod masivním diplomatickým tlakem západních mocností a pod hrozbou války ze strany Německé říše přivolila.

Území, které si Německo na Československé republice vynutilo a k jehož odstoupení ji dohnala Velká Británie spolu s Francií, bylo vymezeno bez jakéhokoliv ohledu na hospodářskou a politickou životaschopnost ČSR; odtržení těchto území bylo i nepřímou příčinou podrytí československého parlamentního systému. Docházelo při tom i k útěkům a k vyhánění německých odpůrců nacismu, Židů i mnoha Čechů usazených v pohraničí. Zatímco Chamberlain, ukolébáván iluzí, že našel řešení „pro naši dobu“, pomíjel skutečnost, že účelem zisku sudetoněmeckých území není pro Hitlera scelení německého národního státu, nýbrž hegemonie v Evropě, byl už Hitler rozhodnut ČSR při nejbližší příležitosti odstranit úplně.

Hitler hodlal Československo zahrnout do německé mocenské sféry jako vojenské nástupiště, jako zbrojního producenta i jako zdroj pracovních sil, a závěry mnichovské konference, které německé obyvatelstvo přijalo s jásotem, chápal jako svou osobní porážku. Záruky nezávislosti pro torzo ČSR, které dohoda slibovala, zavrhl jako neoprávněné vměšování Velké Británie do středoevropských zájmů Německé říše; v březnu 1939 využil vyprovokovaných incidentů a přístřování Berlínem podporovaného česko-slovenského napětí k tomu, aby si místo zbytku ČSR vynutil zřízení samostatného Slovenska a Protektorátu Čechy a Morava.

Zřeknutí se vlastní státnosti, které bylo při porušení mezinárodního práva i práva českého národa na sebeurčení vynuceno na československém prezidentovi Emilu Háchovi, bylo dalším podnětem k rozpoutání druhé světové války. Rozbití československého státu bylo v souladu s anekčními záměry Adolfa Hitlera. Jen málo by na tom změnilo urovnání sporů mezi československou vládou a národnostními menšinami, které se nedalo vyloučit, ačkoli Německá říše menšiny nepokrytě podněcovala k nacionální obstrukci. Připojení sudetských území nebylo konečným cílem nacistické politiky, ale jen předstupněm likvidace ČSR. Politika appeasementu provozovaná Velkou Británií a Francií její uskutečnění pouze pozdržela, ale nezabránila jí.

10. Hlavní rysy nacistické okupační politiky v „Protektorátu Čechy a Morava“

V českých zemích sledovala německá okupační moc též konečný cíl jako např. v obsazeném Polsku, totiž rasisticky pojaté poněmčení zemí.

Židé, tj. lidé, kteří se ke svému židovství hlásili buď nábožensky, nebo národnostně, ale i ti, kdo byli do této kategorie zařazeni jen na základě norimberských zákonů, byli ze společnosti vylučováni zákazem výkonu povolání, vyvlastňováním majetku a zvláštním označením; od podzimu 1941 byli pak fyzicky izolováni v ghettu Terezín a tam, povětš-

Henlein, der mit seiner Partei zunächst eine Autonomielösung angestrebt hatte, fungierte spätestens ab 1937 als aktiver Gehilfe Hitlers. Der deutsche Diktator war endgültig vom 30. Mai 1938 an entschlossen, die ČSR militärisch zu zerschlagen und sich nicht mit einer Abtretung der sudetendeutschen Gebiete zu begnügen, in die die Tschechoslowakische Republik schließlich unter dem massiven diplomatischen Druck der Westmächte und der Kriegsdrohung des Deutschen Reiches einwilligte.

Die der ČSR von deutscher Seite abgeforderten und von Großbritannien sowie Frankreich aufgenötigten Gebietsabtretungen nahmen auf die wirtschaftliche und politische Lebensfähigkeit der ČSR keine Rücksicht und bewirkten indirekt die Aushöhlung des tschechoslowakischen parlamentarischen Systems. Dabei kam es auch zur Flucht und Vertreibung vieler im Grenzland lebender Tschechen, deutscher Gegner des Nationalsozialismus und der Juden. Während sich Chamberlain in der Illusion wiegte, eine Lösung „für unsere Zeit“ gefunden zu haben, und verkannte, daß es Hitler nicht um eine Arrondierung des deutschen Nationalstaats durch den Erwerb der sudetendeutschen Gebiete, sondern um die Hegemonie in Europa ging, war dieser entschlossen, bei nächster Gelegenheit die ČSR vollends zu beseitigen.

Hitler wollte die Tschechoslowakei als militärisches Glacis, als Rüstungsproduzenten und als Arbeitskräfteressource in den deutschen Machtbereich einbeziehen und empfand die von der deutschen Bevölkerung mit Jubel begrüßten Beschlüsse der Münchener Konferenz als persönliche Niederlage. Er verwarf die dort beabsichtigten Garantien der Unabhängigkeit der Rumpf-ČSR als unberechtigte Einmischung Großbritanniens in die mitteleuropäischen Interessen des Deutschen Reiches und nutzte im März 1939 provozierte Zwischenfälle sowie die von Berlin unterstützte Verschärfung tschechisch-slowakischer Spannungen dazu, um auf die Errichtung einer selbständigen Slowakei zu drängen und an der Stelle der Rest-ČSR das Protektorat Böhmen und Mähren zu errichten.

Der unter Bruch des Völkerrechts und der Verletzung des Selbstbestimmungsrechts des tschechischen Volkes dem tschechoslowakischen Staatspräsidenten Emil Hácha abgepreßte Verzicht auf die Eigenstaatlichkeit der ČSR war ein weiterer Anstoß zur Entfesselung des Zweiten Weltkrieges. Die Zerstörung des tschechoslowakischen Staates entsprach der Annexionsabsicht Adolf Hitlers. Ein Arrangement der tschechoslowakischen Regierung mit den nationalen Minderheiten, das nicht auszuschließen war, obwohl das Deutsche Reich sie offen zu nationaler Obstruktion ermunterte, hätte daran wenig geändert. Nicht der Anschluß der Sudetengebiete, der nur eine Durchgangsstufe war, sondern die Auflösung der ČSR war das Ziel der nationalsozialistischen Politik, und seine Durchsetzung wurde durch die Appeasement-Politik Großbritanniens und Frankreichs nur verzögert, nicht verhindert.

10. Grundzüge der NS-Besatzungspolitik im „Protektorat Böhmen und Mähren“

In den böhmischen Ländern verfolgte die deutsche Besatzungsmacht das gleiche Fernziel wie z. B. im besetzten Polen, nämlich die rassistisch verstandene Eindeutschung des Landes.

Juden, d. h. Personen, die sich zu ihrem Judentum entweder religiös oder national bekannt hatten, sowie Personen, die nur durch die Nürnberger Gesetze in diese Kategorie eingereiht worden waren, wurden durch Berufsverbote, Enteignung und Kennzeichnung aus der Gesellschaft ausgegrenzt, seit dem Herbst 1941 im Ghetto Theresienstadt physisch isoliert und dort, vor allem aber in Vernichtungslagern in Polen, ermordet. Es handelt sich

nou však v likvidačních táborech v Polsku, vraždění. Jde přibližně o 78 000 osob. Nacistické rasové politice padla za oběť i většina Romů, asi 6 000 osob.

Češi jako svébytný národ měli být zničeni. Část měla být asimilována či „odnárodněna“, jiná vysídlena a další pak – především elity – zlikvidována. Realizace těchto výhledových cílů, které měly postihnout české obyvatelstvo, byla vzhledem k významu protektorátního zbrojního průmyslu a hornictví pro válečné hospodářství odsunuta na dobu po válce. Režim se proto omezil na přípravné kroky: uzavření vysokých škol, redukci počtu gymnázií, provedení tzv. „rasového soupisu“ a přípravu plánů na zřízení německých „územních mostů“ přes Prahu a Brno. Na části těchto pásů budoucího německého osídlení byla už během války zakládána vojenská cvičiště a čeští obyvatelé byli odsud vysídlováni. Právě na těchto územích dostávali statky a půdu vyvlastněných židovských a českých rolníků Němci z Besarábie a z Dobružji.

Dalšími konstantami protektorátní politiky bylo:

- a) Ke správě země využívala okupační moc takzvaných „autonomních“ orgánů, tj. státního prezidenta Háchy, protektorátní vlády, ministerstev, zemských a krajských úřadů.
- b) Podnikům důležitým pro válečnou výrobu byly přednostně zaopatřovány pracovní síly a suroviny, pracovníci ve zbrojním průmyslu dostávali lepší plat a víc potravin než zaměstnanci ostatních hospodářských odvětví a ve správě.
- c) Jakýkoli odpor byl bezohledně potírán zatýkáním, vězněním v koncentračních táborech a rozsudky smrti, jakož i braním rukojmí a tzv. „odvetnými opatřeními“.
- d) Židovský majetek byl „arizován“, důležité české banky a velké podniky byly převedeny do německých rukou a hospodářská síla země bezohledně vykořisťována.

Během svého několikaletého trvání prošla protektorátní politika i změnami:

Říšský protektor Konstantin von Neurath vsadil zprvu na spolupráci s kolaboranty „z rozumu“, konkrétně na špičky „autonomní“ správy, na něž on a jeho zástupce, bývalý vedoucí funkcionář SdP Karl Hermann Frank, vyvíjeli nátlak ve smyslu stále většího podřizování, a to pomocí kolaborantů „z přesvědčení“, jakými byly např. antisemitské skupinky a kruh českých redaktorů, kteří byli svým smýšlením blízcí nacistickému režimu. Od demonstrací na podzim 1939, po nichž byly uzavřeny české vysoké školy, devět studentů zastřeleno a 1 200 posláno do koncentračního tábora, ocitla se však tato politika v krizi.

Když pak po německém útoku na Sovětský svaz vzrostl počet odbojových akcí, poslal Hitler v září 1941 do protektorátu Reinharda Heydricha. Monstrprocesem proti Aloisu Eliášovi, předsedovi protektorátní vlády, měly být přerušeny její kontakty s exilem a odbojem; vysokým počtem zatčených a odsouzených k smrti mělo být zastrašeno obyvatelstvo. Po prvních vojenských neúspěších před Moskvou v prosinci 1941 se Heydrich a Frank rozhodli, že sice autonomii nezruší, ale ještě důsledněji ji zbaví obsahu, a to tak, že do protektorátní vlády nasadí jednoho německého a jednoho přesvědčeného českého stoupence režimu, že do svých služeb ve zvýšené míře zapojí „zglajchšaltované“ odbory a do správního aparátu že dosadí německé úředníky.

um rund 78 000 Menschen. Auch die meisten Roma, nämlich ca. 6 000 Personen, fielen der NS-Rassenpolitik zum Opfer.

Die Tschechen sollten als eigenständige Nation zerstört werden. Ein Teil sollte assimiliert ("umgevolkt"), ein anderer ausgesiedelt, ein weiterer – besonders die Eliten – vernichtet werden. Die Verwirklichung dieser Fernziele gegenüber der tschechischen Bevölkerung wurde wegen der Bedeutung der Rüstungsindustrie und des Bergbaus im Protektorat für die Kriegswirtschaft auf die Zeit nach dem Krieg verschoben. Deshalb beschränkte sich das Regime auf vorbereitende Schritte: die Schließung der Hochschulen, die Reduzierung der Zahl der Gymnasien, eine sog. „rassische Bestandsaufnahme“ und die Planung je einer deutschen „Landbrücke“ über Prag und Brünn. Schon während des Krieges wurden Truppenübungsplätze auf einem Teil dieser künftigen Siedlungsgebiete angelegt und die tschechischen Bewohner ausgesiedelt. Bessarabien- und Dobrukscha-Deutsche erhielten, ebenfalls auf diesen „Landbrücken“, die Höfe und das Land enteigneter jüdischer und tschechischer Bauern.

Weitere Konstanten der Protektoratspolitik waren:

- a) Zur Verwaltung des Landes bediente sich die Besatzungsmacht der sogenannten „autonomen“ Verwaltung, d. h. des Staatspräsidenten Hácha, der Protektoratsregierung, der Ministerien, der Landes- und der Bezirksbehörden.
- b) Kriegswichtige Betriebe wurden bevorzugt mit Arbeitskräften und Rohstoffen ausgestattet, Rüstungsarbeiter besser bezahlt und versorgt als die Beschäftigten anderer Wirtschaftszweige und der Verwaltung.
- c) Jeder Widerstand wurde rücksichtslos bekämpft, und zwar durch Verhaftungen, Einweisung in Konzentrationslager und Todesurteile sowie durch Geiselnahmen und sog. „Sühnemaßnahmen“.
- d) Das jüdische Eigentum wurde „arisiert“, wichtige tschechische Banken und Großunternehmen wurden in deutsche Hand überführt und die Wirtschaftskraft des Landes rücksichtslos ausgebeutet.

Die Protektoratspolitik war im Laufe der wenigen Jahre ihrer Existenz auch Wandlungen unterworfen:

Zunächst setzte Reichsprotektor Konstantin von Neurath auf die Zusammenarbeit mit Kollaborateuren „aus Vernunft“, nämlich auf die Spitzen der „autonomen“ Verwaltung, auf die er und sein Stellvertreter Karl Hermann Frank, zuvor führender Funktionär der SdP, durch Kollaborateure „aus Überzeugung“ wie die kleinen antisemitischen Gruppen und einen Kreis von tschechischen Redakteuren, die dem NS-Regime nahestanden, Druck im Sinne einer immer weiter reichenden Anpassung ausübten. Seit den Demonstrationen im Herbst 1939 und der Schließung der tschechischen Hochschulen, Erschießung von neun und Einweisung von 1 200 Studenten in ein Konzentrationslager befand sich diese Politik allerdings in einer Krise.

Als nach dem deutschen Angriff auf die Sowjetunion zudem die Zahl der Widerstandsaktionen zunahm, schickte Hitler im September 1941 Reinhard Heydrich in das Protektorat. Durch den Schauprozeß gegen Alois Eliáš, den Vorsitzenden der Protektoratsregierung, sollten deren Kontakte zum Exil und Widerstand gekappt und durch eine große Zahl von Verhaftungen und Todesurteilen die Bevölkerung eingeschüchtert werden. Nach den ersten militärischen Mißerfolgen vor Moskau im Dezember 1941 entschlossen sich Heydrich und Frank, die Autonomie nicht aufzuheben, sie jedoch weiter auszuhöhlen, nämlich durch die Plazierung eines deutschen sowie eines überzeugten tschechischen Parteigängers des Regimes in die Protektoratsregierung, durch die verstärkte Indienstnahme der gleichgeschalteten Gewerkschaften sowie die Durchsetzung des Verwaltungsapparats mit deutschen Beamten.

Odvetou za atentát na Heydricha v květnu 1942 byla nová vlna teroru, jíž padlo za oběť okolo 5 000 lidí; tehdy byli také popraveni všichni muži z Lidic a všichni obyvatelé Ležáků. Po Heydrichově smrti ovládl protektorátní politiku Frank. Jeho strategii charakterizovaly verbální ústupky českému obyvatelstvu, antibolševická propaganda a krajně tvrdá opatření proti odbojovému hnutí; zejména v posledním roce války byli partyzáni a jejich pomocníci veřejně věšeni a jejich těla byla pro odstrašení veřejnosti po celé dny ponechávána na popravištích.

11. Odboj a kolaborace v protektorátu

Na protektorátní realitu nereagovala česká společnost jednotně. Malé skupiny fašistického ražení přešly od svého původního protiněmeckého postoje k podpoře okupační mocnosti. Silnější a vlivnější byly ty síly ve správě a v hospodářství, jež si sice přály změnu poměrů ve smyslu větší svobody, nebo dokonce úplné nezávislosti, ale vůči okupačnímu režimu se koneckonců chovaly konformně. Třetí sílu tvořil organizovaný nekomunistický odboj doma i v exilu, který chystal obnovení ČSR jako státu sociálně reformovaného a spočívajícího na principech demokratického socialismu. V programu odboje, jenž počítal s tím, že se Němci Hitlerovi vzeprou, byl zprvu obsažen silný antifašistický element, který však v průběhu války nabyl mocného protiněmeckého zabarvení. Vzдор potížím s orientací po Hitlerově paktu se Stalinem náleželi i komunisté k odpůrcům okupační moci a od jara 1941 se připojili ke směřování většiny odboje. Možnost cesty k bolševické revoluci a k diktatuře proletariátu si Komunistická strana Československa nicméně neuzavírala.

Velká většina Čechů vnímala okupaci po mnichovské dohodě jako další národní prohru a německou nadvládu odmítala. Jejich chování se podobalo postojům ostatních národů, které byly podrobeny obdobnému německému okupačnímu režimu. V prvních měsících po okupaci zaujímal v české společnosti silné, či dokonce vedoucí pozice kolaboranti „z rozumu“ soustředění kolem Háchy a Eliáše. Během několika velkých národních demonstrací v létě a na podzim 1939 získávalo však stále více na vlivu odbojové hnutí. Po obou vlnách teroru, na počátku Heydrichovy vlády a po jeho zavraždění, vedoucí skupina kolem Háchy, která však zatím zabředla do bezvýhradné kolaborace, přišla i o poslední zbytky svého politického kreditu. České obyvatelstvo se orientovalo podle hesel a aktivit exilové vlády a odbojového hnutí.

Český odboj je v pohledu zvnějšku hodnocen často jako nevýznamný, protože se projevoval otevřenými sabotážními a bojovými akcemi méně než třeba odboj v Sovětském svazu, v Polsku či v Jugoslávii. To však má vysvětlení: české země byly obsazeny ještě před začátkem války a byly zcela odzbrojeny; menší množství zbraní dodali spojenci teprve v posledních měsících války. Pro vedení partyzánské války chyběly do značné míry vhodné geografické podmínky. Hustá síť dobře fungující protektorátní správy nevykazovala téměř žádné mezery. Přesto však existovaly odbojové aktivity, jakými byly činnosti sabotážní, zpravodajské, diverzní a partyzánské. Nadto několikrát způsobila kumulace těchto aktivit otrěs a zostření okupačního režimu: v r. 1939, 1941/42 a po slovenském povstání na

Das Attentat auf Heydrich im Mai 1942 beantwortete die Besatzungsmacht mit einer neuen Terrorwelle, der rund 5 000 Menschen zum Opfer fielen, sowie mit der Ermordung der männlichen Einwohner von Lidice und aller Bewohner von Ležáky. Seit dem Tode Heydrichs dominierte Frank die Protektoratspolitik. Kennzeichen seiner Strategie waren verbale Zugeständnisse an die tschechische Bevölkerung, antibolschewistische Propaganda und äußerst harte Maßnahmen gegen die Widerstandsbewegung. So wurden insbesondere im letzten Kriegsjahr z. B. Partisanen und ihre Helfer zur Abschreckung tagelang öffentlich aufgehängt.

11. Widerstand und Kollaboration im Protektorat

Auf die Wirklichkeit des Protektorats reagierte die tschechische Gesellschaft nicht einheitlich. Kleine Gruppen faschistischer Prägung gingen von ihrer ursprünglich antideutschen Einstellung zur Unterstützung der Besatzungsmacht über. Stärker und einflußreicher waren jene Kräfte in Verwaltung und Wirtschaft, die sich zwar eine Änderung der Verhältnisse in Richtung auf größere Freiheit oder sogar auf völlige Unabhängigkeit wünschten, sich aber letzten Endes doch gegenüber dem Okkupationsregime konform verhielten. Eine dritte Kraft bildete der organisierte nicht-kommunistische Widerstand in der Heimat und im Exil, der die Wiederherstellung der ČSR als sozial reformierten und auf Prinzipien eines demokratischen Sozialismus beruhenden Staates vorbereitete. Denn das zunächst starke antifaschistische Element im Programm des Widerstandes, der darauf gesetzt hatte, daß sich die Deutschen gegen Hitler erheben würden, erhielt im Verlauf des Krieges einen heftigen antideutschen Akzent. Unbeschadet der Orientierungsschwierigkeiten nach dem Hitler-Stalin-Pakt gehörten die Kommunisten zu den Gegnern der Besatzungsmacht und schlossen sich seit dem Frühjahr 1941 der Orientierung der Mehrheit des Widerstandes an. Gleichwohl hielt sich die Kommunistische Partei der Tschechoslowakei die Möglichkeit einer bolschewistischen Revolution und Diktatur des Proletariats offen.

Die große Mehrheit der Tschechen empfand die Okkupation als erneute nationale Niederlage nach dem Münchener Abkommen und lehnte die deutsche Herrschaft ab. Ihr Verhalten entsprach dem anderer Völker, die einem ähnlichen deutschen Besatzungsregime unterworfen waren. In den ersten Monaten nach der Okkupation hatten die Kollaborateure „aus Vernunft“ um Hácha und Eliáš eine starke bis führende Position in der tschechischen Gesellschaft inne. Im Verlauf einiger großer nationaler Demonstrationen im Sommer und Herbst 1939 gewann die Widerstandsbewegung jedoch zunehmend an Einfluß. Nach den beiden Terrorwellen zu Beginn der Herrschaft Heydrichs und nach seiner Ermordung verlor die Führungsgruppe um Hácha, die sich inzwischen auf eine bedingungslose Kollaboration eingelassen hatte, auch die letzten Reste ihres politischen Kredits. Die tschechische Bevölkerung orientierte sich an den Parolen und Aktivitäten der Exilregierung und der Widerstandsbewegung.

Der tschechische Widerstand wird häufig in der Sicht von außen als unbedeutend eingeschätzt, weil er sich weniger in offenen Sabotage- und Kampfhandlungen äußerte als etwa der Widerstand in der Sowjetunion, in Polen oder Jugoslawien. Dies läßt sich jedoch erklären: Die böhmischen Länder wurden noch vor Kriegsbeginn besetzt und vollständig entwaffnet. Erst in den letzten Kriegsmonaten wurden wenige Waffen von den Alliierten geliefert. Die für Partisanenkriegführung geeigneten geographischen Bedingungen fehlten weitgehend. Das dichte Netz der gut funktionierenden Protektoratsverwaltung ließ kaum Lücken. Dennoch gab es Widerstandsaktivitäten – Sabotage-, nachrichtendienstliche, Diversions- und Partisanentätigkeit. Mehrfach kam es überdies zu einer

podzim 1944. Český odpor kulminoval počátkem května 1945 v mnoha místních povstáních a konečně v povstání pražském. K historii československého odboje náleží i činnost emigrace a exilové vlády i účast československých armádních a leteckých jednotek na bojových akcích spojenců.

Znovuobnovená ČSR stavěla na základech vybudovaných společně odbojem a exilem, i když na vedoucí pozice po válce nastoupili především politici exilové. Po převratu v únoru 1948 byly zásady a zásluhy nekomunistického odboje ignorovány a znevažovány a jeho příslušníci pronásledováni.

12. Održená tzv. sudetská území

Vstup wehrmachtu v říjnu 1938 oslavovali Němci v sudetských územích manifestacemi, ale i útoky na místní Čechy, Židy a známé odpůrce nacismu. Převážná většina Němců si ve své euforii pramálo uvědomovala, že za odtržení od ČSR zaplatila ztrátou demokracie a svébytností a že záhy bude muset přinést těžké oběti Hitlerově válce. Velká část české menšiny usazené v pohraničních oblastech odtud před očekávaným politickým a národnostním útlakem uprchla anebo byla vypuzena či vyhnána; zbylí Češi přišli o veškerá národnostní práva. Až na několik důležitých výjimek setrvali sudetoněmečtí politici stejně jako většina obyvatelstva v podpoře nacistického režimu, ač trvale vzrůstala nespokojenost především se situací v zásobování. Vznikaly – často ve spolupráci s Čechy a s totálně nasazenými – i malé odbojové skupinky. Působení německých členů těchto skupin je třeba ocenit o to víc, že jejich odboj nebyl namířen proti útisku představitelů jiného národa, nýbrž národa vlastního.

České obyvatelstvo naproti tomu často pohlíželo na protektorátní režim jako na dílo sudetských Němců. Přispívala k tomu i okolnost, že mezi sudetoněmeckými příslušníky nacistických elit byli zastánci té nejtvrďší linie. Podíl sudetských Němců na tomto režimu si vyžaduje další výzkum.

13. Konec války

Území protektorátu i Říšské župy Sudety bylo válečným děním bezprostředně zasaženo teprve od jara 1945. Už dlouho však v zemi pobývalo mnoho evakuovaných Němců ze západu Německa ohrožovaného bombardováním; od roku 1944 sem proudily statisíce přesídlenců a uprchlíků z oblastí východní fronty, která se hrozivě blížila. Zemi byly z místa na místo vláčeny transporty zbídačelých válečných zajatců a vězňů z koncentračních táborů. Okupační režim se vůči lidem přístrojoval: na Moravě bylo vypáleno několik českých vesnic, které upadly v podezření, že pomáhaly partyzánům. Vrcholu dosáhla německá represe ve dnech českého a pražského povstání, bezprostředně před příchodem Rudé armády počátkem května 1945.

Häufung von Aktivitäten, die eine Erschütterung und Verschärfung des Okkupationsregimes zur Folge hatten, nämlich 1939, 1941/42 und nach dem slowakischen Aufstand im Herbst 1944. Der tschechische Widerstand kulminierte Anfang Mai 1945 in zahlreichen örtlichen Aufständen und schließlich im Prager Aufstand. Zur Geschichte des tschechoslowakischen Widerstandes gehören auch die Tätigkeit der Emigration und der Exilregierung sowie die Teilnahme tschechoslowakischer Armee- und Luftwaffeneinheiten an den alliierten Kampfhandlungen.

Die wiederhergestellte ČSR baute auf den Grundlagen auf, die von Widerstand und Exil gemeinsam entwickelt worden waren, wenn auch nach dem Krieg vor allem Exilpolitiker in die politischen Führungspositionen einrückten. Nach dem Umsturz im Februar 1948 wurden die Prinzipien und Leistungen des nicht-kommunistischen Widerstandes systematisch mißachtet und seine Exponenten verfolgt.

12. Die abgetrennten sog. Sudetengebiete

Den Einmarsch der Wehrmacht im Oktober 1938 feierten die Deutschen der Sudetengebiete mit Kundgebungen, aber auch Angriffen auf ortsansässige Tschechen, Juden und bekannte Gegner des Nationalsozialismus. In der Euphorie begriff die überwiegende Mehrheit der Deutschen kaum, daß sie die Trennung von der ČSR mit dem Verlust der Demokratie und ihrer Eigenständigkeit bezahlt hatte und bald schwere Opfer für Hitlers Krieg bringen sollte. Ein großer Teil der tschechischen Minderheit der Grenzgebiete floh vor der erwarteten politischen und nationalen Unterdrückung oder wurde verdrängt und vertrieben, die verbliebenen Tschechen verloren jegliche nationalen Rechte. Die sudetendeutschen Politiker hielten – mit wenigen wichtigen Ausnahmen – wie auch die Mehrheit der Bevölkerung an der Unterstützung des NS-Regimes fest, wengleich die Unzufriedenheit besonders mit der Versorgungslage immer größer wurde. Wohl bildeten sich – oft in Zusammenarbeit mit Tschechen und Zwangsarbeitern – kleine Widerstandsgruppen. Die Leistung der deutschen Mitglieder dieser Gruppen ist um so höher einzuschätzen, als sich ihr Widerstand nicht gegen die Unterdrückung durch Vertreter einer anderen, sondern der eigenen Nation richtete.

In der tschechischen Bevölkerung hingegen wurde das Protektoratsregime oft als sudetendeutsches Werk angesehen. Dazu trug der Umstand bei, daß unter den sudetendeutschen Angehörigen der NS-Eliten auch Vertreter der härtesten Linie zu finden waren. Der Anteil der Sudetendeutschen an diesem Regime verlangt weitere Erforschung.

13. Das Kriegsende

Das Territorium des Protektorats und des Reichsgaues Sudetenland wurde erst seit dem Frühjahr 1945 unmittelbar in die Kriegshandlungen einbezogen. Viele deutsche Evakuierte aus den bombengefährdeten Gebieten Westdeutschlands hielten sich bereits lange im Lande auf; seit 1944 strömten Hunderttausende von Umsiedlern und Flüchtlingen aus den Gebieten der Ostfront herein, die sich bedrohlich näherte. Transporte von verletzten Kriegsgefangenen und KZ-Häftlingen wurden durch das Land geschleust, und das Okkupationsregime im Protektorat verschärfte sich zusehends: In Mähren wurden einige tschechische Dörfer, die im Verdacht standen, den Partisanen geholfen zu haben, niedergebrannt. Die deutsche Repression erreichte ihren Höhepunkt während der Tage des tschechischen und Prager Aufstandes unmittelbar vor der Ankunft der Roten Armee Anfang Mai 1945.

Nenávist vůči Němcům, která se nashromáždila v českém obyvatelstvu, se při takovém vývoji událostí jen stupňovala, navíc povzbuzována i politickými silami. Po německé kapitulaci části české společnosti „vykolejily“; projevilo se to v brutálně nenávistných aktech, které jejich původci nechápali jen jako odplatu za poslední týdny války, nýbrž za celých šest let okupace. Německé obyvatelstvo nyní obnoveného Československa to zasáhlo nepřipravené; mnoho z těch, kdo se provinili, uprchlo už dříve. V pohraničních oblastech osídlených převážně Němci nastalo po zhroutilí do poslední chvíle intaktní německé správy mocenské vakuum. V pohraničí Čech a Moravy, pokud bylo obsazeno sovětskou armádou, se provizorní české orgány etablovaly teprve se zpožděním, takže v první době zde panovaly poměry takřka anarchické.

Za těchto okolností a v době, kdy i vzájemné odcizení Němců a Čechů v českých zemích dosáhlo vrcholu, docházelo k útěkům a k takzvaným „divokým odsunům“ sudetských Němců do Saska a do Rakouska. Události té doby byly dosud prezentovány ponejvíce jen na základě vzpomínek postižených. Teprve v poslední době zpracovávají převážně čeští autoři lokální nebo regionální studie, v nichž se informace českých i německých současníků vyhodnocují ruku v ruce s archivními prameny, a začíná tak vznikat přibližně objektivní obraz oněch chaotických poměrů i excesů, ke kterým v této fázi došlo.

14. Transfer obyvatelstva v plánech spojenců a československé exilové vlády

Poté co se spojenecké mocnosti během válečných let distancovaly od mnichovské dohody, nepřicházelo už v úvahu, aby pohraniční oblasti osídlené Němci zůstaly připojeny k Německu. Mnichovská dohoda Československu ozřejmila, že v obraně proti revizionistickým snahám sousedů se nemůže spoléhat výlučně na spojenecké smlouvy. Churchill, Stalin i Roosevelt se kromě toho domnívali, že stabilizace poválečné situace bude možné dosáhnout vytvořením homogenních národních států bez etnických menšin. Zastánci transferu obyvatelstva poukazovali na to, že Řecko a Turecko navzdory vyhánění a výměně obyvatelstva na počátku dvacátých let pak v následujícím období politicky spolupracovaly; stejně tak se argumentovalo tím, že i nacistický režim v letech 1939/40 přesídlil obyvatele jižního Tyrolska a jiné německé menšiny („Volksdeutsche“) z východu „domů do říše“ („Heim ins Reich“). Na pořad jednání spojeneckých velmocí se otázka nuceného vysídlení Němců z východní Evropy dostala poprvé při jednáních Edena se Stalinem v prosinci 1941. Na tuto iniciativu a na představy polské a československé exilové vlády reagoval britský kabinet v červenci 1942 zásadním usnesením ve prospěch transferu německých menšin z východní Evropy. S tímto řešením projevíli od března 1943 několikrát souhlas i úředníci státního departmentu a prezident Spojených států.

V odpověď na heslo Sudetoněmecké strany „Heim ins Reich“ předložil prezident Beneš už v září 1938 kompromisní řešení: počet sudetských Němců se měl odstoupením strategicky postradatelných pohraničních oblastí a vzájemným dílčím přesídlením obyvatelstva zredukovat tak, že zbývající menšina by už nebyla nebezpečná, nebo by ji bylo možno asimilovat. Na rozdíl od nacistické politiky likvidace celých částí obyvatelstva k jeho cílům nepatřila.

Diese Entwicklung hat den in der tschechischen Bevölkerung angesammelten Deutschenhaß gesteigert, der zudem von politischen Kräften stimuliert wurde. Nach der deutschen Kapitulation „entgleisten“ Teile der tschechischen Gesellschaft; dies wirkte sich in brutalen Aktionen des Hasses aus, die von den Tätern als Kompensation nicht nur für die letzten Kriegswochen, sondern für die sechs Jahre der Okkupation verstanden wurden. Die deutsche Bevölkerung in der jetzt wiederhergestellten Tschechoslowakei wurde davon unvorbereitet getroffen; viele der Schuldigen waren zuvor geflohen. In den meist deutsch besiedelten Grenzgebieten entstand nach dem Zusammenbruch der bis zuletzt intakten deutschen Verwaltung ein Machtvakuum. Im Grenzland Böhmens und Mährens, soweit es von der sowjetischer Armee besetzt worden war, etablierten sich provisorische tschechische Organe erst spät, so daß in der ersten Zeit hier nahezu anarchische Verhältnisse herrschten.

Unter diesen Umständen und in dieser Zeit, in der auch die Entfremdung von Deutschen und Tschechen in den böhmischen Ländern ihren Höhepunkt erreichte, ist es zur Flucht und zu sogenannten „wildem Vertreibungen“ von Sudetendeutschen nach Sachsen und Österreich gekommen. Die Ereignisse dieser Zeit wurden bisher meist nur aufgrund von Erinnerungen von Betroffenen dargestellt. Erst neuerdings arbeiten vorwiegend tschechische Autoren lokale oder regionale Studien aus, in denen Berichte von tschechischen und deutschen Zeitgenossen zusammen mit Archivquellen ausgewertet werden, so daß ein annähernd objektives Bild der chaotischen Verhältnisse und der Exzesse dieser Phase zu entstehen beginnt.

14. Der Bevölkerungstransfer in den Planungen der Alliierten und der tschechoslowakischen Exilregierung

Nachdem sich die alliierten Mächte während der Kriegsjahre vom Münchener Abkommen distanziert hatten, kam das Verbleiben der deutsch besiedelten Grenzgebiete bei Deutschland nicht mehr in Betracht. Der Tschechoslowakei hatte das Münchener Abkommen gezeigt, daß sie sich auf Bündnisverträge gegen Revisionsbestrebungen der Nachbarn allein nicht verlassen konnte. Überdies glaubten Churchill, Stalin und Roosevelt eine Stabilisierung der Nachkriegssituation durch die Errichtung homogener Nationalstaaten ohne ethnische Minderheiten zu erreichen. Befürworter eines Bevölkerungstransfers verwiesen darauf, daß Griechenland und die Türkei trotz der Vertreibungen und des griechisch-türkischen Bevölkerungsaustausches zu Beginn der zwanziger Jahre in der Folgezeit politisch zusammengearbeitet hatten, und darauf, daß selbst das NS-Regime in den Jahren 1939/40 Südtiroler und „Volksdeutsche“ aus dem Osten durch Umsiedlungen „heim ins Reich“ geholt hatte. Auf die Tagesordnung der alliierten Großmächte geriet die Frage der Zwangsaussiedlung von Deutschen aus Ostmitteleuropa erstmals in den Verhandlungen, die Eden im Dezember 1941 mit Stalin führte. Auf diese Initiative sowie auf die Vorstellungen der polnischen und tschechoslowakischen Exilregierungen reagierte das britische Kabinett im Juli 1942 mit einem Grundsatzbeschluß zugunsten des Transfers deutscher Minderheiten aus Ostmitteleuropa. Zu dieser Lösung erklärten Beamte des State Department und der US-Präsident seit März 1943 mehrfach ihre Zustimmung.

Als Antwort auf die „Heim-ins-Reich“-Losung der Sudetendeutschen Partei hatte Präsident Beneš schon im September 1938 eine Kompromißlösung entwickelt: Durch Abtretung strategisch nicht erforderlicher Grenzgebiete und durch Teilumsiedlung sollte die Zahl der Sudetendeutschen so weit reduziert werden, daß die verbleibende Minderheit ungefährlich bzw. assimilierbar würde. Vernichtung ganzer Bevölkerungsteile gehörte im Gegensatz zur NS-Politik nicht zu seinen Zielen.

V roce 1940 Beneš navrhoval, aby Němci byli ponecháni v ČSR ve třech pohraničních župách. Tento pokus o mírnější řešení ztroskotal na odmítavém postoji českých odbojových skupin a radikálních exilových kruhů. Do konce války se pak Beneš vrátil ke své koncepci odstoupení některých území spolu s částečným přesídlením a vyhnáním; postupně se přitom zmenšovala rozloha území, která by měla být odstoupena, a zároveň i počet Němců, kteří by v poválečné republice směli zůstat.

Ze sudetských oblastí se v říjnu 1938 a v únoru/březnu 1939 před vpádem wehrmachtu podařilo z Česko-Slovenska uprchnout asi 3 000 sudetoněmeckých sociálních demokratů a dalších odpůrců nacismu. Londýnská jednání mezi vedením strany sociálně demokratické v čele s Wenzelem Jakschem a formující se československou exilovou reprezentací ztroskotala v prvních měsících války na Jakschově požadavku závazného příslibu územní autonomie v rámci budoucího obnoveného Československa a neúčasti v československých vojenských jednotkách, v následujících letech na záměrech exilové vlády provést transfer a na Jakschově nesouhlasu s odvoláním platnosti mnichovské dohody. Jeho důraz na právo sudetských Němců na sebeurčení, zahrnující i možnost svobodně rozhodnout o vlastním státoprávním zařazení, vzbudil v československém prostředí nedůvěru. Benešovu představu, že Wenzel Jaksch by byl po nuceném přesídlení velké části svých krajanů vhodným představitelem zbylé německé menšiny, Jakschovi přívrženci na rozdíl od ostatních sudetoněmeckých sociálních demokratů a komunistů odmítali přijmout. Ještě krátce před koncem války se Wenzelu Jakschovi jevily jako realistické naděje, že vzhledem k velkým problémům přechodné doby by spojenci od svých plánů na transfer mohli upustit. Poté se však československým vládním a místním orgánům ještě před rozhodnutím spojenců zdařilo se sovětskou podporou zahájit odsuny a vyvíjet tak nátlak na západní spojence. Na postupimské konferenci v srpnu 1945 spojenci vyhlásili, že německé obyvatelstvo z Polska, Maďarska a z Československa má být přesídleno, a to „humánním a řádným“ způsobem. Znamenalo to, že mají ustát „divoké odsuny“. V souvislosti s tímto usnesením byl ještě téhož dne podepsán dekret prezidenta Beneše, podle něhož všem československým občanům německé nebo maďarské národnosti bylo toto jejich státní občanství odňato. Z ustanovení byli vyňati jen ti, kteří byli tehdy zařazeni do kategorie antifašistů. V následující době ustaly i nejhorší excesy „divokých odsunů“.

Rozdíl mezi politikou transferu, kterou sledovali západní spojenci, a politikou vyhánění a vysídlování, jakou prosazovala československá vláda a odbojové hnutí, spočívá v odůvodnění: Spojenci nedávali experimentu se soužitím Němců a Čechů v obnoveném Československu žádné vyhlídky na úspěch. V české propagandě kolektivní viny se však odsun – ovšemže i ve vzrůstající shodě se zostřující se spojeneckou válečnou doktrínou – odůvodňoval účastí sudetských Němců na útisku v protektorátu a v Říšské župě Sudety, a především podporou, kterou při komunálních volbách v květnu 1938 Sudetoněmecké straně nakonec dala převážná většina sudetských Němců.

Ve smyslu teze o kolektivní vině, uznávané tehdy i vítěznými mocnostmi, se hovořilo i v prezidentských dekretech vydávaných v roce 1945 o „Němcích, Maďarech“, ale i o „zrádcích a kolaborantech“, resp. o „dalších nepřátelích státu“. Ti z Němců, kteří měli být z nařízení vyňati, byli povinni svou státní spolehlivost dokazovat. Přesto však byla tendence v co nejkratší době vyhnat co nejvíc Němců, aby se ještě před postupimskou

Im Jahre 1940 schlug Beneš vor, die Deutschen in drei Grenzgaue bei der ČSR zu belassen. Dieser Versuch einer milderen Lösung scheiterte an der Ablehnung der tschechischen Widerstandsgruppen und radikalen Exilkreise. Beneš kehrte bis zum Kriegsende zu seiner Konzeption der Gebietsabtretungen und der Teilumsiedlung und Vertreibung zurück, wobei er die Größe der abzutretenden Gebiete und gleichzeitig die Zahl derjenigen Deutschen, die in der Nachkriegsrepublik hätten bleiben dürfen, schrittweise verringerte.

Rund 3 000 sudetendeutsche Sozialdemokraten sowie andere Gegner des Nationalsozialismus hatten im Oktober 1938 aus den Sudetengebieten und im Februar/März 1939 vor dem Einmarsch der Wehrmacht aus der Tschecho-Slowakei fliehen können. Die Londoner Verhandlungen zwischen ihrer Parteiführung unter Wenzel Jaksch mit der sich formierenden tschechoslowakischen Exilvertretung scheiterten in den ersten Monaten des Krieges an Jakschs Forderung nach der verbindlichen Zusage einer territorialen Autonomie innerhalb der wiederherzustellenden Tschechoslowakei einschließlich der Nichtbeteiligung an tschechoslowakischen Militäreinheiten, in den folgenden Jahren an den Transferplänen der Exilregierung und an Jakschs Nichtbereitschaft, das Münchener Abkommen für nichtig zu erklären. Seine Hervorhebung des Selbstbestimmungsrechtes für die Sudetendeutschen, die ihre Entscheidungsfreiheit über die staatsrechtliche Zuordnung einbezog, weckte im tschechoslowakischen Milieu Argwohn. Auf Beneš Vorstellung, in Jaksch den Repräsentanten der deutschen Restminderheit nach der Zwangsaussiedlung eines großen Teils seiner Landsleute finden zu können, wollten Jakschs Anhänger im Gegensatz zu anderen sudetendeutschen Sozialdemokraten und Kommunisten nicht eingehen. Wenzel Jakschs Hoffnungen, daß die Alliierten angesichts der großen Probleme der Übergangszeit von ihren Transferplänen abrücken könnten, schienen ihm kurz vor Kriegsende noch realistisch zu sein. Danach aber gelang es tschechoslowakischen Regierungsbehörden und lokalen Verwaltungen, die Vertreibung mit sowjetischer Unterstützung einzuleiten und damit Druck auf die Westalliierten auszuüben. Auf der Potsdamer Konferenz im August 1945 erklärten die Alliierten, die deutsche Bevölkerung sei aus Polen, Ungarn und der Tschechoslowakei umzusiedeln, und zwar in einer „humanen und ordnungsgemäßen“ Weise. Das bedeutete, daß die „wildern Vertreibungen“ aufzuhören hatten. Im Zusammenhang mit diesem Beschluß und am selben Tag wurde das Dekret des Präsidenten Beneš unterzeichnet, nach dem allen tschechoslowakischen Staatsbürgern deutscher oder ungarischer Nationalität die tschechoslowakische Staatsbürgerschaft aberkannt wurde. Ausgenommen waren nur diejenigen, die damals in die Kategorie der Antifaschisten eingereiht wurden. In der Folgezeit hörten auch die schlimmsten Exzesse der „wildern Vertreibungen“ auf.

Der Unterschied zwischen der Transferpolitik der westlichen Alliierten und der Vertreibungs- und Aussiedlungspolitik der tschechoslowakischen Regierung und Widerstandsbewegung besteht in der Begründung: Die Alliierten hielten es für aussichtslos, daß das Experiment eines Zusammenlebens von Tschechen und Deutschen in der erneuerten Tschechoslowakei gelingen könnte. In der tschechischen Propaganda der Kollektivschuld wurde jedoch – freilich auch in zunehmender Übereinstimmung mit der sich verschärfenden alliierten Kriegsdoktrin – die Vertreibung mit der Beteiligung von Sudetendeutschen an der Unterdrückung im Protektorat und im Reichsgau Sudetenland begründet, vor allem mit der Unterstützung, die schließlich die überwiegende Mehrheit der Sudetendeutschen bei den Kommunalwahlen vom Mai 1938 der Sudetendeutschen Partei gewährt hatte.

Im Sinne der damals auf seiten der Siegermächte anerkannten Kollektivschuldthese sprachen 1945 die Dekrete des Präsidenten von den „Deutschen, Magyaren“, aber auch von „Verrätern und Kollaborateuren“ bzw. „und anderen Staatsfeinden“. Die Deutschen, die von dieser Anordnung ausgenommen sein sollten, wurden verpflichtet, ihre Staats-

konferenci vytvořil *fait accompli*. Zvláště v první poválečné fázi docházelo k mnoha politováníhodným obětem na životech, jejichž počet je stále ještě předmětem sporů. Teze o kolektivní vině ztěžovala přechod k „humánnímu a řádnému“ způsobu realizace tohoto nuceného přesídlení i po postupimské konferenci.

15. Vyhánění a vysídlení Němců

Vyhánění a vysídlení německého (a maďarského) obyvatelstva z ČSR se v českém exilu dlouho chystalo a začalo během války nabývat pevnějšího tvaru zejména v plánech poválečného uspořádání vypracovávaných anglickou stranou; jeho rozsah se pod tlakem odbojového hnutí též rozšířil.

Radikalizaci odsunových plánů a jejich realizaci za spojeneckého souhlasu k „transferu“ nelze správně posoudit, aniž se vezme v úvahu všeobecná barbarizace válečných let a to, jak vcházely ve známost německé válečné zločiny ve všech Německem obsazených zemích, zvláště pak v zemích východní a jihovýchodní Evropy. Tyto zločiny se opíraly o nacistickou rasovou teorii, která nacházela svůj výraz nejen v masové likvidaci Židů a jiných skupin chápaných jako „cizí rasy“, nýbrž i v diskriminaci východoevropských – zejména slovanských – národů, jakož i v přesídlování a likvidaci jejich částí, které bylo plánováno anebo již zahájeno.

Prosazování záměru skoncovat s konfliktním soužitím s Němci v rámci ČSR bylo výsledkem zkušenosti s politikou Sudetoněmecké strany a tvrdou německou okupační politikou. Část Němců ze Slovenska byla ještě před osvobozením Sovětskou armádou evakuována a mnoho z nejvíc provinivších se sudetských Němců uprchlo. Volání po pomstě se zvedlo spontánně, avšak i vláda a většina politických stran, ve zvlášť vyostřené podobě komunisté a národní socialisté, toho záměrně využily, aby německé obyvatelstvo přiměly k útěku; vyvolalo to pak násilné akce s četnými oběti na životech, jako v Přerově, Ústí nad Labem, v Brně či za jiných okolností v Praze.

Vítězné mocnosti se v článku 13 svých postupimských ujednání z 2. srpna snažily tyto akce ve svém vlastním zájmu regulovat. Jejich výzva, aby byly nekontrolované odsuny zastaveny, odpovídala především zájmu udržet pořádek v okupovaném Německu.

Není pochyb o tom, že každé vyhánění a nucené vysídlování je v rozporu se základními představami o lidských právech. Před padesáti lety to však patřilo k následkům války vyvolané německým politickým vedením, byl to důsledek v této souvislosti provedených přesídlovacích akcí a likvidace celých skupin obyvatelstva. Počet německých obětí odsunu z Československa nebylo dodnes možno ani s přibližnou přesností zjistit. Na základě sčítání lidu, výpočtů i odhadů, a s ohledem na válečné ztráty, emigraci a masové vraždy vydal Spolkový statistický úřad roku 1958 prohlášení, v němž se praví, že „existuje nesrovnalost v počtu 225 600 Němců, jejichž osud není objasněn“. Je chybné ztotožňovat tento počet s oběti odsunu. Až do roku 1989 se zdálo, že objasnit tuto otázku je vyloučeno. O vyjasnění nyní usilují na obou stranách pracovní projekty komise historiků. První výsledek ukazuje, že počet „nevyjasněných případů“ je zjevně mnohem vyšší než

treue nachzuweisen. Dennoch gab es die Tendenz, möglichst schnell möglichst viele Deutsche zu vertreiben, um noch vor der Potsdamer Konferenz Fakten zu schaffen. Besonders in dieser ersten Nachkriegsphase waren viele Todesopfer, deren Zahl umstritten ist, zu beklagen. Die These von der Kollektivschuld belastete auch nach der Potsdamer Konferenz den Übergang zu einer „humanen und ordnungsgemäßen“ Durchführung der Zwangsaussiedlung.

15. Die Vertreibung und Aussiedlung der Deutschen

Die Vertreibung und Aussiedlung der deutschen (und ungarischen) Bevölkerung aus der ČSR war im tschechischen Exil von langer Hand vorbereitet worden, gewann im Laufe des Krieges Gestalt, namentlich in der von englischer Seite betriebenen Nachkriegsplanung, und wurde unter dem Druck der Widerstandsbewegung ausgeweitet.

Die Radikalisierung der Vertreibungspläne und ihre Durchführung bei alliierter Zustimmung zum „Transfer“ kann man nicht richtig beurteilen ohne Berücksichtigung der im Laufe der Kriegsjahre allgemein gewachsenen Barbarisierung und insbesondere der bekanntgewordenen deutschen Kriegsverbrechen in allen von Deutschland besetzten, besonders aber in den ost- und südosteuropäischen Ländern. Diese Verbrechen stützten sich auf die nationalsozialistische Rassentheorie, die sich nicht nur in der Massenvernichtung von Juden und anderen als „fremdrassig“ verstandenen Gruppen, sondern auch in der Diskriminierung der – insbesondere slawischen – Völker des östlichen Europa auswirkte sowie in der geplanten oder schon begonnenen Umsiedlung oder Vernichtung von Teilen davon.

Die Propagierung einer Beendigung des konfliktreichen Zusammenlebens mit den Deutschen in der ČSR war das Ergebnis der Erfahrungen mit der Politik der Sudetendeutschen Partei und der radikalen deutschen Besatzungspolitik. Vor der Befreiung durch die sowjetische Armee war ein großer Teil der Slowakeideutschen evakuiert worden, und viele der am meisten belasteten Sudetendeutschen waren geflohen. Der Ruf nach Rache, der sowohl spontan erhoben als auch von der Regierung und den meisten politischen Parteien, in besonders scharfer Form jedoch von den Kommunisten und den Nationalen Sozialisten gezielt eingesetzt wurde, um die deutsche Bevölkerung zur Flucht zu bewegen, löste gewalttätige Aktionen mit zahlreichen Todesopfern wie in Prerau, Aussig, Brünn oder, unter anderen Voraussetzungen, in Prag aus.

Die Siegermächte suchten im Artikel 13 ihrer Übereinkünfte von Potsdam am 2. August die Aktionen in ihrem Interesse zu regulieren. Ihre Aufforderung, diese unkontrollierten Vertreibungsvorgänge zu stoppen, lag besonders im Interesse der Ordnungserhaltung im von ihnen okkupierten Deutschland.

Zweifellos verstoßen alle Vertreibungen und Zwangsaussiedlungen gegen grundlegende Vorstellungen von Menschenrechten. Vor fünfzig Jahren gehörten sie zu den Konsequenzen des von der deutschen politischen Führung ausgelösten Krieges und der in seinem Zusammenhang durchgeführten Umsiedlungsaktionen, schließlich der Vernichtung ganzer Bevölkerungsteile. Die Zahl der deutschen Vertreibungsoffer aus der Tschechoslowakei ist bis heute nicht annähernd genau festzustellen. 1958 erklärte das Statistische Bundesamt auf der Grundlage von Volkszählungen, Hochrechnungen und Schätzungen, bei der Berücksichtigung von Kriegsverlusten, Emigrationen und Massentötungen gebe es „eine Differenz von 225 600 Deutschen, deren Schicksal nicht geklärt ist“. Es ist unrichtig, diese Zahl mit der Zahl der Vertreibungstoten gleichzusetzen. Eine Klärung dieser Frage erschien bis 1989 ausgeschlossen. Sie wird durch Arbeitsprojekte der

počet těch, kteří bezprostředně při vyhnání a po něm skutečně přišli o život. Dosavadní odhady německých a českých odborníků o těchto číslech se pohybují mezi 19 000 (podle německého „generálního šetření“ – „Gesamterhebung“, které zjistilo přibližně 5 000 sebevražd a přes 6 000 obětí násilných činů) a 24 000 až 30 000 (podle odhadů českých badatelů). Tyto počty, stejně jako údaje o výši československých ztrát, které se vykazují číslem 360 000 (z toho asi 240 000 obětí rasového pronásledování), si vyžadují další odborné přezkoumání.

16. Druh a rozsah materiálních ztrát

Jestliže se historikům dosud nepodařilo zjistit rozsah materiálních ztrát ČSR let 1938/39–1945, je tomu tak proto, že autoři pro jejich kategorizaci a sumarizaci vypracovali rozdílná kritéria. Totéž platí i o materiálních ztrátách německého obyvatelstva po roce 1945.

V té souvislosti existuje navíc nevyřešená otázka židovského majetku, buď vyvlastněného, nebo prodaného pod tlakem nezbytnosti odejít do emigrace.

Veškeré šetření komplikuje ještě okolnost, že rozsah nebo hodnoty jak průmyslového, tak zemědělského majetku je třeba odvozovat od dobových ekonomických funkcí, které se všeobecně a v měnících se podmínkách mnohdy velmi rychle samy proměňují.

17. Odsunuté obyvatelstvo a jeho integrace do německé společnosti a vývoj československého pohraničí

Integrace Němců vyhnaných a nuceně vysídlených z Československa byla procesem, který se od integrace ostatních vyhnaných německých národnostních menšin principiálně nelišil. Toto začleňování probíhalo zprvu pod dohledem a odpovědností okupačních mocností v každé z jejich okupačních zón, později ve stále větší míře pod pravomocí německých úřadů. Obzvláště významný počet vyhnaných a vysídlených sudetských Němců byl přijat v Bavorsku, kde jejich komunita v podobě krajanského sdružení (landsmanšaftu) dosáhla vysoké stability a vyvinula značnou aktivitu. Na základě krajanské solidarity a politického zájmu Svobodného státu Bavorsko se jí dostalo ze strany bavorské vlády výrazné podpory. V ostatních spolkových zemích byly podmínky v tak či onak modifikované podobě srovnatelné, neplatilo to však pro sudetské Němce přijaté sovětskou okupační zónou/NDR. Nemálo z nich dříve nebo později přesídlilo do Spolkové republiky.

Celkově lze ekonomickou, sociální a politickou integraci sudetských Němců v obou bývalých německých státech označit jako úspěšnou. Mezi sudetskými Němci zůstalo zachováno – a dále se v organizačním rámci spolkové činnosti pěstuje – pochopitelné povědomí domova a tradic, které svůj výraz nalézá mj. v četných návštěvách jednotlivců a skupin ve staré vlasti.

Jestliže vyhnání a nuceně vysídlení Němců bylo pro československou vládu naplněním takového řešení, o jaké usilovala, vplynuly z toho pro ČSR na druhé straně mimořádně

Historikerkommission von beiden Seiten angestrebt. Ein erstes Ergebnis erweist die Zahl der „ungeklärten Fälle“ als offensichtlich weit höher denn die Zahl der wirklich unmittelbar bei und nach der Vertreibung ums Leben gekommenen Menschen. Die bisherigen Schätzungen deutscher und tschechischer Fachleute über diese Zahl bewegen sich zwischen 19 000 (nach der deutschen „Gesamterhebung“, die etwa 5 000 Selbstmorde und über 6 000 Opfer der Gewalttaten festgestellt hatte) und 24 000 bis 30 000 (nach den Schätzungen tschechischer Forscher). Diese Zahlen wie auch die Zahl der tschechoslowakischen Verluste, die mit der Zahl 360 000 (darunter etwa 240 000 Opfer der Rassenverfolgung) angegeben wird, bedürfen weiterer fachlicher Überprüfung.

16. Art und Umfang der materiellen Verluste

Wenn es den Historikern bisher nicht gelungen ist, den Umfang der materiellen Verluste der ČSR von 1938/39–1945 festzustellen, so deshalb, weil die Autoren unterschiedliche Kriterien für ihre Kategorisierung und Summierung entwickelten. Das gleiche gilt auch für die materiellen Verluste der deutschen Bevölkerung nach 1945.

Zudem existiert in diesem Zusammenhang auch noch die ungelöste Frage des jüdischen, unter Emigrationsdruck verkauften oder enteigneten Besitzes.

Alle Ermittlungen werden noch kompliziert durch den Umstand, daß sowohl industrielle als auch landwirtschaftliche Besitzgrößen oder -werte aus den zeitgenössischen ökonomischen Funktionen herzuleiten sind, die sich im allgemeinen und manchmal sehr rasch unter veränderten Umständen wandeln.

17. Die Integration der Vertriebenen in die deutsche Gesellschaft und die Entwicklung des Grenzlandes der Tschechoslowakei

Die Integration der Vertriebenen und zwangsausgesiedelten Deutschen aus der Tschechoslowakei war ein Vorgang, der sich nicht grundsätzlich von der Integration anderer vertriebener deutscher Volksgruppen unterschied. Sie erfolgte zunächst unter der Kontrolle und der Verantwortung der Alliierten für ihre jeweiligen Besatzungszonen, dann zunehmend unter der deutscher Behörden. Ein besonders hoher Anteil der vertriebenen und ausgesiedelten Sudetendeutschen fand Aufnahme in Bayern, wo sich eine hohe Stabilität und Aktivität ihres Zusammenschlusses als Landsmannschaft entwickelte. Sie hat aus landsmannschaftlicher Solidarität und politischem Interesse des Freistaates Bayern starke Förderung durch die bayerische Staatsregierung gefunden. Vergleichbare Bedingungen waren in modifizierter Form in anderen Bundesländern, nicht aber für die in der SBZ/DDR aufgenommenen Sudetendeutschen gegeben. Nicht wenige von ihnen sind früher oder später in die Bundesrepublik übersiedelt.

Insgesamt kann die ökonomische, soziale und politische Integration der Sudetendeutschen in den beiden ehemaligen deutschen Staaten als gelungen gelten. Geblieben ist – und wird verbandspolitisch gepflegt – auf Seiten der Sudetendeutschen ein verständliches Heimat- und Traditionsbewußtsein, das u. a. in zahlreichen Besuchen von Einzelnen und Gruppen in der alten Heimat Ausdruck findet.

Bedeutete die Vertreibung und Zwangsausiedlung der Deutschen für die tschechoslowakische Regierung den Vollzug der von ihr angestrebten Lösung, so resultierten daraus für die ČSR gleichwohl außerordentliche Probleme, die bis in die Gegenwart hinein ökonomisch und sozial nicht voll bewältigt sind. Zu nennen sind hier das demographische,

velké problémy, které dodnes nejsou ekonomicky ani sociálně zcela zvládnuty. Jmenovat je zapotřebí demografické, hospodářské a kulturní oživení pohraničních oblastí, na které se i z vojenského hlediska hledělo jako na pohraniční území celého sovětského bloku; rozmanité důsledky, které z toho plynou, nejsou dodnes téměř vůbec prozkoumány. Československá strana nepopírá, že při návratu lidí, kteří emigrovali anebo uprchli po 1. říjnu 1938, jakož i při usídlování Čechů a Slováků, kteří se přestěhovali ze Sovětského svazu a z ostatních států, zpočátku často panoval nezákonný stav. Nepopírá se ani to, že mnozí Němci, kteří zůstali a jimž byla odebrána československá státní příslušnost, byli občansky proskribováni; i po opětném přiznání občanských práv zůstali v mnoha ohledech „občany druhé kategorie“. (To ovšem platí i pro další skupiny lidí, kteří byli pod komunistickou egidou diskriminováni.) Bilanci opětného nabytí českých a moravských území vyklizených německým obyvatelstvem na konci druhé světové války nelze celkově hodnotit jako ekonomicky pozitivní. Toto konstatování znovu připomíná dalekosáhlé přímé i nepřímé důsledky nacistické doby a druhé světové války.

K požadavkům sudetoněmeckého krajanského sdružení, k českým postojům k nim, ani k dalším otázkám, které jsou toho času předmětem bilaterálních diplomatických jednání, nezaujímá komise historiků žádné stanovisko. Doporučuje však vytvořit nezávislé diskusní fórum k celému okruhu problémů česko-německých vztahů.

18. *Vývoj vztahů mezi oběma německými státy a Československem a význam německého znovusjednocení pro německo-český poměr*

Existence dvou německých států – z nichž jeden, Německá demokratická republika, spolu s Československou (socialistickou) republikou přináležel sovětskému hegemonistickému svazku socialistických států, a druhý, Spolková republika Německo, byl součástí západního demokratického světa a zároveň Evropského společenství a NATO – dorozumění mezi Spolkovou republikou a ČS(S)R bránila, ale nezabránila mu. Docházelo k němu jen velmi pomalu a vždycky bylo podstatnou měrou formováno vnitropolitickou konstelací v obou zemích.

K důsledkům studené války patřilo i to, že ČSR a NDR, obě jako „bratrské socialistické země“, už v červnu 1950 podepsaly v Praze deklaraci o „přátelství a spolupráci“. Jakákoli otevřená diskuse o společné katastrofě let 1938–1948 však byla potlačována; první Československá republika i Výmarská republika byly prezentovány jako buržoazní státy se všemi chybami kapitalistické politiky. Oba státy měla spojuvat společná socialistická budoucnost sovětského ražení a ta v tomto duchu měla vyřešit i všechny národnostní problémy. Přitom však se NDR pokoušela své specifické zájmy v socialistickém táboře prosazovat i vůči ČSR. Vyvrcholilo to v jejím agresivním postoji vůči československé reformní politice roku 1968, který přispěl k invazi států Varšavského paktu do ČSSR. V době takzvané „normalizace“ byly takové rozpory na politické úrovni formálně „urovnány“, ale v široké československé veřejnosti se zakořenil ostrý odpor vůči východoberlínskému režimu. V opozičním hnutí v NDR naproti tomu dál působil

wirtschaftliche und kulturelle Retablisement der Grenzgebiete, die auch aus militärischer Sicht als Grenzland des ganzen sowjetischen Blocks angesehen wurden; die vielfältigen sich daraus ergebenden Folgen sind bisher kaum erforscht. Daß es am Anfang bei der Rückkehr der nach dem 1. Oktober 1938 Emigrierten und Geflohenen und der Neuansiedlung aus der Sowjetunion und anderen Staaten umgesiedelter Tschechen und Slowaken oft auch rechtlose Verhältnisse gegeben hat, wird von tschechoslowakischer Seite nicht bestritten. Ebenso wenig, daß viele verbliebene Deutsche, denen die tschechoslowakische Staatsangehörigkeit aberkannt wurde, geächtet wurden; sie sind in mancher Hinsicht auch nach der Wiederzuerkennung des Bürgerrechts „Bürger zweiter Klasse“ geblieben. (Dies gilt allerdings auch für andere Personengruppen, die unter kommunistischer Ägide diskriminiert wurden.) Insgesamt kann die Bilanz der Wiedergewinnung der von der deutschen Bevölkerung entleerten böhmisch-mährischen Gebiete am Ende des Zweiten Weltkrieges für die ČSR als ökonomisch nicht positiv gewertet werden. Diese Feststellung weist noch einmal auf weitreichende direkte und indirekte Folgen der nationalsozialistischen Zeit und des Zweiten Weltkrieges.

Zu den Forderungen der Sudetendeutschen Landsmannschaft, tschechischen Einstellungen dazu wie auch anderen Fragen, die zur Zeit Gegenstand der bilateralen diplomatischen Verhandlungen sind, nimmt die Historikerkommission keine Stellung. Sie empfiehlt aber die Schaffung eines unabhängigen Diskussionsforums zum gesamten Problemkreis der deutsch-tschechischen Beziehungen.

18. Die Entwicklung des Verhältnisses zwischen den beiden deutschen Staaten und der Tschechoslowakei und die Bedeutung der deutschen Wiedervereinigung für das deutsch-tschechische Verhältnis

Zweifellos hat die Existenz zweier deutscher Staaten, von denen der eine – die Deutsche Demokratische Republik – gemeinsam mit der Tschechoslowakischen (Sozialistischen) Republik dem sowjetischen Hegemonialverband der sozialistischen Staatengemeinschaft, der andere – die Bundesrepublik Deutschland – zu den demokratischen Westmächten zählte und der Europäischen Gemeinschaft sowie der NATO angehörte – die Verständigung zwischen der Bundesrepublik und der ČS(S)R behindert, jedoch nicht verhindert. Sie kam nur langsam in Gang und blieb wesentlich geformt von den innenpolitischen Konstellationen in beiden Ländern.

Zu den Konsequenzen des Kalten Krieges gehörte auch, daß ČSR wie DDR als „sozialistische Bruderländer“ schon im Juni 1950 eine Erklärung über „Freundschaft und Zusammenarbeit“ unterzeichneten. Jede offene Diskussion über die gemeinsame Katastrophe 1938–1948 wurde aber unterdrückt; die Erste Tschechoslowakische Republik wie auch die Weimarer Republik erschienen als bürgerliche Staaten mit allen Fehlern kapitalistischer Politik. Die gemeinsame sozialistische Zukunft sowjetischer Prägung sollte die beiden Staaten verbinden und auf diese Weise auch alle Nationalitätenprobleme lösen. Dabei suchte die DDR aber, ihre spezifischen Interessen im sozialistischen Lager auch gegenüber der ČSR durchzusetzen. Das gipfelte in ihrer aggressiven Haltung gegenüber der tschechoslowakischen Reformpolitik des Jahres 1968 und trug zur Invasion der Warschauer-Pakt-Staaten in die ČSR bei. In der Zeit der sogenannten „Normalisierung“ nach der Niederlage des „Prager Frühlings“ wurden solche Gegensätze auf politischer Ebene formell „bereinigt“, aber in der breiten tschechoslowakischen Öffentlichkeit blieb als Folge scharfe Abneigung gegenüber dem Ostberliner Regime. In der DDR wirkten dagegen die Impulse des „Prager Frühlings“ in der oppositionellen Bewegung fort. Sie

impulsy „Pražského jara“. Ulehčily pak sblížení s československým disidentským hnutím v osmdesátých letech.

Ve Spolkové republice vyvolalo „Pražské jaro“ značnou pozornost i účast a jeho zmar pak přinesl zklamání. Zanechalo ale i sympatie k zemi, v níž proběhlo reformní hnutí s cílem dosáhnout „socialismu s lidskou tváří“ a v níž se o desetiletí později přihlásilo ke slovu občanské hnutí „Charta 77“.

Jednání s Prahou, zahájená v roce 1970 v souvislosti s novou východní politikou spolkové vlády, vedla po úporném zápolení koncem roku 1973 ke smlouvě, v níž byla mnichovská dohoda z roku 1938 označena za „nulitní“. Tím byl učiněn první krok k dorozumění a ke stabilizaci zahraničněpolitických vztahů; zatímco v českém obyvatelstvu nabýval na síle vstřícný postoj vůči Spolkové republice, vztahy mezi oběma státy zůstaly mrazivé. V dalším vývoji se na obou stranách naskývaly nejružnější překážky, ve Spolkové republice to v neposlední řadě byly revizionistické požadavky sudetoněmeckého krajanského sdružení, které v Československé socialistické republice narážely na ostré odsudky. Hrozba sudetoněmeckého revizionismu patřila k posledním reliktvům komunistické propagandy. Politický a hospodářský rozvoj Spolkové republiky se však v širokých kruzích československé veřejnosti setkal se sympatiemi. Otevřená diskuse o společné minulosti byla možná pouze mezi disidenty; vyvrcholila přitakáním k sjednocení obou německých států („Pražská výzva“ z roku 1985).

Další krok byl možný zásluhou pokojných revolucí v tehdejší NDR a v Československu, otevřením československých hranic pro uprchlíky z NDR a chápavým postojem svobodné české a slovenské veřejnosti k německému sjednocení. Reprezentativní formy nabyly v dopisech a projevech prezidenta Havla na přelomu let 1989/90, v nichž vyslovil politování nad vyhnáním sudetských Němců. Stejně tak prezident von Weizsäcker ve své řeči 15. března 1990 v Praze hovořil o bezpráví, kterého se Němci na Česích a Slovácích dopustili, a zdůraznil zvláštní zodpovědnost Němců za mír. Nyní byly možné další kroky směrem ke sblížení, k nimž patřilo i založení Společné komise historiků v roce 1990.

Rozvíjely se četné aktivity na mnoha úrovních a spolupráce zakotvená ve smlouvě o dobrém sousedství a přátelské spolupráci z 27. února 1992 se osvědčila. Přesto zůstaly v německo-českých vztazích otevřené problémy, patří k nim i nedostatečné zpracování minulosti a jejího pošramocného dědictví.

19. Česko-německé vztahy v historiografii

Na rozdíl od doby před druhou světovou válkou a po ní dochází mezi českým a německým dějepiscetvím k pozoruhodnému sblížení koncepčních stanovisek, také díky kolegiálním kontaktům (prvopočátky spadají už do šedesátých let). Předcházející izolaci obou stran vystřídaly živé vzájemné styky: německy psaná historiografie představuje dnes pro českou historickou vědu nejbližšího partnera; rovněž v německém dějepiscetví (díky historiografii českých zemí, kterou založili němečtí kolegové pocházející většinou z Československa) se českým tématům, resp. tématům českých zemí dostává větší pozornosti než problematice

erleichterten die Annäherung an die tschechoslowakische Dissidentenbewegung in den achtziger Jahren.

In der Bundesrepublik hat der „Prager Frühling“ starke Aufmerksamkeit und Anteilnahme gefunden, seine Niederschlagung Enttäuschung ausgelöst, allerdings auch Sympathien für ein Land hinterlassen, in dem eine Reformbewegung mit dem Ziel eines „Sozialismus mit menschlichem Antlitz“ stattgefunden hatte und in dem sich ein Jahrzehnt später die Bürgerrechtsbewegung „Charta '77“ zu Wort meldete.

Die 1970 im Zuge der neuen Ostpolitik der Bundesregierung aufgenommenen Verhandlungen mit Prag führten nach zähem Ringen Ende 1973 zu einem Vertrag, in dem das Münchener Abkommen von 1938 als „nichtig“ bezeichnet wurde. Damit war ein erster Schritt zur Verständigung und Stabilisierung der außenpolitischen Beziehungen getan; während sich in der Bevölkerung allmählich ein aufgeschlossenes Verhältnis zur Bundesrepublik entwickelte, blieben die zwischenstaatlichen Beziehungen frostig. Auf dem weiteren Weg hat es auf beiden Seiten vielfältige Hindernisse gegeben, in der Bundesrepublik nicht zuletzt durch revisionistische Forderungen der Sudetendeutschen Landsmannschaft, die in der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik auf scharfe Ablehnung trafen. Immerhin gehörte die Drohung mit dem sudetendeutschen Revisionismus zu den letzten Relikten der kommunistischen Propaganda. Dennoch fand die politische und wirtschaftliche Entfaltung der Bundesrepublik in Teilen der tschechoslowakischen Öffentlichkeit Sympathie. Eine offene Diskussion über die gemeinsame Vergangenheit war nur unter Dissidenten möglich; sie gipfelte im Plädoyer für die Vereinigung beider deutscher Staaten („Prager Aufruf“ von 1985).

Ein weiterer Schritt wurde möglich durch die friedlichen Revolutionen in der damaligen DDR und in der Tschechoslowakei, die Öffnung der tschechoslowakischen Grenzen für DDR-Flüchtlinge und durch das Verständnis der freien tschechischen und slowakischen Öffentlichkeit für die deutsche Vereinigung. Er fand repräsentativen Ausdruck in Briefen und Reden Präsident Havels um den Jahreswechsel 1989/90, in denen er die Vertreibung der Sudetendeutschen bedauerte, wie auch in der Prager Rede Präsident von Weizsäckers am 15. März 1990, in der er das den Tschechen und Slowaken von den Deutschen zugefügte Unrecht ansprach und die besondere Verantwortung der Deutschen für den Frieden betonte. Jetzt waren weitere Schritte der Annäherung möglich, zu denen auch die Gründung der Gemeinsamen Historikerkommission 1990 gehörte.

Es entfalteten sich zahlreiche Aktivitäten auf vielen Ebenen, und die im Nachbarschafts- und Freundschaftsvertrag vom 27. Februar 1992 verankerte Zusammenarbeit hat sich bewährt. Trotzdem bleiben in den deutsch-tschechischen Beziehungen Probleme offen. Zu ihnen gehört nicht zuletzt die ungenügende Aufarbeitung der Vergangenheit und ihrer Belastungen.

19. Die tschechisch-deutschen Beziehungen in der Geschichtswissenschaft

Im Unterschied zu der Zeit vor und nach dem Zweiten Weltkrieg ist es zwischen der tschechischen und der deutschen Geschichtswissenschaft, auch dank der kollegialen Kontakte, zu einer wachsenden Annäherung der Auffassungen gekommen (die ersten Ansätze dazu fallen bereits in die sechziger Jahre). Die vorherige Isolation der beiden Seiten wurde von regen Kontakten abgelöst: Die deutschsprachige Geschichtswissenschaft stellt heute für die tschechische Geschichtswissenschaft den am nächsten stehenden Partner dar; auch in der deutschen Historiographie (dank der historischen Bohemistik, die von deutschen Fachkollegen meist tschechoslowakischer Herkunft gegründet wurde)

ostatních malých národů. V rostoucí míře kompatibilní je obojí dějepisectví i svými koncepty a strukturou (školy, tematika ap.).

V německé historické vědě byla odmítnuta a úspěšně překonána snaha o vytvoření separátní „sudetoněmecké historie“ – mnohdy ovšem za cenu, že se této problematice nevěnovala dostatečná pozornost (v sudetoněmecké historické publicistice je ovšem tento novotvar stále ještě aktualizován). Široká „bohemistická“ či „multikulturní“ perspektiva, která Němce a Židy akceptuje jako organickou součást historie českých zemí, se prosazuje rovněž v české historiografii – ne tak v publicistice – oproti tradičnímu českému, národně omezenému pojetí dějin: podobné tendence se rýsují i v českých školních učebnicích. Ve vzrušené atmosféře postkomunistického období to nebývá vždy jednoduché. Tato tendence je posilována i uplatněním komparativních, středoevropských a celoevropských hledisek. Odráží se to i v rostoucím počtu multilaterálních vědeckých konferencí, projektů ap.

Ačkoli zvláště publicisticky orientovaná literatura a rovněž některé učebnice vykazují ještě značné deficity, ve vzájemných znalostech historie celkově došlo k významným pokrokům: německá veřejnost má k dispozici pozoruhodná díla německé historiografie českých zemí (zvláště publikace Collegia Carolina); rovněž na české straně se rychle zaplňují mezery ve znalostech německé historické reality, zvláště ve sféře vzájemných vztahů Čechů a Němců v českých zemích. Nedostatky jsou ve výzkumu mezistátních vztahů. Pokud jde o publikace z oboru historické vědy, je třeba jako neuspokojivé označit překladatelské aktivity, jejichž zintenzivnění by bylo žádoucí obzvlášť na německé straně, neboť čeština je Němcům méně známá než němčina Čechům.

Starší historie (přibližně po přelom 18. a 19. století), kterou komise speciálně neprojednávala, nepředstavuje už politicky brizantní látku jako kdysi; interpretační rozdíly a různosti v pojetí se pohybují v rámci obvyklého názorového spektra a vyhraněně národní charakter mají dnes pouze v malé míře.

Totéž platí i o historii nejnovější (po roce 1948/49), kde společné překonávání předsudků z doby komunismu a studené války sblížuje stanoviska. Avšak i v hodnocení dějin „nacionalistického století“ (1848–1948) se názory významně sblížily a mnohé interpretační a názorové rozdíly neprobíhají už podle národních linií. Mnohem větším nedostatkem jsou však mezery ve výzkumu. I tak zbývá – jak ostatně vyplývá i z předcházejícího textu – řada otázek, v nichž se názory většiny českých a německých historiků rozcházejí, i když jejich rozsah není takový jako ještě před nedávnem. Ve vztazích mezi historiky obou zemí zavládla atmosféra, která umožňuje, aby se tyto otázky projednávaly v otevřeném dialogu, při němž se však nikterak nenarušují vzájemné kolegiální vztahy. Paradox, že v době všemožně politizovaných rozepří o minulost jsou vztahy mezi historiky, tedy odborníky na tuto minulost, tak dobré jako nikdy předtím (dělná a vstřícná atmosféra v komisi historiků je jedním z mnoha příkladů), naznačuje, že minulost nemusí být v přítomnosti ani v budoucnosti nepřekonatelnou překážkou pozitivních německo-českých vztahů.

Časem i nejtrýznivější kapitoly „společné česko-německé historie“ přestávají být součástí žité historie, poznenáhlu se mění ve vědecký předmět, přístupný střízlivé analýze. Takto pojatou historizací se účastenství s lidským zármutkem a nezbytné morální odsou-

haben tschechische und böhmische Themen größere Aufmerksamkeit gefunden als die Problematik anderer kleiner Nationen. Auch durch ihre Struktur (Schulen, Thematik u. ä.) werden beide Geschichtsauffassungen in immer stärkerem Maße kompatibel.

In der deutschen Geschichtswissenschaft wurde die Neuschöpfung einer separaten „sudetendeutschen Geschichte“ abgelehnt und erfolgreich überwunden – manchmal um den Preis, daß diese Problematik außer acht gelassen wurde (in der sudetendeutschen Geschichtspublizistik wird jedoch die Neuschöpfung immer noch aktualisiert). Die umfassende „bohemistische“ oder „multikulturelle“ Perspektive, die Deutsche und Juden als einen organischen Bestandteil der Geschichte der böhmischen Länder akzeptiert, setzt sich auch in der tschechischen Geschichtswissenschaft – nicht so in der Publizistik – gegen die traditionelle tschechische, national begrenzte Auffassung der Geschichte durch; ähnliche Tendenzen zeichnen sich in der tschechischen Schulbuchliteratur ab. Heute, in der gereizten Atmosphäre der postkommunistischen Ära, ist dies nicht immer leicht. Diese Tendenz wird durch die Anwendung komparativer, mittel- und gesamteuropäischer Gesichtspunkte verstärkt. Das spiegelt sich auch in der wachsenden Zahl multilateraler wissenschaftlicher Konferenzen, Projekte u. ä. wider.

Obwohl insbesondere die publizistisch orientierte Literatur und auch manche Lehrbücher immer noch große Defizite aufweisen, ist es insgesamt zu beachtlichen Fortschritten in der gegenseitigen Kenntnis der Geschichte gekommen: Der deutschen Öffentlichkeit stehen bemerkenswerte Veröffentlichungen der deutschen historischen Bohemistik zur Verfügung (insbesondere Publikationen des Collegium Carolinum); auch auf der tschechischen Seite werden schnell die Lücken in der Kenntnis der deutschen historischen Realität aufgefüllt, insbesondere im Bereich der gegenseitigen Beziehungen der Tschechen und Deutschen in den böhmischen Ländern. Mängel gibt es in der Erforschung der zwischenstaatlichen Beziehungen. Als nicht befriedigend sind – was die geschichtswissenschaftlichen Veröffentlichungen betrifft – die Übersetzungsaktivitäten zu bezeichnen, deren Verstärkung insbesondere auf deutscher Seite zu begrüßen wäre, da die tschechische Sprache bei den Deutschen weniger bekannt ist als die deutsche bei den Tschechen.

Die ältere Geschichte (ungefähr bis zur Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert), die die Kommission speziell nicht thematisiert hatte, bildet keinen politisch brisanten Stoff mehr wie einst; die Interpretationsunterschiede und Verschiedenheiten der Auffassungen bewegen sich im Rahmen des üblichen Meinungsspektrums und weisen heute nur in geringem Maß einen ausgeprägten nationalen Charakter auf.

Dasselbe gilt auch für die neueste Geschichte (nach 1948/49), wo die gemeinsame Überwindung der Vorurteile aus der Zeit des Kommunismus und des Kalten Krieges die Standpunkte angenähert hat. Aber auch in der Bewertung der Geschichte des „nationalistischen Jahrhunderts“ (1848–1948) kam es zu einer bedeutenden Annäherung der Standpunkte, und manche Interpretationsunterschiede und Meinungsverschiedenheiten verlaufen nicht mehr entlang nationaler Linien. Einen viel größeren Mangel stellen Forschungslücken dar. Auch so verbleibt – wie übrigens aus dem vorausgegangenen Text hervorgeht – noch eine Reihe von Fragen, in denen die Ansichten der meisten tschechischen und deutschen Historiker auseinandergehen, wenn auch nicht mehr in dem Umfang, wie es bis vor kurzem noch der Fall war. In den Beziehungen zwischen Historikern beider Länder ist eine Atmosphäre entstanden, die es ermöglicht, diese Fragen in einem offenen Fachdialog zu verhandeln, ohne daß davon die gegenseitigen kollegialen Beziehungen gestört würden. Das Paradoxon, daß in der Zeit der verschiedentlich politisierten Streitigkeiten um die Vergangenheit die Beziehungen unter den Historikern, also den Fachleuten für diese Vergangenheit, so gut wie nie zuvor sind (die leistungsfähige und entgegenkommende Atmosphäre in der Historikerkommission ist eines der vielen Beispiele

zení zločinů ani nevysouvá do popředí, ani se nepotlačuje. Často vyslovovanému požadavku, aby se za minulostí udělala „tlustá čára“, může vyhovět politika, historická věda však nikoli. Zkušenosti od druhé světové války prokázaly, že politika může šrámy minulosti ponechat v klidu, a aniž by je potlačovala, konstruktivně na nich stavět. Úkolem historické vědy je minulost bez předsudků osvětlovat, prohlubovat – i ve veřejnosti – její znalost a nakonec i umožnit vyvážený soud. V tom bude také spočívat nejdůležitější příspěvek historické vědy k žádoucímu česko-německému sblížení.

PŘÍLOHA

Členové Společné česko-německé a slovensko-německé komise historiků (stav: květen 1996)

Členové ve Spolkové republice Německo

Emer. univ. prof. Dr. Dr. h. c. Rudolf **Vierhaus** (předseda), ředitel v. v. Ústavu Maxe Plancka pro dějiny, Göttingen

Univ. prof. Dr. Detlef **Brandes**, Ústav pro kulturu a dějiny Němců ve východní Evropě, Univerzita Heinricha Heina, Düsseldorf

Univ. prof. Dr. Monika **Glettler**, katedra historie univerzity Freiburg (novější a východoevropské dějiny), Freiburg i. Br.

Univ. prof. Dr. Ludolf **Herbst**, Ústav historických věd, soudobé dějiny, Humboldtova univerzita, Berlín

Univ. prof. Dr. Jörg K. **Hoensch**, obor dějin východní Evropy, Historický ústav, Sárská univerzita, Saarbrücken

Univ. prof. Dr. Hans **Lemberg**, katedra východoevropské historie, Philippova univerzita, Marburg

Univ. prof. Dr. Hans **Mommsen**, fakulta historických věd, Rúrská univerzita, Bochum

Emer. univ. prof. Dr. PhDr. h. c. Ferdinand **Seibt**, 1. předseda Collegia Carolina, Mnichov

Dr. Peter **Heumos**/Dr. Michaela **Marek** (věd. tajemníci), vědečtí pracovníci Collegia Carolina, Mnichov

Členové v České republice

Univ. prof. PhDr. Jan **Křen**, DrSc. (předseda), ředitel Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

le dafür), deutet an, daß die Vergangenheit kein unüberwindliches Hindernis für positive deutsch-tschechische Beziehungen in der Gegenwart und Zukunft bedeuten muß.

Mit der Zeit hören auch die schmerzlichsten Kapitel der „gemeinsamen tschechisch-deutschen Geschichte“ auf, erlebte Geschichte zu sein, sie verwandeln sich allmählich in einen Gegenstand der Wissenschaft, der der nüchternen Analyse zugänglich wird. Durch eine so geartete Historisierung werden Anteilnahme am menschlichen Leid und notwendige moralische Verurteilung von Untaten weder in den Vordergrund gerückt noch andererseits verdrängt. Der oft geäußerten Forderung, einen „dicken Strich“ unter die Vergangenheit zu ziehen, kann zwar die Politik, nicht aber die Geschichtswissenschaft nachkommen. Die Erfahrung seit dem Zweiten Weltkrieg hat gezeigt, daß die Politik Belastungen aus der Vergangenheit ruhen lassen und, ohne sie zu verdrängen, konstruktiv darauf aufbauen kann. Aufgabe der Geschichtswissenschaft bleibt es, das Vergangene vorbehaltlos aufzuklären, dessen Kenntnis – auch in der Öffentlichkeit – zu vertiefen und schließlich ein abgewogenes Urteil zu ermöglichen. Darin wird auch der wichtigste Beitrag der Geschichtswissenschaft zur erwünschten tschechisch-deutschen Annäherung liegen.

ANHANG

Mitglieder der Gemeinsamen deutsch-tschechischen und deutsch-slowakischen Historikerkommission (Stand: Mai 1996)

Mitglieder in der Bundesrepublik Deutschland

- Prof. Dr. Dr. h. c. Rudolf **Vierhaus** (Vorsitzender), Universitätsprofessor em., Direktor a. D. des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen
- Prof. Dr. Detlef **Brandes**, Universitätsprofessor, Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf
- Prof. Dr. Monika **Glettler**, Universitätsprofessorin, Historisches Seminar der Universität Freiburg (Neuere und Osteuropäische Geschichte), Freiburg i. Br.
- Prof. Dr. Ludolf **Herbst**, Universitätsprofessor, Institut für Geschichtswissenschaften, Zeitgeschichte, Humboldt-Universität, Berlin
- Prof. Dr. Jörg K. **Hoensch**, Universitätsprofessor, Fachgebiet Osteuropäische Geschichte, Historisches Institut, Universität des Saarlandes, Saarbrücken
- Prof. Dr. Hans **Lemberg**, Universitätsprofessor, Seminar für osteuropäische Geschichte, Philipps-Universität Marburg
- Prof. Dr. Hans **Mommsen**, Universitätsprofessor, Fakultät für Geschichtswissenschaften, Ruhr-Universität, Bochum
- Prof. Dr. PhD. h. c. Ferdinand **Seibt**, Universitätsprofessor em., 1. Vorsitzender des Collegium Carolinum, München
- Dr. Peter **Heumos**/Dr. Michaela **Marek** (wiss. Sekretäre), wissenschaftliche Mitarbeiter, Collegium Carolinum, München

Mitglieder in der Tschechischen Republik

- Prof. Dr. Jan **Křen**, DrSc. (Vorsitzender), Direktor des Instituts für Internationale Studien der Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Karls-Universität, Prag

Univ. doc. PhDr. Zdeněk **Beneš**, CSc., Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

PhDr. Stanislav **Bíman**, historik, Ministerstvo zahraničních věcí české republiky, Praha

PhDr. Václav **Kural**, CSc., vědecký pracovník, Ústav mezinárodních vztahů, Praha

Univ. doc. PhDr. Jiří **Malíř**, CSc., Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Univ. doc. PhDr. Jiří **Pešek**, CSc., Institut mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Univ. doc. PhDr. Vilém **Prečan**, CSc., ředitel Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Praha

PhDr. Václav **Maidl** (věd. tajemník), vědecký pracovník, Institut mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Členové ve Slovenské republice

PhDr. Dušan **Kováč**, DrSc. (předseda), riaditeľ Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Lubomír **Lipták**, DrSc., vedecký pracovník, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Univ. prof. Dr. Jozef **Faltus**, Národohospodárska fakulta Ekonomickej univerzity, Bratislava

PhDr. Edita **Ivaničková**, CSc. (ved. tajomníčka), vedecká pracovníčka, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Publikace Společné česko-německé a slovensko-německé komise historiků

Němci, Češi, Slováci. Souběžné a rozdílné tendence jejich společenského vývoje 1815–1918. Z pověření komise historiků Spolkové republiky Německo a České a Slovenské federativní republiky k vydání připravili Jiří *Kořalka* a Hans *Mommsen*. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí České republiky 1992.

Ztroskotání spoližení. Češi, Němci a Slováci v první republice 1918–1939. Z pověření komise historiků Spolkové republiky Německo a České a Slovenské federativní republiky k vydání připravili Jörg K. *Hoensch* a Dušan *Kováč*. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí České republiky 1993.

Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy 1938–1947. Referáty z třetí konference česko-německé historické komise, konané ve dnech 7.–9. října 1992 ve Štíříně u Prahy. Editor: Ivona *Řezanková* za spolupráce Václava *Kurala*. Vydal: Ústav mezinárodních vztahů za podpory nadace Konráda Adenauera. Praha s. d. [1993].

[Československo-německé vztahy 1948–1989]. Z pověření německo-české a německo-slovenské komise historiků připravili Jan *Křen*, Dušan *Kováč* a Hans *Lemberg*. Praha (připravuje se).

Doz. Dr. Zdeněk **Beneš**, CSc., Universitätsdozent, Institut für böhmische/tschechische Geschichte der Philosophischen Fakultät der Karls-Universität, Prag

Dr. Stanislav **Bíman**, Historiker, Außenministerium der Tschechischen Republik, Prag

Dr. Václav **Kural**, CSc., wissenschaftlicher Mitarbeiter, Institut für Internationale Beziehungen, Prag

Doz. Dr. Jiří **Malíř**, CSc., Universitätsdozent, Philosophische Fakultät der Masaryk-Universität, Brünn

Doz. Dr. Jiří **Pešek**, CSc., Universitätsdozent, Institut für Internationale Studien der Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Karls-Universität, Prag

Doz. Dr. Vilém **Prečan**, CSc., Direktor des Instituts für Zeitgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Prag

Dr. Václav **Maidl** (wiss. Sekretär), wissenschaftlicher Mitarbeiter, Institut für Internationale Studien der Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Karls-Universität, Prag

Mitglieder in der Slowakischen Republik

Dr. Dušan **Kováč**, DrSc. (Vorsitzender), Direktor Historischen Instituts der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Bratislava

Prof. Dr. Jozef **Faltus**, Universitätsprofessor, Volkswirtschaftliche Fakultät der Wirtschaftswissenschaftlichen Universität, Bratislava

Dr. Lubomír **Lipták**, DrSc., wissenschaftlicher Mitarbeiter, Historisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Bratislava

Dr. Edita **Ivaničková**, CSc. (wiss. Sekretärin), wissenschaftliche Mitarbeiterin, Historisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Bratislava

Publikationen der Gemeinsamen deutsch-tschechischen und deutsch-slowakischen Historikerkommission

Ungleiche Nachbarn. Demokratische und nationale Emanzipation bei Deutschen, Tschechen und Slowaken (1815–1914). Für die deutsch-tschechisch-slowakische Historikerkommission hrsg. von Hans *Mommsen* und Jiří *Kořalka*. Essen: Klartext Verlag 1993 (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 1).

Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik (1918–1938). Für die deutsch-tschechisch-slowakische Historikerkommission hrsg. von Jörg K. *Hoensch* und Dušan *Kováč*. Essen: Klartext Verlag 1994 (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 2).

Der Weg in die Katastrophe. Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1947. Für die deutsch-tschechisch-slowakische Historikerkommission hrsg. von Detlef *Brandes* und Václav *Kural*. Essen: Klartext Verlag 1994 (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 3).

[Das deutsch-tschechisch-slowakische Verhältnis 1948–1989]. Für die deutsch-tschechisch-slowakische Historikerkommission hrsg. von Hans *Lemberg*, Jan *Křen* und Dušan *Kováč*. Essen: Klartext Verlag (in Vorbereitung).

[Der Erste Weltkrieg als Wendepunkt in den Beziehungen zwischen Tschechen, Slowaken und dem Deutschen Reich]. Für die deutsch-tschechisch-slowakische Historikerkommission

[První světová válka jako mezník vztahů mezi Čechy, Slováky a Německou říší]. Z pověření německo-české a německo-slovenské komise historiků připravili Dušan Kováč, Jiří Malíř a Hans Mommsen. Praha (připravuje se).

OBSAH

Úvod	392
1. Ztroskotání politiky vzájemného vyrovnání	396
2. První světová válka a založení ČSR	398
3. Národnostní politika v politickém systému první Československé republiky	400
4. „Negativismus“ a „aktivismus“ německých stran v ČSR	402
5. Výmarská republika a Československo	404
6. Světová hospodářská krize a její politické důsledky	406
7. Důsledky převzetí moci Hitlerem pro Československo a vztah Německé říše k Československu	406
8. Německá menšina a proměny její orientace	408
9. Mnichovská dohoda a rozbití ČSR	408
10. Hlavní rysy nacistické okupační politiky v „Protektorátu Čechy a Morava“	410
11. Odboj a kolaborace v protektorátu	414
12. Odtržená tzv. sudetská území	416
13. Konec války	416
14. Transfer obyvatelstva v plánech spojenců a československé exilové vlády	418
15. Vyhnaní a vysídlení Němců	422
16. Druh a rozsah materiálních ztrát	424
17. Odsunuté obyvatelstvo a jeho integrace do německé společnosti a vývoj československého pohraničí	424
18. Vývoj vztahů mezi oběma německými státy a Československem a význam německého znovusjednocení pro německo-český poměr	426
19. Česko-německé vztahy v historiografii	428
Přílohy	
Členové Společné německo-české a německo-slovenské komise historiků (stav: květen 1996)	432
Publikace Společné německo-české a německo-slovenské komise historiků	434

sion hrsg. von Hans Mommsen, Dušan Kováč und Jiří Malíř. Essen: Klartext Verlag (in Vorbereitung).

Erklärungen der deutsch-tschechischen und -slowakischen Historikerkommission von 1990 und 1995. In: Berichte zu Staat und Gesellschaft in der Tschechischen und in der Slowakischen Republik, Jg. 1995, H. 2, 33-36.

Erklärung der deutsch-tschechischen und deutsch-slowakischen Historikerkommission vom 29. April 1995. In: Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder 36/1 (1995) 182-184.

INHALT

Einleitung	393
1. Die gescheiterte Ausgleichspolitik	397
2. Der Erste Weltkrieg und die Staatsgründung der ČSR	399
3. Die Nationalitätenpolitik im politischen System der Ersten Tschechoslowakischen Republik	401
4. „Negativismus“ und „Aktivismus“ der deutschen Parteien in der ČSR	403
5. Die Weimarer Republik und die Tschechoslowakei	405
6. Die Weltwirtschaftskrise und ihre politischen Auswirkungen	407
7. Die Folgen der Machtergreifung Hitlers für die Tschechoslowakei und deren Beziehungen zum Deutschen Reich	407
8. Die deutsche Minderheit und die Wandlungen ihrer Orientierung	409
9. Das Münchener Abkommen und die Zerschlagung der ČSR	409
10. Grundzüge der NS-Besatzungspolitik im „Protektorat Böhmen und Mähren“	411
11. Widerstand und Kollaboration im Protektorat	415
12. Die abgetrennten sog. Sudetengebiete	417
13. Das Kriegsende	417
14. Der Bevölkerungstransfer in den Planungen der Alliierten und der tschechoslowakischen Exilregierung	419
15. Die Vertreibung und Aussiedlung der Deutschen	423
16. Art und Umfang der materiellen Verluste	425
17. Die Integration der Vertriebenen in die deutsche Gesellschaft und die Entwicklung des Grenzlandes der Tschechoslowakei	425
18. Die Entwicklung des Verhältnisses zwischen den beiden deutschen Staaten und der Tschechoslowakei und die Bedeutung der deutschen Wieder- vereinigung für das deutsch-tschechische Verhältnis	427
19. Die tschechisch-deutschen Beziehungen in der Geschichtswissenschaft	429
Anhang	
Mitglieder der Gemeinsamen deutsch-tschechischen und deutsch- -slowakischen Historikerkommission (Stand: Mai 1996)	433
Publikationen der Gemeinsamen deutsch-tschechischen und deutsch-slowakischen Historikerkommission	435

Summaries

Illusion as Life: The Politics of Vítězslav Nezval

Milan Drápala

This article, based both on secondary sources and newly found archival material, discusses the political views and development of Vítězslav Nezval, arguably the most important Czech poet of the interwar period. Nezval began to make his mark as a man of letters in the 1920s while an active member of the leftwing group of artists, Devětsil. The first section of the paper discusses briefly the fates of some of Devětsil's other members after 1945, and thereby helps to provide the context of Nezval's generation. As a member of Devětsil, Nezval experienced an intellectual re-birth, abandoning anarchism and embracing Marxism, and he remained an advocate of the latter until the end of his life. Nezval's experience of the 1930s is described here as a conflict between loyalty to both the Communist Party and the Surrealists. The conflict was intensified by the show trials in the Soviet Union, and culminated in Nezval's break with the Surrealists in 1938.

The author then focuses on the post-WW II years. He discusses Nezval as Head of the Film Section at the Ministry of Information and as a member of the Union of Czechoslovak Writers. He points out Nezval's role in the take-over of this organisation's leadership, which came to a head in a conflict with the hardliners.

Although Nezval's uncritical admiration for the Soviet Union and Stalin is made clear, so is the ambiguity of his relationship to the Communist regime. On the one hand, Nezval expressed absolute devotion to it, sung its praises in his verse, and profited from the exclusive position it afforded him. On the other hand, he continuously tried to help artists who were being discriminated against, and endeavoured to defend modern art against single-minded advocates of Socialist Realism.

The last section of the article attempts to define Nezval's political views as seen in Nezval the poet.

The Democratic Party in Slovakia, 1944–48

Michal Barnovský

This article provides an analysis of the organisational structure, membership, orientation and activity of the Democratic Party (DP) in Slovakia during the short period from the liberation of Slovak territory until the Communist take over. The DP's foundations were laid during the Slovak National Uprising (beginning in August 1944) when various civilian resistance groups came together, but its membership base was developed only after the

war's end in May 1945. The DP was an influential mass party with its own platform (to which it adhered), on the centre of the classical political spectrum. At the time, however, with the far right excluded from legal political life, the DP appeared right-wing.

The DP's ideology, though, was not consistent. It was based on several ideological currents, including Christian principles and social reform, agrarianism and, partly, on Masaryk's ideas. The latter aspect gradually weakened, until it was reduced to a merely political understanding of democracy, but not to the full extent.

A milestone in the DP's development was the 'April Agreement' between the Lutherans and the Roman Catholics in 1946, and significant attention has, therefore, been devoted to it in this article. The author sees it as having been both the way out of a quandary and a marriage of convenience. Its consequences are disputable. Although it prevented a split in the DP and assured significant electoral success in Slovakia, it also provoked an attack by the Communists and contributed to the formation of a bloc of anti-DP Czech parties. Thus, the conflicts within the party intensified.

The last section of the article is concerned with the characteristics and context of the Slovak Communist Party's autumn 1947 offensive against the DP, and considers the nature of the DP's internal conflicts.

Poland and the 'Prague Spring' of 1968

Leszek Pajórek

Władysław Gomułka was an active advocate of a forceful solution to the 'Czechoslovak' crisis, because he believed that it was the only way of reversing the democratic process in Czechoslovakia. From the beginning he had been adamantly opposed to changes occurring just south of Poland, and he made his position clear several times at Party and top-level government meetings concerned with the Czechoslovak 'problem'. His aversion was rooted in his misunderstanding the significance of the changes in Czechoslovakia, in his assessment of democratic reform as a manifestation of revisionism, his fear that Czechoslovakia would economically and politically open up to the West, leading Czechoslovakia to rethink its policy towards West Germany, and, ultimately, his anxiety that the ideas of the Prague Spring would make their way into Poland. The inability to find a solution to growing social and economic problems, the intensifying conflict with the intelligentsia and the creation of competing groups within the Polish power structures weakened Gomułka's position in the government and the Party. This led him to recommend radical solutions in support of the *status quo*. The Polish leader's role in the intervention enabled him to strengthen his own position in the Polish Communist Party; the intervention itself liquidated the centre of what was for him hostile 'revisionism' just across of the frontier, which could have had an undesired effect on Poland. The decision to use force to end the democratising process in Czechoslovakia averted the possibility of a transformation of the political and economic system in Poland, at least of the kind apparent in the Prague Spring.

Polish society was taken by surprise by the military intervention in Czechoslovakia, although Poles' reactions varied widely. The majority accepted events passively, despite being uneasy about the presence of Polish troops in the operation. A smaller number of Poles reacted more actively, protesting in various ways.

*Material***The Illegal Emigration of Jews from Hungary to Israel, 1949,
as Seen by the Czechoslovak Security Organs**

Robert J. Büchler

This contribution provides information on a little known yet important chapter in the struggle of victims of the Shoah to live in a state of their own.

At the end of 1948, the Hungarian authorities forbade Jewish members of the population to emigrate to Israel. This provoked a wave of illegal emigration, first by way of Austria and Yugoslavia, and then, from the spring of 1949, through Czechoslovakia. According to Israeli sources, in the spring and summer of 1949 almost 20,000 Hungarian Jews crossed Slovakia to Austria and continued on to Israel. The transfer took place with the tacit agreement of the Czechoslovak authorities and under the control of the Czechoslovak and Hungarian security forces, which had apparently concluded some sort of 'gentlemen's agreement' with the Israeli Embassy in Prague. The entire operation ended in the spring of 1950 as a consequence of foreign policy tensions between East and West and under the influence of the Soviet bloc's anti-Zionism.

*Horizon***Soviet Documents on Czechoslovakia 1968**

Jitka Vondrová

This article provides an annotated translation of selected sections of Professor Rudolf Pikhoya's 'Vzglyad iz Moskvy. Po dokumentam CK KPSS' [The view from Moscow: From documents of the CPSU Central Committee]. Pikhoya is former Director of the State Archive Services, Russia, and is currently Vice Chairman of the international foundation Democracy. His article under discussion was published in *Novaya i noveyshaya istoriya* 6 (1994) and 1 (1995). It is based largely on inaccessible material originating in the politburo of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), particularly as working papers from politburo sessions, now amongst Brezhnev's own records and those of the CPSU department for relations with other Communist parties. (These record groups are now in the Centre for Contemporary Documentation and in the Archive of the President of the Russian Federation, Moscow.)

The selected passages endeavour to throw light on the process of Soviet policy-making regarding Czechoslovakia in the crucial months of the 'Prague Spring' of 1968. These include the following: the Dresden meeting, where the Soviets made their critical assessment of Czechoslovak events; the days after the May meeting of 'The Five', when the Czechoslovak leadership was under pressure from all sides to reverse the 'counter-revolutionary situation' by itself; the month of July, when, together with political steps, 'extreme measures' were being prepared; and August, when the 'extreme measures' were taken and followed by additional steps after the military failure of the intervention.

The 'Prague Spring' Revisited: Pikhoya's View and Some Hungarian Responses

This is a Czech translation of Rudolf Pikhoya's recent large interview for the Russian daily *Segodnya* (23 August 1996) in which he returns to the topic of Czechoslovakia 1968. The opinions he expresses here are far more controversial than those in his article in the scholarly journal *Novaya i noveyshaya istoriya* (see Jitka Vondrová's contribution in this issue of *Soudobé dějiny*). Whereas his academic article sets out to discuss the contents of so far unpublished documents, in the newspaper interview Pikhoya emphasizes the international context in 1968 and the positions adopted by the main actors in the events. His assessment of János Kádár's role in preparing the armed intervention in Czechoslovakia, for example, evoked two response in the Hungarian paper *Magyar Hírlap* (10 and 25 September 1996), which are also reprinted here.

Reviews

Mussolini and Hitler: Anatomy of the Political Career of a Totalitarian Leader

Jindřich Pecka

Crises, revolutions and war provide the conditions for the making of rapid careers. The five works under review appeared in Czech translation between 1992 and 1994. Concerned with Benito Mussolini and Adolf Hitler, they discuss the problem from various vantage points. Luboš Taraba follows Mussolini's career as 'brawler and lover', patriotic soldier, radical socialist and, finally, Fascist dictator (and his collapse). J.P. Stern analyzes Hitler's career in connection with the ideology and intellectual climate of Germany and Austria. Ian Kershaw turns his attention to the sociological category of the myth of the Führer; Hitler's image, he maintains, is based on the broader social context. Hitler's rise from agitator to dictator is outlined by Reiner Zitelmann; where some older authors have tended to demonise their subject, Zitelmann has descended from the heights of irrationality to the firm ground of social and political reality. Here he is joined by Polish historian Karol Grünberg, who, as opposed to a psychologising biography, analyzes the socio-economic factors.

The reviewer concludes that these works show that various conceptions and approaches are justifiable in a pluralistic interpretation of history. By each contributing part of the picture they complement one another.

Life in the Age of Extremes

Běla Plechanová

The reviewer looks at Eric Hobsbawm's *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991* (New York, 1995), which she considers, 'as is true of his previous work, a highly provocative view of our era'. She feels, however, that one must bear in mind that Hobsbawm defines this epoch in relation to the attempt to replace the capitalist system

with a socialist one. Each of the work's three main sections, she writes, 'contains a thorough analysis of the most important phenomena comprising the individual periods', but although Hobsbawm shows 'a remarkable ability to see beneath the surface of these periods, to note their paradoxes and to show the connections', he 'sometimes contrives a connection or puts forth an ideologically tinted cliché.'

The second part of the work, dedicated to the Golden Age, impresses the reviewer as the most valuable. 'The analysis of the nature of the changes to our ways of life endeavours to describe the internal connections [...] and provides valuable insight [...].' She remarks that Hobsbawm emphasizes the profundity of economic, social and cultural changes more than the development of the Cold War, and notes his claim that the failure of Soviet socialism does not mean other forms of socialism will not arise; for Hobsbawm the idea of Marxist socialism remains relevant. *The Age of Extremes*, the reviewer concludes, 'is a most valuable contribution to the discussion on the twentieth century. The breadth of the author's erudition and his ability to provide an analytical view of social processes are admirable, and, in historical literature, unique. What the reader lacks [...], however, is an attempt at a theoretical reflexion of the epoch, which would place the milestones and processes the author discusses into a framework. The course of the socialist revolution, which has helped the author set the chronological milestones, is probably not up to the task.'

Report from the Realm of the Secret Service

Jan Měchýř

The erstwhile Office of Documentation and Investigation into the Activity of the State Security Forces published (in the Czech Ministry of the Interior's publishing house) two collections of essays and documents under the title *Securitas Imperii* (Prague, 1994, 1995). The second volume includes German and English abstracts. The publications provide much valuable information on the work of the secret police in the former Czechoslovak Socialist Republic, for example Akce KLÍN [Operation Wedge], designed to create disunity amongst the dissidents. Unfortunately, the essays tend to be amateurish, frequently giving vent to their authors' emotions.

Socialists and the Others during WW II

Jan Měchýř

This is a review of Zdeněk Kárník's *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk či Šmeral* [Socialists at the crossroads: Habsburg, Masaryk or Šmeral] (Prague, 1996). This substantial volume of 554 pages is a revised edition of a 1968 publication. The author depicts in detail, at times microscopic, Czech politicians' attempts to find an orientation for the future Czech state (which had been part of the Habsburg Monarchy since 1526) after the Great War of 1914-18. The reviewer objects somewhat to the author's method, but nevertheless ranks this work among the best in contemporary Czech and Czechoslovak history.

German Historiography on Fascism

Veronika Slneková

The author reviews Eduard Nižňanský's *Interpretácie fašizmu historiografiou SRN (1945-1990)* (Nitra, 1995), on post-WW II West German historiography's interpretations of fascism. The book's eight chapters provide an overview of the important work and trends in the field (Friedrich Meinecke, Gerhard Ritter, Ludwig Dehio, Karl Dieter Bracher, Martin Broszat, Ernst Nolte, theories of totalitarianism, the history of everyday life, the polemics of the intentionalists and functionalists, and the *Historikerstreit* of the 1980s). Nižňanský has tried to harmonise the chronology with the topics, and analyses the trends. Although he considers his work only an introduction to the problem, it should be appreciated as a clear contribution to Slovak historiography, both because Slovak research into twentieth-century history has been neglected, and because these historiographical approaches can be used by Slovak historians in their own work on the post-WW II period.

Contemporary History Archive

Edvard Beneš on the Moscow Talks of December 1943: A Document

Helena Nováčková and Ivan Štoviček

Because of their importance for Czechoslovakia's postwar development, and particularly its foreign policy orientation, Beneš's journey to Moscow and the talks held there in December 1943 remain of great interest to historians.

People present at the time have commented that Beneš, upon returning from Moscow, reported the results of the talks to the 118th session of the Government, on January 1944. Although documents from the actual talks (held from 11 to 22 December) are already familiar to historians, the document of the Beneš address remained undisclosed because of inaccessibility to the Beneš Papers during Communist rule. Two records of Beneš's speech have, however, been preserved. One, written almost illegibly in pencil, is in the record group of the erstwhile London-based Council of Ministers Presidium, now deposited in the State Central Archive, Prague. The second is in the Beneš Papers (Fond 40) in the T. G. Masaryk Institute, Prague.

The latter record is the one published here. It exists both in draft version (with Beneš's extensive marginalia) and final form, containing Beneš's assessment of all the Moscow talks, but in a version intended strictly for his cabinet. Beneš's changes to the draft have been indicated here and the omitted passages appear as endnotes.

The Czechoslovak Communist Regime in the Reports of the GDR Ambassador, 1987-89

Oldřich Tůma

This contribution provides a selection of sixteen despatches from the Ambassador of the German Democratic Republic to Prague, Helmut Ziebart, in the last years leading up to the November 1989 changes. In reports based largely on confidential information from top-ranking functionaries of the Czechoslovak Communist Party (CzCP), the ambassador

reports on such things as the background to personnel changes in the CzCP, the Czechoslovak leadership's attitude to the Soviet reforms, Czechoslovak internal politics, and relations between the East German and Czechoslovak Communist parties. The documents were found in the Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR, the Bundesarchiv, Berlin. They are accompanied by a well-informed historical and archaeological introduction, as well as extensive factual commentary.

Bibliography

Foreign Monographs, Essay Collections and Articles from Scholarly Journals, from 1994 to 30 June 1996

Supplement

Conflictual Society, Catastrophe, Détente: An Outline of German-Czech History since the 19th Century

The German-Czech Committee of Historians

This is a reprint of the recently published report of the German-Czech Committee of Historians. *Soudobé dějiny*, with the kind permission of the Committee, is publishing here the full Czech and German text of the booklet which first came out in a small print-run in September 1996. The Commission, established in 1990 under the aegis of the foreign ministers of the Czech Republic and the German Federal Republic, is made up of almost two dozen members, Czech, German and Slovak.

The booklet has a brief introduction and nineteen chapters: (1) the break-down of politics of mutual conciliation; (2) WW I and the creation of Czechoslovakia; (3) national minorities policy in the first Czechoslovak Republic's political system; (4) the 'negativism' and 'activism' of the German parties in Czechoslovakia; (5) the Weimar Republic and Czechoslovakia; (6) the Great Depression and its political consequences; (7) the consequences for Czechoslovakia of Hitler's coming to power and the Reich's approach to Czechoslovakia; (8) the German minority and the changes in its orientation; (9) the Munich Agreement and the break-up of Czechoslovakia; (10) the main features of Nazi occupation policy in the 'Protectorate of Bohemia and Moravia'; (11) resistance and collaboration in the Protectorate; (12) the separate 'Sudeten' territory; (13) the war's end; (14) the population transfer in the plans of the Allies and the Czechoslovak government-in-exile; (15) the expulsion and transfer of the Germans; (16) the type and extent of material losses; (17) the transferred population and their integration into German society, and the development of the Czechoslovak border regions; (18) the development of relations between the two German states and Czechoslovakia, as well as the importance of German reunification for Czech-German relations; (19) the historiography of Czech-German relations.

The booklet also contains information on the committee's members and a selected bibliography of their work.

Contributors

Michal Barnovský (1937) is a senior researcher at the Institute of History, the Slovak Academy of Sciences. He is primarily concerned with the Slovak military after WW II, and is the author of many books and articles.

Robert Büchler (1930) is Director of the Moreshet Archives, Givat Chaviva, Israel, and Head of the project Encyclopaedia of the Jewish Community in Czechoslovakia, at the Yad Vashem Memorial, Jerusalem. He is concerned with the Shoah and the history of the Jews in Bohemia, Moravia and Slovakia.

Milan Drápala (1964) has been since 1990 a researcher at the Institute of Contemporary History, Prague, focusing on the political activity of the Czech political élite since the 1930s.

Jan Měchýř (1930) is Docent in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. His speciality is post-WW II Czechoslovak history.

Helena Nováčková (1951) is employed at the State Central Archive, Prague. She is concerned with the publishing of sources on Czechoslovak foreign policy up to 1945.

Leszek Pajórek (1959) is a researcher in the Institute of Military History, Warsaw. Since 1990, he has sat on commissions concerned with material from the archives of the Czechoslovak Ministry of Defence. His *Polsko a „pražské jaro“* [Poland and the 'Prague Spring'] is forthcoming.

Jindřich Pecka (1936) is a senior researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. He is Docent of History at South Bohemian University, Budějovice, and is concerned with the history of WW II, the Czechoslovak crisis 1967-70, and Soviet troops in Czechoslovakia, 1968-90.

Běla Plechanovová (1956) teaches in the Institute of Political Science, Charles University. She has published on European integration and international relations since WW II.

Veronika Slnková (1967) is a researcher at the Department of History and Archaeology, the School of Education, Nitra, Slovakia. She is concerned particularly with Czechoslovak history.

Ivan Štoviček (1938) is an employee of the State Central Archive, Prague. His field is the theory and method of publishing modern history documents, particularly on Czechoslovak history, including its foreign policy up to 1945.

Oldřich Tůma (1950) is a senior researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. He is concerned with modern Czech history, particularly the period 1969-89.

Jitka Vondrová (1953), previously an archivist in the State Central Archive, Prague, is now a researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. She is concerned mainly with the publishing of primary sources on the Czechoslovak crisis, 1967-70.

Contents

Milan Drápala	Illusion as Life: The Politics of Vítězslav Nezval	175
Michal Barnovský	The Democratic Party in Slovakia, 1944–48	219
Leszek Pajórek	Poland and the 'Prague Spring' of 1968	247
<i>Material</i>		
Robert J. Büchler	The Illegal Emigration of Jews from Hungary to Israel, 1949, as Seen by the Czechoslovak Security Organs	264
<i>Horizon</i>		
Jitka Vondrová	Soviet Documents on Czechoslovakia 1968	271
	The 'Prague Spring' Revisited: An Evaluation of the Past Has to Take into Interviews Account the Way Things Really Were: Intervention in Czechoslovakia was Agreed Upon by the Americans	292
Vladimír Fiodorov & Rudolf Pikhoya	János Kádár and the 'Prague Spring'	296
László N. Sándor	Kádár in a Different Light	298
Iván Pataky		
<i>Reviews</i>		
Jindřich Pecka	Mussolini and Hitler: Anatomy of the Political Career of a Totalitarian Leader . . .	300
Běla Plechanovová	Life in the Age of Extremes	305
Jan Měchýř	Report from the Realm of the Secret Service	310
Jan Měchýř	Socialists and the Others during WW II	315
Veronika Slnková	German Historiography on Fascism	319

Contemporary History Archive

Helena Nováčková Edvard Beneš on the Moscow Talks of December 1943:
& Ivan Štoviček A Document 323

Oldřich Tůma The Czechoslovak Communist Regime
 in the Reports of the GDR Ambassador, 1987-89 350

Bibliography

Foreign Monographs, Essay Collections and Articles
from Scholarly Journals, from 1994 to 30 June 1996 381

Supplement

The Czech-German Committee of Historians
Conflictual Society, Catastrophe, Détente:
An Outline of German-Czech History since the 19th Century
(Reprinted with the kind permission
of Oldenbourg Publishers, Munich) 392

Summaries 438

Autorům

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora, jsou psány česky nebo slovensky. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na stroji nebo počítači ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4 odevzdejte v počtu 1 originálu + 2 kopií nebo disketu (WP nebo T602) + 1 otisk textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbu, podtrhněte je. Požadavek na sazbu petitem označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „petit“.
4. Poznámkový aparát připojte na konec rukopisu.
 - a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky), signatura.
 - b) V odkazech na literární prameny dodržte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno [nebo iniciály] – spoluautoři (maximálně dva): Název (kurzivou): Podnázev. Místo vydání, nakladatel rok vydání, počet stran. **Pro recenzi, anotaci apod.:** uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.) **Stať ze sborníku:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název: Podnázev. In: Název sborníku (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu a dalších periodik:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název. In: Název časopisu (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran.
5. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očísľujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
6. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Navrhněte zkrácený název článku pro živé záhlaví. Pro poznámky o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působistě, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat přehled recenzních výtisků nových knih a předem děkují autorům a nakladatelům za jejich zaslání.

Redakce